

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA

ÚJ FOLYAM, XLIII. KÖTET
1899—1901. CYCLUS

HŐSÖKRŐL
—
GYÉMÁNT-NYAKLÁNCZ

IRTA
CARLYLE TAMÁS

AZ 1900-DIK ÉVI ILLETMÉNY MÁSODIK KÖTETE

HŐSÖKRŐL
—
GYÉMÁNT-NYAKLÁNCZ

IRTA

CARLYLE TAMÁS

HŐSÖKRŐL
—
GYÉMÁNT-NYAKLÁNCZ

IRTA

CARLYLE TAMÁS

FORDÍTOTTA

DR VÉGH ARTHUR

T 104

ÁTNÉZTÉK

BARÁTH FERENCZ DR HEGEDÜS ISTVÁN

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1900.

119010

Hornyánszky Viktor csász. és kir. udv. könyvnyomdája.

ELŐSZÓ.

Baráth Ferencz tanár úr a jelen fordítás két első ívének átnézése után elfoglaltsága miatt kénytelen volt lemondani a többi ívrevidealásáról, melyet Hegedüs István egyetemi tanár úr volt szíves elvállalni.

A fordító jellemzőnek tartja és követi Carlyle-nak azt a szokását, hogy némely főnevet, melyre súlyt helyez, nagy kezdőbetűvel ír.

TARTALOM

A HŐSÖKRŐL TARTOTT HAT FELOLVASÁSHOZ.

ELSŐ FELOLVASÁS.

A hős, mint istenség. — Odin. — Pogányság. — Scandínáv mythologia.

Hősök: az Egyetemes Történelem lényegileg az ő életrajzaik egyesítéséből áll. A Vallás nem egyházi credo, hanem az ember és a Világegyetem felől alkotott gyakorlati hit: Embereknél és Nemzeteknél egyaránt ez az egy Tény az, a mi minden egyebet átteremt. Pogányság. Kereszténység. Modern scepticismus. A Hős, mint Istenség. A pogányság: tény, nem ámitás, nem allegoria: nem arra való, hogy „kimagyarázzuk“, hanem úgy tekintjük, mint egy régi Gondolatot s rokonszenvvel fogadjuk. A Természet csak a próféta és a költő szemében látszik istennek, mert az emberek megszűntek *gondolkodni*: a pogány gondolkodónak, mint a gyermek-embernek, minden istennek vagy Istennek tűnt föl. Canopus: Ember. Hősimádás: a Vallás alapja. Loyalitás. Társadalom. A Hős nem „az idő teremtménye“: a hősök tisztelete elpusztíthatatlan. Johnson: Voltaire. A scandináv pogányság atyáink vallása. Islandnak, az északi költők hazájának leírása. Edda. Az északi pogányság őseredeti jelleme, a Természet látható erőinek megszemélyesítése. Jötunok és Istenek. Tűz. Fagy. Dörgés Nap. Tengeri vihar. A Teremtés mythosa. Igdrasil, az Élet Fája. A modern „Világegyetem-Gép“. Az északi hit: több, egymásra következő rendszer foglalata. A nemzeti gondolatra a bélyeget az első „lángeszű ember“ sütötte. Odin: nincs története, se életkora, még se volt melléknév, hanem húsból és vérből való ember. Istenítése. A Természet Világa mindenkire nézve saját magának képzeete. Odin a rúnák, betűk és költészet föltalálója. Hössé avatása: telivér északi férfi. Isten: népe egész történetére

ráboruló Árnýéka. Az északi pogányság lényege: nem annyira erkölcsi fölfogás, mint inkább a Természet őszinte megösmérése: őszinteség többet ér a bájnál. Az allegoriák a Hit utóalkotásai. Gyakorlati Hit. Odin csarnoka. Valykyrok. Végzet. A Bátorság szükségessége. Tengeri királyaik, erdő-irtó királyaik: a mi szellemi őseink. Az odinismus növekedése. A Graytól föl nem ösmert erőteljes egyszerűsége az északi fölfogásnak. Thornak igazi északi haragja: Balder, a fehér Napisten. Hogyan szereti az északi szív a Dörgés-Istent s játszik vele. Az óriás Brobdignag-szellem csak arra vár, hogy Shakspeareben, Goethében megszelidüljön. Az északi énekekben rejlő Igazság. Ez a világ: árny. Thor betörése Jotunheimba. Ragnarök, vagy az Istenek alkonya. A RéGINEK meg kell halni, hogy Új és Jobb szülessék. Thor utolsó megjelenése. Az északi Hit: a Bátorság szentesítése. Ez és az egész Mult: a Jelen birtoka 1—53

MÁSODIK FELOLVASÁS.

A hős, mint próféta. — Mahomet. — Islam.

A hőst többé nem tekintik Istennek, hanem Istentől sugalmazottnak. Minden hős őseredetileg ugyanabból az anyagból van gyúrva: a különbség csak fogadtatásukban rejlik. Egy korszak főismérve: hogyan fogadja hőseit. Odin: Burns — Mahomet: igazi Próféta, nem szélhámos Impostor. Nagy ember s épen ezért mindennek előtt őszinte: Senkit se kell hibái után megítélni. Dávid, a zsidó király. Az ember összes tényei közül a *megbánás* a legistenibb. A leghalálosabb bűn: abban a tudatban dölyfösködni, hogy semmi bűn sincs bennünk Arábia leírása. Az arab mindig tehetséges nép volt: vad, erős érzésekkel és vasakarattal ez érzések legyőzésében. Vallásossága. Csillagimádása. Prófétaí és ihletett emberei, Jobtól kezdődőleg. Szent helyei. Mekka, fekvése, története és kormányzata. Mahomet. Ifjúsága. Gyöngéd nagyatyja. Nem könyvekből tanult. Utazásai a syriai vásárookra: első érintkezése a keresztény vallással. Megbízható, testvéries, őszinte ember: jókedvű, egyszersmind hirtelen haragú. — Nőül veszi Kadijah-t. Prófétaí pályája negyven éves korában kezdődik. *Allah Akbar*:

Nagy az Isten. *Islam. Engedelmeskedniünk* kell az Istennek. Nem mind az Islamban élünk-e? Mahomet, „az Isten Prófétája”. A jó Kadijah hisz benne: Mahomet hálája. Lassú fejlődése: Negyven rokona közül, az egy Ali, a fiatal gyerköcz, szegődik hozzá. Jó nagybátyja összetűz vele: Mahomet könnyekre fakad és ragaszkodik küldetéséhez. A Hegira. Hitterjesztés karddal. Csak ki a karddal: a dolog fejlődik, úgy, a hogy bír! A Természet igazságos bíró. Mahomet hite sokkal különb, mint az általa kiirtott fa-bálványok és veszekedő sekták. A Koran a mahometán élet egyetemes szabályozója. Tökéletlen, rosszul írt, de nagybecsű könyv: Lelkesítő, ihletett predikálás, vér-rokonainak és szellemei ellenségeinek forrongó sürgölődése közepette. Egyenes, költői, benső látás. Világ, Ember, emberi részvét: mindez merőben csodás Mahomet előtt. Vallása nem azért diadalmaskodott, „mert könnyű”. Ezért egyik se jut diadalra. Érzéki része nem Mahomettól került ki. Ő maga igénytelen; ruháit maga foltozta; huszonhárom évi kemény küzdelemben bizonyította be hősiességét. Nemeslelkűségének és megnyugvásának jelei. Teljes mentessége az alakoskodástól. — Erkölcsi tantételei nem mindig a legfinomabb fajtából valók; de mindig meg van bennük a jóra való törekvés. Mennysországa és Pokla érzékies, de nem csupán csak ez. A Kötelesség végtelen természete. Az érzékiség veszedelme nem abban áll, hogy gyönyörködünk a kellemes dolgokban, hanem abban, hogy azok *rabszolgaságba* süllyesztenek. A mahometanizmus olyan vallás, a melyben erősen *hittek*. Az arab nemzetnek föltámadás volt az a sötétségből a világosságra: az ő útján lett Arábia először életteljessé 54—98

HARMADIK FEOLVASÁS.

A hős, mint költő. — Dante. — Shakspeare.

A hős, mint istenség, vagy próféta: nem fér össze a modern tudomány fejlődésével. A költő-hős minden időnek közös alakja. Alapjában véve minden hős egy és ugyanaz: a különböző *hatáskör* állapítja meg a nagy különbséget: Példák. A tehetség változatai. Költő és Próféta a *Vates*-ben egyesülnek: Szellemük ugyanaz, mert a Szép és Jó azonosak. Minden emberben van valami a költőből s a legnagyobb költő

se tökéletes. Próza és költészet: *zenei Gondolat*. A dal egy neme a tagolatlan, kifejezhetetlen beszédnek. Minden mély dolog: dal. Az, hogy a Hős istenség, majd próféta, majd csupán költő, nem ok arra, hogy a nagy emberek iránti tiszteletünk csökkenjen. Csak úgy látszik, hogy a költő vesztí különleges hivatását, pedig voltaképen az Istenről alkotott fogalmaink tisztulnak. — Shakspeare és Dante a költészet Szentjei. Dante: története, könyvében és képmásában. Scholastikus nevelése és ennek hatása finomkodó észjárására. Keservei. Beatrice iránti szerelme. Boldogtalan házassága. Számkivetése. Soha se akar visszatérni, a mikor föltétlenül tüzik ki, hogy ismerje be bűnösségét. Vándorlásai: „*Come é duro calle*“. Della Scala udvarában. Dantenak nagy, e földön hontalan lelke mindinkább az Örökkévalóságban leli föl otthonát. Mystikus, kimagyarázhatatlan költeménye. Halála. Ravennában van eltemetve. — Divina Commediája: dal. Hatolj elég mélyre s mindenütt zenére találsz. A költemények legőszintébbje: mintha lelke forró katalánában minden, de minden megolvadt volna. Bensősége és festői ereje. A három rész a középkor igazi láthatatlan világát jelképezi. Hogyan érezte a keresztyén Dante a Jót és a Roszszat, mint a Teremtésnek két sarkelemét. Pogányság és Kereszténység. — Tíz néma század talált hangot Danteban. Az, a mi az ember lelke legmélyéből fakad, merőben különböző attól, a mi felszínéből nyer kifejezést. Dante „haszna:“ A Napot nem a szerint becsüljük, hogy milyen mennyiségű gázt bocsát le ránk. Mahomet és Dante, egymással szembe állítva. Csak hadd végezze el ki-ki a maga dolgát: a munka gyümölcse nem az ember gondja, hanem Másvalakié. — A mint Dante zeneileg testesíti meg a középkor belső életét, ép úgy testesíti meg Shakspeare Európa külső életét, a mint az kifejlődött. Az angol élet sajátlagos kibuggyanása, a mit mi „Erzsébet-korszak“-nak nevezünk. Shakspeare a költők fejedelme nyugodt, mindent látó Értelme; bámulatos arczképfestő tehetsége. — A költőnél is az a fődolog, a mi minden más embernél, hogy legyen elég esze, hogy tudjon *látni*. Az Értelem az emberi tehetségek foglalata. Az emberi és a rókatermészetű Értelem szembeállítva. Shakspeare ösztönszerű, öntudatlan nagysága. Művei a Természet alkatrésze, kimeríthetetlen mélységének megnyilatkozása. Shakspeare nagyobb Dantenál, abban, hogy nemcsak szenvedett, de szenvedései fölött diadal-

maskodott is. Vidámsága, túlárádó jókedve. Történeti színművei: egy neme a nemzeti eposnak. Az azincourti ütközet: nemes hazafiasság, egészen más, mint a neki tulajdonított „közönbösség“. Művei: megannyi ablakok, a melyeken keresztül a benne rejlő világnak felcsillanását látjuk. — Dante a középkori katholicismus dallamos papja: Ebből a Shakspeareből is az Egyetemes Zsoltárnak egy neme száll föl, a mely nem méltatlan arra, hogy a többi, még szentebb zsoltár között meghallgatásra találjon. Shakspeare: „öntudatlan próféta“ s ebben nagyobb és igazabb, mint Mahomet. Ez a szegény warwickshire-i paraszt többet ér nekünk, mint a legmagasabb Méltóságoknak egész ezrede. Indiai birodalom vagy Shakspeare — melyik? Angol király, a kit sem idő, se változás trónjától meg nem foszthat: szövetkezeti jelvény és testvéri kapocs az egész saxon faj részére. A hol angol férfi és angol asszony csak van a világon, ezt mondják egymásnak: „Igen, ez a Shakspeare a mienk“. 99—147

NEGYEDIK FEOLVASÁS.

A hős, mint pap. — Luther — Reformáció. — Knox. — Puritanismus.

A pap egy neme a prófétának, de családiasabb, mint a mindennapi élet mindennapos oktatója. Az igazi Reformator az, a ki a látható, földi erővel szemben a láthatatlan, égi igazságra hivatkozik. Az első rendű költő gyakran symptoma arra nézve, hogy egy kor elérte tetőpontját és be van fejezve. Néha a harczoló Reformator is szükséges és kikerülhetetlen jelenség: a sérelmek úgy összetorlódnak, hogy tűrhetetlenekké válnak. A hit formáinak, az élet alakulatainak el kell pusztulniok, de a mi Jó volt a Múltban, az tuléli a formákat s örök tulajdonunkká válik. — Bálványok és látható, elősmert Jelképek minden vallásban vannak: csak akkor válnak gyűlöletesekké, ha nem őszintén hiszünk bennök. Minden hősnek az a saját-sága, hogy visszatér az őszinteséghez, a valósághoz. Protestantismus és „egyéni meggyőződés“. Nincs élő közösség azoknál, a kik csak mendemondákban hisznek. A Hős-Tanító, a ki az embereket kiszabadítja a sötétségből és a világosságra vezeti. A protestantismusnak nem szándéka a hősimádás eltörlése;

sőt inkább a Hősöknek, az *őszinte*, hívő embereknek egész világát öleli föl. — Luther. Látszólag jelentéktelen, homályba vesző születése. Küzdelmes, rideg valóságban eltöltött ifjúsága. Szerzetes lesz. Vallásos kétségbeesése. Egy latin Bibliát fedez föl. Meglátogatja Rómát. A pápaság keresztútjében. A wormszi gyűlés: a modern történelem legnagyobb jele. — A rá következő háborúkért nem a Reformációt lehet felelőssé tenni. Az egykor igaz régi vallás: A „nem kell pápa“ jelszó napjainkban furcsán hangzik. A protestantismus nincs meghalva: német irodalom és francia forradalom nevezetes jelei az életnek: — A míg élt, Luther tartotta kezében a Reformáció vezetését és a békét. Irott munkái: a bennünk rejlő nyers erő. Tájnyelve vált a német irodalmi nyelvvé. Az egész teuton fajban, a melynek pedig a bátorság a főjellemvonása, nem volt *bátrabb* szív, a mellett szelid, tele részvéttel és szeretettel, a minthogy ilyen minden igazán bátor szív. Jellemvonások adoma-könyvéből. Leánya halálos ágyánál. A csodás a természetben. Előszó iránta a zene iránt. Képmása. — A puritanismus csak egy válfaja a protestantismusnak, mely élő hitté érlelődött: árnyoldala van elég, de valódi. Gyümölcsei. A delfti kikötőből elvitorlázó „Gyönyvirág“ az amerikai saxon-telep kezdete. Skócia történetének csak egy világra szóló korszaka van s ez Knox reformatiója. „Hősök nemzete:“ *hívő* nemzet. Skócia puritanismusából fejlődött Angliáé és Új-Angliáé: — Knox „bűne“, hogy minden skót közt a légbátrabb. A próféta-ságot nem kereste. A st.-andrewi vár ostroma. Merőben őszinte ember. Gályarab a Loire folyón. Ő-héber próféta, egy tizenhetedik századbéli edinburghi lelkész mezében. — Knox és Mária Királyné. „Ki vagy te, hogy tanítgatni merészled ennek az országnak a nemeseit és uralkodóját?“ „Asszonyom, egy olyan alattvaló, a ki itt született.“ Türelmetlensége — a családságokkal és gazságokkal szemben. Nem sötét kedélyű ember, különben nem lehetett volna Skócia szellemi vezetője és uralkodója. Egész váratlanul a pajkosságnak vénája is meg van benne: vidám, társaság kedvelő, gyakorlati, óvatosan reménykedő, türelmes. „Hiú ábrándja“ a Theocratiáról, Isten uralmáról. Hildebrand óhajtotta a Theocratiát, Cromwell óhajtotta és küzdött érte; Mahomet meg is valósította. Egy vagy más formában az egyetlen dolog, a miért küzdeni kell. 148—196

ÖTÖDIK FELOLVASÁS.

A hős, mint író. — Johnson. — Rousseau. — Burns.

A hős, mint író, az új idők teremtménye: a hősi lélek igen különös mezben. Valódi és nem valódi írók. Fichte „Isteni Eszméje a Világról“. Az igazi íróról alkotott fölfogása. Goethe, a minta Hős-Író. — Az irodalom szervezetlen állapota: minden egyéb modern szervezetlenség összfoglalata. Egy igazán jó könyv írója a mi igazi modern prédikátorunk. A könyvek csodás befolyása: a héber Biblia. A könyvek most tényleg: egyetemeink, egyházaink, parlamentjeink. A könyvek révén a demokracia kikerülhetetlen. A *Gondolat* olyan igazi thaumaturgicus befolyás, a melynek útján az ember minden néven nevezendő munkát elvégez. — Az „irodalmi czéh“ szervezése. Szükséges fegyelem. A Szegénység „megfizethetetlen leczkéi“. Az irodalmi papság jelentősége a társadalomra nézve. Khinai irodalmi kormányzók. Különös időkbe jutva, különös dolgok alapos megfontolást igényelnek. — Scepticismus korszaka: a hősiességnek még a lehetőségét is tagadják. Benthamismus: szemétől megfosztott hősiesség. Scepticismus, szellemi hűdöttség, őszinteség hiánya. A hősök kipusztulnak: kuruzslók állanak elő. Maga a mi derék Chathamünk, világi életében, a legkülönösebb módon komédiázott. Erőszakos orvosságok: Chartismus, francia forradalmak. A scepticismus korszaka tűnőfélben. Csak hadd lendítsen kiki saját élte folyásán. — Johnson egyike a legnagyobb angol szellemeknek. Nyomorúságos ifjúsága és képzelt bajai. Az önsegély makacssága. Loyális engedelmessége mindennel szemben, a mi nálánál valóban magasabban állt. Miként ragaszkodott a régi formulákhoz: ezért nem volt kevésbé eredeti. Formulák: előnyük és hátrányuk. Johnson öntudatlan őszintesége. A benne lakó két lélek: erkölcsi eszélyesség és engesztelhetetlen gyűlölet a nyegleség iránt. Iratai őszinték, tartalmasak. Szótárának nemes építészeti jellege. Boswell, minden hibája mellett is, igazi hősnek igaz tisztelője. — Rousseau beteges, ingerlékeny, görcsökben szenvedő; inkább átható, mint erős. Nem volt meg benne a hallgatás megbecsülhetetlen tehetsége. Arcza: jellemének hű kifejezője. Önzése. Áhitozása az emberek dicsérete után. Könyvei: szenvedélyes vágyódások a való-

ság után. Korának prófétája, a mennyire csak bírta, s a mennyire kora megbírta. Rózsaszínű, mesterkéltszű cziczoma. Addig izgatva, keserítve, a míg az örületbe csapott át. Begyömöszölhették padlásszobákba, kikaczaghatták, mint eszelőst, de nem akadályozhatták meg, hogy lángra ne lobbantsa a világot. — Burns: igazi hős, egy hervatag, hitetlen, másodrangú században. A brit birodalom legnagyobb lelke egy keménykezű skót paraszt alakjában jelent meg köztünk. Hősies atya és anyja; keserves küzködésük egész életükben. Durva, sajátos szójárása. Vonzó vidámsága. Iratai: egyéniségének szegényes töredéke. Társalgási tehetsége: magas állású herczegnőket és alacsony sorsú csapos legényeket egyaránt megbűvölt. — Hasonlatosság Burns és Mirabeau között. Hivatalos előjárói: ebben az országban a legnagyobb tehetséget nagyképűsködve mentenek föl a gondolkodás alól. Hősimádás különös körülmények között. Burns életének legfontosabb korszaka: Edinburghbe való utazása. Egy olyan emberrel szemben, a ki helyt tud állani a jóllétben, száz olyan találkozik, a ki képes elviselni a nyomorúságot. Irodalmi arszlámkodás 197—250

HATODIK FELOLVASÁS.

A hős, mint király. — Cromwell. — Napoleon. — Modern forradalmak.

A király a legjelentékenyebb a nagy emberek között: a hősiesség minden válfájának foglalatja. A legtehetségesebb ember trónra ültetése: a társadalmi alakulatnak igazi feladata. Az alkotmányok eszménye. Tűrhető és tűrhetetlen megközelítések. Isteni jogok és ördögi jogtalanságok. — Korunknak nagy baja: keresni a képes embert, s nem tudni, hogy milyen úton-módon fogjunk hozzá a dologhoz. A modern forradalmak korszaka Lutherrel kezdődik. A francia forradalom nemcsak az általános örültségnek kitörése volt. A pokol tűzébe mártott igazság. A Végtet Harsonája a látszat és az üres alakisággal szemben. A „Szabadság és Egyenlőség“ kiáltás: alapjában véve a látszólagos hősök visszautasítása. A Hősök tisztelete mindig és mindenütt létezik, az Isten imádásától kezdve le az emberek közönséges megbecsüléséig. Minden dolog, a forradalmakat is oda számítva, a Rend szellemének javára munkál. Cromwell,

vagy Napoleon a sansculottismusnak szükségképi befejezése. A mód, a mely szerint királyok jöttek létre, s a hogy a királyság először alakult. Puritanismus: a Hitnek a Hitetlenség ellen folytatott egyetemes háborújából egy részlet. Laud gyöngé, tájékozatlan pedáns; görcsökben szenvedő erőszakoskodása ügyet se vet az okosság szavára, s a szánalom kiáltására. Általános szüksége az igaz formáknak. Hogyan kell különbséget tenni az Igaz és a Hamis között. A legmeztelenebb Valóság többet ér az üres, bár fölmagasztalt Látszathalál. — A puritánok munkája. Cromwellnek és társainak alkotmányos méltatása a scepticus tizenharmadik által. Eszünk ágában sincs olyan jellemeket, minő Hampden, Elliot, Pym, kibébiteni; alkotmányos, kifogástalan, kiváló emberek. A faragatlan, megvetett Cromwell az az ember mindnyája között, a kiben még igazi emberi anyagot találunk. Az, a miért érdemes föllázadni. — Cromwell „képmutatása“: lehetetlen elmélet. Jámor élete, mint farmeré, negyven éves koráig. Nyilvános téren elért sikerei: egy derék ember becsületes sikerei. A király halálában való részvétele: nem ok arra, hogy pálczáat törjünk fölötte. A tények iránti érzéke nem egy képmutató tehetsége. Vasoszlópai: mély belátásának megtestesülése. — Ösmerjétek meg azokat az embereket, a kikben bízhattok: sajnos, napjainkban ettől nagyon távol állunk. Cromwell képzelt bajai. — Fölpanaszoltan zavaros beszédmódja. A hogy imádkozni szokott. Beszédeire nem készült, de azért tartalmasak. *Hátsó gondolatai*, a miket „hazugságoknak“, „elpalástolásoknak“ neveztek. Egyetlen egy hazugság sincs rá bizonyítva. — A „nagyravágyás“-sal való bárgyú előhozakodás. A Hallgatás nagy birodalma: a nemes, hallgató emberek, itt is, ott is elszórva, mindenik a maga birodalmában, csendesen gondolkodva, csendesen reménykedve, csendesen munkálkodva. A nagyravágyás két neme: az egyik merőben elítélendő, a másik dicséretes, kikerülhetetlen: tényleg miként állt a dolog Cromwell-lel. — Hume elmélete a fanaticus képmutatóról. Mennyire nélkülözhetetlen egy Király az emberek minden ténykedésében. Cromwell, mint a puritanismusnak, mint Angliának királya. Alkotmányos fecsegés: a csonka parlament feloszlatása. Cromwell parlamentjei és protectorsága. A parlamentek bukása után nem maradt más hátra, mint a despotismus. Utolsó napjai Szegény öreg anyja. Nem az emberek ítéletére hivatkozott, de

az emberek nem is ítélkeztek róla helyesen. — A francia forradalom a protestantismus „harmadik felvonása“. — Napoleon meg volt mételyezve kora kuruzslásaival. Volt benne bizonyos fokú őszinteség: a *gyakorlatiasság* ösztöne. *Hite*. „Eszközei, a miket alkalmazott“. A demokraczia egész igazsága. Az anarchia iránti kiolthatatlan gyűlölsége. Végre is a szélhámos elem fölülkerekedett benne. „Dynastiát“ akart alapítani. Teljesen meg volt győződve arról, hogy az embereket meg lehet csalni. Ez a Napoleonismus *igazságtalan* volt, hazugság és nem tarthatta magát 251—314

TARTALOM

A GYÉMÁNT-NYAKLÁNCZHOZ.

ELSŐ FEJEZET.

A romantika kora.

A romantika kora sohase mulik el: minden Élet romantikus, sőt csodás. — Mennyire kevés emberben van hajlam a *gondolkodásra!* A Történelem „méltósága“ és halotti jellege: a Tiszteletreméltóság fullasztó hatása. Önmaga előtt egy kor se tűnt föl romantikusnak. Folytonos romantika: a legfenségebb Való-Képzelet játéka az, a mit Emberi Lénynek nevezünk. Micsoda képzelet lehet csodásabb a létezőnél? A gyémánt nyaklánczról szóló elbeszélés nem bolondos agyrém, hanem az Idő szövőszékén „szellem-szötte“ igaz történet. . . 317—325

MÁSODIK FEJEZET.

A nyakláncz elkészült.

Boehmer ur elméjének legfőbb gyöngesége: a király ékszerészenek sovárgása, hogy a királyné ékszereinek készítője legyen, Különbség az *alkotás* és az *összeállítás* között. A többféle gyémántok változatos története: milyen kevés dolgot *csinál* az ember. Olyan nyakláncz, a mi csak a Világ Sultánájára méltó. 326—333

HARMADIK FEJEZET.

A nyakláncznak nem akad vevője.

A rosszul számító Boehmer! A Du Barry asszonynak szánt nyakláncz, de az ő romlott korszaka lejárt. Magasztaló van elég, de vevő nincs. A szeretetreméltó Marie-Antoinette minden ízében királyné. A lovagkor elmúlt s jön a csőd. . 333—335

NEGYEDIK FEJEZET.

Válrokonságok — A két rögeszme.

Az embernek apró-cseprő munkája se marad elszigetelten, nem megy veszendőbe; a Dolgok mérhetetlen forgatagába kerül és sodródik, — ki tudja megmondani: hova? Prince Louis de Rohan: örült Összefüggéstelenségeknek csupán a conventionalis udvariasság által összetartott névtelen tömege. Ezek a te isteneid, oh Francziaország! A síma Georgel abbé, mintajezsuita és Rohan herczeg nevelőanyja. Bécsi nagykövetség: Mária Terézia és a szép Antoinette kegyének elvesztése. — A hön szeretett Lajos király szörnyű halála. Rohan visszatér Bécsből s az ifjú királyné nem fogadja. Az udvari étlettel járó lábbujhegyen való járás veszedelmei. Ő Eminentiajának végső kétségbeesése s kétségbeesett küzködése az elveszett kegy visszaszerzésének érdekében. Legyen közülünk a legbölcsebbnek rögeszméje, ugyan mire megy bölcseségével? — Nem fogja-e megvenni Ő Felsége szegény Boehmer nyaklánczát? s nem fog-e rá mosolyogni a szegény, szétmálló, elkényszeredett Rohanra? A szép, tiszta lelkű királynét két monomaniacus környékezi, a kiknek rögeszméi egy napon egyesülnek. 336 - 351

ÖTÖDIK FEJEZET.

A művésznő.

Jeanne de Saint-Remi, a királyságnak eleven kis fattyúhajtása: rokonsága és szerény kilátásai. Sajátszerű, kifürkészhetetlen jelleme. A lelkiösmeret nem lényege minden emberi jellemnek. Az Élet tüzének szikrája nem fejlődött ki semmi nemű Akarattá, hanem mindenféle Vágygyá: Furfang, ügyeskedés, féktelenség — Czicza-kedvesség, mely még nem fajult macskatermészetté. Férjhez megy M. de Lamottehoz és gróffá avatja. A megélhetés nehéz küzdelmei. Látogatások Rohan herczeg Ő Eminentiajánál. Rohan merőben Cagliostro hatalmába kerül. Az éhes lángész éleslátása. 352—360

HATODIK FEJEZET.

Egyesül-e a két rögeszme?

Szegény Lamotte grófné nyomorúságos életmódja; az udvari áramlattal való kétségbeesett vívódásai és fortélyai. A rögeszméje által űzött Rohan Ő Eminentiája megérkezik. Boehmert és nyaklánczát érintő haszontalan szóbeszéd és fecsegés. Az ihlet ritka perczeiben a mi derék Lamotte asszonyunk előtt egy kérdés merült föl: egy Eszme, a mely ha nem isteni, akkor hát ördögi. Hogyan vezérli a Gondolat a világot. — Egy női drámaíró, méltó rá, hogy gondolkodóba essünk. Meg tudott volna-e írni Madame de Lamotte egy Hamletet? Szegény Rohan Ő Eminentiája a bűbajos Cagliostro Prospero-barlangjában; a mi szépséges grófnénknak andalító csábításai vitték őt ennyire 361—366

HETEDIK FEJEZET.

Marie-Antoinette.

A grófné, játékában, Ő Eminentiája hiszékenységre számít. Különös izenetek az ártatlan királyné számára és tőle, a ki minderről mit se tud. Nyiltszívú Marie-Antoinette: biborban született szépség, oly otrombán letorkolva! A „Fájdalom szentsége“ minden szerencsétlen javára. Az a vadul ordító világ, őrvjögésével, egy napon elnémul mögötted . 367—371

NYOLCZADIK FEJEZET.

A két rögeszme egyesül.

A simonyelvű Lamotte további ügyeskedései: hogy bánt Cagliostroval. Úgy van elrendezve, hogy Boehmer véletlenül tudja meg Lamottenak a királynénál való kegybe jutását, s el is hiszi. A vízbe fuló ember a szalmaszálhoz is kapaszkodik, s a szenvedélyes játékos semmin se ütközik meg. — Rá lehet-e beszélni Ő Felségét a nyakláncz megvételére? Meltóztatik-e Ő Felségének elfogadni a hozzá oly méltó ajándékot? Csak csínyján, Lamotte grófné, vasidegzzettel, de nemez-czipőkkel haladj előre! 372—376

KILENCZEDIK FEJEZET.

A versaillesi park.

Kimondhatatlan vágy zajdítja föl Ő Eminentíája lelke mélyét: „Ezen az éjszakán fog veled találkozni a királyné!” Álom környékezi a Világnak ezt a fele részét: különös ezt nézni. Sötétség és bűbajos csalképek: a grófné sikeres dramaturgiája. Ixion de Rohan s a furcsa Centaurok, a miket létre hozott.

377—381

TIZEDIK FEJEZET.

A színpalak mögött.

Lamotte asszonynak mindenén diadalmaskodó cselszövő tehetsége; d'Oliva kisasszony; hasonlatossága a szerencsétlen királynéhez, öntudatlan eszköz az ügyes gazság kezében. 382—385

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A nyakláncz el van adva.

Szünet: a két rögeszme megérezte egymást s gyorsan egyesül. Ő Eminentíája a nyaklánczot Ő Felsége számlájára akarja megvenni. Oh, Lamotte asszony! — „Én? ki látott engem ebben a dologban?” Rohan és Boehmer komoly üzleti értekeződésbe merülve. Hamisított királyi jóváhagyás. Titoktartás mindhalálig 386—390

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A nyakláncz eltűnik.

Az üzlet meg van kötve: Ő Eminentíája a nyakláncznak büszke tulajdonosa. A szín ismét változik s odafejleszti a dolgot, a hova nem is álmodta 391—393

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Harmadik jelenet: Lamotte asszonynál.

Cagliostro, az ő fakó, prófétai, bulldog-arczával. Lamotte grófné és Ő Eminentíája a versaillesi folyosón. Ezen a hosszú folyosón minő alakok vonultak föl és tűntek el! A királyné megjelen s szokása szerint nyájasan integet: Lamotte asszony ügyesen aknázza ki a királynői mosolyt. Rohan ő Eminentíájának gyógyíthatatlan, határtalan, boldogító mámora. 394—396

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A nyaklánczot nem bírják kifizetni.

A grófnénak drámaszövő tevékenysége véget ér. Minő saját szerűen foly tovább a játék az életben, még akkor is, ha a Mozgató eltávozott! Az embernek egy ténye se megy veszendőbe. Ő Eminentíája nem jut közelebb kitüzött céljához: ki mondhatatlan lelki és testi gyötrelmek. Játékosok teljes virágzásban. A gázságnak nincs takarékpénztára. Lamotte asszony vígan áll a fenyegető földindulás szélén: a világon minden egyéb, csak nem tisztességes asszony. Sötét időjelek Ő Eminentíája számára. Mennyköcsapás (Lamotte grófné révén) s mindent meghaladó iszap-kitörés. 397—403

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Negyedik jelenet. — A végzet.

Boldog-Asszony napja Versaillesban: a mit ők istenitiszteleznek neveznek. Minden franczia nemes csak a jeladásra vár, hogy megkezdődjék az istenitisztelek. A magasztos jelenet főszereplője Rohan Ő Eminentíája. Letartóztatás a Király nevében: ezen a napon nem lesz Boldog-Asszony ünnepe. A Bastille vaskapui kitérülnek, hogy elnyeljék a Gyémánt-dráma minden szereplőjét. 404—405

TIZENHATODIK FEJEZET.

Missa est.

A rendkívüli „nyakláncz-per“ az egész világ bámulatának és megbotránkozásának tárgya. A főkuruzsló gróf Cagliostro-nak prófétai beszéde. A Gazság egyetemes birodalma. Az Igazság és Látszat összeházasításából születik meg a Tiszteletre-méltóság. A régi keresztény rögeszme az egy élő, kormányzó Istennel kötött szent frigyről. A Gazság istenitisztelete és bölcelete. Az Akasztófa mély jelentősége. Dame de Lamotte rettentő sorsa. A szerencsétlen, agyonrágalmazott Királyné: szemei vörösek az első keserű könnyektől. Az Impostorság birodalma lángban. — A sajátszerű, szingazdag eset apró felhőhöz hasonlít, a melyből bölcsek emberek földrengést jósoltak. 406 — 421.

A HŐSÖKRŐL.

ELSŐ FEOLVASÁS.

A hős, mint istenség. — Odin. — Pogányság. —
Skandináv hitrege.

(1840. máj. 5.)

Arra vállalkoztam, hogy itt, önök előtt, egy pár órát szenteljek a Nagy Embereknek, szólván arról, mint jelentek meg a világ folyásában, hogyan alakultak a világtörténelemben, az emberek micsoda képzetet alkottak róluk maguknak s micsoda munkát végeztek: hősookról tudniillik, fogadtatásukról és tetteikről; arról, a mit én hősimádásnak és hősinek nevezek az emberi dolgokban. Kétségkívül széles körű tárgy, a mely egészen más elbánást igényel, mint a minőben itt részesíthetjük. Roppant jelentőségű tárgy; igazában korlátatlan s oly széles körű, mint maga a világtörténelem. Mert a mint én felfogom a dolgot, az egyetemes történelem, annak a története t. i., a mit az emberek e világon cselekedtek, alapjában nem más, mint ama nagy emberek története, a kik itt működtek. Az emberek vezérei voltak ők, a nagyok; alakítóí, mintázói s teremtoí, szélesebb értelemben mindannak, a mit az emberek összesége létrehozni, vagy elérni igyekezett. Mindaz, a mit e világon megvalósulva látunk, tulajdonképen nem egyéb, mint külső eredménye, gyakorlati megvalósulása, megtestesülése azoknak a gondolatoknak, a melyek a világba küldött nagy emberekben éltek: az egész világtörténelem lelke, méltán mondhatjuk, az ő történetük.

Kétségbevonhatatlanul oly tárgy, a melyet, azt megillető módon, e helyütt kifejtteni képesek nem vagyunk.

Az az egy vigasztalásunk megvan, hogy a nagy emberek társasága, akárhogyan foglalkozzunk is velük, mindig hasznos ránk nézve. Nem vizsgálhatunk egy nagy embert, akárminő tökéletlenül tegyük is azt, hogy valamit ne nyernénk általa. Az élő világosság forrása ő, a melyhez közel lenni jó és kellemes. A fény, a mely megvilágítja, megvilágította a világ sötétségeit; s tette ezt nem csupán, mint valamely égő lámpa, hanem sokkal inkább, mint egy természetes fényforrás, mely az Ég ajándékából világít, lobogó fényforrása, mint mondtam, a vele született természetes belátásnak, férfiaságnak és hősi nemességnek, a melynek kisugárzásánál minden lélek érzi, hogy jó velők lenni. Ilyen társaságban szívesen vándorolgatunk egy ideig, akárminő feltételek mellett is. A hősöknek ez a hat osztálya, a melyet nagyon különböző országokból és korokból válogattunk össze s a kik voltaképen inkább csak külsejükben különböznek egymástól: ha jól megnézzük őket, sok dolgot világossá tesznek előttünk. Ha képesek leszünk *őket* jól meglátni, azzal egyszersmind egy pár pillantást vethetünk a világtörténetnek velejébe. Minő boldog lennék, ha ilyen korban, mint ez a mienk, bármily kis mértékben is, föltüntethetném önök előtt a hősiség igazi jelentőségét; azt az isteni viszonyt (mert méltán nevezhetem így), a mely minden korban összeköt egy nagy embert a többi emberekkel, és így nem hogy kimerítettem tárgyamat, csak éppen hogy fölmutattam azt önök előtt főbb vonásaiban! Bármint legyen is, meg kell kísérlenem.

Minden tekintetben jól mondják, hogy a legfőbb

tény az emberre nézve: az ő vallása. Egyes emberre úgy, mint egész nemzetre nézve. Vallás alatt itt nem azt a hitfelekezetet értem, a melyhez tartozik, nem azokat a hitágazatokat, a melyeket kész aláírni s szóval, vagy más módon megerősíteni; nem egészen ezt, sok esetben egyáltalán nem ezt. Minden néven nevezendő hitágazat embereit látjuk a méltóságnak és az aljasságnak minden fokán. Nem ez az, a mit én vallásnak nevezek, nem ez a hitvallás és erősítgetés, a mely gyakran inkább csak az ember kül-életéből meritett és az okoskodás köréből való nyilvánítása és vallása a hitnek, talán még ennyi sem. Hanem az, a mit az ember gyakorlatilag hisz (s ez gyakran elég, a nélkül, hogy bizonygassa azt önmagának, még kevésbbé másoknak); az, a mit az ember gyakorlatilag szívére vesz és bizonyosnak tart, ehhez a rejtélyes világegyetemhez való élő vonatkozásában, kötelességét és sorsát illetőleg, minden esetben ez a legfőbb dolog rá nézve és teremtőleg dönti el a többit. Ez az ő vallása, vagy, lehet, csupán kétkedése és vallástalansága: a mód, a melylyel magát a láthatatlan vagy nem létező világgal, vagy a Semmivel („No-World“) szellemileg kapcsolatban levőnek érzi; s én azt mondom, ha megismerteted velem, hogy milyen ez, már azt is megmondtad, hogy milyen ez az ember s minő tetteket fog véghez vinni. Épen azért egy emberről vagy egy nemzetről mindennek előtt azt kérdezzük: milyen volt a vallásuk? A pogányság volt-e az: a sokistenség, az élet rejtélyének csupán érzéki felfogása s ebben, mint főelem: a phisikai erő? A kereszténység volt-e: hit a Láthatatlanban, a mely nemcsak való, de az egyedül való; a hol az idő, minden legparányibb pillanatával az Örökkévalóságon nyugszik

és a hol az Erő pogány uralma helyet ad egy neme-
sebb felsőbbségnek: a Szentségnek? Avagy scepticis-
mus volt-e, bizonytalanság és tűnődés azon, vajjon
van-e láthatatlan világ, vagy valami rejtélye az életnek,
hacsak nem az örültségé, — kételkedés mindenben,
vagy éppen hitetlenség és pusztá tagadás? Ezekre a
kérdésekre válaszolni annyi, mint az ember vagy a
nemzet történetének lelkét feltüntetni. Azok a gondo-
latok, a melyek bennök támadtak, szülői voltak azoknak
a tetteknek, a melyeket véghez vittek: érzéseik szülői
voltak gondolataiknak; a láthatatlan, a szellemi álla-
pította meg bennük a külsőt és a valót; a mint mon-
dám, vallásuk volt rájuk nézve a legnagyobb tény.
Ezekben a szükségkép korlátolt körű felolvasásokban
célszerű lesz tehát főként a tárgynak erre a vallásos
részére fordítani figyelmünket. Ha ezzel tisztában
vagyunk, mindennel tisztában leszünk. Első Hősün-
nek Odint választottuk, a scandináv pogányság központi
alakját, egy rendkívül kiterjedett tárgykörnek jelké-
pét. Tekintsünk a Hősre, mint Istenségre, a Hősiesség-
nek eme legrégibb ős-alakjára.

Bizonyára ez a pogányság nekünk nagyon különös
valami, napjainkban alig érthető. Az elvadulásoknak,
össze-visszaságoknak, házugságoknak és képtelenségek-
nek bódító, kimagyarázhatatlan, az élet egész mezejét
elborító tömkelege. Oly valami, a mi bennünket bámu-
latba ejt, vagy ha úgy tetszik, hitetlenségre készít,
mert igazán nem könnyű megérteni, hogy ép eszű
emberek nyugodtan, nyitott szemmel hogyan képesek
hinni oly dolgokban s e hithez mértén élni. Hogy az
emberek úgy imádták szegény társukat, mint Istent s
nemcsak őt, hanem botokat és köveket s mindennemű
lelkes és lelketlen tárgyat s a világegyetemről alkotott

elméletük révén a képzelgésnek oly eszeveszett chaosát teremttették: mindez lehetetlen meseként tűnik föl. És mégis valóságos tény, hogy így történt. Úgy alkottak emberek, mint mi magunk, tényleg a balimádásoknak és balhiedelmeknek oly rettenetes tömkelegéhez ragaszkodtak s abban éltek. Különös dolog ez. Fájdalom és hallgatás foghat el az emberekben lakozó sötétség mélységeinek láttára, ha az elért tisztább légkör magaslatain örvendezünk. Ily dolgok voltak és vannak az emberben; minden emberben; bennünk is.

Egynémely bölcselő rövidesen bánik el a pogány vallással: kuruzslás, papi álnokság, csalás, mondják; ép eszű ember sohase hitt azokban, inkább másokat, az ép eszű névre nem méltó embereket igyekeztek arra bírni, hogy higgyenek. Gyakran lesz kötelességünk tiltakozni az emberek cselekedeteit és történetét illető ily fajta föltevések ellen; és itt mindjárt a kezdetén tiltakozom ez ellen, úgy a paganismust, mint minden más „ismus“-t illetőleg, a melyek nyomán az ember hosszú időn át igyekezett végig vándorolni ezen a világon. Mindenikben volt valami igaz, mert különben az emberek nem ragaszkodtak volna hozzájuk. Kuruzslás és bolondítás van elég a vallásokban, főleg a vallások előrehaladott, süllyedő korszakaiban kegyetlenül fölburjánoztak; de a kuruzslás sohase birt, ily dolgokban, alapvető befolyással; nem élete és egészsége volt azoknak, hanem betegsége, a kihálás biztos előjele. Ezt sohase feledjük el. Nagyon szomorú föltevésnek látszik előttem az, hogy a kuruzslás képes lenne még a vad emberben is bárminő hitet fölébreszteni. A kuruzslás nem ad életet semminek, megöl az inkább mindent. Semminek a mélyire nem birunk hatolni, ha a kuruzslások szemüvegén keresztül nézzük a dolgokat;

ha merőben el nem utasítjuk magunktól a kuruzslásokat, mint betegségeket, rothadtságot, a mikre nézve mindnyájunk kötelessége, hogy azokat gondolatainkból és tetteinkből teljesen kiküszöböljük. Az ember mindenütt esküdt ellensége a hazugságoknak. Úgy találom, hogy még a nagy Láma vallásában is van egy szemernyi igazság. Olvassa el bárki az elfogulatlan, világos fejű, inkább sceptikus Turner-nek „Beszámolás követtségemről“ cz. munkáját arról az országról s ítéljen maga. Megvolt a maguk hite ezeknek a szegény thibeti népeknek, hogy a gondviselés megküldi minden nemzedék számára a maga megtestesülését. Alapjában véve, ez egy neme a pápába vetett hitnek. Alapjában véve mégis jobb: azt hinni, hogy létezik egy *Legnagyobb* Ember; hogy ő föltalálható; és ha egyszer megvan, határtalan engedelmességgel tartozunk neki. Ez az igazság a nagy Láma vallásában; a tévedés csupán a „feltalálhatóság“-ban rejlik. A thibeti papoknak megvan a maguk külön rendszerük annak fölfedezésére, hogy ki a Legnagyobb Ember, méltó arra, hogy a főnhatóságot gyakorolja fölöttük. Rossz rendszer, de sokkal rosszabb-e, mint a mienk, a mely szerint bizonyos nemzetségek elsőszülöttét tartjuk a legkiválóbbnak? Bizonyára nehéz dolog, jó rendszereket alkotni. — Csak akkor kezdjük megérteni a pogányságot, ha előzetesen megengedjük, hogy követőik egykoron komolyan hittek benne. Tekintsük ezt egészen bizonyosnak, hogy az emberek hittek a pogányságban; nyitott szemmel, ép érzékkel megáldott emberek, a kik ép úgy valának megteremtve, mint mi s ha mi is ott lettünk volna, ép úgy hittünk volna. És most kérdezzük, mi lehetett hát a pogányság?

Egy más, figyelemreméltóbb elmélet az ilyen dol-

gokban csupán *allegoriát* talál. Azt mondják ennek az elméletnek a hívei, hogy mindez a költői lelkek játéka volt; leszűrődése allegorikus mesében, megszemélyesítésben és látható alakban mindannak, a mit ezek a költői lelkek a Világegyetemről éreztek s a mit abból ösmertek. S ez — teszik hozzá — meg-egyezz az emberi természetnek eredeti törvényével; ez — bár kisebb jelentőségű dolgokban — még ma is működik mindenütt, t. i., hogy a mit az ember erősen érez, iparkodik azt kifejezésre is juttatni, élő alakban maga előtt kívánja látni, az életnek és a történeti valóságnak bizonyos mázával. Kétségtelenül van egy ilyen törvény és pedig az emberi természet legmélyében; nem is kell kételkednünk, hogy az szülte lényegében ezt a dolgot is. Azt a véleményt, a mely a pogányságot egészen vagy legnagyobb részben ennek a hatásnak tulajdonítja, figyelemreméltóbbnak neveztem, de nem mondhatom az igazinak. Gondoljuk csak meg, hihetünk-e mi egy allegóriában, egy költői játékban s tekintethetjük-e ezt egész életünkre zsinórmértéknek? Nem játékot, hanem komoly valóságot kell keresnünk. A legkomolyabb dolog életünk a világban; a halál nem játék senkire sem. Az ember élete sohase volt mulatság; szigorú valóság s egészében nagyon komoly dolog volt rá nézve, hogy éljen.

Azt tartom tehát, hogy az allegoria-elméletnek ezek a hívei az igazsághoz vezető nyomon haladtak, de azt el nem érték. A pogány vallás valóban egy allegoria, jelképe annak, a mit az emberek éreztek és tudtak a Világegyetemről, s minden vallás ennek a symboluma, változva a szerint, a mint ez változik; de nekem úgy tetszik, hogy a dolognak alapjában való megrontása

vagy épen felforgatása, ezt tolni előtérbe, mint forrást és indító-okot, a midőn az inkább eredmény és befejezés volt. Hogy szép allegoriákat, tökéletes költői symbolumot alkossanak: arra nem volt az embereknek szükségük, de igenis arra, hogy tudják, mit higgyenek a Világegyetemről, minő irányt kövessenek, mit reméljenek ebben a rejtélyes életben, mitől féljenek, mit tegyenek és mitől óvakodjanak. A „Pilgrim's Progress“ (Zarándok útja) allegoria és pedig szép, igaz és komoly allegoria; de gondoljuk meg, vajjon Bunyan allegoriája megelőzhette volna-e azt a Hitet, a mit jelképez? A mindenki által átértzett Hitnek előbb meg kellett lennie, a minek azután csak árnyéka az allegoria; de mondhatjuk, hogy minden komolysága mellett játszi árnyék, inkább a képzelet játéka, szemben a rettenetes tény-nyel és tudományos bizonyossággal, melyet költőileg akar jelképezni. Az allegoria a bizonyosság eredménye, nem pedig annak létrehozója, sem a Bunyan esetében, sem más esetben. A pogányságot illetőleg tehát még mindig azt kell nyomoznunk, honnan ered az a tudományos bizonyosság, az allegoriák, tévedések és össze-visszaságok kábitó szövedékének ez a szülőanyja? Hogy jött létre, mi volt az?

Bizonyára balga kísérlet lenne, azt állítani, hogy, itt vagy másutt, teljesen „megmagyarázzunk“ oly tüneményt, mint a minő a pogányságnak távoli, ködös, zürzavaros fátyolképe, a mely inkább hasonlít egy felhőcsoporthoz, mint a szárazföld és a tények távoli continenséhez. Többé nem valóság, de az volt egykoron. Meg kell értenünk, hogy ez a látszólagos felhőcsoport egykor valóság volt; hogy annak eredete nem költői allegoria, annál kevésbbé szemfényvesztés és csalás. Azt állítom, hogy az emberek sohase

hittek hiú dalokban, lelki életüket sohase építették allegoriákra; az emberek mindenkor, kivált a régi, komoly időkben, ösztönszerűleg felösmerték és megvetették a kuruzslókat. Kisértsük meg — figyelmen kívül hagyva úgy a kuruzslási, valamint az allegorikus elméletet s rokonszenves figyelemmel hallgatva a pogány idők távoli zűrzavaros zaját — legalább annyit bizonyossá tenni, hogy azok legmélyében volt egy neme a tényeknek, hogy azok sem valának hazugok és képtelenek, hanem a maguk szegény mivoltában igazak és egészségesek.

Emlékeznek önök Platonak képletes alakjára, arra az emberre, a ki egy sötét üregben nőtt föl s egyszerre hozták föl a napvilágra, hogy lássa a napfelkeltét. Minő csodálkozás, mily ámulat foghatta el annak láttára, a mit mi nap-nap után közömbösen szemlélünk. A gyermeknek tágra nyitott szemével, de a férfinak érett tehetségével, szíve túlárad a látványon, Istenhez hasonlónak tartja, lelke leborul előtte, csendes imádatban. Nos, ilyen gyermekes nagyság lakozott a kezdetleges nemzetekben. A durva emberek közt az első pogány gondolkodó, az első ember, a ki gondolkodni kezdett, Platonak ez a gyermek-embere volt. Egyszerű, nyílt, mint egy gyermek, de a férfinak mélységével és erejével. Az ő szemében a Természetnek még nincs neve; ő még nem foglalta össze, egy név alá, a képeknek, hangoknak, alakoknak és mozgulatoknak azt a végtelen sokféleségét, a mit mi együttesen Világegyetemnek, Természetnek vagy ilyesfélének nevezünk, s nevet adván neki — végzünk vele. A mély érzésű, vad embernek minden új s nem volt nevek és formulák alá takarva; minden meztelenül állt, rá meredve, szép, rettenetes és kimond-

hatatlan alakban. Ennek az embernek a szemében a Természet természetfölötti volt, a mint a Gondolkozó-nak és a Prófétának mindörökké az marad. Ez a zöld, virágos, sziklás föld, a fák, hegyek, folyamok, zúgó tengerek; az a nagy, mély azur-tenger, mely fölöttünk lebeg; az azon keresztül-kasul tomboló szelek; a tornyosodó fekete felhő, mely néha tüzet, máskor jeget és esőt önt ki magából: mi ez? igen, mi ez? Lényegileg most sem ösmerjük, nem fogjuk ösmerni soha. Nem belátásunk fensőbbsege, hanem könnyűvérőségünk, figyelmetlenségünk s belátásunk hiányának révén tehetjük túl magunkat a nehézségeken. A *nem-gondolkodás* az oka, hogy nem csodáljuk őket. Körülöttünk megkövülve s minden tudásunkat teljesen magába zárva áll a hagyományoknak, hallomásoknak, puszta *szavaknak* tömkelege. A fekete viharfelhőnek ezt a tüzét mi „villanyosság”-nak nevezzük s tudós felolvasásokat tartunk róla s üvegből és selyemből hasonlót fejlesztünk: de mi az? mi alkotta? honnan jó? hova megy? A tudomány sokat tett érettünk, de szegény tudomány az, a mely a Nem-tudásnak nagy, mély, szent végtelenségit akarná előlünk eltakarni, a hova soha be nem hatolhatunk, s a melyen minden tudomány vékony hárttyaként úszik. Ez a világ, daczára minden tudományunknak és a tudományoknak, mégis egy csoda, bámulatos, kifürkészhetetlen, varázsszerű, vagy annál is több az előtt, a ki gondolkozik fölötte.

Ha semmi más nem volna is, mint az Időnek ama nagy rejtélye, a határtalan, hallgatag, soha nem nyugvó dolog, a mit Időnek nevezünk, tova gördülve, haladva, gyorsan, hallgatagon, mint egy mindent átkaroló tenger-áradat, a melyen mi és az egész Világegyetem kipárolgásokként úszunk, jelenségekként, a melyek ma

léteznek s holnap nem léteznek: mindez, egészen szó szerint, örökkön-örökké csoda. Ez oly valami, a mi némává tesz bennünket, mert nincs szavunk, annak kifejezésére. Ez a Világegyetem, — óh Istenem! — mit tudhatott arról a vad ember, mit tudhatunk róla még ma is? Hogy az egy Erő, az Erők ezerféle összetétele. Erő, a mely nem mi vagyunk. Ez az egész; nem mi vagyunk az, tőlünk merőben különböző valami. Erő, Erő, mindenütt Erő s kellő közepében mi magunk egy rejtélyes Erő. „Nincs az az útszálon elsárguló falevél, a melyben erő ne lakoznék: hogy rothadna el különben?” Bizonyára még az atheista gondolkodó előtt is — ha ugyan ilyen lehetséges — csodaszámba megy az Erőnek az a mérhetetlen forgószele, mely itt minket körülövez; soha meg nem szünő forgószél, roppant, mint a Végtelenség, olyan idős, mint az Örökkévalóság. Mi az? Az Isten alkotása, mondja a vallásos nép, a mindenható Istené! Az atheista tudomány szegényesen csacsog róla, tudományos nomenclaturákkal, kísérletekkel s mi-mindennel, mintha az valami szegény, holt dolog volna, a mit leydeni palackokba lehetne dugaszolni s boltokban árulni. Pedig az ember természetes érzéke, ha becsületesen használja, mindenkor élet-eleven dolognak tartja, kimondhatatlan, isteni dolognak, a melylyel szemben, még annyi tudomány mellett is, a leghelyesebb eljárás részünkről: hódolat, a léleknek áhitatos leborulása és megálázkodása; imádás, ha nem is szavakban, de hallgatagon.

De most hadd tegyek egy további megjegyzést: mindazt, a mit a mi korunk egy profétától vagy költőtől vár, hogy reá tanítson bennünket, nevezetesen ama szegényes, tiszteletlen makogásoknak, nomenclaturáknak és hallomásra alapított tudományosdiságoknak kihü-

velyezését, — mindezt az ősrégi komoly lélek, megmértelyezetlenül ilyesmiktől, már megtette. A világ, a mely ma csak az ihletett előtt isteni, az volt bárkinék, a ki nyitott szemmel tekintett reá. Meztelenül állt előtte, szemtől-szembe. „Minden isteni vagy Isten volt.“ Jean Paul még ma is ilyennek találja, az óriás Jean Paul, a ki a hallomások körmei közül képes magát kiszabadítani: de akkor még nem voltak hallomások. A sivatagra leragyogó Canopus, kékes gyémántfényivel (ama vad, kék, szellemszerű fénynyel, a mely sokkal áthatóbb volt, mint a minőt mi látunk manapság) a vad ismaelita szívébe lövellt és a magános sivatagon át vezetője volt. Érzéssel teli, vad szívének, a mikor az érzés hijával volt a beszédnek, ez a Canopus kicsiny szemként tűnt fel, a mely rá nézett a nagy, mély örökkévalóságból, a benső világosságot tárva föl előtte. Nem értjük-e meg, hogy ezek az emberek *imádták* Canopust, s azzá lettek, a kiket sabäismus hiveinek, csillagimádóknak nevezünk? Ilyen előttem a pogányság minden alakulatának a titka. Az imádás: transcendentális csoda; csoda, a melynek nincs határa és mértéke; ez az imádás. Ezeknek az ősembereknek minden, a mit magukon kívül s maguk körül létezni láttak, az isteninek vagy valamely Istennek jelképe volt.

S nézzük csak, az igazságnak minő örök magva volt ebben. Minden csillagon, minden fűszálon keresztül nem az Isten látható-e nekünk is, ha lelkünket és szemünket megnyitjuk? Most nem imádjuk őket azon a módon, de nem érdem-számba megy-e ma is, bizonyosságként annak, a mit „költői természet“-nek nevezünk, ha felösmérjük, hogy minden tárgynak megvan a maga isteni szépsége, hogy minden tárgy iga-

zában „egy ablak, a melyen át a Végtelenségbe tekintünk“. Azt, a ki a dolgokban rejlő bájrt felösmeri, költőnek, festőnek, lángésznek, ihletettnek, szeretetreméltónak nevezzük. Azok a szegénysabeanusok ugyanazt cselekedték — a maguk módja szerint. S hogy ezt megcselekedték bárminő alakban is, érdem-számba ment: mindenesetre többet érő volt, mintha éppen semmit se gondolnak, — mint egy teljesen buta ember, ló vagy teve.

De ha már minden, a mit megtekintünk, a Legmagasabb Isten jelképe, hozzá teszem, hogy — inkább, mint bármi más — jelkép az ember is. Ismeretes Szent Chrysostomus híres mondása Sekinahról, a szövetségládáról, az Isten látható kinyilatkoztatásáról, a zsidóknál: „Az igazi Sekinah az ember.“ Igen, úgy van; ez nem hiu szólásmód; valósággal így van. Létünk lényege, a bennünk lakozó mysterium, a mely „Én“-nek mondatik, — ah! minő szavaink vannak ily dolgokra? — az Ég lehellete; a Legfőbb Lény megnyilatkozása az emberben. Ez a test, ezek a képességek, ez a mi egész életünk, mindez nem olyan-e, mint kötőse a Megnevezhetetlennek? „Csak egy templom van a Világegyetemben, — mondja a jámbor Novalis — s ez az ember teste. Semmi sincs szentebb, mint ez a tökéletes alak. Az emberek előtt való meghajlás: tisztelet-adózás ezen Hús és Vérben való kinyilatkoztatásnak. Az Eget érintjük, a mikor az emberi testre teszszük kezünket.“ Ez úgy hangzik, mint az ékesszólás túlzása, de nem így van. Ha jól megfontoljuk, tudományos ténynyé válik s a mennyire csak szóval kifejezni lehet, a valódi igazság kifejezése. Csodák csodája vagyunk — az Istennek nagy, kimagyarázhatatlan rejtélye. Nem bírjuk megérteni, nem

tudjuk, hogyan beszéljünk róla, de érezzük és tudjuk, hogy valóban így van.

Nos, ezeket az igazságokat egykor könnyebben átérezték az emberek, mint most. A világ fiatal nemzedékei, a melyekben megvolt a gyermekek üdesége s hozzá a komoly emberek mélysége, a kik nem gondolták, hogy az Égben és a Földön levő dolgokkal már végeztek, ha azoknak többé-kevésbbé tudományos neveket adtak, hanem azokra közvetlenül hódolattal, csodálattal pillantottak: ők jobban érezték, hogy minő isteni elem van az emberben és a természetben; ők, a nélkül, hogy örültek lettek volna, imádhatták a Természetet és az embert inkább, mint bármi mást a Természetben. A mint fentebb mondtam, imádni annyi, mint határtalanul csodálni; ezt ők tehetségeik teljes erejével, szívük egész őszinteségével tehették. Úgy tekintem a hős-imádást, mint a régi gondolkozási rendszer egyik nagy, alakító elemét. El lehet mondani, hogy a mit én a pogányság összefonódott cserjésének neveztem, az sok gyökérből fakadt: minden csodálat, egy csillagnak vagy egy természeti tárgynak a csodálása egy gyökér vagy egy gyökérszál; de a hős-imádás a legmélyebben lenyúló gyökér, a legvastagabb, a melyből a többi táplálkozott és nagyra nőtt.

S ha egy csillag imádásának volt valami értelme, mennyivel több volt egy Hős imádásának! Egy Hős imádása: egy Nagy Ember transcendentális csodálása. Azt mondom, a nagy emberek ma is csodálatra méltók; azt mondom, hogy alapjában nincs is egyéb csodálatra méltó. Nem lakozik az ember lelkében nemesebb érzés, mintha egy magánál fensőbbet csodál. Ebben az órában és minden időben ez az éltető elem

az ember életében. Úgy találom, hogy ezen alapul minden vallás, nemcsak a pogányság, hanem ennél sokkal magasztosabb és igazabb vallások is, minden eddig ismert vallás. Hős-imádás, szívből eredő ájtatos csodálat, odaadás, határtalan, égő rajongás a legnemezebb Isten-Ember iránt: nem ez a magva magának a Keresztyénségnek? A Hősök legnagyobbika Az, a kit itt nem nevezünk meg! Megszentelt hallgatás elméledjék ama szent tárgy fölött; utólérhetetlen megtökélyesülése az oly eszmének, mely az emberiség egész földi történetén uralkodik.

Vagy alsóbb rendű, kevésbbé kimondhatatlan területekre térve, nem rokon-e minden loyaltás a vallásos Hittel? A Hit: nem más, mint odaadó hűség valamely ihletett Tanítóhoz, valamely spiritualis Hőshöz. S mi az igazi hűség, minden társadalomnak életeleme, ha nem a Hős-imádás kifolyásaként az igazi nagy iránt való odaadó csodálat? A Társadalom a Hős-imádásra van fektetve. Minden rangfokozat, a melyen az emberi társaság nyugszik, Heroarchiának (Hősök uralmának) vagy Hierarchiának¹ nevezhető, mert valóban „szent“ az. A „Duke“ annyi, mint Dux, vezető; a „King“: „Könning, Kan-ning“, vagyis Az, a ki tud és képes. A társadalom, mindenütt, a Hősök fokozatos imádásának bizonyos — nem szigorúan szabályos — kifejezési módja, az igazi nagy és bölcs emberek iránt megnyilatkozó hódolat és engedelmesség. Mondom, nem elviselhetetlenül szabálytalan. Ezek a társadalmi méltóságok valamennyien olyanok, mint a bankjegyek, mind arany-értéket képviselnek, azonban, sajnos, sokan közülük hamis bankók.

¹ ἅγιος = szent.

Egynehány hamis bankóval még csak megélünk, meg akár sokkal is, de úgy már nem, ha a legtöbb vagy éppen mind hamis. Ekkor aztán következnek a forradalmak; a demokracziának, szabadságnak és egyenlőségnek s nem tudom, még miféle jelszavaknak kiabálásai; a bankók mind hamisak lévén s aranyat nem kaphatván egyikért se, a nép, kétségbeesésében, azt kiabálja, hogy nincs arany, nem is volt soha! „Arany“, Hősimádás azért mégis *van*, a mint volt azelőtt és mindenütt, s lesz is, a míg csak ember léssen e földön.

Jól tudom, manapság az a nézet, hogy a Hős-imádás, az, a mit én Hős-imádásnak nevezek, napjainkban pusztulóban van, sőt teljesen ki is veszett. Olyan idő ez a mai, a mely tagadja — és pedig olyan okoknál fogva, a melyeket érdemes lesz egyszer megvizsgálni — a nagy emberek létezését, kétségbe vonja azok kíváncsatos voltát. Ha kritikusaink egy nagy emberre rámutatnak, p. o. Lutherre, elkezdik, a mint mondani szokták, felbonczolni, „kimagyarázni“, nem azért, hogy imádják, hanem hogy mértéket vegyenek róla s azt sütik ki, hogy bizony kis ember ő is! „Korának teremtménye“ volt, így mondják, az Idő szólította elő, az Idő tett mindent, ő semmi olyat, a mit mi — kis kritikusok — meg ne birtunk volna tenni. Úgy tetszik nekem, hogy mindez nagyon elszomorító munka. Az Idő szólítja elő? Sajnos, láttunk mi Időket, a melyek elég hangosan *hivogatták* nagy emberüket, a kik azonban nem jelentek meg! Nem volt ott; a Gondviselés nem küldte el; az Idő, hívta legyen bár a leghangosabban, kénytelen volt zavarokba merülni és tönkremenni, mert a hívó szózatra az nem jelent meg.

Mert, ha jól meggondoljuk, egy Időnek se kellett volna romba dőlni, ha megtalálja megfelelően bölcs, jó és nagy emberét: a kiben van bölcsesség arra, hogy tisztán felismerje, mit kíván a kor; s van benne erő, hogy azt az igazi úton oda vezérelje. Ez az üdve minden Kornak. De hadd hasonlítsam a közönséges, lanyha Időket hitetlenségükkel, nyomorukkal, zürzavaraikkal, kétkedő, ingadozó jellemeikkel és nehéz körülményeikkel, a mint tehetetlenül imbolyogva, mindig rosszabb és rosszabb helyzetbe jutva, a végromláshoz közelednek: hadd hasonlítsam ezeket a száraz, holt gyúanyagokhoz, a mely az Ég villámára vár, hogy felgyujtsa.

Ez a villám a nagy ember, az ő szabad erejével. Az ő szava az a bölcs, gyógyító szó, a melyben mindenki hihet. Minden föllobog körül, ha ő lánggra lobbanította a tüzet. Azt hiszik, hogy a száraz rőzsegalyak hívták őt életre. Nekik nagy szükségük volt rá, de elő is hívni őt, az már nem tellett tőlük. Azt hiszem, rövidlátó kritikusok azok, a kik így kiáltanak föl: „Nem a rőzse-galyak idézték-e elő a tüzet?” Saját kicsiny voltának szomorúbb bizonyítékát senki se adhatja, mintha nem hisz a nagy emberekben. Nincs leverőbb jelenség egy nemzedékben, mint a szellemi fénynyel szemben mutatkozó általános vakság, kapcsolatban a holt gyúanyagba vetett hittel. Ez a hitetlenségnek a teljessége. Látni fogjuk, hogy a világtörténet minden korszakában a nagy ember saját korának nélkülözhetetlen megmentője volt; a villám, a mi nélkül a gyúanyag soha tüzet nem fog. A mint mondtam, a világtörténet: a nagy emberek élettörténete.

Az ilyen apró kritikusok mindent elkövetnek, hogy a hitetlenséget, az általános szellemi ernyedést elő-

segítsék, azonban, szerencsére, ez egészen nem mindig sikerül. Minden időben támadhat ember, a ki elég nagy arra, hogy belássa, hogy ezek a tantételek: köd-képek és agyrémek. S a mi figyelemre méltó, nincs kor, a melyben képesek lennének az élő emberek szívéből teljesen kiirtani a nagy emberek iránt érzett sajátlagos hódolatot; valódi csodálatot, hűséget, imádást, bármilyen homályos és fonák legyen is az. Hős-imádás lesz, míg ember lesz. Boswell tiszteli az ő Johnson-ját igazán és hiven, még a 18-ik században is. A hitetlen francziák hisznek az ő Voltaire-jükben, s körülötte igen különös Hős-imádást láttunk, élte alkonyán, a midőn csaknem megfojták a rászórt rózsákkal. Elöttem mindig rendkívül különösnek tetszett ez a Voltaire-imádás. Valóban, ha a kereszténység a Hős-imádás legmagasztosabb példája, ez a Voltaire-bálványozás, annak egyik legalacsonyabb foka volt. A kinek élete amolyan Antikrisztus-féleé volt, erről az oldalról is különös ellentétet mutat. A csodálatra egy nép se volt oly kevésbé hajlandó, mint a Voltaire francziái. *Persiflage* (csufondárosság) volt jellege egész lelkiületüknek; csodálatnak sohase volt abban helye. És mégis! Ferney öreg ura Párisba megy, egy reszkető, beteges, 84 éves aggastyán. Érzik, hogy ő is olyan „Hős-féle“, hogy életét a tévedés és az igazságtalanság elleni küzdelemben töltötte, kimentvén Calas-t, leálcázva a magas polczokon ülő képmutatókat; — szóval ő is, bár szokatlan úton-módon, bátor emberhez méltóan harczolt. Érzik, hogy ha a „persiflage“ nagy dolog, sohase volt ilyen „persifleur“; ő a megvalósult eszményképe mindnyájuknak; az, a mivé mindnyájan szeretnének lenni; minden franczia közt a legfrancziább. Voltaképen ő az Istenök, — olyan Isten,

a minő nekik való. A Porte St. Denis-i vámszedőtől kezdve föl Antoinette királynőig, nem imádja-e minden ember őt? Előkelő emberek pinczér-ruhát öltenek, csakhogy közelébe jussanak. A postamester, nagyot káromkodva, így szól a kocsishoz: „Va bon train (jól hajts!) Monsieur de Voltaire-t viszed“. Kocsija Párisban „egy üstökösnek a magja, a melynek farka, egész utcákat tölt be“. Bundájából a nők egy-egy szőrszálat tépnek ki s szent ereklyekint tartogatják, Semmi se volt egész Franciaországban magasztosabb, szebb és nemesebb, a miből az az érzés ne fakadt volna ki, hogy ez az ember magasztosabb, szebb és nemesebb mindannyinál.

Igen, az északi Odin-tól az angol Johnson Samuelig; a Keresztyénség isteni Alapítójától az Encyclopedisták ránczos főpapjáig, minden időben és helyen, a Hős: imádás tárgya volt. Mindig így lesz. Mindnyájan szeretjük a nagy embereket; szeretjük, imadjuk őket s alázattal meghajolunk előttük: mi más előtt hajolhatnánk meg becsülettel, tisztességgel? Nem érzi-e minden derék ember, hogy önmaga emelkedik magasabbra, ha meghajol az előtt, a ki valóban fölötte áll? Ennél nemesebb, áldottabb érzés nem lakozik az ember szívében. S nagyon megnyugtató rám nézve annak tudata, hogy nincs kétkedő logica, vagy bármely kornak általános sivársága, őszinteség-hiánya és léhasága, a mely ezt a nemes, velünk született loyaltást és bennünk lakozó hódolatot kipusztíthatná. A hitetlenség korszakaiban, a melyek csakhamar a forradalom időszakaivá válnak, mindenki előtt szembeötlő lesz az összeomlás, szomorú hanyatlás és pusztulás. Ezekben a napokban, a Hős-imádásnak ebben az elpusztíthatatlanságában látom én azt az örök

gyémánt-sziklát, a mely mélyebben fekszik, hogysen oda a forradalmi áram szerteszóródott törmeléke eljutna. A forradalmi korszakokban a dolgoknak recsegve-ropogva széteső darabjai ilyen mélyre zuhanhatnak; de lejebb nem. Ez az az örök sark-kő, a honnan ismét megkezdődhetik az újra-építkezés. Hogy az ember, egy vagy más értelemben, imádja a Hősöket, hogy mi mind tiszteljük s tisztelnünk kell örökké a nagy embereket: ez előttem az élő szikla, a görgetegek között; az egyetlen szilárd pont a modern forradalmi időben, a mely különben hijával van az alapnak és a partnak.

Ennyi igazságot találok én a régi népek pogányságában, ugyan régi, elavult mezben, de a lélek benne: az most is való igaz. A Természet még mindig isteni, az Isten alkotásainak megnyilvánulása; a Hős még mindig imádásra méltó; ez volt az, a mit a pogány vallások, kezdetleges, kuszált formákban bár, törekedtek, úgy, a hogy, kifejezésre juttatni. Azt gondolom, hogy e helyütt ránk nézve a scandináv pogányság érdekesebb, mint bármely másik. Először is, ez volt a pogányság legutolsó maradványa; Európa ezen részeiben egészen a 11-ik századig tartott; még 800 évvel ezelőtt a norvégek imádták Odint.

Mint atyáink hite is érdekel ez bennünket; azok az emberek, a kiknek vére csörgedez ereinkben még ma is; a kikhez, oly sok irányban, kétségkívül hasonlítunk: ők ezt hitték, míg mi egészen mást hiszünk. Vessünk egy tekintetet erre a szegényes északi hitre, több oknál fogva. Meglehetős biztos eszközeink vannak rá, hogy ezt megtehessük, mert a scandináv mythológiának van egy más érdekes vonása is, az, hogy oly jó állapotban maradt fenn.

Azon a különös szigeten, Islandban, a melyet, a geologusok állítása szerint, a tűz hozott föl a tenger-fenékről; a terméketlenségnek és a lávának ebben a vad országában, a mely minden évben, hónapokon és hónapokon át, sötét viharok martaléka, de nyaranta ragyogó, vad szépségben pompázik; komoran és zordan az Északi-Oceánra meredve, hóhegyeivel, háborgó, forró geysereivel, kénforrásaival és irtózatoss vulcanicus hegyeivel, mint a Fagynak és a Tűznek mérhetetlen, chaotikus csatatere; — a hol legkevesebb várunk volna irodalmat, vagy bárminemű írott emlékeket, — mindezeknek a dolgoknak a följegyzése ott találtatott meg. Ennek a vad földrésznek tenger-felőli oldalán van egy rétszegély, a hol a marha megél, s az emberek is fenn tudják tartani magukat a tenger adományai s jószágaik révén; s úgy látszik, hogy ezek az emberek költői lelkületűek voltak, a kikben mély gondolatok lakoztak, s a kik gondolataikat zeneileg tudták kifejezni. Sok elveszett volna, ha Island nem emelkedik ki a tengerből s ha föl nem fedezik az északiak; Észak költői közül sokan voltak Island szülöttei.

Saemund, egyike az ottani legrégibb keresztény papoknak, a ki talán még bizonyos előszeretettel viseltetett a pogányság iránt, összeszedett egypár régi, már-már feledésnek indult pogány-éneket, — mythikus, prófétai, leginkább vallásos jellegű költeményeket vagy énekeket, melyeket az északi kritikusok a régebbi, vagy költői *Eddának* neveznek. *Edda*, ez a bizonytalan eredetű szó, azt tartják, *ősanyát* jelent. Snorro Sturleson, egy islandi úri ember s igen nevezetes férfit, Saemund unokájának neveltje, majdnem egy századdal később, több más könyv között az egész

mythológiának egy gyűjteményét állította össze prózában, a hagyomány révin fenmaradt versek töredékeinek fölhasználásával. Egy nagy ügyességgel, tehetséggel, mondhatni: öntudatlan művészettel megalkott, világos, átlátszó mű, a melyet ma is élvezet olvasni, ime, az *ifjabb Edda*, vagy *Edda* prózában. Ezen és számos más, leginkább islandi *Saga* (Monda) útján, islandi vagy másféle commentárok segélyével, a melyeket, napjainkban, oly buzgalommal üznek északon, lehetséges lesz, közvetlen betekintést nyerni még ma is s mintegy szemtől-szembe vizsgálni, szemügyre venni a Hitnek azon ősi, északi rendszerét. Felejtjük el, hogy ez téves Vallás; tekintsük úgy, mint egy régi Gondolatot s kísértsük meg, hogy vajjon rokonszenvezhetnénk-e vele valamennyire.

Úgy találom, hogy ennek a régi északi mythológiának alapvonása: a Természet látható működésének megszemélyesítése. A physikai Természet erőinek komoly és egyszerű felösmerése, mint olyan dolog, a mely teljesen csodaszerű, bámulatos és isteni. A miről mi ma mint Tudományról előadást tartunk, azt ők mint vallást csodálták s hódolattal térdre borultak előtte. A Természet ellenséges, sötét hatalmait úgy képzelik maguknak, mint „Jötun“-okat, óriásokat, daemoni jellemű, rettenetes torz-lényeket. Fagy, Tűz, Tengeri Vihar: Jötunok. Viszont a barátságos hatalmak, mint a Nyári Hőség, a Nap: Istenek. A világ-egyetem e kettő közt oszlik meg, külön lakoznak, örökös, kiolthatatlan viaskodásban. Az Istenek fent laknak Asgard-ban, az Asák vagy Istenségek kertjében; Jötunheim, egy sötét, távol fekvő chaotikus ország: a Jötunok hazája.

Mindez különös s nem lesz hiábavaló dolog, ha

annak mélyire hatolunk, alapjait megvizsgáljuk. A Tűznek, vagy a Lángnak hatalma, p. o., a melyet mi valami triviális vegyészeti műszóval jelölünk, ez által takarván el magunk előtt a csodásnak lényeges jellegét, mely ott van abban is, mint minden dologban: ezek előtt a régi északi emberek előtt: Loke, egy igen eleven és ravasz Daemon, a Jötunok nemzetségeből. A mint spanyol utazók beszélnek, a Tolvaj-szigetek vad emberei is azt tartották, hogy a Tűz, a mit azelőtt sohase láttak, ördög vagy isten volt, a mely mérgesen megharapta azt, a ki őt érintette, s száraz fából élt. Nincs az a Vegytan, ha csak a butaság segítségére nem jő, a mely előttünk is képes lenne eltakarni azt, hogy a Láng egy csoda. Mi a Láng? — Az ősz északi látnok szemében a *Fagy* egy torzonborz Jötun, az óriás Thrym, Hrym, vagy Rime, régi, itt ma már majdnem elavult, de Skócziában még ma is használatban levő szó, a Zuzmara megjelölésére. Rime nem volt akkor holt, vegyi dolog, mint ma, hanem egy élő Jötun vagy Ördög; a rémes Jötun: Rime, éjjel hajtotta haza lovait, „sörényüket kefével” ült rajtuk s ezek a Lovak a Jégfelhők vagy a gyors Fagyos-Szelek voltak. Tehenei, nem az övéi, hanem egy rokonáéi, az óriás Hymir tehenei: Jéghegyek; ez a Hymir, ördög-szemével, „rátekin a sziklákra” s azok menten széthasadnak.

A Dörgés akkor nem egyszerű Villanyosság volt, mint ma, üvegből vagy gyantából fejlesztve: Donner-Isten volt az, Thunder vagy Thor, egyszersmind a jótékony nyári meleg istene. A dörgés az ő haragja volt; a fekete felhők tornyosulása: Thor haragos szemöldökeinek összehúzódása; az Égből aláhulló villámcsapás: a Thor kezitől sujtott s mindent össze-

romboló Kalapács; robogó kocsiját a hegyormokon át hajtja, ez a mennydörgés; dühösen „belefúj vörös szakállába“, ez a dörgést közvetlen megelőző zúgó szélvihar. Viszont Balder, a Fehér Isten, a szép, az igazságos és áldásos, a kit a régi keresztyén missionariusok Krisztushoz hasonlítottak: ez a Nap, a látható dolgok közt a legszebb; csodás és isteni ma is, minden astronomiánk és kalendáriumaink daczára. De talán a legnevezetesebb isten, a kinek emléke fönmaradt, az, a kinek nyomát a német etymologista, Grimm találta meg: Wunsch- vagy Kivánság-Isten, a ki mindnyájunknak megadhatja azt, a mit *kivánunk*. Nem a legőszintébb, de egyszersmind a legdurvább hangja-e ez az emberi szellemnek? A legdurvább eszmény, a mit ember valaha alkotott, a mely szellemi műveltségünk legkésőbbi alkataiban is jelentkezik. Magasabb szempontok tanítanak meg arra, hogy a Wunsch-Isten nem az igazi Isten.

A többi Istenek vagy Jötunok [közül, az etymologia kedviért, csak azt akarom megemlíteni, hogy a tengери vihar: Aegir Jötun egy igen veszedelmes Jötun; s még ma is, — a mint hallom — a Trent folyó mellett mikor a víz áradóban van, (egy neme a visszatordásnak, igen veszedelmes forgatagnak), a nottinghami hajósok ezt „Eager“-nek nevezik, s azt kiáltják: „Vigyázz, az Eager jó!“ Különös ez a fönmaradt szó, mint egy alámerült világ czölöpje! A legrégibb nottinghami hajósok hittek az Aegir-Istenben. Valóban, a mi angol vérünk jó részben dán, északi, vagyis inkább, alapjában véve, a dán, északi és a szász között csak egy kis lényegtelen különbség van, mint a pogány és keresztény közt, vagy ilyesmi. De egész Angliában, keresztül-kasul, dánokkal vagyunk keverve,

a multban történt folytonos betörések következtében; nagyobb arányban a keleti parton s a legnagyobb mérvben, a mint én hiszem, az északi vidéken. Humbertől fölfelé, egész Skócziában, a köznép beszéde feltűnő mértékben ma is islandi; germanismusuknak megvan a maga északi színezete. Ők is „Normanok“, Északi emberek, — ha ugyan ebben van valami nagy érdem!

A főistenre, Odinra, mindjárt rákerítjük a sort. Egyelőre csak azt jegyezzük meg, mi a scandináv és minden pogányság lényege: a Természet erőinek, mint isteni, bámulatos, személyes Működéseknek — Istenek és Daemonok gyanánt való — felösmerése. Előttünk se megfoghatatlan ez. A mindig bámulatos Világegyetemnek gyermekes felfogása ez, a mely áhittattal és csodálattal nyilatkozik meg. Az én szememben van valami kiválóan eredeti, nagy és férfias vonás ebben az északi vallás-rendszerben. Bizonyos lapos egyszerűség, parasztosság különbözteti meg ezt a scandináv rendszert a régi görög pogányság könnyed kecsességétől. Ebben gondolat van: a mély, durva, komoly lelkek őseredeti gondolata, a melyek bizalommal megnyíltak a körülöttük levő dolgok előtt. A dolgoknak szemtől-szembe való s szívből s szívre ható megfigyelése: ez az ismertető jele minden jó gondolatnak, minden időben. Nem bájos könnyedség, félig játék, mint a görög pogányságban: bizonyos otthonias becsületesség, paraszti erő, nagy és nyers őszinteség tárul föl ezekben. Gyönyörű Apolló-szobraink és mosolygó mythosaink után idegenszerűleg hatnak ránk az északi Istenek, a mint sört főznek, hogy Aegirrel, a tengeri Jötunnal lakomázzanak; a mint Thort küldik, hogy szerezze meg nekik erre a célra az üstöt,

a Jötunok földjén; a mint Thor, egy csomó kaland után, a fején hozza azt, mint egy nagy kalapot, s tova siet vele imigyen, egészen elveszve benne, az üst fülei sarkáig érnek. Egy neme a roppant nagyságnak, az idomtalan óriásságnak jellemzi ezt az északi vallás-rendszert; roppant, még teljesen zabolátlan erő, esetlenül óriási, bizonytalan léptekkel mozogva. Nézzük csak a Teremtésről szóló ősz-mythosukat. Az Istenek megölvén az óriás Imer-t, a kit „a meleg szél“ alkotott sok mindenféle munkával, a Fagy és Tűz összehatkozásából, azt határozták, hogy belőle egy világot alkotnak. Vériből lett a Tenger, húsából a Szárazföld, csontjaiból a Sziklák, szemöldökeiből Asgard, az Istenek hona, koponyájából a nagy, mérhetetlen, kék Égbolt és agyvelejéből a Felhők. Micsoda szertelensége a képzeletnek! Határtalanul nagy, óriás, szertelen gondolat, arra jó, hogy majdan, kellő időben, a Shakspearek és Goethék nem óriás, de isteni s az óriásinál erősebb, tömörebb nagyságává válják! Testileg és lelkileg ezek az emberek a mi ősapáink.

Azt a fölfogást is szeretem, a mely az Igdrasil-Fáról szól. Az egész Életet úgy fogták föl, mint egy Fát. Igdrasilnak, a Lét cserfájának gyökerei mélyen lenyulnak Hela, vagy a Halál birodalmába; törzse fölnyúl az égig, ágait az egész Világegyetemre kiterjeszti: ez a Lét Fája. Lábánál, a Halál birodalmában, három Norna ül, a Sors istennői, a Mult, Jelen és Jövő; gyökereit a szent Kútból öntözik. „Ágai“, rügyeivel és lombjaival, — események, átszenvedett és átélt dolgok, tettek, katasztrófák — minden országon és minden időn át kiterjeszkednek. Nem életleírás-e minden levele, nem tett vagy szó-e minden porczikája? Ágai: nemzetek története. Zúgása: az Emberi Lét moraja,

ősidőktől fogva. *Ott* nő: az emberi szenvedély fuvalata zúg rajta keresztül, vagy a szélvihar ordít ágai közt, mindenik elválhatatlan összefüggésben a többivel, mintha az összes istenek hangját hallanók. Ez Igdrasil, a Lét Fája. Mult, jelen és jövő; a mi volt, van és lesz, a „lenni“ ige végtelen ragozása. Nézve az emberi dolgok körforgását, fölbonthatatlan közösségüket, tudva azt, hogy a szót, a mit itt most, önök előtt, kimondok, nemcsak a mősogoth Ulfilastól kölcsönöztem, hanem minden embertől, mióta az első ember beszélni kezdett, nem ösmerek oly találó hasonlatot, mint ezt a Fa-jelképezést. Gyönyörű, egészen gyönyörű és nagyszerű! Szomorú ellentétül csak gondoljunk „a világegyetem gépezetére“.

Igen, ez az északi fölfogás a Természetről eléggé különös; nagyon különböző attól, a mit mi hiszünk a Természetről. Hogy tulajdonképen honnan származott, azt pontosan megmondani nem volna könnyű feladat. Egyet azonban mondhatunk: ez az északi emberek gondolataiból eredt s mindeneknek előtte annak az első északi embernek fejéből, a kinek eredeti gondolkodó képessége volt. Az első északi „lángeszű ember“, a mint ma neveznők. Megszámlálhatatlan ember vonult a Világegyetemen keresztül, homályos, néma csodálattal, a minőt az állatok érezhetnek, vagy kinos, hasztalanul kérdező csodálattal, a minőt csak az ember érez, a míg elérkezett a nagy Gondolkodó, az *eredeti* ember, a Látnok, a kinek kialakult, kimondott Gondolata mindnyájának szunnyadó képességét Gondolatra ébreszti. Mindig ez az eset a Gondolkodóval, a szellemi Hössel. A mit az emberek mondani akarnak, a minek kifejezésére vágnak, azt mondja ki ő. Valamennyinek gondolata föltámad, mint valami

kinos, bűvös álomból, az ő gondolatához csatlakozva, mintegy felelve neki: igen! így van! Örvendetes az emberekre nézve, mint a hajnalhasadás az éjszakából; valóban, nem ébredés-e a nem-létről a létre, a halálból az életre? Még mindig tiszteljük az ilyen embert, Költőnek, Lángésznek vagy ilyesminek nevezzük: de ezeknek a vad embereknek szemében bűvész, csodás, nem remélt áldások adója számukra, — Próféta, Isten! Az egyszer fölébredt Gondolat többé el nem alszik; rendszerbe verődik; növekszik emberről emberre, nemzedékről nemzedékre, míglen egész teljességét eléri és az ilyen gondolat-rendszer már tovább nem nőhet, hanem helyet kell adnia egy másiknak.

Úgy képzeljük, hogy az északi nép előtt ilyen volt a ma Odin-nak nevezett ember, az északi Fő-Isten. Tanító, a léleknek és a testnek parancsnoka, megmérhetetlen értékű Hős; vele szemben a csodálat, áttörve az ismert korlátokat, imádássá emelkedett. Nincs-e meg benne a Gondolat-kifejezés hatalma s még egyéb, ép oly csodás hatalmak? Így érezhetett, határtalan hálával eltelve, a durva északi szív. Nem oldotta-e meg számukra ennek a Világ-Egyetemnek sphinxszerű rejtélyit, nem biztosította-e őket abban való rendeltetésük felől? Általa jutottak annak tudatára, hogy mi itt a teendőjük s mire számithatnak azután. Általa lett a lét érthetővé és összhangzatossá; ő volt az első, a ki elevenné tette az életet. Nevezhetjük őt Odin-nak, az északi mythologia eredetének; Odin, vagy akármilyen neve lett légyen az Első Északi Gondolkodónak: a míg mint ember élt az emberek között. A mint a Világegyetemről szóló felfogása egyszer ismeretessé lett, hasonló felfogás támad minden lélekben, nő, folyton-folyvást nő, a míg csak

a hit tartja magát. Be volt az írva minden lélekbe, csakhogy láthatatlanul, mintegy sympathikus tintával; az ő szavára látható lesz mindenekben. Nos tehát, a világtörténelem minden korszakában, nem egy Gondolkodónak érkezése-e a nagy esemény, a mely szülő-anya minden másnak?

Egy más dolgot se kell elfelejtenünk, a mi egy kissé megmagyarázza ezeknek az északi Eddáknak a zavart voltát. Ezek nem képeznek összefüggő gondolat-rendszert, hanem több, egymást követő rendszernek inkább csak az összeségét. Ez az egész régi északi hit, a mely az Eddában egy és ugyanazon távolsági vonalban van csak úgy odavetve, miként egy ugyanazon vászonra festett kép, a valóságban épen nem így áll. Sőt inkább az egymást követő nemzedékek mindenféle távolságát és mélységét egyesíti magában, a mióta az a Hit kezdetét vette. Minden scandináv gondolkodó, kezdve a legelsőtől, hozzá járult ehhez a scandináv gondolat-rendszerhez; mindig új kidolgozásban és hozzáadásban, mindnyájuknak együttes munkája az. Hogy minő története volt, hogyan alakult át a szerint, a mint egy gondolkodó a másik után járult a változtatáshoz, a míg azt a teljes és végleges alakját megkapta, a melyet ma látunk az Eddában, senki megmondani nem tudja: *ennek* a trapezunti, tridenti zsinatjai, Athanasiusai, Dantéi Lutherei alámerültek, a nélkül, hogy visszhangjuk lenne, a sötét éjszakába! Csak annyit tudunk, hogy ilyen története volt. A hol csak egy gondolkodó megjelent, a dologban, a miről gondolkodott, gondolataival hozzájárulást, kiegészítést, változást, forradalmat idézett elő. Nem zuhant-e a mélybe a legnagyobb „forradalom” is, a melyet Odin, az ember, maga

csinált, ép úgy, mint a többi? Mi Odinnak a története? Különös arra gondolni is, hogy Odinnak története volt! Hogy ez az Odin, az ő durva északi öltözetében, bozontos szakállával és vad szemével, durva északi beszédével és mozdulataival, olyan ember volt, mint mi, bánatunkkal, örömünkkel, tagjainkkal, vonásainkkal, bensőleg épen olyan, mint mi: és olyan művet alkotott! De a mű nagy része elveszett; el létrehozója is, nevét kivéve. „*Wednesday*“ mondják holnap az emberek; Odin napja! Odinnak nincs története; nincs róla okmány, sőt említésre méltó vélemény sincs.

Igaz, hogy Snorro a legnagyobb nyugalommal, mondhatni, rövid üzleti stilusban írja le Heimskringlájában, hogy Odin milyen hősies fejedelem volt, a Fekete-Tenger tájékán, tizenkét Peer-rel (Egyenrangúval) és egy nagy néppel, a mely nem fért meg azon a tájon. Hogy vezette ki az ő „Asen“-jeit Ázsiából; háborús foglalatásokkal Európa északi partjaira telepítette; feltalálta a betűket, a költészetet és sok egyebet; s lassanként oda jutott, hogy ezek a Scandinávok Fő-Istenként imádták, tizenkét Peer-jét tizenkét fiává tévék meg, Istenekké, mint őt magát: Snorro mindezekben nem kételkedik. Saxo Grammaticus, egy nagyon különös északi ember ugyanabból a századból, még kevésbé habozó; nem áttal: minden egyes mythosban történeti tényt fedezni föl s úgy írni le mindent, mintha az Dániában, vagy máshol valósággal megtörtént volna. A tudós és óvatos Torfaeus, egy pár századdal később, pontos időszámítással rúkol elő ilykép: Odin körülbelől 70 évvel Krisztus előtt jött Európába. Mindezekről, a csupán bizonytalanságokon nyugovó dolgokról, a melyeknek tart-

hatatlansága ma már nyilvánvaló, nem szükséges beszélni. Messze, messze túl a 70 éven! Odin kora, kalandjai, egész földi története, alakja és környezete, örökre a mélybe süllyedtek, ismeretlen ezredévek homályába.

Grimm, a német régiségbúvár, odáig megy, hogy Odinnak, az embernek, még a létezésit is tagadja. Etymologia útján bizonyítja ezt. A „Wuotan“ szó, a mi Odin-nak az eredeti alakja, ez a szó, a mely fő-istenségük neve gyanánt a teuton nemzetek körében mindenütt el volt terjedve, mondom, ez a szó, mely Grimm szerint a latin „vadere“, az angol „wade“ s több effélével van rokonságban: eredetileg *Mozgást*, a Mozgás Forrását, Hatalmat jelent, a legfőbb Istennek hozzá illő neve, nem pedig egy emberé. A szó Istenséget jelent — mondja ő — a régi saxon, germán és teuton törzseknél, a belőle képezett mellékevek mind istenit, legfelsőt vagy olyasmit jelentenek, a mi a főisten tulajdona. Mindez igen valószínű. Etymologicus kérdésekben meg kell hajolnunk Grimm előtt. Fogadjuk el, hogy Wuotan „Wading“-et, a Mozgás erejét jelenti. S mégis! mi az akadálya annak, hogy a neve ne legyen egy hősie embernek, egy Mozgatónak, épen úgy, mint egy Istennek? A mi a jelzőket s az ezekből alkotott egyéb szavakat illeti, nem vált-e a Lope iránti általános csodálattal eltelt spanyoloknál szokássá, hogy „Lope-virágot“, „Lope-dama-t“ emlegettek, ha a virág vagy az asszony feltűnő szép vala. Ha ez soká így tartott volna, Lope odáig jut Spanyolországban, hogy belőle is egy „isteni“ jelzőként szereplő melléknév származik. Valóban, Smith Ádám, „Essay on Language“ czimű művében, úgy véli, hogy minden melléknév ezen a módon jött létre:

valami igen zöld tárgy, a mely főleg zöldségénél fogva vált közismeretűvé, a „zöld“ nevet kapta és azután a legközelebbi dolog, a mely ennél a minőségénél fogva volt feltűnő, p. o. egy fa, „zöld fának“ nevezetett, a mint mi „gőzkocsit“, „négy lóerejű kocsit“ emlegetünk ma is, s több affélét. Smith szerint minden melléknév eredetileg így képződött; először főnevek, dolgok nevei voltak. Ilyen etymológiák kedviért nem semmisíthetünk meg egy embert! Bizonyára volt egy első tanító és kapitány; bizonyára kellett lenni valamikor egy kézzel fogható Odinnak; a ki nem melléknév vala, hanem egy igazi Hős, húsból és vérből. Minden hagyomány, a történelem vagy ennek viszhangja megegyez azzal, a mire a gondolkodás vezet rá az embert s így azt igazolja.

Hogyan történt, hogy Odin, az ember, istennek, főistennek tekintetett? bizonyára oly kérdés, a melyre nézve senki se óhajthatja, hogy dogmatisáljunk fölötte. Mondottam, hogy népe határtalanul imádta; még ekkor nem volt mértékük az imádáshoz. Gondoljatok saját nemes szívbeli vonzalmatokra valamely igen nagy ember iránt, a mint az egyre nőtt, miglen áthág minden korlátot, miglen eltölti és túlárasztja egész gondolat-világotokat. Vagy talán ez az Odin, az ember — miután egy nagy, mély lélek, a visio és a benső ösztön rejtélyes lelkesedésével, a miről azt se tudja: honnan szállta meg, önmaga előtt rejtély, egy neme az iszonyatnak és csodának — azt érezte volna, hogy ő valóban isteni, hogy ő „Wuotan“-nak, a Mozgásnak, a Legfelső Hatalomnak, az Istenségnek valamelyes kifolyása, a kinek — az ő heves képzelete előtt, — az egész Természet csak rettenetes láng-képe s hogy a Wuotannak valamely kiömlése

lakozik ő benne is! Nem volt ő szükségképen csaló; csupán tévedésben volt; de jó lélekkel csak azt hirdette, a mit legigazabbnak hitt. Egy nagy, egy őszinte lélek nem tudja: mi ő, ingadozik a legmagasabb csúcs s a legmélyebb völgyfenék között; minden dolog közt legkevésbé képes mérlegelni Önmagát! A minek őt mások tartják s a mit maga sejt, hogy ő micsoda: ez a két körülmény sajátságosan hat egymásra, segítik egymást a megállapodásban. A mikor minden ember tisztelettel, áhitattal csodálja őt, szilajságát, mikor lelke tele van nemes hevülettel és szeretettel, zűrzavaros sötétség forgószeleivel és a dicsőséges új fénynyel körülte égi szépségben, ragyogón az isteni Világegyetem s nincs egy ember se, a kivel ehhez hasonló történt volna, mit gondolhatott, hogy mi ő? „Wuotan?“ Mindenek azt felelék: „Wuotan!“

És azután gondoljuk meg, mit tesz, ilyen esetekben, az Idő; hogy az ember, a ki nagy volt életében, tízszer nagyobb lesz, ha meghal. Milyen roppant arányban nagyító camera obscura a Hagyomány! Hogyan nő egy dolog az emberi Emlékezetben, az emberi Képzeletben, a midőn a szeretet, az imádás s mindaz, a mi az emberi Szívben fészkel, arra szolgál, hogy azt bátorítsa. Mennyivel inkább a sötétségben, a teljes tudatlanságban, a hol nincs időjelzés, nincs okmány, nincs könyv, nincs márvány, csak imitt-amott egy néma kőhalom. Harmincz-negyven év alatt, a midőn még nincsenek könyvek, a nagy ember mythicussá válik, mihelyt a kortársak, a kik őt látták, mind kihaltak. Hát még 300 év alatt, vagy éppen 3000 év alatt! * Hiába való dolog lenne, ilyen dolgokban elméleteket állítani föl; ezek olyan dolgok, a miket nem lehet elméletekbe, diagrammákba szorítani; a mikről a logi-

kának tudnia kellene, hogy nem beszélhet róluk. Elég, ha mi, a legnagyobb távolságban, ennek az óriási camera obscura-képnek a középpontját, a valódi fénynek egy kis derengését észreveszszük, ha azt észleljük, hogy mindennek a központja nem örültség és semiség volt, hanem józanság és valami.

Ez a fény — felgyuladva az északi lélek nagy, sötét örvényében, a mely sötét volt ugyan, de élő s csak a világosságra várt — : ez előttem központja az egésznek. Hogy ez a fény hogyan fog szétragyogni s csodálatos, ezerszeres kiterjedésben, alakokban és színekben hogyan fog szétáradni: az nem annyira a fényen fordul meg, mint inkább a népszellemen, mely azt felfogja. A fény formái és színei a csiszolt üvegtől függnék, a melyen az keresztül csillámlik. Különös elgondolni, hogy minden emberre nézve még a legigazabb tény is mennyire átalakul az ember természetéhez képest. Mondám, hogy a komoly embernek, embertársaihoz beszélve, mindig azt kellett állítania, a mi előtte *tény* gyanánt, mint a Természetnek valódi képe, tűnt fel. De a módot, a mely szerint ily jelenség vagy tény alakot öltött, azt, hogy az milyen nemű ténynyé vált ő rá nézve: azt saját gondolatkörének törvényei módosították és módosítják, — mély, finom, de általános, mindig hatékony törvények. A Természet világa mindenkire nézve saját magának visszatükröződése; ez a világ „saját álmának sokszoros visszaverődése.“ Ki tudja, a szellemi törvények minő subtilitásainak köszönik mostani alakjukat ezek a pogány mesék! A Tizenkettes szám, mindnyája közt a legmegoszthatóbb, a mit felezní lehetett, négybe, háromba, hatba lehetett osztani, a legnevezetesebb szám — arra szolgált, hogy a Zodiacus jelei Odin fiainak s egy

csomó egyéb tizenkettős dolognak számává legyen. Bármely bizonytalan szám arra tört, hogy tizenkettőben állapodjék meg. Így volt minden más dologgal is. S mindez öntudatlanul történt, — a nélkül, hogy allegoriák képzésére csak gondoltak volna is! Ezeknek az első Időknek friss, tiszta tekintete gyorsan felösmerte a dolgok titkos viszonyát s kész volt azoknak engedelmeskedni.

Schiller *Vénus övében* örök aesthetikai igazságot talál minden szépség természetére vonatkozólag; elég különös, — de ő mégis óvakodik a föltevéstől, hogy a régi görög mythos-alkotóknak csak sejtelmük is lett volna a „birálat philosophiájáról!“ Általában itt kell hagyunk ezeket a határtalan regiákat. Nem bírjuk felfogni, hogy Odin valóság volt? Tévedés fordulhatott elő elég, de nem hiszszük, hogy apáink pusztá hazugságban, hiú mesékben, előre kigondolt allegóriákban hittek volna.

Odin Runái jelentős vonás rá nézve. A Runák és a „bűvös“ csodák, a melyeket ezekkel véghez vitt, a hagyományban nagy szerepet játszanak. A Runák: a scandináv alphabet; tegyük föl, hogy Odin volt a betűk feltalálója, ép úgy, mint a „bűbájolásnak“, a nép között. A legnagyobb találmány, a mit valaha ember csinált: a benne rejlő láthatatlan gondolatnak írott betűkben való kifejezése. Egy neme ez a második beszédnek, csaknem oly csodás, mint az első. Emlékezzünk csak a perui királynak, Atahualpának, csodálkozására és hitetlenségére: a mint az őt őriző spanyol katonával „Díost“-t karczoltatott hüvelykujjára, hogy próbára tegye vele a legközelebbi katonát, bizonyosságot szerzendő az iránt, hogy ilyen csoda csakugyan lehetséges-e. Ha Odin betűket vitt népe közé, elég nagy csomó csodát mivelt vele.

A Runa-írás északi eredetűnek látszik: nem phoeniciai alphabet az, hanem scandináv. Snorro továbbá azt mondja, hogy Odin találta föl a költészetet: az emberi beszéd zenéjét, ép úgy, mint annak csodás runás jelzését. Képzeltétek magatokat a nemzetek korai gyermekkorába, Európánk első szép hajnalhasadásába, a mikor még minden fiatalon, frissen ragyogott, mint valamely fenséges napfelköltekor s a mi Európánk a gondolkodás, a lét küszöbén volt. Csupa csodálat és remény, a reménynek és a csodálkozásnak határtalan ragyogása, ezeknek az erős embereknek a szívében, mint egy fiatal gyermek gondolatai! Erős fiai a Természetnek! s ime itt volt közöttük egy, a ki nemcsak rettenthetetlen kapitány és harczos, a ki villogó, vad szemével meg tudta látni, hogy mit kell cselekedni s vad oroszlán-szívével meg is merte azt tenni, de a ki egyszersmind költő is, minden, a mit mi a költő-név alatt értünk: próféta, nagy és mély Gondolkodó és Feltaláló — a minő mindig az igazi nagy ember. A Hős minden ízében Hős; de legfőként lelkében és gondolkodásmódjában. Ennek az Odinnak, a maga képzetlen, félig articulált modorában, volt valami mondani valója. Egy nagy szív nyílt meg, hogy ezt a nagy Világegyetemet s az ember életét abban felölelje s egy jelentékeny, nagy szót szóljon a felől. Mint mondtam, egy Hős, a maga ősz eredeti mivoltában, egy bölcs, tehetséges, nemes szívű ember. S ha még ma is mindenek fölé helyezünk egy ilyen embert, mi mindent csinálhattak belőle ezek a vad északi lelkek, a kik csak épen hogy elkezdtek gondolkodni. Az ő szemükben, bár nem tudták szóval megnevezni, ő nemes, a legnemesb volt: Hős, Próféta, Isten, Wuotan, a legnagyobb mindenek között. A gon-

dolat mindig gondolat, akárhogy mondják vagy írják. A mint én sejtem, ez az Odin, benső lényegében, ugyanolyan anyagból volt, mint a legnagyobb szabású emberek. Erős, mély szívében egy nagy gondolat! A kezdetleges szavak, a melyeket ő használt, nem a legősibb gyökerei-e azoknak az angol szavaknak, a miket ma is használunk? Így dolgozott ő, abban a homályos elemekben. De ő, egy abban felgyult fénysugár vala, az Értelemnek, a Szív nyers Nemességének a fénysugara, az egyetlen neme a fénynek, a mivel még rendelkezünk; mondom, egy Hős, arra rendeltetve, hogy ott ragyogjon s megvilágítsa a körülte levő sötétséget, — a mint ez ma is mindnyájunk feladata.

Úgy képzeljük őt, mint az északi ember typusát, a legnemesebb teutont, a kit faja valaha létre hozott. A durva északi szív határtalan csodálattal, imádatlalt fogta őt körül. Mintegy gyökere ő igen sok nagy dolognak; a tőle eredő gyümölcs ezer és ezer mélységes év óta nőttön-nő a teuton-élet egész mezején. Az angol „Wednesday“, Szerda, mint mondtam, nem Odin napja-e még ma is? Wednesday, Wansborough, Wanstead, Wandsworth: Odin Angliába is átszármazott, ezek még levelek arról a gyökérről! Ő a főistene volt valamennyi teuton népnek, mint a északi emberük; ily módon csodálták mint a északi emberüket; ez volt az ő sorsa ezen a földön.

Így, ha Odin maga mint ember teljesen el is enyésztett, nagy árnyéka kiterjeszkedett népe egész történetére. Mert a mint ez az Odin Istennek ösmertetett el, nagyon is megfogható lesz, hogy az egész scandináv felfogás a természetről (vagy inkább a homályos képzet-hiány), bárminő volt is az előzőleg, ezentúl teljesen másként fog fejlődni s jövőre új irányban fog alakulni.

A mit ez az Odin meglátott s runáival és rimeivel tanított, az egész teuton nép szívére vette s tovább üzte-füzte. Az ő gondolkodásmódja mindnyájuk gondolkodásmódja lett; ez a története ma is, más körülmények között, minden nagy gondolkodónak. Óriási, zűrzavaros, kúszált vonalakban, mint valamely ropant Camera obscura-árnyék fölfelé vetítve, a mult holt mélységeiből, s az egész északi eget betakarva: ez a scandináv mythologia bizonyos értelemben nem képmása-e magának az ember-Odinnak? Az ő természetes arcának óriási képmása, fölismerhetőleg vagy föl nem ismerhetőleg ily módon szélesült ki és zavarodott össze. Óh, a Gondolat, mondom, mindig Gondolat. Egyetlen nagy ember sem él hiában. A világ-történelem nem egyéb, mint a nagy emberek élet-története.

Rám nézve van valami mélyen megható a heroismusnak ebben az őskori alakjában, abban, a mint a Hőst embertársai ilyen mesterkéletlen, gyámoltalan módon, de egész szíjvel és bensőséggel fogadják. Bármily gyámoltalan is kifejezésében, ez az érzés a legnemesebb, olyan, a mely egy vagy más alakban örökké tartó, mint maga az ember. Ha képes volnék feltüntetni, bármily kis mértékben is, a mit régóta hiszek: hogy ez érzés az emberiség életföntartó eleme, lelke az emberek történetének földünkön: ez lenne a legnagyobb haszna ennek a fölolvadásnak. Most nem nevezzük isteneknek nagy embereinket, sem nem csodáljuk őket korlátatlanul, — óh nem! csodálatunknak meglehetősen korlátolt határa van. De ha nincsenek nagy embereink, vagy ha épen nem csodáljuk őket: ez még nagyobb szerencsétlenség.

Ennek a szegényes scandináv hősimadásnak, ennek

az északi világnézetnek, a melyben az ember egészen ahhoz alkalmazkodik, ránk nézve van egy elpusztíthatatlan, nagy érdeme. Durva, gyermekes felismerési módja a természet és az ember isteni voltának; igen durva, de szívből eredő, erőteljes, óriási, — jelezve, hogy a gyermek milyen óriássá nőhet! Ez volt az igazság, de ma már nem az. Nem atyáink régen eltemetett nemzedékeinek félig elhangzott hangja-e ez, a mint az elmúlt idők mélységeiből felénk száll, a kiknek ereiben még az ő vérük csergedez: „Ez az, a mivé mi tettük a világot; ez a képe, fogalma mindannak, a mit az Élet és a Világegyetem nagy rejtélyéből magunknak megalkotni képesek valánk. Ne kicsinyeljétek. Magasan túlemelkedtetek, szabadabb gondolkörbe jutottatok, de még ti se vagytok a legtetőn. Nem, bármily kiterjedt is ismeretkörötök, az is csak részleges, tökéletlen; olyan dolog ez, a mit ember — időben vagy időn túl — megérteni soha se képes; a mindig új meg új fejlődés ezredévei után az ember azt kénytelen tapasztalni, hogy csak megkísérli megérteni annak egy részét: a dolog nagyobb, mint az ember, föl nem fogható, végtelen!”

Mint minden pogány mythológiának, úgy a scandinávnak is a lényegét a Természet istenségének felösmerésében találtuk; az embernek őszinte közlekedése a rejtélyes, láthatatlan hatalmakkal, a mint körülte a világban *láthatólag működnek*. Hangsúlyoznom kell, hogy ez a scandináv mythológiában őszintebben nyilvánul, mint bármely más mythológiában. Fő jellemvonása az őszinteség. A nagyobb fokú, sokkal nagyobb fokú őszinteség pótolja a régi görög báj teljes hiányát. Azt gondolom, hogy az őszinteség többet ér a bájnál. Úgy érzem, hogy ezek a régi

északi emberek nyitott szemmel és nyílt lelekkel néztek bele a Természetbe, egész komolysággal, becsületesen; gyermekesen s mégis férfiasan; nagyszívű egyszerűséggel, mélységgel és frissességgel, hűséges, szerető, csodáló, félelemtől ment módon. Az embereknek igazán bátor, derék faja ez. A Természetnek ilyenén felfogása a pogányság főeleme: az embernek és erkölcsi köteletségének felösmerése — bár eddig se hiányzott teljesen — a vallás tisztább alakzataiban válik főelemmé. Az emberi hitelvekben itt egy nagy különbség van, az emberiség vallásos fejlődésében egy nagy határkö. Az ember először a Természettel és Hatalmaival lép összeköttetésbe, bámulja és imádja őket; csak később veszi észre, hogy minden hatalom erkölcsi, hogy a földolog rá nézve a Jó és a Rossz közötti különbség. „Ezt tedd és ezt ne tedd“ közt kell választani.

Az Eddában előforduló mindeme mesés történetekre megjegyzem még, a mint ezt már jeleztem is, hogy a legnagyobb valószínűség szerint ezeknek újabb keletűeknek kell lenniök; valószínűleg a régi északi emberek ezeket maguk is jelentéktelennek, költői játéknak tartották. Allegoria és Költői Képek nem képezhetnek vallásos hitet; előbb magának a hitnek kell meglenni, azután sorakozhatik körülte az allegoria, mint a hozzá való test a lélek köré. Azt kell tartanom, hogy az északi hit, hasonlóan más hithez, akkor volt a leghathatósabb, a mikor még csendes hallgatásba rejtőzött s nem sok mondani s még kevesebb énekelni valója volt.

Mindama borongós Edda-tárgyak, fantastikus felfogások és hagyományok között, dalos mythológiájukban, a lényeges, gyakorlati hit, a mire az ember

képesnek érezte magát, valószínűleg nem volt több és egyéb, mint ez: a Walkyrok és Odin csarnoka, a kérlelhetlen Végzet s az egyetlen dolog, a mi szükséges volt egy emberre, az, hogy bátor legyen. A Walkyrok az Elpusztulandók kiválasztói: a kérlelhetetlen Végzet, a melyet megindítani, vagy kiengesztelni hiábavaló fáradság vala, meghatározta, hogy kinek kell elpusztulnia; ez volt egyik alapvető tétele az északi hívőnek, a mint ez valóban mindenütt, minden komoly emberre nézve így van, Mahometre, Lutherre, Napoleonra egyaránt. Ez képezi az alapot minden ily ember számára, ez az anyag, a miből egész gondolatrendszere szöve van. A Walkyrok, ezek a Választók, bevezetik a bátort Odin isteni csarnokába; csak a gyávák és szolgalelkűek tartoznak máshova, a Halál istennőjének, Helának, birodalmába: gondolom, az egész északi hitnek ez volt a lelke. Érezték szívében, hogy a bátorság nélkülözhetetlen volt, hogy Odin nem fogja őket kegyébe fogadni, hanem megvetni és eltaszítani, ha nem bátrak. Gondoljuk csak meg, nincs-e ebben valami. Napjainkban ép úgy érvényes, mint réges-régen, a soha nem muló kötelesség: bátornak lenni. Bátorság ma is: derékség. Az embernek ma is első kötelessége: legyőzni a félelmet. Ki kell szabadítani magunkat a félelemtől, csak akkor vagyunk tettere képesek. Az ember tettei szolgálaiak, nem valódiak, hanem látszólagosak, még gondolatai is hamisak, úgy gondolkozik, mint egy gyáva rabszolga, míg a félelmet le nem gyűrte. Odin hite, ha kihámozzuk igazi magvát, maiglan is igaz. Egy férfinak bátornak kell lennie; haladjon előre s viselje úgy magát, mint férfihoz illik, — rendíthetetlenül bízva a felsőbb Hatalmak rendeletében és választásában ne féljen semmi-

től. Most és mindörökké, a félelem fölött kivivott győzelmének teljessége fogja meghatározni, hogy ki-kí milyen ember.

Kétségtelenül, a régi északi emberek bátorságának ez a fajtája nagyon vad. Snorro elbeszélése szerint azt tartották, hogy szégyen és gyalázat nem a harczban esni el, s ha a természetes halál közeledett, sebeket vágtak magukon, hogy Odin kivégzett harczosokként fogadja őket. Haldokló, vén királyok hajóba feküdtek, kifeszített vitorlákkal, lassan égve, a hajót betaszították, hogy a mint kiér a tengerre, lángra lobbanjon s ily módon méltóképen temesse el az öreg hőst, egy füst alatt az égbe és a tengerbe! Vad, véres bátorság, de a maga nemében bátorság; jobb, mint semmi. Milyen fékezhetetlen, rettenthetetlen erély az öreg tengeri királyokban! Némán, összeszorított ajakkal, a mint én képzelem, öntudatlanul bátrak, daczolva a vad oceán szörnyeivel, minden emberrel és dologgal: ösatyái a Blakes-eknek és Nelson-oknak. Homer nem énekelte meg ezeket az északi tengeri királyokat, de Agamemnon vakmerősége csekély értékű volt ezekéhez képest, például a norman Hrolféhoz mérten! Hrolf vagy Rollo, Normandia herczegének, a vad tengeri királynak, ma is része van Anglia kormányzásában.

Nem is volt hiába való, annyi és annyi nemzedéken át, ez a vad tengeri kóborlás és hadakozás. Be kellett bizonyulni, hogy kik a legerősebb fajta emberek, kik vannak hivatva arra, hogy a többi fölött uralkodjanak. Az északi uralkodók között találunk olyanokat is, a kik „Favágó“ czímet kaptak: „Erdő-irtó“ királyok. Sok van ezzel mondva. Azt sejtem, hogy alapjában véve közülök sok ép úgy volt erdő-irtó, mint harczos, bár a Skaldok leginkább

ezeket az utóbbiakat említik s ezzel sok kritikust nem csekély mérvben vezetnek tévútra, mert nincs nemzet, mely képes volna egyedül a hadakozásból megélni; csupa harczos nem kerülhet ki belőlük. Azt hiszem, hogy az igazi jó harczos a leggyakrabban egyszersmind igazi jó erdő-irtó, igazi jó alkotó, javító, munkás minden téren, mert az igazi bátorság, a mely nagyon különböző a vérengzéstől, mindennek az alapja. A bátorság jogosultabb módja az, a mely zabolázatlan Erdők s a Természet sötét, durva Erői ellenében mutatkozik, abból a célból, hogy meghódítsa nekünk a Természetet. Nem sokra vittük-e ebben az irányban mi, az ő utódaik? Lenne bár bennünk mindig ilyen bátorság!

Hogy Odin, egy Hős hangjával és szívével, mintegy az Égből inspiráltan, népének a bátorság határtalan fontosságát hirdette, miként lesz így az ember istenné, — s hogy népe, választ érezve lelkében, küldetésében hitt, égi küldetésnek tartotta azt s őt istenségnek, mely azt hirdeti: mindez az északi vallás eredeti vetőmagjaként tűnik föl előttem, a melyből a mythologiáknak, jelképes szokásoknak, speculatióknak, allegoriáknak, daloknak és ságáknak (rege, monda) minden neme természetszerűleg nőtt. S milyen különösen nőtt! Az északi sötétség borzalmas forgatagában egy vékonyan derengő fénynek neveztem. De maga a sötétség eleven volt, ezt kell szem előtt tartani. Az egész északi népnek mohó, fejletlen, műveletlen, a fejlődés és a haladás után sovárgó Szelleme volt az! Az élő doctrina nőttön-nő, mint egy Banyan-fa; földolog az első mag: minden ág, mely a földre nyúl le, új gyökeret ver és így, végtelen összevisszaságban, egész erdő, egész tömkeleg támad, s

mindez egyetlenegy magból származott. Egyéb volt-e tehát bizonyos mérvben az egész északi vallás, mint „ennek az egy embernek roppant árnyéka?” A kritikusok némi rokonságot találnak a teremtetést és egyebet illetőleg az északi és hindu hitregék között. A „szikláról harmatot nyaló” Adumbla nevű tehén hindu színezetű. Hideg tájakra áthelyezett hindu tehén ez. Mindez valószínű; valóban, minden kétséget kizárólag mondhatjuk, hogy ezek a dolgok rokontermészetűek a legtávolibb országokban s a legrégebb időkben. A gondolat nem vesz el, csak átváltozik. Az első ember, a ki földtekénken gondolkodni kezdett, volt mindennek a kezdeményezője. Azután a második és a harmadik; minden igazi Gondolkodó Odin fajából való, a saját gondolatmenetét tanítja az embereknek, saját képmásának árnyékát veti a világtörténelem korszakaira.

Nincs terem ennek az északi hitregének kiválóan költői jelleméről vagy érdeméről beszélni; nem is nagyon tartozik reánk. Van egy pár vad Jóslatunk, mint a Völuspa a régibb Eddában, rövid, komoly, sybilli jellegű. Ezek a későbbi Scaldok azonban aránylag laza összefüggésben voltak tárgyukkal, csak játszva érintették azokat, s főleg az ő dalaik maradtak reánk. Úgy vélem, hogy a későbbi századokban folytatták az éneket, a költői symbolizálást, a mint modern festőink festenek, többé nem szívük legmélyéből, vagy egyáltalán nem is szívük szerint. Ezt mindenütt szem előtt kell tartanunk.

Gray töredékei az északi költészetből nem adnak erről semmi irányban fogalmat, a mint Lope nem világosított föl Homer felől. Nem fekete márványból épült, négyszögű kövekkel kirakott, komor palota az,

iszonyatba és rettenetbe borítva, mint Gray tárja elének; nem; durva, mint az északi szirtek, mint a jégmezők; bizonyos kedélyességgel, otthoniassággal, a jó humor és az egészséges vidámság színezetével, közepette ezeknek a szörnyű dolgoknak. A régi erős északi szív nem bibelődött színpadias finom fogásokkal; nem volt idejük a rettegésre. Nagyon szeretem vaskos egyszerűségüket, igazlelkűségüket, felfogásuk közvetlenségét. Thor igazi északi haraggal „huzza össze szemöldökeit; úgy szorítja kalapácsát, hogy csontjai neki fehérednek.“ A részvétnek, a becsületes részvétnek szép vonásai is fordulnak elő. Balder, „a fehér Isten“, meghal; a szép, nyájas Nap-Isten. Az egész Természetet föl kutatják orvosságért; de ő meg van halva. Anyja, Frigga, Hermodert küldi utána, hogy keresse, kutassa őt; kilencz nap és kilencz éjjel lovagol sötét, mély völgyeken át, a sötétség útvesztőjében; megérkezik az arany-íves Hidhoz; az Őr így szól: „Balder itt ment át, de a halottak országa lejjebb van, messze, Észak felé“. Hermoder arra lovagol, eléri Hela kapuját, látja Baldert, beszél vele: de Baldert kiszabadítani nem lehet. Kérlelhetetlen! Hela ki nem adja, se Odin, se más Isten kedviért. A szépnek és nyájasnak ott kell maradnia. Neje önként vele ment, hogy együtt haljanak. Örökre ott kell maradniok. Gyűrűjét Odinnak küldi; neje, Nanna, kendőjét Frigának küldi emlékül.

Valóban, a Bátorság forrása a Részvétnek is; az Igazságnak s mindennek, a mi nagy és jó az emberben. Ezekben a leírásokban az északi szív egyszerű, durva ereje nagyon vonzó. Uhland, a ki egy szép essayt írt Thorról, azt kérdi, hogy nem a becsületes erőnek vonása-e, hogy a régi északi szív a Dörgés-

Istenben leli föl barátját? Nem fél a dörgéstől, sőt azt találja, hogy a nyári hőséggel és a szép nyárral vele jár a dörgés! Az északi szív szereti Thort s kalapácsát; játszik vele. Thor = Nyári Hőség, a Békés Iparkodásnak és a Dörgésnek egyaránt Istene. Barátja a parasztnak; hű társa és legénye Thialfi, a Napszámos. Thor maga részt vesz minden durva nap-számban, nem vet meg semmi foglalkozást azon a czimen, hogy az közönséges, unos-untalan a Jötunok földjére utazik, hogy gyötörje ezeket a jég-szörnyetegeket, megzabolazza és letiporja őket. Sok nyers humor van ezekben a dolgokban.

Thor, a mint láttuk, a Jötun-országba megy, Hymir üstjeért, hogy az Istenek sört főzhessenek. A rettenetes óriás, Hymir, belép, szürke szakállá tele van zuzmarával, szemének egy hunyorításával oszlopokat dönt; Thor, hosszú, nehéz küzdés után, megragadja az Edényt s fejére teszi, „fülei sarkáig érnek“. Az északi Skald tréfás játékot űz Thorral. Ez az a Hymir, a kinek tehenei, a mint a tudósok fölfedezték, a jég-hegyek. Hatalmas, önálló Brobdignag-lángész, a kinek csak arra van szüksége, hogy a kellő korlátok közé szoríttassék, hogy Shakspeare, Dante, Goethe legyen belőle. Ma már ezek az északi mesék mind elenyésztek. Thor, a Menny-Dörgés Istene, az óriás-ölő Jack-ká változott át, de a szellem, a mely alkotta, megmaradt. Milyen különös módon nőnek, enyésznek és nem enyésznek a dolgok! Az északi hit nagy világfájának ágai ma is föltalálhatók. Ilyen a gyermekszoba Jack-ja, csodás mértföldjáró csizmáival, bűvös sapkájával, bűbájosan éles kardjával. Hynde Etin s még inkább Red Etin of Ireland, a skót balladákban, Északról származtak; Etin bizonyára egy Jötun. Shakspeare

Hamlet-je is egy ága ennek a világfának. Hamlet. Amleth, valóban egy mythikus személy; tragoediája a megmérgezett atyáról, a kinek álmában csöpögtettek mérget a fülbe és a többi: északi hitrege! Az öreg Saxo, szokása szerint, dán történetet csinált belőle. Shakspeare, Saxo nyomán, úgy alkotta meg, a mint azt ismerjük. Íme egy ága a világfának, a mely megnőtt, természetszerűleg vagy véletlenül növekedett.

Tényleg, ezekben a régi északi énekekben igazság van, benső, tovább fejlődő igazság és nagyság, a mint egyedül a hagyomány révén bírják hosszú ideig magukat föntartani. Nem annyira testi nagyság, hanem durva lelki nagyság. Valami magasztos, panasztalan búskomorság van ezekben a régi szivekben. Nagy, szabad bepillantás a gondolat mélységeibe. Úgy látszik, mintha ezek a derék északiak azt látták volna, a mire az Elmélkedés tanította az embereket minden időkben, hogy utóvégre is ez a világ csak látszat, képzet vagy látomány, de nem valóság. Minden mély lélek belátja ezt, a hindu hitregelő, a német bölcsész, Shakspeare, a komoly Gondolkodó, bárhol legyen is az, hogy:

„Oly anyagból valók vagyunk, a melyből az álmok szövédnék!”

Ebben a tekintetben figyelemre méltó Thornak Utgardba (Szélső Kert, Jötun-ország központjába) való utazása. Thialfi és Loke volt vele. Különböző kalandok után az óriások országába jutottak; síkságokon, vad, miveletlen vidékeken keresztül vándoroltak, kövek és fák között. Az éjszaka beálltával egy házat vettek észre s mivel az ajtó, a mely a háznak egy egész oldalát elfoglalta, nyitva volt, beléptek. Egyszerű lakás volt; egy nagy, egészen üres csarnok. Itt megálltak.

Egyszerre csak az éj csöndjében éktelen láрма ijesztette meg őket. Thor megmarkolta kalapácsát; megállt az ajtóban, harczra készen. Társai, ijedtükben, ide s tova szaladgáltak, valami kijárót keresve ebben a rettenetes csarnokban, végre is egy kis fülkére bukkantak s abban menhelyet találtak. De Thornak se akadt semmi harczolni valója, mert íme, reggel, az derült ki, hogy a láрма nem volt egyéb, mint egy irtóztató, de békés óriásnak, Skrymirnek, a hortyogása, a ki nagy nyugalommal aludt; s a mit ők háznak tartottak, az csak keztyűje volt, a mi mellette feküdt; az ajtó a keztyű nyílása, s a kis fülke, a hova bemenekültek, a hüvelykujj volt. Mellesleg megjegyzem, hogy ennek a keztyűnek nem voltak ujjai, mint a mienknek szokott lenni, hanem csak egy hüvelykujja s a többi része osztatlan volt, amolyan régi divatú, parasztos keztyű!

Skrymir aztán egész napon át vitte köpenyüket; azonban Thor, a ki gyanakodott, nem jó szemmel nézte Skrymir útjait, éjjel azt határozta, hogy alvás közben véget vet neki. Megforgatta kalapácsát s az óriás arczára olyan ütést mért, a mely sziklákat repesztett. Az óriás csak épen hogy fölébredt, megdörzsölte arcát s így szólt: talán egy levél hullt le rám? A mint Skrymir megint álomba szenderült, Thor ismét reá vágott, még erősebben s az óriás ezt mormogta: micsoda porszem hullott reám? Thor harmadik csapása két kézzel történt (bizonyosan azokból a „velőcsontig ható“ csapásokból) s úgy látszott, hogy egészen befűrődött Skrymir arcába, de ő csak épen hogy abba hagyta a horkolást s azt a megjegyzést tette, hogy talán verebek fészkelnek a fán s valamit lepotyogtattak Utgard kapujánál, a mely oly magas volt,

hogy „hátra kellett szegni a nyakat, hogy az ember meglássa a tetejét“. Skrymir a maga útján haladt. Thor és társai bebocsáttatást nyertek s meghívást kaptak, hogy vegyenek részt a játékokban. Thornak egy ivókürtöt adtak s azt mondták neki, hogy bevett szokás, azt egy hajtásra kiinni. Hosszasan és derekasan állt neki Thor, háromszor is neki gyürkőzött, de az italból alig fogyott valamicske. Azt mondták neki, hogy gyöngé legény; föl tudná-e emelni azt a macskát, a mit ott lát? Könnyűnek látszott a dolog, de Thor a maga isteni erejével még se volt rá képes; meghajlította az állat derekát, de lábait nem bírta fölemelni a földről, legfeljebb egy lábát volt képes a levegőben tartani. Hiszen te nem vagy legény a talpadon, mondák az utgardiak, itt van egy vén asszony, ez megbirkózik veled. A mélyen megszegyenített Thor átnyalábolta a sovány vén asszonyt, de nem bírta leteperni.

És most, a mint ott hagyák Utgardot, a Jötunfönök egy darabig udvariasan kísérve őket, így szólt Thorhoz: „Le vagy győzve, de azért ne szégyeld magadat; bűbáj volt a dologban. Az a kürt, a melyből ittál, a Tenger volt, apályt idéztél ugyan elő benne, de ki bírná kiinni a feneketlen mélységet! A Macska, a melyet föl akartál emelni, a Midgard-szörny, a nagy világ-kigyó, a mely szájában a farkával, az egész teremtet világot felöleli; ha föl bírtad volna emelni, az egész világ romba dől vala. Az Öreg Asszony: az Idő, a Kor, a Maradandóság. Ki képes megbirkózni vele? Sem ember, sem isten nem képes erre. Legyűr ő mindent, embert és istent egyaránt. S a három ütés, a mit véghez vivél, — tekints erre a három völgyre; a te három ütésed eredményezte ezt!“ Thor az őt

kisérő Jötunra tekintett: Skrymir volt az, az ős, chaotikus, sziklás Föld, mondják a tudósok, s a keztyű-ház valamelyik barlang volt! De Skrymir eltűnt; Utgard, az ő égis éri kapujával, a mint Thor kalapácsát ütésre fogta, ködbe vészett; az óriásnak csupán gúnyos hangja hallszott: „Jobb lesz, ha többé nem jössz Jötunheimba!”

A mint látjuk, ez félig játék; az allegorikus korszakból való nem a prophetikus, teljesen ájtatos korból származik, de azért, mint hitrege, nincs-e benne igazi régi északi arany? A Mimir műhelyéből kikerült, nyers, de valódibb ércz, mint a sokkal jobban átgyúrt, nem egy híres görög hitregében! A valódi — Brobdignagszerű — humornak jókora adagja van ebben a Skrymirben; vidámság lebeg a komolyság és szomorúság fölött, mint a szivárvány a fekete zivataron: erre csak egy igazán bátor szív képes. A mi Ben Johnson-unkban, a ritka öreg Ben-ben (rare old Ben), van ilyen veszekedő humor; úgy képzelem, hogy vérünkben van, mert egészen más alakban, de az amerikai fekete erdőkből ugyanily hangok ütnek meg füleinket.

Rendkívüli felfogás az is, a mi a Ragnarökben, az Istenek alkonyában vagy pusztulásában nyilvánul. A Völuspa-énekben fordul ez elő, látszólag egy igen régi, prophetikus eszme. Az Istenek és Jötunok, az égi Hatalmak és az állatiak, a chaotikusak, hosszú harcz és az előbb említettek részleges győzelme után, végezetül, az általános, a világot rengető küzdelemben, párbajban találkoznak; a Világkigyó Thor ellen; erő erő ellen, egymást fölemésztőleg, s a „szürkület” sötétségbe merülven, a romlás elnyeli a megteremtett Világegyetemet. A régi Világ, Isteneivel együtt, elmerült, de ez nem végleges halál; csirájában van egy

új Ég s egy új Föld; egy magasabb Isten és az emberek között uralomra jutó Igazság. Különös: a változásnak ezt a törvényét, a mely az embernek legbensejébe törvényként van beleírva, ezek a régi komoly gondolkodók a maguk durva módja szerint betűzték ki. Meghal minden, meghalnak maguk az istenek, de minden halál csupán egy phoenix-tűzhalál és újjászületés jobbra és nagyobbra! Ez a Lét Alaptörvénye az Időben alkotott teremtmény számára, a ki a Reménynek e világában él. Minden komoly ember így látta ezt s így látta ezután is.

És most, ezzel kapcsolatban, vessünk egy pillantást Thor megjelenésének utolsó mythosára, s ez legyen a befejezés. Azt hiszem, hogy időrendben minden mese közt ez a legutolsó. Mélabús tiltakozás ez az előre nyomuló kereszténység ellen, a melyet valamely conservatív pogány szemrehányásként vetett föl. Fenn kárhoztatták Olaf királyt a kereszténység meghonosítása körül kifejtett túlbuzgósága miatt; én bizonyára azért kárhoztattam volna őt, hogy nem fejtett ki elég buzgóságot! Elég drágán fizetett ezért: pogány népe lázadása közepette, csatában halt meg 1033-ban Stickelstadnál, Drontheim közelében, a hol századok óta áll Észak főszékesegyháza, a melyet a hálás utókor Szent Olaf emlékére emelt. A Thorról szóló mythos a következő: Olaf, a keresztyén reformkirály, megfelelő kísérettel, a norvég partok hosszában, kikötőből kikötőbe vitorláz; igazságot szolgáltat, vagy más királyi functiót végez; egy kikötőnél egy komoly szemű és kinézésű, vörös szakállú, magas termetű idegen állt elibe. Az udvaroncok megszólítják; talpraesett és mély értelmű feleletei meglepik őket s a király elé viszik. Az idegen társalgása akkor se veszt érdekességéből,

a mint a szép partnál vitorláznak, de egy idő múlva így szól Olaf királyhoz: „Igen, király, minden szép, a mint a nap ragyogóan süt; zöld, termékeny, fel-segesen szép otthon a te számodra; Thornak sok nehéz napja, sok kemény tusája volt a sziklaszilárd Jötunokkal, míg ezt ilyenné varázsolta. És most úgy látszik, mintha Thort félre akarnád lökni. Olaf király, vigyázz!” mondá az idegen, összehúzza szemöldökeit; s a mint ismét feléje néztek, hült helyét találták. Ez az utolsó szereplése Thornak a világ színpadán.

Nem látjuk-e, hogyan támadt a mese, a nélkül, hogy valószínűtlenség lenne a dologban? Ez az a mód, a mint a legtöbb isten megjelen az emberek között, úgy a mint Pindar idejében „egyizben Poseidont látták a nemeai játékoknál”, — mi volt egyéb ez a Poseidon, mint „egy komoly kinézésű idegen”, — méltó a megtekintésre! Van valami pathetikus, tragikus a pogányságnak ebben az utolsó hangjában. Thor eltűnt, az egész északi világ szertefoszlott és soha többé vissza nem tér. Hasonló módon tűnnek el a legfenségesebb dolgok. Minden, a mi volt, van és lesz ezen a világon, elenyészik: szomorú bucsút kell tőlük vennünk.

Az a durva, de komoly, mély benyomást keltő északi vallás, a *Bátorság megszentelése* (így határozhatjuk meg legáltalóbban), kielégítette a régi barbár északi embereket. A Bátorság megszentelése nem is olyan rossz dolog! Jónak tartjuk, a mennyire csak lehetséges. S nincs is minden haszon nélkül, ha atyáink pogánysága felől valamint megtudunk. Megvan bennünk még ma is ez a régi hit, öntudatlanul, kapcsolatban mindazzal, mit a multban birtunk. Az *öntudatos* megismerés közelebbi és tisztább viszonyba hoz

bennünket a multtal, — a multban fekvő birtokainkkal. Mert a mult — nem szünöm meg azt ismételni — a jelen birtoka; a multban mindig van valami igaz s becses birtok. Különböző időben, különböző helyen, közös emberi természetünknek mindig más és más oldala fejlődött ki. A jelenleg igaz mindezeknek az összesége; egymagában egyetlenegyik se alkotja azt, a mi az emberi természetből eddig kifejlődött. Jobb: ösmerni, mint félreösmerni mindnyáját. „A három vallás közül, melyiket vallođ különösen?“ kérđi a mester a tanítványt. „Mind a hármat“, feleli az. „Mind a hármat, mert együttesen képezik tulajdonképen az igaz vallást.“

MÁSODIK FELOLVASÁS.

A Hős, mint Próféta. — Mahomet: az Islam.

Az északi skandinávok közt elterjedt pogányság első durva idejétől egy egészen eltérő korhoz, egy teljesen elütrő néphez fordulunk: a mahometanizmus-hoz, az arabok közé. Nagy változás. Az emberek általános állapotában és gondolat-körében minő változás és fejlődés!

A Hőst nem úgy tekintik, mint egy Istent, embertársai között, hanem, mint egy Isten által sugalmazottat, mint prófétát. Ez a hős-imádás második korszaka: azt mondhatjuk, hogy az első, a régibb örökre elenyészett; a világtörténelemben nem akad ember, legyen az a legnagyobb, a kit embertársai Istennek tartanának. Sőt méltán kétségbe is vonhatjuk, hogy emberi lények valaha azt gondolhatták volna egy olyan emberről, a kit színről-szinre látnak, hogy az: Isten, a világ alkotója? Talán nem: rendesen egy olyan ember volt, a kire emlékeztek, vagy a kit *régebben* láttak. De ez többé nem történhetik meg. Ezentúl a nagy ember nem megy többé isten-számba.

Nagy, durva tévedés volt, a nagy embert Istennek tartani. De ösmerjük el, hogy minden időben nehéz tudni, mi ő, mit tartsunk róla, miként kelljen őt fogadni! Egy korszak történetében az a mód a legjellemzőbb, a hogyan a nagy embert ünnepelek. Hiven

az emberek igazi ösztönéhez, mindig van valami isteni benne. Istennek, vagy prófétának, vagy valami másnak tartják-e? ez mindig a nagy kérdés, a melyre adandó válasz útján, mintegy kis ablakon át, bepillantást nyerünk ezeknek az embereknek a szívébe, lelki világába. Mert az ember, a mint kikerül a Természet kezéből, alapjában, mindig ugyanaz: Odin, Luther, Johnson, Burns; reményilem, ki birom mutatni, hogy mindezek eredetileg ugyanabból az anyagból vannak gyúrva, hogy csak az által válnak oly mérhetetlenül különbözőkké, a mint a világ őket fogadja s a mint más és más alakot kölcsönöz nekik. Odin imádása minket bámulatba ejt. A szeretet és az imádat túláradozttságában leborulni a Nagy Ember előtt s érezni szívökben, hogy ő az ég lakója, Isten! — ez eléggé tökéletlen felfogás volt: de p. o. az a fogadtatás, a melyben mi Burns-t részesítettük, olyan volt-e, a mit tökéletesnek nevezhetünk? A legértékesebb ajándékot, a mit az Ég a Földnek adhat: egy embert, a kit mi „lángész“-nek nevezünk, az Égből isteni küldetéssel nekünk ajándékozott emberi lelket, mint léha tűzijátékot tékozolunk el, a mely arra jó, hogy mulattasson bennünket, aztán elhamvadjon, haszontalan, nyomorultul, hatástalan: egy Nagy Ember ilyen fogadtatását bizonyára nem nevezhetjük valami nagyon tökéletesnek! A dolog mélyére tekintve, Burns fogadtatását, az emberi felfogásban rejlő nagyobb fokú tökéletlenségnek kell tartanunk, mint magát a scandináv módszert! A szeretet és imádat esztelen szertelenségébe esni: nem volt helyes; de viszont az esztelen, oktalan szertelenség még helytelenebb! Ez a hős-imádás mindörökké változó, minden korszakban különböző, helyesen gyakorolni minden időben nehéz. Valóban azt lehet

mondani, hogy minden korszaknak éppen az a feladata: eltalálni annak a helyes módját.

Mahometet, nem mint a legkiválóbb prófétát választottuk, hanem mint olyat, a kiről a legfesztelenebbül beszélhetünk. A próféták között semmi esetre sem ő a legigazibb; de én azt tartom, hogy ő is igazi. Távol levén a veszély, hogy bárki közülünk a mahomedán hitre térjen, igyekszem róla elmondani minden szépet és jót, a mit csak tudok. Ez a módja, hogy hozzá férjünk titkához; igyekezzünk megérteni, hogy miként fogja föl ő a világot; akkor aztán könnyebben tudunk megfelelni arra a kérdésre, hogy miként vélekedett és vélekedik ő róla a világ. Az az általánosan elterjedt felfogás Mahomet felől, hogy ő egy közönséges impostor, a csalás megtestesülése, vallása nem egyéb, mint a kuruzslás és a nyegleség vegyülete, ez a felfogás kezd mindinkább tarthatatlanná lenni. Azok a hazugságok, a miket a jó indulatú túlbuzgóság terjesztett e férfiú felől, ennenmagunk előtt is szégyenletesek. A midőn Pococke, az oxfordi orientalista, Grotiustól azt kérdezte, hogy hol van a bizonyíték az idomított galambra, a mely Mahomet füléből borsót szemelgetett, angyal-számba ment s neki dictált? Grotius azt válaszolta, hogy erre nincs bizonyíték! Valóban ideje, hogy minden ilyesmit eltávolítsunk magunktól. A szó, a mit ez az ember kiejtett, tizenkét századon át száznyszázmillió embernek vált életszabályává. Ezt a száznyszázmillió embert ép úgy Isten alkotta, mint minket. Az Isten teremtményeinek nagyobb száma hajt ma Mahomet szavára, mint bármi más szóra. Azt tételezzük-e föl, hogy a szellemi szemfényvesztésnek nyomorult játéka az, a miből és a miért a Mindenhatónak annyi teremtménye élt és halt? Én, a

magam részéről, ezt föl nem tételezhetem. Sok mást könnyebben elhiszek, mint ezt. Kétségbe kellene esni a világ sorsa felől, ha azt kellene hinnünk, hogy a kuruzslás így birt tenyészni és így lett szentesítve.

Ilyen elméletek nagyon elszomorítók. Ha ismerni akarjuk Isten igazi teremtését, ilyesmik elől el kell zárkóznunk. A scepticismus korszakának termékei azok; a legsatnyább értelmi hűdést jelzik s az emberi lélek tetszhalálát; istentelenebb elméletet még nem hirdettek e földön. Vallást alapított egy csaló? Hiszen egy csaló még téglából sem képes felépíteni egy házat! Ha nem ösmeri a mésznek, az égetett anyagnak s mindannak a tulajdonságait, a mivel dolgozik s nem bánik azokkal úgy, a hogy kell, nem házat épít, hanem omladékot. Nem áll fönn tizenkét századon át, hogy lakóhelyet adjon száznoleczvan millió embernek; összeomlik menthetetlenül. Az embernek alkalmazkodnia kell a Természet törvényeihez, közösségekben kell lennie a Természettel s a dolgok igazi mivoltával, mert különben a Természet azt feleli neki: nem! éppen nem! A látszatok maradnak látszólagosoknak, egy Cagliostro, több Cagliostro, világra szóló népbolondítók, hirre vergődhetnek kuruzslásaikkal — egy napig. Úgy van az, mint a hamis bankóval; igyekeznek túladni rajta s nem ők, hanem mások bűnhődnek érte. A Természet tűz-lángokba csap föl, franczia forradalmakba és ilyesmikbe, rettenetes valóságossággal hirdetve fennen, hogy a hamis bankó: hamis bankó.

De különösképpen egy Nagy Emberről merem állítani: lehetetlen, hogy ő más lehessen, mint igaz. Úgy tetszik nekem, hogy ez lényének, mind annak alapvonása, a mi benne lappang. Nincs az a Mirabeau,

Napoleon, Burns, Cromwell, nincs olyan ember, a ki képes volna igazán valaminek a véghezvitelére, ha teljes komolysággal nem fog a dologhoz, vagyis olyan, a kit őszinte embernek nevezek. Őszinteség, mély, nagy, valódi őszinteség a legelső jellemvonása a bármely irányban hősiességet tanúsító embereknek. Nem az az őszinteség, a mely önmagát nevezi annak, óh nem, ez nagyon szegényes valami; sekélyes, dicsekedő, öntudatos, leggyakrabban önalkotta őszinteség. A Nagy Ember őszintesége olyan természetű, hogy ő arról nem beszélhet, nem bír annak tudatával; inkább az őszinteség-hiánynak van tudatában; mert melyik ember képes csak egy napig is az igazság útján egyenesen haladni? Nem, a nagy ember nem dicsekszik az ő őszinteségével, ellenkezőleg; talán nem is kérdi önmagától, hogy ő őszinte-e? Inkább azt mondhatnám, hogy őszintesége nem ő tőle függ; nem tehet róla, hogy őszinte! A Létezés nagy Ténye rá nézve nagy dolog. Meneküljön bárhova, a valóságnak ettől a fenséges jelenlététől megszabadulni nem képes. Így van alkotva lelke; mindennek előtt ez az, a mi nagygyá teszi. Ő rá nézve félelmes és csodás ez a Világegyetem, való, mint az Élet, való, mint a Halál. Minden más ember megfélelkezhetik azok valóságáról s hiú árnyban tévelyeghet, ő ezt nem teheti. Minden pillanatban rálövell a lángsugarú kép, elvitázhatatlanul, ott, ott! Azt akarom, hogy a Nagy Ember alap-meghatározásánál ez legyen szembe-
szökőleg hangsúlyozva. Rendelkezhetik ezzel a kis ember is, minden Isten-adta ember számára hozzáférhető: de a Nagy Ember nem nélkülözheti

Ilyen ember az, a kit eredeti embernek nevezünk; első kézből kerül hozzánk. A Végtelen Ismeretlentől

küldött hírnök ő, nekünk szóló üzenettel. Nevezzük őt Költőnek, Próféta-nak, Istennek, — egy vagy más módon mindnyájan azt érezzük, hogy a szavak, a miket ő ejt ki, nem olyanok, mint más közönséges halandó szavai. Közvetlenül a dolgok lényegéből él ő s azzal naponkénti közlekedésben kell lennie. Mendemondák nem zárhatják el előle; vak, hontalan, nyomorult lesz, mihelyet a mendemondák után indul; be-sugározza őt a lényeg. Kijelentései nem képezik-e igazában egy nemét a „revelatio“-nak, a mit más kellő szó hiányában ennek kell neveznünk? A világ szívéből érkezik ő; a dolgok őseredeti valóságának része. Az Isten nem egy kijelentést tett: de ezt az embert is, mindannyi közt a legutolsót és a legújabbat, nem az Isten alkotta-e? „A Mindenható sugallata teszi őt érthetővé“: mindenek előtt ő rá kell hallgatnunk.

Semmi szín alatt nem tekintjük tehát Mahometet úgy, mint Hiábavalóságot és Szinpadiasságot, mint egy nyomorúságos, öntudatos, becsvágyó tervkovácsot; így nem foghatjuk fel őt. Az a súlyos küldetés, a miben részesült, a szó teljes értelmében valóságos volt: komoly, zűrzavaros hang az ismeretlen Mélységből. Se szavai, se tettei nem voltak hamisak; se Léhaság, se Tettetés nem volt azokban, hanem igenis a Természet nagy kebléből kikerült tüzes tömege az Életnek. Felgyujtani a világot: a Világ Alkotója rendelte így. Mahomet hibái, tökéletlenségei, még bal-lépései sem ingathatják meg ezt az alapvető tényt, ha még oly nagy mértékben is bizonyíthatók ellene.

Egyáltalán túlsokra becsüljük a hibákat; a részletek elfödik a dolog lényegét. Hibák? Azt mondhatnám, hogy a legnagyobb hiba: nem lenni a hibáknak a tudatában. Azt kellene gondolnunk, hogy

éppen a biblia-olvasók jól tudják ezt. Kit hívnak ott „az Isten szíve szerinti embernek“? Dávid, a zsidók királya ugyancsak elég bűnben leledzett, a legsötétebb bűnökben; szere-száma nem volt bűneinek. Éppen ezért gunyolódnak a hitetlenek és azt kérdik: ez-e hát az Isten szíve szerinti ember? Azt kell mondanom, hogy a gúny hiába való. Mik a hibák, az élet külső részletei, ha tekinteten kívül hagyjuk az élet benső titkát, a lelki furdalást, a megpróbáltatásokat, az igazi, gyakran ismétlődő, soha meg nem szűnő harczot? „Az embernek úta nintsen az ő tulajdon hatalmában, sem az úton-járónak, hogy az ő maga lépését igazgassa“. (Jeremias, X. 23.) Az ember összes tényei közt nem a legistenibb-e a megbánás? Azt mondom én, hogy a leghalálosabb bűn: a büntelenség tudata; ez a halál. Az ennyire öntudatos szív hijával van az őszinteségnek, az alázatosságnak és a valóságnak, — halott; olyan „tisztá“, mint a száraz homok. Dávid életét és történetét — úgy, a mint az zsoltáraiban van megírva — tartom az ember erkölcsi fejlődése és küzdelme legigazibb mintaképének. Ebben látja minden komoly lélek az ember becsületes harczát a jó és jobb felé. Gyakran kimerítő, végveszélylyel fenyegető, soha meg nem szűnő, könnyekkel áztatott, megbánással folytatott, igaz, legyőzhetetlen czéllal összekötött, újra és újra kezdődő harcz ez. Szegény emberi természet! Igazában, az ember járása-kelése nem mindig a „bukások egymásutánja“-e? Az ember nem tehet másként. Az élet vad árában előre kell törnie; most elbukva, mélyen lesújtva; és mindig könnyek között, megbánással, vérző szívvel ismét föl kell kelnie s újra előre kell törnie. Hogy küzdelme becsületes, legyőzhetetlen legyen: ez a kérdések kér-

dése. Ügyet se vetünk a nyomorúságos részletekre, ha a lényeg való, igaz. A részletek, magukban véve, soha se fognak megtanítani, hogy mi az. Azt hiszem, hogy Mahomet hibáit helytelenül ítéljük meg még úgy is, mint hibákat: de titkának soha se jutunk a nyitjára, ha csak ennél maradunk. Mindezeket tekinteten kívül hagyjuk s megbizonyosodva a felől, hogy sok jeles dolgot vitt véghez, elfogulatlanul kérdezzük: mi volt, mi akart lenni?

Ezek az arabok, a kik között Mahomet született, bizonyára különös nép voltak. Országuk is az, ilyen fajnak való lakóhely. Vad, megközelíthetetlen, sziklás hegyek, szürke, sivatag puszták, váltakozva szép, viruló oasisokkal; a hol víz van, ott zöltség, szépség van; illatos, balzsamos bokrok, datolya- és tömjénfák. Nézzétek ezt a nagy kiterjedésű homok-világot, a mely üres, néma, mint a homok-tenger, szétválasztva a lakható helyeket. Ott mindenki egyedül van, magára hagyva, szemben a Világegyetemmel; nappal az égető nap lövelli sugarait, kiállhatatlan forróságot árasztva; éjjel a nagy, mélységes Ég ragyog csillagaival. Ilyen ország az emberek gyors kezű és mély érzésű faja számára van teremtvé. Van valami fölöttébb élénk és tevékeny s másfelől elmélkedő és lobbanékony az arab jellemben. A perzsákat a kelet francziáinak nevezik; mi az arabokat a kelet olaszainak hívjuk. Tehetséges, nemes nép; vad, nagy érzések mellett vasakarat lakozik bennük: a nemesszívűség, a lángész jellemvonása. A vad beduin szívesen látja otthonában az idegent, mint a kinek joga van ott mindenhez; legyen bár a legelkeseredettebb ellensége, feláldozza csikáját, hogy megvendégelje, három napon át megszentelt vendégszeretettel látja el, békességben útnak ereszti; — és

azután egy másik, ép oly szent törvény erejénél fogva megöli, ha teheti. Szóban és tettben egyformák. Nem beszédes nép, inkább hallgató, de ékesszóló, ha hozzáfog a beszédhez. Komoly, becsületes emberek. A mint tudjuk, zsidófajtájúak, de úgy tetszik nekünk, hogy a zsidók rettenetes komolyságát valami kecsessel és ragyogóval kötik össze, a mi nem zsidós. Mahomet kora előtt „költői tornák“ jártak náluk. Sale beszéli, hogy Ocadh-ban, Dél-Afrikában, évenként vásárok voltak s ott, ha az adás-vevésnek vége szakadt, a költők díjért énekeltek, a vad nép pedig összeverődött, hogy hallgassa őket.

Egy zsidó tulajdonság ezekben az arabokban is megnyilatkozik, sok vagy éppen minden jeles tulajdonság koronája: a mit vallásosságnak nevezhetünk. Régtől fogva buzgó hívők voltak, a maguk módja szerint, mondjuk: felvilágosodottságuk mértéke szerint. Imádták a csillagokat, mint a sabaeusok imádtak egy csomó természeti tárgyat, úgy tekintették azokat, mint jelképeket, a Természet Alkotójának közvetlen kinyilatkoztatásait. Helytelen dolog volt; de még se egészen az. Istennek minden alkotása voltakép egy-egy jelkép. A mint már említettem, nem tekintjük-e érdemnek, minden természeti tárgyban bizonyos kimeríthetetlen jelentőséget fedezni föl, a mit „költői szépség“-nek nevezünk? A költő, a kinek ez a mestersége, a ki szóval, vagy dallal űzi azt, közbecsülésben részesül, egy neme az átszűrt imádatnak. Ezeknek az araboknak sok prófétájuk volt; saját törzsének tanítója mindenik, ahoz mérten, a mennyi tűz, a mennyi felvilágosultság lakozott ő benne. Nincsenek-e régtől fogva bizonyítékaink a legnemesb fajtából (melyek ma is érezhetők mindnyájunk által), arra nézve, hogy mek-

kora ájtatosság és nemesszivűség lakozott ezekben az egyszerűen gondolkozó népekben? Biblia-kutatók megengedik, hogy Jób könyve a világnak ezen a táján iratott. Tartom pedig ezt, eltekintve minden elmélettől, a legnagyobbyszerű dolgok egyikének, a mit valaha tollal írtak. Valóban azt érzi az ember, hogy az nem zsidó eredetű: olyan valami nemes egyetemesség uralodik benne, a mi a hazafiasságtól, vagy a kizárólagosságtól különbözik. Nemes könyv, minden ember könyve! Első és legrégibb vázlata a soha végét nem érő problémának: az ember sorsának s az Isten útjainak itt, e földi téreken. S mindez szabadröptű vonalakban; nagy az ő őszinteségében és egyszerűségében, epicus zengzetében és a kibékülés nyugodalmában. Ott van a látó szem, a szeliden érző szív. Minden tekintetben olyan igaz, minden dologra nézve éles szem és tiszta bepillantás, anyagiakba és lelkiekbe egyaránt: „A Ló nyakát mennydörgéssel övezted talán? nevet a harcz kitörésin.”¹ Azóta se használtak ilyen eleven képeket. Fenséges fájdalom, fenséges kibékülés; a legrégibb kar-ének, a mely az emberiség szívéből fakadt; olyan szelid és nagy, mint a nyári éjféli, mint a világ, tengereivel és csillagaival. Azt hiszem, nincs a Bibliában, vagy azon kívül, a mi ezzel irodalmi becsre nézve fölérne.

¹ A mit itt Carlyle összerántva idéz Job könyvéből, az ott a XXXIX. Rész 22—25. verseiben így hangzik: „22. Adhatnál-e erőt a lónak? avagy felruházhatnád-e az ő nyakát dörgő nyerítéssel? 23. Avagy elijesztenéd-e őtet mint a sáskát? az ő orrának hortyogása rettegés! 24. Az ő lábai vermet ásnak és örvendez az ő erejében, és a fegyverrel szembe mégyen; 25. Neveti a félelmet, s meg nem ijed, és a fegyvertől való féltében vissza nem tér“.

A bálványimádó arabok szemében egyik legaltalanosabban elterjedt tárgya az imádásnak az a fekete kő volt, a mely Mekkában, egy épületben van elhelyezve s ma is Caabah néven ösmeretes. Diodorus Siculus félre nem érthető módon úgy említi ezt a Caabaht, mint az ő korában a legrégibb, a legnagyobb tiszteletben tartott templomot, vagyis körülbelül fél századdal a mi időszámításunk előtt. Silvestre de Sacy valószínűnek tartja, hogy a fekete kő: aerolith. Ebben az esetben egy pár ember látni vélte, a mint az Égből hullt alá. Most a Zemzem-forrás mellett áll; a Caabah mindkettőjük fölé van építve. Egy forrás minden helyen vonzó, szép; mintegy az életet ömlesztve ki a kemény földből; még inkább ama forró, száraz tájakon, a hol a víz a lét első föltétele. A Zemzem-forrás a víz bugyogásától — zem-zem — kapta nevét; azt hiszik, hogy a forrás ugyanaz, a mit Hagar talált a kis Ismaellel a vadonban: a forrás és az aerolith ma szentségek s följük évezredekre Caabah-t emeltek. Különös tárgy ez a Caabah! Ott áll ebben az órában is, a Sultántól küldött fekete terítő alatt, „27 rőf magas“ kerülettel, kettős oszlopsorral, függő lámpákkal, csinos díszletekkel; a lámpákat ma éjjel is meggyújtják, hogy a csillagok alatt ismét pislogjanak. A legrégibb múltnak hiteles emléke! Minden moslimnak Keblah-ja: Delhitől Marokkoig megszámlálhatatlan imádkozó ember szeme van felé fordulva napjában ötször, ma és naponta: egyike a föld lakói legismertebb központjainak.

A Caabah-kőhöz s Hagar kútjához kötött szentségtől s minden arab törzsnek oda való üzenésétől datálódik Mekkának, mint városnak föllendülése. Egykoron nagy város, most hanyatlóban. Nincs termé-

szetes előnye, a mire egy városnak szüksége van; homok-mélyedésben fekszik, kopasz, terméketlen magaslatok közepette, távol a tengertől; élelemmel, még kenyérrel is, messziről kell ellátni. De annyi zarándoknak lakásra van szüksége s az ilyen zarándoklók helyekből kereskedelmi központok lesznek. A mint az első napon a zarándokok találkoznak, tüstént találkoznak a kereskedők is: a hol az emberek egy célból összegyülekeznek, úgy találják, hogy ugyanekkor egy más cél is elérhetnek. Mekka egész Árábia vására lett. Főrakodó-helye az indiai és a keleti országok, Syria, Egyptom, sőt Itália közti mindenféle kereskedelemnek. Egykor 100.000 lakosa volt; vevők, keleti és nyugati termékek közvetítői, saját számlájukra dolgozók, a kik élelmi szereket, gabonát vásároltak. A kormány egy neme volt a rendszertelen aristocraticus köztársaságnak, nem minden theocraticus színezet nélkül. Egy főtörzsnek különös módon kiválasztott tiz tagja volt Mekka kormányzója s a Caabah őrzője. Mahomet idejében a Koreidák voltak a főtörzs; családja ebből a törzsből való volt. A nemzet többi része a sivatagban széjjelszórva, egyeseknek vagy többeknek hasonló, durva, patriarchalis kormányzata alatt éltek; pásztorok, fuvarosok, kereskedők, rendszerint rablók is; gyakran egymás közt is háborúságban élve, semmi más kötelék által össze nem tartva, mint a Caabahnál való gyülekezés által, a hol az arab bálványimádás minden alakzata közös áhítatra gyűlt össze, főleg a közös vér és nyelv belső kötelékével csatolva egymáshoz. Ilyen módon éltek az arabok hosszú időn át, távol a világ zajától; nagy tulajdonságokkal fölruházott nép, öntudatlanul vára-kozva arra a napra, a melyen ösmeretesen lesz az egész

világ előtt. Úgy látszik, hogy bálványimádásuk tétovázó állapotba jutott, legalább is a zűrzavarnak és a forrongásnak sok eleme került felszínre. A világ legnevezetesebb eseményeiről szóló homályos mende-mondák: az Isten-Ember élete és halála hire (mely egykoron symptomája és oka a világ minden népe körében előfordult mérhetetlen változásnak), a századok folyamán Arábiába is eljutottak s már önmagukban is forrongást idéztek elő.

Ilyen viszonyok között, az arab nép kellő közepében, időszámításunk 570-ik évében született Mahomet. A Hashem-családból származott, a mint említettük, a Koreidák törzséből; bár szegény, az ország legelőkelőbb személyeivel összeköttetésben állt. Mindjárt születésekor elvesztette atyját; hat éves korában a szépségéről, méltóságteljeségéről és eszéről egyaránt híres anyját is és 100 éves nagyatyja terhére esett. Jó, öreg ember, a kinek Abdallah, Mahomet atyja, legfiatalabb, kedvencz fia volt. Öreg, kiszáradó szépségtendős szemeivel Mahometben visszatérni látta mindazt, a mi Abdallahból megmaradt. Nagyon szeretete azt a kis árva gyermeket. Azt szokta mondani, hogy gondját kell viselni ennek a szép, kis fiúnak, hogy az egész családban senki se volt kedvesebb neki, mint ő. Halálakor, a mikor a fiú csak két éves volt, Abu Thaleb gondjaira bízta, a ki a legidősb volt a nagybátyák közt s így a család feje lett. Ez a nagybátya egy igazságos, értelmes ember, a mint mindenből látszik, a legjobb arab módon nevelte Mohametet.

Mohamet, a mint fölcseperedett, üzleti és más útjainban nagybátyját elkísérte; tizenennyolcz éves korában már háborúban találjuk őt, az öreggel együtt. De

talán legjelentősebb útja az volt, a melyet egy pár évvel korábban tett, a mikor a syriai vásárookra ment. Az ifjú itt érintkezett először egy egészen új, idegen világgal, rá nézve kiszámíthatatlan jelentőségű új elemmel: a keresztyén vallással. Nem tudom, mitevő legyek „Sergiussal, a nestorianus baráttal“, a kiről azt beszélték, hogy Abu Thalebbel és vele együtt lakott s hogy a barát az ifjat sok mindenre tanította. Nagyon valószínű, hogy ennek a nestorianus barátnak a hatása nagyon tulozva van. Mahomet csak tizennégy éves volt; csupán egy nyelvet értett; igen sok, a mit Syriában hallott, neki érthetetlen zagyvalék volt. De az ifjúnak szemei nyitva valának; nem egy dolognak az értelme kétségtelenül elméjébe vésődött s egyelőre rejtelmesen húzódott meg benne, a mi később, egy napon, csodamódon érlelődött nézetté, hitté és belátássá. Ezek a syriai utazgatások bizonyosan sok mindennek voltak a kezdete Mahomet javára.

Egy más körülményt se szabad elfelejtenünk: hogy nem részesült iskolai oktatásban; olyanban pedig, a mit *mi* iskolai oktatásnak nevezünk, egyáltalán nem. Az írás mesterségét éppen az időtájt honosították meg Arábiában; úgy látszik, az az igazság, hogy Mohamet soha se tudott írni! A pusztai élet volt egész nevelése, az, a mit ott tapasztalt. A mit ő a maga homályos álláspontjáról erről a Végtelen Világegyetemről saját szemeivel és gondolataival magába színi tudott, ennyi és nem több volt az, a mit tudott. Ha meggondoljuk, különös dolog: hijával lenni a könyveknek. Kivéve azt, a mit maga láthatott, vagy a mi a szürke arabs sivatagban bizonytalan mendemondák révén füléhez jutott, egyebet semmit se tudott. Az a bölcsesség, a mely ő előtte vagy egy bizonyos távolságra tőle,

tényleg meg volt, az ő számára, úgy szólván, nem is létezett. A nagy testvérlelkek, annyi időn és országon át húzódó lángoszlopok közül egyetlenegy se érintkezik közvetlenül ezzel a nagy lélekkel. Ő egyedül van ott, mélyen bent a vadon ölén, így kell nagyra nőnie, egyedül a Természettel és saját Gondolataival.

De kora gyermekségétől kezdve úgy ösmerték, mint gondolkodó, gondolataiban elmélyedő embert. Társai „Al Amin-nak, a Hűségésnek“ nevezték. Az igazság és hűség embere; igaz, tetteiben, beszédjében és gondolataiban, Azt jegyezték meg róla, hogy mindig törte valamin az eszét. Inkább hallgatag, a szóbeszédet illetőleg; csendes, ha nem volt szükség a beszédre, de találó, bölcs, őszinte, ha szólt, mindig világosságot árasztva a tárgyra. Ez az egy módja a beszédnek, a mely érdemes a szóra. Egész életén át úgy tekintették, mint tetőtől-talpig megbízható, testvéries, derék embert. Komoly, őszinte jellem, a mellett szeretetre méltó, szívélyes, közlékeny, sőt tréfás; jóízűen tudott nevetni: vannak emberek, a kiknek nevetése ép oly hamis, mint mindaz, a mi rajtuk, bennük van, a kik nem tudnak nevetni. Mahomet szépségéről is beszélnek; finom, becsületes, éles arcza; barna, viruló színe, ragyogó, fekete szemek; még a szemöldökét is szeretem, mely feketére dagadt, ha haragra lobbant, hasonlóan a Scott „Redgauntlet“-jében levő „patkó-ér“-hez. Ez a fekete, kidagadó homlok-ér családi vonás volt a Hashem-familiában; Mahometnél meg éppen feltűnően mutatkozott. Önálló, szenvedélyes, de igazságos, hűségés ember! Tele vadsággal, tüzzel, világossággal, derekas, miveletlen, életcélját a Sivatag mélyében készítve elő.

Hogyan volt Kadijahnál, egy gazdag özvegnél

alkalmazva, mint üzletvezető s a syriai vásárokon hogyan intézte ügyeit; hogyan végzett mindent hűséggel és ügyességgel, a mint ezt tőle várni is lehetett; hogyan nőtt az asszony hálája és becsülése ő irányában: egybekelésük története, a mint ezt az arabs írók elbeszéli, bájos és érthető történet. Ő huszonöt éves volt; az asszony negyven, bár még mindig szép. Úgy látszik, hogy jóltevőjével szeretetteljes, békés egyetértésben élt, igazán szeretve őt s egyedül őt. Egyenesen ellentmond az impostor-elméletnek az a tény, hogy teljesen rendes, nyugodalmas, közönséges módon élt, miglen ifjú, viharos évei tartottak. Negyven évét betöltötte s isteni küldetéséről egy szót se ejtett. Minden valódi és képzelt rendkívülisége ötven éves korán túl merül föl, a mikor a jó Kadijah meghal. Eddig minden „becsvágya“ abban állt, hogy becsütetes életet folytasson; beérte azzal a „hírnév“-vel, hogy szomszédai jó véleménynyel voltak felőle. Csak a mikor ezt a kort elérte, életének lángoló tüze elhamvadt s a világon a legfőbb dolognak a béke mutatkozott, csak ekkor lépett „a becsvágy ösvényére“ s megtagadva egész multját, jellemét, pályafutását, higvelejű szélhámossá lett, hogy elérje azt, a mit többé élvezni nem birt! Az én szememben mindez nem hihető.

Óh, nem: a Vadonnak ez a mély érzésű fia, az ő ragyogó, fekete szemeivel, nyílt, közlékeny, mély lelkeivel, más gondolatokat forgatott elméjében, mint a becsvágyat. Csendes, mély lélek; egyike azoknak, a ki nem is tudott más lenni, mint komoly, a kit maga a Természet alkotott őszintének. A míg mások formulákból és mendemondákból élnek s beérik azokkal, ez az ember nem temetkezett bele a formulákba, hanem

egyedül lelkére s a dolgok valóságára volt utalva. A mint mondtam, a Lét nagy Rejtélye lobogott benne és körülte, rettenetességével és pompájával; semmi mende-monda nem volt képes elrejteni ezt a kifejezhetetlen tényt: „Itt állok!” Ekkora őszinteség, a minek mi neveztük, valóban valami istenit foglal magában. Ilyen embernek a szava: egyenesen a Természet szívéből áradó hang. Semmi másra nem kell úgy hallgatniok az embereknek, mint erre: minden más hang, ehhez hasonlítva, csak gyöngé fuvalom. Vándorlásaiban és kóborlásaiban ezer és ezer gondolat támadt ebben az emberben: Mi vagyok? Mi az a kifürkészhetetlen dolog, a miben élek s a mit az emberek Világegyetemnek neveznek? Mi az Élet, mi a Halál? Mit kell hinnem? Mit kell tennem? A Hara- és a Sinai-hegyek szirtei, a szürke homoksivatagok nem adtak választ, a feje fölött hallgatagon szétterülő mélységes, nagy Ég, kékes fényű csillagaival, nem felelt. Az ember lelkének s a benne lakozó isteni ihletnek kellett megadni a választ!

Ez az, a mit minden ember kérdésként vet föl; a mit mi is kérdünk s a mire válaszolni kell. Ez a vad ember érezte, hogy ennek véghetetlen nagy jelentősége van; ezzel összehasonlítva, minden más háttérbe szorul. A görög secták bőbeszédű fecsegései, a zsidók kuszált hagyományai, az arabs bálványimádás együgyű routineja, mind nélkülözték a választ. Ismétlem, egy Hős mindenk előtt abban különbözik bárki mástól, — a mit első és utolsó különbségnek nevezünk, egész heroismusa alphájának és omegájának — hogy ő a dolgok külső héján keresztül magukba a dolgokba bír bepillantani. Szokás és hagyomány, tiszteletre méltó mondák, tiszteletre méltó

formula : mindez lehet jó és lehet rossz. Van valami mindezek mögött és fölött, a mi szoros kapcsolatban van velük, a minek ők képei, különben csak bálványimádás; „fekete fadarabkák, a melyek Istennek tartják magukat“, komoly léleknek gúny és nevetség. Ha még oly bearanyozottak is ezek a bálványok, ha még annyira imádják is azokat a Koreidák vezérei, erre az emberre semmi hatással sincsenek. Tartson bár velük minden ember, mi jó származik ebből? A nagy Valóság szegzi rá szemét. Válaszolnia kell, vagy nyomorultul elpusztulnia. Most, most, vagy túl az örökkévalóságon át, soha! Felelj, meg kell találnod a választ. Becsvágy? Mit tehet egész Arábia ezért az emberért, a görög Heraclius, a persa Chosroes koronájával, vagy a világ minden koronájával, mit tehetnek ők mind együtt ő érette? Nem arra volt szüksége, megtudnia, hogy mit beszélnek a Földről, hanem arra, hogy mit mondhatni a Mennyszágról fölötte és a Pokolról alatta. Egy pár rövid év alatt mi lesz minden koronából és földi dicsőségből? Mekkának vagy Arábiának sheikje lenni s kezében tartani egy megaranyozott kormánypálczát — ez lenne az üdv? Határozottan azt gondolom, nem. Ejtsük el tehát egészen ezt az impostor-elméletet, mint nem hihetőt, mint tőrhetetlent s nem méltót arra, hogy föntartsuk.

Mahometnek szokása volt a Ramadhan-hónapban évenként visszavonulni a magányba és csendességbe, a mint ez valójában dicséretre méltó, arabs szokás volt, a melyet ilyen ember mindenek felett természetesnek és hasznosnak tartott. A hegyek csendjében saját szívével telni el; önmagába mélyedni; kitárni lelkét a „szelid, röpke hangoknak“: egészen természetes szokás volt! Mahomet negyvenedik évében volt,

a midőn a Ramadhan-hónapban, a Hara-hegységben, Mekkához közel, egy barlangba vonult vissza, hogy az egész hónapot imádkozással s ama nagy kérdések fölötti elmélkedéssel töltse el, egy szép napon a háztartását vezető nejének, Kadijahnak azt beszélte, hogy az Égnek kimondhatatlan, különös kegyénél fogva minden megvilágosodott előtte, nem volt többé kétségben és homályban, hanem mindent tisztán látott. Hogy minden bálvány és formula nem ér semmit, nyomorúságos fadarabkák; mindenekben s mindenek fölött egy Isten van, el kell hagynunk minden bálványt s Reá tekintenünk. Hogy nagy az Isten s nincs nagyobb ő nála. Ő a Valóság, Fabálványok nem valók; Ő a való. Ő alkotott először minket s tart fönn most is; mi és minden csupán az ő árnyéka vagyunk: az Örök Világosságot eltakaró futólagos köntös. „Allah akbar“, nagy az Isten s „Islam“ is, hogy engedelmeskednünk kell az Istennek. Egész erőnk a föltétlen alárendeltségben rejlik, akármiként rendelkezék is velünk. Ezen és a más világon! A mit reánk küld, legyen az halál, vagy rosszabb a halálnál, az a jó, a legjobb, megadjuk magunkat az Istennek. „Ha ez az Islam — mondja Goethe — akkor nem élünk-e mindnyájan az Islamban?“ Igen, mi mind, kik bizonyos erkölcsi életet élünk, mindnyájan így élünk. Mindig azt tartották a legnagyobb bölcseségnek, hogy az ember ne csak alárendelje magát a Kényszerűségnek, — ez majd megtanítja őt a megadásra — hanem tudja és higgye, hogy az a rideg dolog, a mit a Kényszerűség rendelt, a legbölcsebb, a legjobb, a legkívánatosabb. Mondjon le arról az örült képzelgésről, hogy a nagy Isten Világát a saját silány agyacskájához mérje; tudja meg, hogy mélyen az ő mér-ónján alul tényleg létezik egy Igaz Tör-

vény, hogy ennek lelke a Jó, hogy az ő osztályrésze abban áll, miszerint alkalmazkodjék az Egésznek Törvényéhez s alázatos megadással kövesse, nem kérdezősködve, hanem kérdezősködés nélkül engedelmeskedve.

Azt mondom, ez az egyetlen igazi, erkölcsi törvény, a miről tudomásunk van. Az ember legyőzhetetlen, igazát védi, erényes s azon az úton van, hogy biztos diadalt arat, mindaddig, míg a nagy, mély Világ-Törvényhez kapcsolja magát, tekintet nélkül a lényegtelen törvényekre, ideiglenes jelenségekre, nyereségi és veszteségi számításokra; diadalmas mindaddig, míg ezzel a nagy, központi törvénnyel együtt működik, másként nem; s bizonyára az együttműködésnek, a vele egy irányban való haladásnak első föltétele: egész lelkével tudni azt, hogy az a Törvény létezik, hogy az jó, egyedül jó! Ez az Islam szelleme; ez voltaképp a Keresztyénség szelleme is; mert az Islam a Keresztyénségnek egy zürzavaros alakja; ha ez nem létezett volna előbb, az se jó létre soha. A Keresztyénség is azt parancsolja nekünk mindenekelőtt, hogy nyugodjunk meg az Isten akaratában. Nem szabad a hús és vér szavára hallgatnunk, sem hiú sovárgásokra, csüggedelmekre és reményekre; azt kell szem előtt tartanunk, hogy semmit se tudunk; hogy nem a legrosszabb, a legkegyetlenebb, a mi annak látszik; hogy bármi történjék, azt úgy kell vennünk, mint Isten által ránk mértet s azt kell mondanunk, hogy jó és bölcs, nagy az Isten! „Sujtson bár, mégis bizom Benne.“ Az Islam önmegtagadást, önmegsemmisülést jelent. Ez eddig a legnagyobb bölcsesség, a mit az Ég Földünknek ki nyilatkoztatott.

Ilyen világosság támadt, hogy ennek a vad arabs

léleknek a sötétségét, a mennyire csak lehetett, megvilágítsa. Az életből és az Égből támadt vakító fény, a halállal való fenyegetés nagy sötétségében: ő ezt kinyilatkoztatásnak és Gábor angyalnak nevezte, — ugyan ki volna közülünk, a ki tudja, hogy kell azt nevezni? A „Mindenható sugalma“ tanít meg rá. Tudni, valaminek a mélyére hatolni: mindig mystikus cselekvény, a miről a legkitünőbb logica is csak felszínesen gagyog. „Nem a Hit-e az Istent hirdető valódi csoda?“ kérdi Novalis. Nagyon természetes, hogy Mahomet egész lelke, lángra lobbantva ettől a nagy igazságtól, érezte, hogy ez a lényeges, az egyedül lényeges. Hogy a Gondviselés kimodhatatlanul megtisztelte őt ezzel a kinyilatkoztatással, megmentve őt a haláltól és a sötétségtől; hogy ennél fogva ő volt hivatva e kinyilatkoztatást hirdetni. Ez értelme annak a mondásnak, hogy „Mahomet, az Isten prófétája“.

Elképzelhetjük, hogy a jó Kadijah csodálattal és kétkedéssel leste szavait, végre is így szólt: igaz, a mit mond. Mahomet határtalan háláját is el lehet képzelni; s mindazon kedveskedései között, a mikkel elhalmozta, a legnagyobb az volt, hogy hitelt adott az ő komoly szavának. „Bizonyos — mondja Novalis — hogy meggyőződésemet végtelenül izmosodik abban a pillanatban, a melyben egy másik lélek hisz benne.“ Határtalan előny ez. Ezt a jó Kadijaht soha se felejtette el. Sokkal később, fiatal kedvencz neje, Ayesha, a ki a moslemek között, fényes tulajdonainál fogva, egy egész hosszú életen át kiváló asszonynak bizonyult, ez a fiatal, ragyogó Ayesha egy szép napon ezt kérdezte: „Nem vagyok-e jobb Kadijahnál? Ő özvegy volt; öreg, elvesztette szemevilágát: úgy-e, jobban szeretsz engem, mint őt?“ „Allahra mondom,

nem!“ — felelte Mahomet. „Ő akkor hitt bennem, a mikor még senki sem. Széles e világon csak egy barátom volt s ez ő volt!“ Szolgája, Seid is hitt benne, ők, fiatal unokatestvérével, Alival, Abu Thaleb fiával, voltak első tanítványai.

Ennek is, annak is beszélt tanáról, de a legtöbben gúnynyal vagy közönynyel vették; három év alatt csak tizennégy hívőre tett szert. Haladása elég lassú volt. Buzdítása olyan volt, a minőt ilyen ember ilyen körülmények között találni szokott. Három évi csekély eredmény után előkelőbb rokonai közül negyvenet hívott magához lakomára; ekkor előállt s kijelentette, hogy mi a kívánsága: minden embernek ezt kell hirdetnie; ez a legnagyobb, az egyetlen dolog: ki akarná őt támogatni ebben? A kétely és siri csend közepette Ali, a tizenhat éves ifjonz, türelmetlenül kelt föl s szenvedélyes, büszke hangon kiáltott föl, hogy ő támogatja! A gyülekezet, a melynek tagja volt Abu Thaleb is, Ali atyja, nem lehetett barátságtalan Mahomet irányában; de azért egy műveletlen, öregebb ember, a mint egy tizenhat éves ifjúval az egész emberiség ellen vállalkozott sikra szállni, mégis nevetségesnek tűnt föl s éppen ezért az egész gyülekezet hahotára fakadt. Mindazonáltal nem volt ez nevetséges, sőt igen komoly dolog! S a mi az ifjú Alit illeti, őt csak szeretni lehet. Nemesen gondolkodó lény, a mint így bemutatkozik, most és azután mindvégig: tele szívjósággal, tüzes bátorsággal. Van valami lovagias benne; bátor, mint egy oroszán; de kellellemel, őszinteséggel, bensőséggel, a mi a keresztyén lovagornak is becsületére válnék. A bagdadi mecsetben lett gyilkosság áldozata; saját nagylelkűsége s a mások becsületességébe vetett bizodalma okozta halálát.

Így szólt: ha a seb nem halálos, meg kell bocsátani a gyilkosnak; de ha az, akkor le kell őt sújtani, hogy mindketten ugyanabban az órában jussanak az Isten színe elé és láthassák, hogy ebben a tusában kinek a részén van az igazság.

Természetes, hogy Mahomet a Koreidáknak, a Caabah őrizőinek, a Bálványok felvigyázóinak okot adott a megbotránkozásra. Egy-két befolyásos ember csatlakozott hozzá: az új tan lassan terjedt, de tényleg terjedőben volt. Természetesen megbotránkoztatott mindenkit: ki az, a ki azzal mer előállni, hogy ő bölcsőbb, mint mi mind, a ki mindnyájunkat lenéz, mint bolondokat és bálványimádókat! Abu Thaleb, a jó nagybátya így szólt hozzá: nem tudna-e hallgatni mind-ezekről, higgyen mindent önmaga s ne zavarjon föl másokat, ne bosszantsa a főembereket, ne döntse veszélybe önmagát és másokat. Mahomet így válaszolt: ha a Nap jobb kezénél, a Hold pedig bal kezénél állana s nyugalomra intenék, még akkor se engedelmeskedhetnék! Nem, a részére kijutott Igazságban van valami, a mi magának a Természetnek lényege: rangban egyenlő a Nappal vagy a Holddal, vagy a Természet-alkotta bármely dologgal. Ki kell mondania, a míg a Mindenható megengedi, a Nap, a Hold, a Koreidák és mindenki ellenére, daczára. Meg kell tennie s nem tehet másként. Így felelt Mahomet s a mint mondják, „könnyekbe tört ki“. Könnybe lábbadt a szeme: érezte, hogy Abu Thaleb jó volt hozzá, hogy a feladat, a mely osztályrészeül jutott, nem volt könnyű, hanem nagy és komoly.

Folyton beszélt, ha valaki fáradtságot vett magának, hogy ráhallgasson, terjesztve tanát a Mekkába jövő zarándokoknak, követőket szerezve itt is, ott is.

Szakadatlan ellenmondás, gyűlölség, rejtett vagy nyílt veszedelem környékezte. Hatalmas összeköttetései őt magát megvédték; de követői, éppen az ő tanácsára, kénytelenek voltak időnkint oda hagyni Mahometet s a tengeren át Abyssiniába menekülni. A Koreidák mindinkább elkeseredettebbek lettek, összeesküvéseket forraltak arra a célra, hogy Mahometet saját kezükkel végezzék ki. Abu Thaleb s a jó Kadijah elhaltak. Mahomet nem szorul rokonszenvűnkre, de annyi bizonyos, hogy helyzete ebben az időben nagyon súlyos volt. Barlangokban kellett rejtőznie, álruhában menekülnie, ide-oda bujdosnia, hontalanul, folytonos életveszélyben. Nem egyszer úgy látszott, hogy mindennek vége van; nem egyszer hajszálon függött, egy lovas lovának megbokrosodásától vagy ilyesmitől függött, hogy Mahomet és tana végét érje, hogy soha senki se halljon felőle semmit. De nem így kelle végződnie.

Missiója tizenharmadik évében, a midőn ellenségei mind ellene fordultak, és negyvenen összeesküdtek (minden törzsből egy), hogy kioltásák életét s a Mekkában való tartózkodás rá nézve lehetetlenné vált, Mahomet Jatrebbe menekült, a hol egy pár hívőre tett szert, arra a helyre, a melyet most Medinának, „Medinat al Nabi, a Próféta városának“ neveznek. Kétszáz mértföld távolságra fekszik, sziklákon és sivatagon túl; nagy veszélyek közepette, s a mint elképzelhetjük, leverten menekült ide, de szíves fogadtásban részesült. Az egész Kelet időszámítása ettől a meneküléstől veszi kezdetét, Hegira, a mint ők nevezik. A Hegira első éve a mi időszámításunknak 622-ik s Mahomet életének 53-ik éve. Öregedő ember lett belőle; barátai, körülte, egytől-egyig sirba dőltek; pályafutása kietlen, tele veszéllyel; ha csak ennen

szívében nem táplált reményt, a dolgok külső képe ugyan reménytelen volt rá nézve. Hasonló esetben minden emberrel így van ez. Eddig Mahomet az ő vallását csupán prédikálás és rábeszélés útján terjesztette. De most, kiüzetve szülőföldjéről, a mikor lelketlen emberek nemcsak nem méltatták figyelmükre isteni küldetését, szívének mély kitörését, de még azt se akarták megtűrni, hogy éljen, ha ragaszkodik céljához, a Sivatag vad fia elhatározta, hogy megvédelmezi magát, mint egy férfiúhoz, egy arabshoz illik. Ha így akarják a Koreidák, ám legyen így. Nem akartak hallgatni a végtelen fontosságú tanokra, dúrva erőszakkal, aczéllal és gyilkossággal akarták letiporni: jól van, hadd villogjon hát az aczél! Tíz éven át küzdött Mahomet, rettenetes, szakadatlan harczban állt s tudjuk, mily eredménytel.

Sok szó-beszéd folyt arról, hogy Mahomet karddal mennyire terjesztette vallását. Kétségtelen, — hogy mi méltán dicsekedhetünk a keresztény vallást illetőleg azzal, hogy az békésen terjedt, a prédikálás és a meggyőzés révén s ez sokkal nemesebb dolog. De ha ezt tartjuk érvnek egy vallás igazságára vagy hamis voltára nézve, akkor alaposan tévedünk. Tehát a kard: de hol vegyük a kardot? Minden új nézet, első fellépése alkalmával, kisebbségben van. Eleinte egyetlenegy ember agyában kel életre. Kerek e világban csak egyetlenegy ember hisz benne, egy, valamennyi ellen. Hogy ő ragad kardot s azzal igyekszik terjeszteni véleményét, neki édes-keveset használ. Neked kell először forgatnod azt a kardot! Nagyban és egészben egy vélemény, egy ügy úgy terjed, a hogy bir. Még a keresztyén vallásnál se tapasztaljuk, hogy mindig megvetette a kardot, ha már egyszer kihúzta.

A százszok megtérítése Nagy Károly által nem prédikálás útján történt. Nem sokat törődöm a karddal: megengedem, hogy az ügy érdekében karddal, szóval, vagy bármi más, rendelkezésre álló eszközzel küzdjenek. Hadd szónokoljanak, gúnyiratokkal harcoljanak, küzdjenek a legvégsőig, hadakozzanak kézzel-lábbal; annyi bizonyos, hogy csak az fog győzni, végtére is, a mi érdemes, hogy diadalra jusson. A jobbat úgy se lehet félretolni, csak a rosszabbat. Ebben a nagy párbajban maga a Természet a választott bíró, a ki nem járhat el helytelenül; végre is az az ügy fog érvényesülni, a mely a legmélyebben van a Természetbe gyökerezve s a melyet mi a legigazabbnak nevezünk.

Ez alkalommal, tekintettel sok körülményre, a mik Mahomettel és sikerével összefüggenek, meg kell emlékeznünk arról, hogy milyen választott bíró a Természet; milyen nagyság, a mélységnek és a türelmességnek milyen vegyülete van ő benne. Veszünk búzát, hogy azt a Földre vessük; lehet az keverve ocsúval, szeméttel, porral s minden képzelhető piszokkal; mindegy: a jóságos, igazságos Föld a búzát megnöveszti, a többi szemetet szép csendesen megemészti s egy kukkot se szól. A sárga búza nőttön-nő; a jó Föld hallgat minden más felől, egész csendben minden egyebet szintén hasznára fordít s azért egy panaszos szó nem tör ki belőle! Így jár el a Természet mindenütt! Ő igaz és nem hazug; s mégis nagy és igazságos s igazságosságában olyan, mint az anya. Csak azt veszi ki a dologból, a mi a szívből fakad; támogatja, ha ilyen, eltaszítja, ha nem ilyen. Az igazság lelke él abban, a mit ő támogat. Nem ez a története-e minden fenséges Igazságnak, a mi világra jó vagy valaha

világot látott? Minden, a mi testi: tökéletlenség, a fénynek egy eleme a sötétségben: hozzánk az igazság pusztá logikai és tudományos képletekben megtestesítve jut, a melyek nem lehetnek teljesek, a melyek egy napon téveseknek bizonyulnak s így elsorvadnak, elpusztulnak. Minden igazság teste elhal; de azt mondom, hogy mindenben van lélek, a mi nem hal meg soha; a mi új és mindig nemesebb megtestesülésben halhatatlanul él, mint maga az ember! Ez a Természet sajátsága. Az Igazság benső lényege soha el nem pusztul. Hogy benső legyen, hogy a Természet nagy mélységéből eredő hang legyen: ez a fontos a Természet ítélőszéke előtt. Nem az nála a főkérdés, a mit mi tisztának vagy tisztátalannak nevezünk. Nem az, hogy mennyi polyva van benned, hanem az, hogy van-e búza is. Tiszta? Nem egy embernek lehetne mondani: igen, tiszta vagy, eléggé tiszta, de polyva vagy, nem őszinte a vélekedésed, mende-monda, formalitás; sohase vagy szoros összefüggésben a Világegyetem nagy szívével; voltaképp nem vagy se tiszta, se tisztátalan; semmi se vagy, a Természet nem megy veled semmire.

Mahomet hitét a Keresztyénség egy válfajának neveztük s valóban, ha azt a vad, lelkesült komolyságot nézzük, a mivel benne hittek és szívére vették, azt kell mondanunk, hogy az csakugyan jobb módja volt a hitnek, mint azok a nyomorúságos syriai secták, az ő hiába való veszekedéseikkel, a Homoiousion és Homoousion fölött, a mikor a fej csakúgy zúgott a haszontalan zakatolástól, a szív pedig üres és kihalt maradt! A mi benne igaz volt, telítve volt egy csomó tévedéssel és csalárdsággal, de nem a csalárdság, hanem az igazság révén hittek benne; az igazság által ért el sikert. A Keresztyénségnek egy törvénytelen, de élet-

eleven válfaja; a szív lüktet benne, nem holt, pusztá, száraz, sivár logika! Az arabs bálványimádások, a vitázó theológiák, hagyományok, szörszálhasogatások, görög és zsidó mende-mondák és vélelmek, hiába való semmitmondások halmazából a Sivatagnak ez a vad embere, az ő vad, őszinte szívével, a mely oly komoly, mint a halál és az élet, az ő nagy, természetes, átható tekintetével belelátott a dolgok mélyébe. A bálványimádás nem ér semmit; ezek a ti bálványaitok, „a miket olajjal és viasszal kentek s a mikre a legyek ráragadnak” nem egyebek, mint fa, én mondom nektek. Nem képesek azok semmit se tenni értetek; lehetetlen, istentelen hiábavalóságok azok, utálat és borzadály, ha ismernétek őket. Egyedül az Isten létezik; csak az Istennek van hatalma; Ő alkotott minket., Ő pusztíthat el bennünket és Ő képes életben tartani. „Allah akbar, nagy az Isten.” Értsd meg, hogy az ő akarata a legjobb reánk nézve s legyen bár fájdalmas a húsnak és a vérnek, azt fogod találni, hogy mégis csak az a legbölcsebb, a legjobb; rá vagy utalva, hogy ilyennek tartsd; ezen a földön és a más világon nem tehetsz másként!

És most, ha a vad, bálványimádó emberek ebben hittek s büszke szívükkal rá is szánták magukat, hogy azt kövessék és gyakorolják, bármily formában tették legyen is ezt, azt mondom én, hogy ugyancsak méltó volt arra, hogy higgyjenek benne. Azt mondom, hogy egy vagy más alakban, de mégis ez az egy dolog, a mi méltó arra, hogy minden ember higgyen benne. Ez által lesz az ember a Világ Templomának főpapjává. Összhangba kerül a Világ Alkotójának rendeleteivel; együtt működve azokkal, nem pedig hiábavaló erőfeszítésre kárhoztatva ellenük: ma se tudok a Kőte-

lesség meghatározására ennél jobbat. Mindaz, a mi helyes, a világ valódi czélzatával való együttműködésben nyilvánul; ez által jutsz diadalra: jó vagy, jó úton vagy. Homoiousion, Homooousion, haszontalan logikai szóbeszéd, akkor, azelőtt, vagy bármikor, áradozhat s haladhat akármerre: ez a lényeg, ha ugyan van a szóbeszédnek értelme. Ha nem ezen a módon jut diadalra, nincs semmi értelme. Nem az a fődolog, hogy elvont logikai tételek szabatosan vagy nem szabatosan szavakba szedessenek, hanem, hogy ezt Ádám élő, konkrét fiai szívékre vegyék. Az Islam elpusztította mindezeket a hiábavaló, veszekedő sectákat és azt hiszem, helyesen tette. Valóság volt, egyenesen a Természet szívéből kikerült Valóság. Arabs bálványimádások, syriai formulák, mindaz, a miben nem volt tartalom, arra volt kárhóztatva, hogy fölperzselődjék; rözse volt különféle tekintetben annak számára, a mi tűz volt.

Ezek közt a vad hadjáratok és mészárlások közt, nevezetesen a Mekkából való menekülés után történt, hogy Mahomet időnként dictálta Szent Könyvét, a Korant, „Olvasó-könyvét.“ Ez az a munka, a mit ő és tanítványai oly nagyra tartottak, megkérdezve boldogboldogtalant: nem csoda-e ez? A mahometánok oly tisztelettel tekintenek az ő Koránjukra, a minővel kevés keresztyén az ő Bibliájára. Mindenütt úgy tekintik, mint minden törvény és szokás mértékadóját, a mi az elméletben és az életben egyaránt irányadó; egyenesen a Mennysországból érkezett üzenet, a mihez kell tartania magát a Földnek, a mihez magát alkalmaznia kell, a mit olvasni kell. Ez után ítélkeznek a bírák; minden moslem köteles tanulmányozni, benne keresni az élet világosságát. Vannak mecseteik, a melyek-

ben naponta az egészet felolvassák ; harmincz tagból álló pap-csoport váltja föl egymást s mindennap az egész Koránon át mennek. Ezért hatol be, 1200 éven át, ennek a könyvnek hangja, minden pillanatban, annyi ember fülébe és szívébe. Volt olyan mahometán tudós, a ki hetvenezerszer olvasta a Koránt!

Nagyon különös : ha valaki kutatni akarná a „nemzeti izlés sajátlagosságai“-t, úgy bizonyára itt találna egy feltűnő példára. Mi is olvashatjuk a Koránt ; Sale fordítása egyike a legjobbaknak. Ki kell jelenítenem, hogy a legfáradságosabb olvasmány, a miben valaha részem volt. Nehézkes összevisszaság, durva és rideg ; véget nem érő ismétlések, hosszadalmasság, gabalyodás, a durvaság és éretlenség netovábbja, egy szóval : kiállhatatlan butaság ! Csupán a kötelesség-érzet indíthat egy európaiat arra, hogy keresztülhatoljon a Koránon. Úgy olvassuk, mint az állami levéltárban az olvashatatlan ákumbákumokat betűzzük, csak azért, hogy talán föl bírunk fedezni valami adatot egy kiváló emberről. Igaz, mi kedvezőtlen színben látjuk : az arabok több összefüggést találnak benne, mint mi. Mahomet követői a Koránt csupa töredékekben találták, úgy, a mint első kihirdetése alkalmával iratott, a mint mondják, egy nagy része birkabőrökre, össze-vissza hányva egy ládába s a mikor közzétették, akkor se volt benne semmi rendszer, se az időt nem vették tekintetbe, se mást, legfőlebb az volt a cél, a mint látszik, hogy a leghosszabb fejezetek előre kerüljenek s még erre se ügyeltek valami nagyon. Ilyen módon a voltaképi kezdet a végére került, mert a legkorábban készült fejezetek a legrövidebbek voltak. Még a legczélszerűbb lett volna történeti sorrendben olvasni. Azt mondják, hogy java része rhythmicus ; egy

neme a vad kar-éneknek. Nagy része talán elkallódott a fordításban. Mindezt megengedve, nehéz megérteni, hogy lett volna halandó, a ki a Koránt úgy tekinthette, mint — e Földre nézve túlságosan jó — a Menyorszáiban írott könyvet, vagy egyáltalán úgy, mint könyvet s nem, mint egy vad rhapsodiát; a mi az írást illeti, az írva oly rosszul volt, a mint valaha csak könyvet írtak! Ennyit a nemzeti felfogás és izlés különbségét illetőleg.

Mégis azt kell mondanom, nem volt érthetetlen, hogy az arabok miért szerették oly nagyon. Ha az ember egyszer kiszakítja magát a Korán zűrzavaros tömkelegéből s bizonyos távolságról gondol rá vissza, lényeges typusa kezd kibontakozni s ebben azután egészen más érték nyilvánul, mint az irodalmi becs. Ha egy könyv szívből fakad, igyekszik megnyerni más szíveket; ezzel szemben minden művészet és írói ügyesség csekély jelentőségű. Azt lehet mondani, hogy a Korán főjellemvonása az őszinteség, lévén az egy jó hiszemmel írott könyv. Tudom, jól tudom, hogy Prideaux és társai úgy tüntetik föl, mint a szemfényvesztések tárházát, szerintük fejezet fejezet után arra van szánva, hogy a szerzőnek egyre-másra elkövetett bűneit igazolja, kimentse becsvágát és kuruzslásait, de itt az ideje, hogy ezeknek a mendemondáknak hitelt ne adjunk. Nem állítom, hogy Mahomet folytonfolyvást őszinte volt: ugyan ki őszinte mindig? Megvallom, nem tudom, mire tartsam a mai időben azt a kritikust, a ki őt előre megfontolt szándékkal, öntudatos csalással vádolja, azzal, hogy eleme a ravasz fondorlat volt, ebben élt s a Koránt úgy írta, mint egy csaló és alakoskodó. Azt gondolom, hogy minden őszinte ember a Koránt másként olvassa. Nem egyéb

az, mint egy nagy, durva léleknek zűrzavaros forrongása; durva, faragatlan, a mely még olvasni se tud; de buzgó, komoly, lázas hévvel törekedik arra, hogy szavakban fejezze ki érzéseit. Visszafojtott lélekzettel igyekszik magát megértetni; a gondolatok zavaros össze-visszaságban kelnek föl benne; olyan tömege az eszméknek rohanja meg, hogy szabatosan semmit se bír kifejezni. A benne rejlő érzés nem bír kellő formát kapni, összefüggésbe, rendszerbe verődni; gondolatai még egyáltalán nem öltöttek alakot; formátlanul libegnek, chaoticus, összefüggéstelen állapotban küzködnek, támolyognak. Azt mondtuk: „buta“; de természetes butaság nem jellege Mahomet könyvének; inkább természetes műveletlenség. Az ember nem tanult meg beszélni; a folytonos harcz hevében és sietségében nincs ideje arra, hogy gondolatait megfelelő beszéddé érlelje meg. Az életéért és üdvéért harci zajban küzdő embernek visszafojtott lélekzettel való sietsége és indulatossága: ime a hangulat, a miben leledzik. Mohó sietség; az érzés nagysága miatt nem bírja magát szavakban kifejezni. Egy ilyen hangulatban levő léleknek koronkénti nyilvánulásai, huszonhárom év változatos eseményei által kiszínezve, hol jól, hol rosszul kifejezve: ime a Korán!

Mert ezen a huszonhárom éven át Mahometet úgy kell tekintenünk, mint egy teljes fölfordulásban levő világnak a központját. Harczok a Koreidákkal és a pogányokkal, veszekedések saját népe között, saját vad szívének agyarkodásai: mindez állandó felindulásban tartotta őt, lelke nem ösmert többé soha nyugodalmat. El lehet képzelni, hogy álmatlan éjszakákon ez a vad lélek, ide-oda hanyatva a zúgó tömeg közepette, valami biztos fényt keresett, kutatott, olyat,

a mely a mennyországból került ki; lelkének bármilyen megnyilatkozása — önmagára áldásos és pótolhatatlan, — úgy tűnhetett föl előtte, mint Gábor angyal sugalmazása. Hamisító és szemfényvesztő! Nem, nem! Ez a büszke, nagy szív, forrva és lobogva, mint egy nagy gondolat-kazán, nem egy szemfényvesztő szíve volt. Élete Tény volt neki, az Isten Világegyeteme rettenetes Tény és Valóság. Hibája volt elég. A Természetnek míveletlen, félig barbar fia volt; a Beduinból még sok tapadt reá; ilyennek kell őt tekintenünk; de nem tarthatjuk őt romlott „Simulacrum“-nak (árnyképnek), szem és szív nélküli éhes Impostornak, a ki egy tál lencséért szélhámoskodik, mennybéli okmányokat hamisít, folytonos felségsértést követ el Alkotója és önmaga ellen.

A Korán érdeme, én előttem, az őszinteség minden tekintetben; ez tette becsessé a vad arab emberek szemében. Végre is egy könyvben ez az első és a legfőbb érdem, szülőanyja minden más érdemnek, alapjában véve egyedül képes arra, hogy életre keltsen egyéb jeles tulajdonságot. A Koránban előforduló hagyomány, átkozódások, panaszok és fohászok kúszált tömegén keresztül csillámlik az igazi, egyenes felfogásnak és mélyen-látásnak olyan ere, a mit csaknem költészetnek nevezhetünk. A Könyv tartalma leginkább hagyomány, indulatos, lelkesítő, rögtönzött prédikáció. Mindig és mindig visszatér a próféták történeteihöz, a melyek az arabok emlékezetében éltek; próféta próféta után, Ábrahám, Hud, Moses, keresztény és más, valódi és mesébe való próféták hogyan jöttek majd ehhez, majd ahhoz a Törzshöz, figyelmeztetve az embereket bűneikre s éppen olyan fogadtatásban részesültek, mint Mahomet, a mi neki nagy vigasztalására szolgált. Mind-

ezeket tizszer, talán hússzor ismétli; újra és újra, fárasztó, soha meg nem szünő egyhangúsággal. Ily módon kérődzik írók életrajzain, elhagyott padlás-szobájában, a derék Johnson Sámuel. Ez a főtartalma a Koránnak. De különösképpen mindezen át csillámlik a valódi gondolkodó és látnok átható tekintete. Ez a Mahomet szemmel tartja a világot; bizonyos közvetlenséggel, durva erélylyel szívünkhöz közel hozza mindazt, a miért az ő szíve vert. Nem sokra tartom Allah dicsőítéseit, a mit oly sokan magasztalnak; a zsidóktól kölcsönözte ezeket, a nélkül, hogy túlszárnyalni birta volna. De a szem, a mely egyenesen a dolgok mélyébe pillant és látja azok igazi mivoltát: ez az, a mi engem legfőképpen érdekel. A nagy Természet adománya, a mivel mindenkit megajándékoz, de a mit ezer közül csak egy nem utasít el magától: ez az, a mit a visio őszinteségének, egy őszinte szív próbájának nevezek.

Mahomet nem képes csodákat művelni; gyakran mondja türelmetlenül: „Nem tudok csodát tenni. Én? Én egy nyilvános prédikátor vagyok, arra hivatva, hogy ezt a tant mindenkinek hirdessem“. S mégis a világ, a mint láthatjuk, neki régtől fogva egy nagy csoda volt. Nézzétek a világot — mondja ő — nem csodaszerű-e Allah alkotása; minden ízében „intő jel számotokra“, ha szemeiteket nyitva tartjátok! Ezt a Földet Isten számotokra teremttette, „ösvényt vágott benne“, élhettek benne, jöhettek-mehettek rajta. A sivár Arábiában a felhők Mahomet előtt csodás színben tűnnek föl: Honnak jönnek — kérdi — a Végtelenség mély ölében született nagy felhők? Itt csüngenek ők, a nagy fekete szörnyek; lezuhintják eső-áradataikat, hogy „új életre keltsék a kihalt földet“

s nő a fű és nőnek „a nagyleveles pálmák, datolyákkal terhelten. Nem intő jel-e ez?” Marhátokat is Allah alkotta; szolgálatkész, hallgatag teremtések; tejjé változtatják a füvet; tőlük kapjátok ruháitokat, ezektől a különös teremtésektől; esténként duzzadtan jönnek haza s — ezt teszi hozzá — „ugyancsak javatokra válnak!” Hajókról is gyakran beszél. Óriási, mozgó hegyek, kiterjesztik vászon-szárnyaikat, szökellve siklanak a vizen át, üzve-hajtva az Ég szele által; majd mozdulatlanul fekszenek, az Isten elvette a szelet, holtan fekszenek, mocczanni se bírnak! Csodák? kiáltja: milyen csodákat akartok? Nem vagytok-e itt ti? Az Isten csinált benneteket, „egy marok földből alkotott titeket.” Kicsinyek voltatok egykoron; egy pár évvel ezelőtt nem is léteztetek. Szépség, erő, gondolatok lakoznak bennetek, „részvétet éreztek egymás iránt.” Jön az aggkor, az ősz haj; erőből gyöngeség lesz, lehanyatlattok s ismét nem léteztek. „Részvétet éreztek egymás iránt”, ez tünt föl előttem kiváltképpen: Allah úgy alkothatott volna, hogy ne érezzetek egymás iránt részvétet, hogy lett volna akkor? Egy nagy, egyenes gondolat ez, első kézből való bepillantás a dolgok valódi mivoltába. A mi a legjobb és legigazibb, a költői geniusnak durva nyomai láthatók ebben az emberben. Erős, önálló értelem, belátás, sziv: erős vad ember, a kiből Költő, Király, Pap, a Hős bármelyik válfaja kikerülhetett volna.

Az ő szeme előtt mindig tisztán állt, hogy ez a világ teljesen csodás. Látja azt, — a mit már jeleztük — a mit minden nagy gondolkodó, maguk a durva scandinávok is, egy vagy más módon kénytelenek voltak látni: hogy ez az oly szilárdnak látszó anyagi világ voltakép Semmi; Isten hatalmának és jelenlétének

látható és tapintható nyilvánulása, az üres Végtelenség keblére vetett árnyék; semmi egyéb. A hegyek, ezek a nagy sziklacsúcsos hegyek eltűnnek, mint a felhők, a kék égbe vegyülnek, éppen mint a felhők s elenyésznek! Sale beszéli, hogy Mahomet, az arab felfogásnak megfelelőleg, a Földet úgy tünteti föl, mint egy végtelen Lapályt vagy Sikságot, a melyre a hegyek úgy vannak ráillesztve, hogy szilárddá tegyék. Az Utolsó Napon úgy eltűnnek, „mint a felhők“, az egész Föld körbe fog forogni, romlásnak indul s mint füst és pára, a Semmiségbe vész. Allah leveszi róla kezét s megszűnik lenni. Allah egyetemleges uralma, egy kimondhatatlan Hatalomnak mindenütt való jelenléte, egy megnevezhetetlen Ragyogás és Iszonyat, a valódi erő, lényeg és valóság kifejezéseként folytonosan világos volt ez előtt az ember előtt. A miről a modern ember „Természeti Erők, a Természet Törvényei“ nevek alatt fecseg s a mit nem tart isteni dolognak, sőt egyáltalán nem egy dolognak, hanem a dolgok egy egész sorozatának, a mely éppen nem isteni, a mi eladó, a mi különös és éppen csak arra való, hogy gőzhajókat hajtson. Tudományaink és encyclopédiáink révén nagyon is hajlandók vagyunk laboratoriumainkban megfeledezni az isteniességről. Pedig nem szabad erről megfeledezni! Ha ez egyszer feledésbe megy, nem tudom, mire érdemes emlékezni. Azt hiszem, a legtöbb tudomány holt dolog, hervatag, mulandó, késő őszi kóró. E nélkül a legjobb tudomány holt fatörzs; nem a növekedő törzs és erdő, a mely, egyebek közt, mindig új fát hoz létre! Tudni csak akkor képes az ember, ha valami úton-módon imádni képes. Máskülönben tudománya pedanteria és holt kóró.

Sokat beszéltek és irtak Mahomet vallásának érzékiességéről; többet, mint joggal lehetne. A nekünk bűnösnek tetsző s általa megengedett élvezetek nem az ő rendeletei; ember emlékezetét meghaladó idő óta gyakorolták azokat Árábiában, ellenmondás nélkül; a mit ő tett, az csak korlátozás, szűkebb határok közé való szorítás volt, nem egy irányban. Nem könnyű az ő vallása: a szigorú böjtökkel, mosakodásokkal, megszabott, komplikált formulákkal, naponta ötszöri imádkozással s a bortól való tartózkodással, nem azért diadalmaskodott, „mert könnyű vallás volt“. Mintha bizony bármely vallás, vagy egy vallásra támaszkodó ügy ilyen úton képes volna diadalt aratni! Az emberek megrágalmazása: azt mondani, hogy hősi tette a kényelem, az élvezet reménye, a jutalom csábítja őket, czukros sütemény bármi alakban, ezen vagy a más világon!

A leghitványabb halandóban van valami nemesebb. A káromkodó, ágyúötlésekre szánt, szegény katonának is meg van a maga „katonai becsülete“, eltérőleg a szolgálati szabályzattól s napi zsoldjától. Ádám legnyomorúságosabb fia nem édességek után áhitozik, hanem nemes és igaz dolgok után s Isten ege alatt úgy akar érvényesülni, mint egy Isten-alkotta ember. Mutasd meg neki az utat, a melyen haladva ezt megteszi s a legnyersebb ficzkóból Hős lesz. Rossz szolgálatot tesznek azok, a kik azt hirdetik, hogy az embert könnyű szerrel meg lehet nyerni. Fáradság, lemondás, önmehtagadás, martiromság, halál a csábító szerek, a melyek az ember szívére hatnak. Melengesd benső életét s oly lángot lobbantasz föl, a mely fölémészti a kisszerű szempontokat. Nem a boldogság, hanem valami magasztosabb az irányadó még a „point

d'honneur“-rel s egyéb ilyesmivel handabandázó frivollabb osztályoknál is. Nem gonosz indulataink legyezgetése, hanem a minden szívben szunnyadó hősiek érzés felköltése által tesz szert egy vallás követőkre.

Mindent összevéve, a mit tudunk, Mahomet maga sem volt érzéki ember. Erősen tévednénk, ha azt hinnők, hogy ő egy közönséges kéjencz, a ki aljas gyönyörökre, vagy egyáltalán gyönyörre vadászott. Háztartása a lehető legszerényebb volt; rendes napi élelme árpakenyér és víz; tűzhelyén néha hónapokig nem égett tűz. Méltó büszkeséggel emlegetik, hogy cipőit és köpenyegét maga foltozta. Szegény, rosszul élelmezett, gyöngén ellátott ember, nem gondolva azzal, a miért közönséges emberek törik magukat. Bizony mondom, nem rossz ember; valami jobb lakozott benne, mint az éhesség bármi után, különben ezek a vad arabok, a kik huszonhárom éven át oldala mellett harczolva mindig szoros összeköttetésben voltak vele, nem viseltettek volna iránta oly nagy tisztelettel! Vad emberek voltak azok, a kik a durva öszinteség révén egymással is szemben állottak; igazi derékság és férfiaság nélkül senki se lett volna képes parancsolni nekik. Tudnotok kell, hogy Prófétának hitták! Szemtől szembe állt velük; meztelenül, semminemű mysteriumba nem burkolózva; szemmel láthatólag maga foltozta cipőit és ruháit; közöttük harczolt, nekik adott tanácsot és osztogatott parancsot: látniok kellett, hogy ki volt ő, bárminek is nevezték. Tiarával ékitett császárnak se engedelmeskedtek úgy, mint ennek a ruháját maga foltozó embernek. Huszonhárom évi kemény megpróbáltatások közepette. Már ez is mutatja az igazi hőst, a kire szükség van.

Utolsó szava ima volt; az Alkotója felé fohászkodó szívnek remegő reménységgel tört hangja. Nem mondhatjuk azt, hogy vallása rosszabbá tette őt; jobba tette; jóvá, nem rosszra. Nemes szívre valló dolgokat jegyeztek fel róla: a mikor elvesztette leányát, a saját dialektusában mindig őszintén s mégis egészen keresztény módon így felelt: „Az Úr adta, az Úr elvette; áldassék az Úr neve.“ Ugyanezt mondotta akkor, a mikor fölszabadított, forrón szeretett szolgája, követői közt a második, Seid meghalt. Seid a tabuki csatában esett el, az első háborúban, a melyet Mahomet a görögökkel folytatott. Mahomet ezt mondotta: „Jól van, Seid elvégezte az Úr munkáját, Seid visszatért az Úr kebelére, Seidnek jó dolga van.“ De Seid leánya zokogva s a holttestre borulva találta őt, az őszbe csavarodott öreg könnyárban úszott. „Mit látok?“ kérdi a leány. „Egy barátot látsz sirni barátja fölött.“ — Utoljára ment be a mecsetbe, két nappal halála előtt. Megkérdezte, hogy megsértett-e valakit? Az ő háta viselje a csapást. Tartozik-e valakinek? Egy hang szólalt meg: „Igen, nekem tartozol három drachmával, ilyen s ilyen alkalommal“. Mahomet elrendelte, hogy fizessék ki. „Jobb ma szégyenkezni — mondá — mint Ítélet napján.“ Emlékezzünk Kadisára s arra, a mikor azt mondta: „Allahra, nem!“ Ilyen vonások megmutatják az igaz embert, mindannyiunk testvérét, a ki tizenkét századon át láthatóvá lett — közös Anyánk valódi gyermekét.

Az is tetszik nekem, hogy Mahomet teljesen ment az alakoskodástól. A sivatagnak durva, önálló fia ő; nem akar olyan lenni, a minő tényleg nem. Nincs benne dicsekvő gög; nem sokat ad az alázatosságra se; úgy áll ott, a mint bir, maga-foldozta czipőben

és ruhában; persa királyokkal, görög császárokkal úgy beszél, a mint illik, de tudja azt is, hogy viszont neki mivel tartoznak. A beduinokkal folytatott élet-halál-harczban nem volt hija a kegyetlenségnek, de az irgalmasságnak, nemes rokonszenvnek és nagylelkűségnek tényei se hiányoztak. Mahomet nem keres mentséget az egyik számára s nem kérkedik a másikkal. A pillanat hatása alatt, szíve sugallatára jöttek létre. Nem szelid szavú ember! Őszinte vadság lakozik benne, alkalom-adtán; nem szépíti a dolgot. A tabuki hadjáratot gyakran szóba hozza; emberei közül többen megtagadták a harcza menést, hőséggel, aratással és egyébbel hozakodtak elő; sohase bírja ezt elfelejteni. Az aratás? Hiszen ez egy napig tart. Mi lesz a ti aratástokból az Örökkévalóságon át? Hőség? Igen, nagy volt a hőség, „de a Pokol még forróbb!” Néha nyers sarcasmus tör ki belőle. Így szól a hitetlenekhez: tetteitek helyes mértéke ezen a nagy napon fog kiderülni. Jól meg lesznek azok mérve s a súly nem lesz csekély! Mindenütt jól szemügyre veszi a dolgot; látja; a dolgok nagysága néha elnémitja szívét. „Bizonyára”, mondja: ez a szó a Koránban néha úgy szerepel, mint egy tétel önmagában: „Bizonyára.”

Semmi dilettantismus nincs ebben a Mahometben. Átok és Üdv, Idő és Örökkévalóság foglalkoztatják őt s rettenetes komolyság vesz rajta erőt! Dilettantismus, vélekedések, az igazság keresése műkedvelő módon, játsziisan kaczerkodás az igazsággal: mindez főben járó bűn. Gyökere minden kigondolható egyéb bűnnek. Abban áll az, hogy az ember szíve és lelke soha sincs nyitva az Igazságnak, „hívságos árnyékban élén.” Ilyen ember nemcsak hazugságokat fecseg, de ő maga is hazugság. Az észszerű erkölcsi elv, az

isteni szikra mélyen lesülyedt benne, a tetszhalál hűdésében szenved. Mahomet hazugságai igazabbak, mint az ilyen ember igazmondásai. Nem-őszinte ember; sima, néhol tiszteletben is részesül, békességes, semmi durvát nem mond senkinek; nagyon tiszta, mint a szén-sav, a mi halál és méreg.

Nem akarjuk Mahomet erkölcsi elveit úgy dicsérni, mint a melyek a legfinomabbak; de annyit mondhatunk, hogy mindig meg van bennök a jóra való törekvés; az igaz és a helyes felé vonzódo szívnek őszinte parancsai azok. A kereszténység magasztos megbocsátó elve — a másik arcz odatartása, ha az egyik ütést kapott — nincs meg benne: meg kell bosszulnod magad, de mérséklettel, nem löve túl a célon. Más oldalról az Islam, mint minden nagy Vallás s az ember lényegébe való bepillantás, az embereknek teljes és tökéletes egyenlősítője: egyetlen egy hívőnek lelke fölér minden földi királysággal; az Islam szerint minden ember egyenlő. Mahomet nem arra fektet súlyt, hogy alamizsnát adni illő, hanem arra, hogy szükséges azt tenni: törvénynyel állapítja meg, hogy mennyit kell adni s ha elmulasztod, saját veszélyedre mulasztod el. Az ember bárminemű jövedelmének egy tizedrésze a szegények tulajdona, azoké a szűkölködőké, a kik segélyre szorulnak. Jól van ez így; a humanitásnak, a részvétnek és igazságosság-nak természetes hangja a Természet vad fiának szívében lakozva beszél imígyen.

Mahomet Paradicsoma érzékies, Pokla érzékies; egyikben is, másikban is sok van, a mi spirituális érzésünket sérti. De emlékezzünk csak arra, hogy az araboknál mindig így volt, hogy Mahomet, a mennyire csak lehet, változtatta mindezt, egyszersmind szelidi-

tette, enyhítette. A legrosszabb fajta érzékiesség irástudó követői műve, nem az övé. A Koránban valóban nem sok van mondva a Paradicsom örömeiről, inkább utal rájuk, mintsem sokat foglalkoznék velők. Azt se kell elfelejteni, hogy abban a legnagyobb gyönyörök spirituálisak: a Legmagasbnak Jelenléte határtalanul túlszárnyal minden más gyönyört. Azt mondja: „Üdvöd a Béke lesz.“ Salam, Béke veled! az, a mi után józan lélek eped s itt, alant, mint az egyetlen áldást keresi, de hiába. „Egymás szemébe nézve, padokra üljétek; szívetekből legyen kitépve minden bántó érzés.“ Minden bántó érzés! Szeressétek egymást szabadon; testvéreitek szemében mindenitek elég boldogságot fog találni.

Az érzékies Paradicsomot s Mahomet érzékiességét illetőleg, a ránk nézve legkényesebb pont felől sokat lehetne mondani, de nem volna helyes itt a részletekbe bocsátkozni. Csak két megjegyzést teszek s a többit önök belátására bízom. Az egyik Goethétől ered, részéről egy véletlen újjmutatás ez, méltó a megemlítésre. Leírásai egyikében — Wilhelm Meisters Wanderjahre — a hős egy, különös szokásokat követő társaságba kerül s a többek közt a mester így szól: „Mi azt kívánjuk, hogy közülünk mindenki egy bizonyos irányba szorítsa meg magát“, bizonyos dolgokban egyenesen a saját kívánsága ellenére cselekedjék s kényszerítse rá magát annak elvégzésére, a mire semmi kedve nincs, „más irányban legyen meg neki a legnagyobb szabadsága“. Úgy tetszik nekem, hogy ebben nagy igazság van. Örömeire keltő dolgok, a melyek kellemesek, magukban véve nem veszedelmesek, baj csak akkor lenne, ha egész erkölcsi lényünk szolgaságba süllyedne. Legyen úr minden ember

szokásai fölött, hogy le bírja s le is akarja azokat rázni alkalomadtán: ez kitünő egy törvény. Erre szolgál a Moslimnak a Ramadhan-hónap s Mahometnek úgy vallásában, mint saját életében sok ilyen szolgált erre a célra; s ha részéről nem is játszott közre előre megfontolt szándék, tiszta cél vagy erkölcsi fenség, de legalább egészséges, férfias ösztön vezette, a mi egyre megy.

De még mást is el kell mondanunk a mahomedán Menyország és Pokol felől. Azt ugyanis, hogy legyenek azok bárminő durvák és anyagiasak, de egy örök és nem mindig szem előtt tartott igazságnak a jelképei. Súlyt fektet durva, érzékies Paradicsomára, rettenetesen lángoló Poklára, nagy, rémitő utolsó Ítéletére: de mi ez egyéb a durva Beduin képzeletében, mint mély árnya annak a nagy spirituális Ténynek s a Tények kezdetének, a mi nekünk rossz, ha nem ismerjük s át nem érezzük: a Kötelesség végtelen Birodalmának? Hogy az ember tettei, ő rá nézve, végtelen fontosságúak és soha el nem enyésznek; hogy az ember, arasznyi lét mellett, oly magasra emelkedik, mint a Mennyország s oly mélyre zuhan, mint a Pokol s a maga hatvan évében, irtóztatóan és csodaszerűen, egy egész örökkévalóságot ölel föl és rejt magában: mindez mintegy lángbetűkkel vésődött a vad arab lélekbe. Ott áll az írva, lobogó lángban és villámlásban; rettenetesen, kimondhatatlanul, neki mindig jelenlevőleg. Átható komolysággal, büszke, vad őszinteséggel, képtelen levén a szótagolásra, félig hebegve iparkodik azt kifejezésre juttatni, a Mennyországban és a Pokolban megtestesíteni. Akárminő legyen a megtestesítés, ez a legelső igazság. Minden megtestesítés között a legtisztéletreméltebb. Mi az ember vég-

czélja itt alant? Mahomet úgy válaszol a kérdésre, hogy közülünk nem egyet megszegyenit. Nem úgy tesz, mint Bentham, Paley, nem mérlegeli a Jót és a Rosszat, nem számítja ki a veszteséget és nyereséget, nem helyezi a szükségleteket az egyik és a másik oldalra s összeadás és levonás után a végeredményt megjelölve, nem kérdezi, hogy, mindent összevéve, a Jó ellensúlyozza-e (és pedig jelentékenyen) a Rosszat? Nem. Nem jobb sem az egyik, sem a másik; az egyik úgy viszonylik a másikhoz, mint a Mennyeszék a Pokolhoz. Az egyiknek nem szabad megtörténnie, a másiknak nem szabad elmaradnia. Nem kell őket mérlegelni; nem összemérhetők azok; az egyik az örök halál, a másik az örök élet. Benthamnek Hasznosság-elmélete: erény nyereségre és veszteségre, Isten világát holt gőzgéppé törpítve le, az Ember végtelen lelkét szénamérleggé, mérlegelve a szénát és a tövist, az örömet és a fájdalmat; — ha azt kérdezik tőlem: ki helyezi nyomorúságosabb és hamisabb világításba az embert és rendeltetését, Mahomet-e, vagy ők? azt felelem, bizony nem Mahomet.

Mindent összevéve, ismétlem, Mahomet vallása egy neme a keresztyénségnek; a szellemi fensőségnek oly eleme nyilvánul benne, a mit tökéletlen részletei se birnak eltakarni. A scandináv Isten: Wish, a durva emberek istene, Mahomet révén, Mennyeszékig emelkedett, de a megszentelt Kötelességet jelképező Mennyeszékig, a mit hittel, jó magaviselettel, bátor tettel s még bátrabb isteni türelemmel kell kiérdemelni. Scandínáv pogányság ez, megtoldva igazi égi elemmel. Ne nevezzétek ezt hamisságnak; ne nézzétek azt benne, a mi hamis, hanem azt, a mi igaz. Hiszen tizenkét századon át az egész emberiség egy ötödrészenek

ez volt vallása és életszabálya. Mindenek fölött olyan vallás volt, a mibe erősen hittek. Ezek az arabok hisznek a maguk vallásában s azon igyekeznek, hogy a szerint éljenek is! Az első időket s talán az angol puritánokat kivéve, nem volt keresztény, a ki úgy kitartott volna hite mellett, mint a moslim, teljes lélekkel ragaszkodva hozzá, daczolva az Idővel és az Örökkévalósággal. A mikor az éji őr Cairo utczáin így kiált: „Ki az?“ a válasz után a járó-kelő ugyanazt mondja, a mit az őr: „Egy az Isten.“ „Allah akbar, Islam“ hangzik a fekete milliók szívében, egész létükön át. Buzgó hittérítők hirdetik ezt a malayoknak, a fekete pápuáknak, a brutalis bálványimádóknak, eltávolítva a rosszabbat, de nem a jót, vagy éppen a jobbat.

Az arab nemzet javára a sötétségből a viláagságra való újjászületés volt ez; csak így kelt új életre Arábia. Egy szegény pásztornép, észrevétlenül bolyongva a sivatagban a világ teremtese óta: egy Hős Próféta küldetett le hozzá olyan szóval, a mibe hihettek: néz-zétek, az ismeretlen világhírűvé, a kicsiny világra szólóvá lett; egy század múlva Arábia egyik oldalán Granadáig, a másikon Delhiig terjedt; a bátorságban, a genius fényében és pompájában ragyogva, Arábia hosszú időn át tündökölt a világ nagy részében. A hit nagy, életadó. Egy nemzet története gyümölcsöző, lélek-emelő, nagy lesz, mihelyest hisz. Ezek az arabok, Mahomet, ez az egy század, — nem úgy tetszik-e, mintha egy szikra hullott volna le, egy szikra a fekete, ismeretlen homok-világra s ime, a homok robbanó porként meggyul, lángra lobban Delhitől Granadáig. Mondottam, a nagy Ember mindig egy villám, mennykőcsapás; a többi ember reá váró gyújtóanyag, mely fellobban.

HARMADIK FELOLVASÁS.

A Hős, mint Költő. — Dante, Shakspeare.

(1840. május 12.)

A Hős, mint Istenség, a Hős, mint próféta, régi korok szüleményei, később nem ismétlődnek. A fel-fogásnak bizonyos durvaságát föltételezik, a minék a tudományos ismeretek haladása véget vet. Üres, vagy legalább is tudományos formáktól ment világ szükséges ehhez, a midőn az emberek, szeretetteljes csodálatukban, embertársaikat isteneknek vagy isteni hangon beszélőknek képzelik. Istenség és Próféta elenyésztek. Most már Hősünket az igénytelenebb, de kevésbbé kérdés alá vonható költő-jellegben látjuk, olyan alakban, a mely soha el nem enyész. A Költő minden időknek hősi alakja, a kit minden korszak magáénak vall, mihelyest létre jó, teremtsen bár a legújabb kor, vagy a legrégibb s a ki életre kel mindig, ha a Természet úgy akarja. Hadd küldjön a Természet hősi lelket; minden korban meg van a lehetőség arra, hogy ez Költővé alakuljon.

Hős, Próféta, Költő, különböző időben és helyen más-más nevet adunk a nagy Embereknek; megfelelőleg az eltéréseknek, a melyeket bennük fölismerünk s a működési körnek, a melyben magukat kitüntették! Ily értelemben sok különböző névvel illethetjük őket. Ismét meg kell azonban jegyezni, mint nem jelentéktelen és mint megszívlelendő tényt, hogy ilyen megkülönböztetés eredetét a más-más működési kör adja,

meg, hogy a Hős lehet Költő, Próféta, Király, Pap, vagy akármi, a szerint, hogy milyen korban született. Megvallom, nincs tudomásom olyan, valódi nagy emberről, a kiből ne kerülhetett volna ki bármi nemű ember. Az a Költő, ki csak a székén ül és stanzákat farag, soha se lesz képes egy becsületes stanzát „összehozni.“ Ha csak maga is nem hősi harczos, nem bírja különben megénekelni a hősi harczost. Azt képzelem, benne rejlik a Politikus, a Gondolkodó, a Törvényhozó, a Filozóf, egy vagy más irányban minden lehetett volna, sőt tényleg az is. Így nem látom be, hogy Mirabeau, az ő nagy, forró szívével, a tüzzel, a mi benne égett, patakzó könnyeivel, miért ne írhatott volna verseket, tragoediákat, költeményeket, miért ne ragadta volna el a sziveket ilyen úton-módon, ha pályafutása és nevelése őt erre a térre terelik. Egy nagy ember alapvető jelleme az, hogy az ember nagy legyen. Napoleonnak vannak oly szavai, a melyek fölérnek egy-egy austerlitzi ütközettel. XIV-ik Lajos marsalljai egyszersmind költői lelkületűek; a miket Turenne mondott, tele vannak éleselmével és genialitással, mint Johnson Sámuel mondásai. Nagy szív, tiszta, mélyreható szem: ez a fődolog; e nélkül az ember nem boldogul semmi téren. Petrarca és Boccaccio diplomatikai küldetésekben is eljárak s úgy látszik, hogy egészen jól végezték dolgukat s nem is olyan nehéz ezt elhinnünk; egy kicsit nehezebb dolgokat vittek ők véghez! Burnsből, az istentől megáldott dalköltőből még sokkal jobb Mirabeau válhatott volna. Azt pedig, hogy Shakspeareből mi minden lehetett volna, ki se lehet számítani.

Vannak igenis természeti adományok. A Természet nem minden nagy embert gyúr egyformán, még úgy

se, mint a többi embert. A tehetségek különfélesége kétségtelen; de végtelenül sok függ a körülményektől s a leggyakrabban ezek döntenek. De ennél is az áll, a mi a közönséges embereknel az iparágak elsajátítása alkalmával észlelhető. Előveszel egy embert, a kinek képessége még teljesen bizonytalan, a kiből minden lehet s csinálsz belőle kovácsot, asztalost, kőművest: ez aztán azzá lesz és semmi egyéb. S ha néha, a mint Addison panaszoja, egy pipaszárlábú teherhordót látsz ingadozni terhének súlya alatt s egy füst alatt egy Sámson-termetű szabót, a mint egy darabka posztót varrogat, nem lehet azt mondani, hogy a képességet, a rátermettséget egyedül a Természet szabja meg. Így vagyunk a nagy emberrel is. Ugyan minek a megtanulására legyen ő kárhoz-tatva? Hősből valjon mi válik? Hódító, Király, Filozóf, Költő? Közte és a világ között megfeythetetlenül bonyolult számítási művelet áll elő! Olvasni fogja a világot és törvényeit; a világ és törvényei azért vannak, hogy olvastassanak. A mint mondtuk, a legfontosabb az, hogy a világ ebben az irányban mit enged meg.

Kúszált modern felfogásunkban Költő és Próféta közt igen nagy a különbség. Egynehány régi nyelvben a czimek azonos értelműek: Vates egyaránt jelent Prófétát és Költőt, s valóban, mindenkor, Próféta és Költő, helyesen értelmezve, sok rokonvonást tartalmaznak. Alapjában véve ugyanazok; különösen abban az értelemben, hogy mind a ketten behatoltak a Világegyetem szent mysteriumába, a mit Goethe „nyilt titok“-nak nevezett. „Mi a nagy titok?“ kérdi valaki. „A nyilt titok“, mely nyitva áll mindenkinek, de a mit még talán senki se látott! Az az isteni mysterium,

a mi mindenütt, minden lényben lappang, „a világ isteni eszméje, a mi minden jelenségnek az alapját képezi“, a mint magát Fichte kifejezi; s mindez, a csilagos égtől a mezők fűszáláig, főleg az ember és munkája, a jelenségeknek csak a ruhája, melyet a megtestesülés tesz láthatóvá. Ez az isteni mysterium minden időben és helyen megvan; valóságos. Nem egy korszakban s nem egy helyen ezt szem elől tévesztik; a Világegyetemet mindig egy vagy más dialectusban, mint az Isten megvalósított Gondolatát definiálva, triviális, holt dolognak, közhelynek tekintik, mintha olyan holt dolog volna, — mondja a satira-író — a mit egy kárpitos tákol össze. Ma nem czélszerű erről sokat *beszél*ni kár volna, ha azt nem tudnók, ha nem élne ez öntudatunkban. Valósággal tévesztett volna egész életünk, ha másként élnénk.

De most azt mondom, bárki felejtse is el ezt az isteni mysteriumot, a Vates, akár Próféta, akár költő, ebbe behatolt. Azért küldetett, hogy behatóbban megismertesse velünk. Mindig ez a hivatása; az ő feladata: nekünk fölfedni ezt a szent mysteriumot, a mibe ő inkább beleéli magát, mint mások. A míg mások elfelejtik, ő ismeri azt; — azt mondhatnám, rá van utalva, hogy megismerje; megkérdezése nélkül él benne az eszme, kötve van hozzá, hogy benne éljen. Vegyük hozzá, hogy ez nem Hallomás, hanem egyenes Belátás és Hit; ez az ember nem tehet arról, hogy őszinte! Bárki más élhet a dolgok külmezében, rá nézve természeti szükség, hogy a dolgok valódi mivolta szerint éljen. Neki komolyan kell venni a Világegyetemet, ha mindenki más játszik is vele. Az őszinteség erejénél fogva ő mindenekelőtt *Vates*. Mint a „nyílt titok“ részesei, Próféta és Költő ennyiben egyek.

A mi már most a kettejük közti különbséget illeti: a Próféta-Vates a szent mysteriumot erkölcsi oldaláról fogta föl, a Jó és Rossz, a Kötelesség és Tilalom szempontjából; a Költő-Vates viszont aetheticai oldaláról, a hogy a németek nevezik, a Szépnek és az ehhez hasonlónak szempontjából. Az egyik azt írja elő, hogy mit kell tennünk, a másik azt, hogy mit kell szeretnünk. De valójában ez a két terület összefoly s azért szét se választható. A prófétának is szem előtt kell tartani azt, a mit szeretünk, — máskülönbén hogyan is tudná, mit kell tennünk? A legmagasztosabb hang, a mi csak valaha hangzott e földön, így szólt: „Nézzétek a mezők liliomát, nem dolgoznak, nem fonnak és Salamon se volt oly fényesen öltözve, dicsősége tetőpontján se, mint ezek egyike.“¹ Ime, a szépség legeslegmélyibe való bepillantás. „A mezők liliomai“ pompásabban öltözve, mint a királyi dicsőségben úszó földi fejedelmek: egy rád függesztett szép szem, a Szépség nagy, benső Tengeréből! Hogy lenne erre képes a durva Föld, ha Lényege — bármily nyersen nézzen ki s bármily nyers legyen is tényleg — bensőleg Szépség nem volna? Ebben az értelemben megszívelendő Goethe egy mondása, a mely sok embernél megütkezést keltett: „A Szép — mondá ő — magasztosabb, mint a

¹ A Bibliában a megfelelő passus (Máte Evangyélioma VI. 28., 29.) így szól:

„Az öltözetről is pedig mit szorgalmatoskodtok? vegyétek eszetekbe a mezei liliomokat, mi módon nevednek; nem munkálkodnak és nem fonnak;

„Mindazonáltal, mondom néktek, hogy Salamon is minden királyi dicsőségében nem öltözött úgy, mint ezek közül egy“.

Jó; a Szép magában foglalja a Jót“. Az igazán Szép azonban, a mint más helyütt mondtam, ép úgy megkülönböztetendő a hamistól, mint az Ég a Vauxhalltól.¹ Ennyit a Költő és a Próféta különbözőségéről és azonosságáról.

Úgy a régi, mint a modern korszakban van egy pár olyan költő, a kikről az az általános nézet, hogy tökéletesek, a kikben hibákat keresni: felségsértés-számba megy. Ez figyelemreméltó, helyes s mégis, szigorúan véve, nem egyéb illusió nál. Világos, hogy alapjában véve tökéletes költő nincs! Költői ér van minden ember szívében; csupa költőiségből nem áll egy ember se. Mindnyájan költők vagyunk, a mikor egy költőt jól olvasunk. „Az a képzelet, a melyet Dante Pokla megremegett“, nem ugyanaz a tehetség-e, csak hogy kisebb fokon, mint magáé Dantéé? Csak Shakspeare tudja Saxo Grammaticusból Hamlet történetét úgy megalkotni, mint azt Shakspeare tette: de mindenki farag belőle egy vagy más történetet, mindenki megtestesíti jól vagy rosszul. Nem szükséges az időt meghatározással vesztegetni. A hol nincs sajátos különbség, mint a kerek és a négyszög közt, minden meghatározás többé-kevésbé önkényes. A kiből a rendesnél észrevehetőleg több költői elem fejlődött ki, azt szomszédai költőnek nevezik. A kritikusok ép így osztályozzák a Világ-költőket is, a kiket tökéletes költőknek tartunk. A ki a költők rendes mértékén ennyire tülemelkedik, az a kritikusok szemében egyetemes költő-számba megy. S mégis önké-

¹ Vauxhall London külvárosának egy része; azelőtt falu a város közelében, a 18-ik század közepétől körülbelül 1830-ig híres, előkelő mulatóhelyiséggel.

nyes megkülönböztetés, — annak kell lennie. Minden költőben, minden emberben van valami az Egyetemeshől; de senki sincs egészen abból alkotva. Sok költőt hamar elfelejtenek; de köztük a legnemesb, egy Shakspeare, egy Homér, se marad örökké emlékezetben; jön egy nap, a mikor ő se lesz többé.

Mindazonáltal, azt mondják önök, kell lenni különbségnek a valódi költészet s a nem igazán költői nyelv között: mi a különbség? Erről a tárgyról sokat írtak, különösen német kritikusok, a kiknek iratai közül, legalább első olvasásra, sok nem nagyon érthető. Azt mondják például, hogy a költőben „végtelenség” van, hogy mindabban, a mit rajzol, van valami az „Unendlichkeit”-ből. Bár ez nem szabatos, de érdemes rá emlékezni; ha jól meggondoljuk, valami megszivelni valót találunk benne. A magam részéről azt találom, hogy a régi közönséges megkülönböztetés, hogy a költészet versalakot ölt, mert zene, dal van benne, valójában fontos. Igazán, ha meghatározás készítésére szorítanának, ezt is el lehet fogadni. Ha leírásod igazán zenei, nemcsak szóban, hanem lélekben, lényegben, minden gondolatában és kifejezésében, egész felfogásában, — akkor költői lesz; ha nem, nem. — Zenei: mennyi minden rejlik e szóban! A zenei gondolat olyan, a mely a dolog legmélyébe hatol, fölfedezi annak legbensőbb mysteriumát, különösen a dallamot, a mely benne rejlik; azt az összhangot, a melynél fogva létezik s létjogosultsága van. Minden benső dolog, azt merjük mondani, dallamos, természetszerűleg dalban lel kifejezést. A dal jelentősége mélyreható. Ki az, a ki a zene hatását logicus szavakban bírná kifejezni? A tagolatlan, kifürkészhetetlen beszédnek egy neme

ez, a mely minket a Végtelennek határmesgyéjére vezet s egypár percze lehetővé teszi, hogy abba bepillanthassunk.

Hiszen minden beszédben, még a legközönsége-sebben is, van valami dallamos; a világon minden falunak megvan a maga külön hangsúlya; a rythmus vagy a hangnem, a melyben a nép kifejezi azt, a mi mondanivalója van! A hangsúly egy neme az éneknek; minden embernek megvan a maga hangsúlya, bár csak a másokét veszi észre. Észleljük csak, hogyan lesz minden szenvedélyes hang önmagától dallamos, — finomabb zene, mint a pusztá hangsúly; még egy, felháborodásban levő ember beszéde is énekké, dallá emelkedik. Minden, a mi mély: dal. Úgy látszik, lényünk lényege a dal; mintha minden egyéb csak külsőség, hüvely volna! Mindnyájunknak és minden dolognak őseredeti eleme. A görögök a Sphärák harmoniájáról meséltek; a Természet belső alkatából eredő érzés volt az, hogy annak minden hangja, minden dadogása tökéletes zene volt. Ennélfogva a költészetet *zenei Gondolat*nak kívánjuk nevezni. Költő az, a ki így gondolkozik. Voltakép az értelmi erőn fordul meg; az ember őszintesége és látnoki mélysége teszi őt költővé. Nézz mélyen s zeneileg fogsz látni, mert a Természet szíve mindenütt zene, csak meg kell értened.

A Vates-Költő, dallamos Természet-apocalypsisével, csekély szerepet játszik közöttünk, összehasonlítva a Vates-Prófétával; functiója iránt és ő iránta érzett becsülésünk egyaránt kislehet. A Hős, mint Istenség; a Hős, mint Próféta; azután a Hős csak mint Költő: nem úgy néz-e ki a dolog, mintha a Nagy Ember becsülése időről-időre folytonosan csök-

kenőben volna? Eleinte istennek tartjuk, azután isten által sugalmazottnak és most, a legközelebbi állomáson, csodatevő szózata csak annyi előismerésben részesül, hogy Költőnek, szép versek faragójának, lángésznek vagy ilyesminek tartjuk! — Így néz ki a dolog, de azt gondolom, hogy voltaképp nem így van. Ha jól szemügyre vesszük a dolgot, az fog kitűnni, hogy az emberben mindig ugyanaz a sajátlagos csodálat van a Hősi Tehetség iránt, bármilyen néven nevezzük is, a minő hajdanta volt.

Azt mondhatnám, hogy ha ma a nagy embert nem is vesszük betű szerint isten-számba, ez onnan van, hogy az Istenről, a Dicsőségnek, a Tudásnak és a Hősiességnek kimeríthetetlen Forrásáról alkotott fogalmaink mindinkább tisztulnak; nem mintha tiszteletünk azok iránt a tulajdonságok iránt, a melyek a hozzánk hasonlóknak megnyilvánultak, csökkent volna. Érdemes erről gondolkodni. Korunk átka, a skeptikus műkedvelés, a mely nem fog örökké tartani, az emberi dolgok legmagasabb regioiban, sőt minden téren sok rosszat idézett elő; a nagy emberek iránti hódolatunk megbénítva, elvakítva, hűdött állapotban, alig felismerhetőleg, nyomorúságos módon lép előtérbe. Az emberek a nagy emberek külsőségeit imádják; a legtöbbben hitetlenül rázzák fejüket s kétségbe vonják, hogy a nagy emberek valósággal okot adhatnak az imádásra. A legüresebb, a legvégzetesb hit; a szó teljes értelmében kétségbe kellene esni az emberi dolgok fölött, ha ezt el kellene hinni. Tekintsünk például Napoleonra! Egy corsicai tűzér-hadnagy: ez a külső képe; s mégis, nem engedelmeskedtek-e neki, nem imádták-e őt, a maguk módja szerint, úgy, a hogy a tiarás és koronás főket soha nem imádták s

a hogy nekik soha nem engedelmeskedtek? Büszke hercegnők és egyszerű lovászgyerekek körülrajongják a scót parasztot, Burns-t; különös érzés szállta meg mindannyit, a mikor azt érezték, hogy soha ehhez hasonlót nem hallottak, ez az ő emberük! Szívük titkos rejtekében, épen mert alkalmas módon nem bír kifejezésre jutni, homályosan dereng a gondolat, hogy ez a paraszt, fekete szemöldökeivel, ragyogó parázs-szemeivel s nevetésre és könnyekre fakasztó különös kifejezéseivel, olyan magasan áll, hogy mindenki más alatta marad, a kivel senki össze nem hasonlítható. Nem így érzünk-e mi is? Ha majd a műkedvelés, scepticismus, léhaság s minden ilyen nyomorúságos elem kipusztul belőlünk, — a mint-hogy Isten segedelmével egy napon ki is fognak pusztulni — s helyükbe lép a dolgokba vetett tiszta hit, úgy, hogy az ember csak ennek sugalmazására cselekszik s másra, mint nem-létezőre, nem is számít: milyen új, mennyivel elevenebb érzés támad Burns iránt!

Ha nem is deificáltunk, de nem beatificáltunk-e a mi korunkban két költőt? Shakspeare és Dante a Költészet Szentjei; valóban, ha meggondoljuk, azt kell mondanunk, hogy canonisálva vannak, úgy, hogy szentségtörés: perbe szállni velük. A világnak a maga szabadjára hagyott ösztöne keresztülgázolt minden feltornyosuló akadályon s erre az eredményre jutott. Dante és Shakspeare, ketten, egészen sajátlagosak. Külön élnek, királyi elvonultságban; senki sincs hozzájuk hasonló, senki se ér föl velük; a közérzésletben bizonyos transcendentalismus, a teljes tökéletesség dicsfénye övezi mindkettőjüket. Canonisálva vannak, a nélkül, hogy Pápa vagy Bibornokok részt vettek

volna a szertartásban! Így, daczára az ellenáramlatoknak, a legkevésbé hősies időszakokban, a hősieség iránt való hódolat még mindig elpusztíthatatlan. — Szemügyre akarjuk venni ezt a kettőt, Dantét és Shakspeare-t; az a kevés, a mit a Hősről, mint Költőről mondhatunk, a legmegfelelőbb hozzájuk fűzhető.

Kommentárok alakjában egy rakás könyvet írtak össze Dantéről és művéről, de, egészben véve, nem nagy eredménnyel. Életrajza, úgy szólva, menthetetlenül elveszett reánk nézve. Jelentéktelen, kóborló, bánat-sujtotta ember létére nem sokat jegyeztek fel róla, a míg élt, s annak is nagy része az idők folyamán elenyészett. Öt század mult el azóta, hogy írt és pályafutását befejezte. Minden kommentár mellett maga a könyv az, a mit leginkább ösmerünk. A Könyv és e mellett az a Giottonak tulajdonított arczkép, a melyre ha rátekintünk, nem bírnak szabadulni attól a gondolattól, hogy az hű és való igaz, bárkitől eredett legyen is. Nekem végtelenül megható arcz; talán az összes arczok között, a melyeket ösmerek, a legmeghatóbb. Egyesegyedül ott, mintegy az űrbe festve, egyszerű borostyánnal övezetten, végtelen bánat és fájdalom, de diadalérzet is, mely szintén végtelen: Dante egész történetére jellemző! Azt hiszem, a legszomorúbb, a legzordonabb arcz, a mit élő eredeti után valaha festettek; merőben tragicus, szívreható arcz. Van benne, alapvonásként, szelidség, lágyság, gyermeki, gyöngéd ragaszkodás, de mindez, éles ellendondásként, lemondásban, elszigeteltségben, büszke, reménytelen fájdalomban megdermedve. Lágú, légies lélek, oly zordan, kérlelhetetlenül, mereven tekintve, mintha vastagkérű jégbe fagyva nézne reánk. E

mellett néma bánat, néma, de daczos; isteni megvetésre duzzad ajka az iránt, a mi szivét marcangolja, mintha az csakugyan csekélység volna és mintha ő, a kit hatalmában tartva kinez és gyötör, mégis nagyobb volna. Ez arcza a világgal szakadatlan ellenszegülésben levőnek, élet-halál-harczot folytatónak arcza. A szeretet méltatlankodásra változott át, kéréllhetetlen fölháborodásra; csöndes, egyenletes, isteni. A szem szintúgy meglepetve, fürkészőleg tekint, hogy ugyan miért van a világnak ilyen sorsa? Ez Dante: így szól „tiz néma század hangja“ s így énekl nekünk „mystikus, kifürkészhetetlen énekét“.

Az a kevés, a mit Dante életéből ismerünk, egészen összevág ezzel az arczképpel és ezzel a könyvvel. Firenzében született 1265-ben, előkelő családból. Az akkori viszonyokhoz képest, nevelése a lehető legjobb volt; sok iskola-istenség, Aristoteles logicája, egynehány latin classicus — nem mindennapi bepilantás a dolgok bizonyos műhelyébe: nincs kétség, hogy Dante, az ő komoly, értelmes természetével, jobban megtanulta mindazt, a mit egyáltalán elsajátítani lehetett, mint sok más. Tiszta felfogású éles elme volt; megkísérelte megvalósítani mindazt, a mit ezektől a scholasticusoktól a nevelés legjobb gyümölcseként elsajátított. Alaposan tudja azt, a mi keze ügyébe esik; de ilyen korban, nyomtatott könyvek és szabad érintkezés híjával, nem ösmerhette azt, a mi tőle távol esett: az a vékony világosság, a mely fényt vet a közelben esőre, sajátságos félhomályba törik meg, ha a távolesőt érinti. Ez volt az, a mit Dante az iskolában tanult. Az életben a rendes uton haladt; mint a firenzei állam katonája, két hadjáratban vett részt, követségben is járt; harminczötéves

korában, tehetsége és szolgálata természetes emelkedése nyomán egyike lett Firenze főhivatalnokainak. Suhanczkorában Portinari Beatricével került össze, egy kora- és rangjabeli szép kis leánynyal, a kivel ezentúl állandó összeköttetésben állt, mert szeme előtt nőtt föl. Minden olvasó ösmeri megható, vonzó elbeszélését, elválásukat, eljegyzésüket s Beatrice korai halálát. Dante költeményében nagy helyet foglalt el ő s úgy látszik, hogy életében is nagy szerepet játszott. Úgy látszik, hogy távol tőle, végtére a sötét örökkévalóságba burkolva, minden élő lény közt ő volt az egyetlen, a kit szíve egész erejével szeretett. Beatrice meghalt, Dante megházasodott, de boldog nem lett, boldog éppen nem. Azt képzelem, hogy a szigorú, komoly embert, a maga határtalan érzékenységgel, nem volt könnyű boldoggá tenni.

Nem akarjuk Dante keserveit felpanaszolni: hiszen ha jól megy a dolga, Firenze Priorja, Podestája lesz, vagy minek is nevezték, — szomszédai tenyerükön hordozzák — s akkor a világ nélkülözné azokat a szavakat, a melyeknél jelentőségtejjesebbeket soha nem mondtak, soha nem daloltak. Firenzének lett volna egygyel több jómódú polgármestere és a tiz néma század marad továbbra is hangtalan, s a másik hallgatódzó tiz (mert lesz másik tiz, sőt több) század nem hallhatta volna a Divina Commediát! Nem akarunk mi felpanaszolni semmit. Nemesebb sorsra volt hivatva Dante; és ő, küzdve, mint egy halálra és keresztrefeszítésre kárhoztatott, nem tehetett mást, mint tűrni sorsát. Adjuk kezébe sorsát, hogy válaszson! Ő ép oly kevéssé tudta, mint mi, hogy mi a valóságban a boldogság, s mi voltakép a nyomorúság.

Dante priorsága idejében a Guelf-Ghibelinek s

Bianchi-Nerik összegabalyodása oly mérvet öltött, hogy Dante, a kinek pártja erősebbnek látszott, barátjaival együtt, egészen váratlanul, számkivetésbe került s így nyomorúságra és kóborlásra lett kárhozthatva. Mindenét elkobozták s még tovább mentek; megvolt az a büszke érzése, hogy teljesen igazságtalanul, Isten és ember előtt menthetetlen módon bántak vele. Megkísérelte jogaiba való visszahelyeztetését; megkísérelte még fegyveres kézzel is; de nem sikerült, sőt a rossz még rosszabbá változott. Úgy hiszem, Firenze levéltárában még most is feltalálható egy okirat, a melynek értelmében Dantét, a hol érik, meg kell égetni. Elevenen megégetni — ez áll az írásban: különös egy városi okmány. Egy másik különös okirat, egy pár évvel későbbben keletkezett, Dante levele a firenzei magistratushoz czimezve, válaszul arra a szelidebb formában tartott határozatra, hogy térjen vissza, az alatt a feltétel alatt, hogy tisztázza magát s fizessen váltságdíjat. Komoly büszkeséggel válaszol: „Ha nem térhetek a nélkül vissza, hogy bűnösnek nevezzenek, akkor inkább sohase térek vissza, *nunquam revertar*.”

Dantenak nem volt otthona széles e világon. Pártfogótól pártfogóhoz, egyik helyről a másikra vándorolt, keserű szavakkal igazolva, hogy „milyen rögös az út, *Come è duro calle*“. A szerencsétlenekből nem kerül ki vig társaság. A szegény és száműzött Dante, büszke, komoly természetével, mogorvaságával, nem arra való volt, hogy kiegyenlítse az ellentéteket. Petrarca jegyzi fel róla, hogy a midőn Can della Scala udvarában korholták őt komorságá és hallgatagsága miatt, nem udvaronc módjára felelt. Della Scala udvaronczaik közepette állt, csörgő sipkásai és bolondjai (*nebulones ac histriones*) között, a kik mindenféle

tréfát űztek, a midőn Dante felé fordulva így szólt: „Nem különös-e, hogy ezek a szegény bolondok mindegyiküknek mulattatásomra, míg ön, a bölcs férfi, nap-nap után itt ül és semmit se tesz arra, hogy vig kedvre hangoljon minket?” Dante keserűen válaszolt: „Nem, ebben semmi különös nincs, ha Fenséged rá emlékezik a közmondásra: szeget szeggel, — a milyen a mulatságot kereső, olyan a mulattató!” Ilyen ember, büszke, nyugodt modorával, sarcasmusával és bánatával, nem volt arra hivatva, hogy egy udvarnál sikert érjen el. Fokról-fokra nyilvánvalóvá lett, hogy reménye se lehetett arra, hogy nyugtot leljen e földön. A világ kidobta, hogy vándoroljon, vándoroljon; nem akadt érző szív, mely szeresse; keserves nyomorúságai közepette vigaszra nem lelt itt sehol.

Természetesen annál mélyebben hat reá az örökkévaló világ; az a félelmetes valóság, a mely fölött utóvégre az Idő, a jelen, Firenzéjével és száműzetéseivel, csakúgy ellebben, mint hiú árnyék. Firenzét sohase fogod látni, de annál bizonyosabban a Poklot, a Purgatoriumot és a Mennysországot! Összevéve is, ugyan mi Firenze, della Scala, a világ és az Élet? Az Örökkévalóság: ehhez vagy kötve valósággal, s ehhez és nem egyébhez van kötve minden dolog! Dante nagy lelke, hontalan e földön, honát abban a másik, félelmetes világban lelte föl. Természetesen, gondolatai belemélyedtek ebbe a rá nézve egyedül fontos ténybe. Megtestesülve vagy nem, ez az egy lényeges minden emberre nézve egyaránt: de Dantera, ebben a korban, tudományos bizonyossággal volt az megtestesítve; nem kételkedett többé abba az alvilági mocsárba, hogy az ott fekszik komor körvonalaival, *alti guai*-val s hogy ő maga is látja mindezt, színről-

szinre, a minthogy mi se kételkedünk abban, hogy meglátnók Konstantinápolyt, ha oda utaznánk. Dante szíve, régtől fogva csordultig tele mindezzel, szóvalan gondolatokba merülve, ámulatba ejtve, utóvégre is „mystikus, kifürkészhetetlen dalba“ tör ki, s ez az Isteni Szinjáték, a legjelentősegteljesebb modern könyv.

Nagy vigasztalására szolgálhatott Dantenak, s a mint láthatjuk, merész gondolat volt abban az időben, hogy ő, számkivetésben, ezt a munkát megalkothatta, hogy se Firenze, se senki más meg nem akadályozhatta abban, hogy ezt megtegye, de nem is segédkezhetett neki az alkotásban. Részben ő is tudta, hogy az nagy munka volt, a legnagyobb, mit ember véghezvinni képes volt. „Ha követed csillagodat, *Se tu segui tua stella*“, elhagyottságában, végső szükségében a Hős így szólhatott önmagához: „Kövesd csillagodat, nem fog hiányozni a dicsőséges révpart!“ Az írás munkája, a minthogy nem is lehetett másként, nagy és fáradságos volt rá nézve; „ez a könyv — mondja ő — évekre lesoványított“. Őh igen, minden porczikáját kinnal és gyötrellemmel alkotta meg, — bizony nem játszva, hanem keserves komolysággal. Könyvét szíve vérével írta meg, a mint a legtöbb jó könyvnél ugyanaz történik. Az ő egész története ez a Könyv. A mint befejezte, meghalt, még nem idős, alig ötvenhatéves korában, úgy szólván, megtört szívvel, a mint mondták. Ravennában temették el, a hol halálát lelte: *Hic claudor Dantes patriis extorris ab oris*. Egy századdal később a firenzeiek visszakérték testét; a ravennai nép nem akarta kiadni. „Szülőházamból kitaszítva, itt fekszem én, Dante.“

Mondottam, hogy Dante költeménye dal volt. Tieck nevezte el „mystikus, kifürkészhetetlen dalnak“, s szó

szerint ez a jellege. Igen találóan jegyzi meg Coleridge valahol, hogy ha bárhol lelünk egy zeneileg kifejezett gondolatot, igaz rhytmussal és dallamosan alkotottat, ott kell lenni valami mélynek és jónak az értelemben is. Mert itt is, mint mindenütt, test és lélek, szó és eszme csodamódon együtt haladnak. Említettük, hogy a Dal a beszéd hőskölteménye! Minden régi költemény, Homéré s a többi mind, dal. Merem mondani, hogy, szigorúan véve, minden igazi költemény dal, hogy a mit énekelni nem lehet, voltaképen nem is költemény, hanem csengő-bongó sorokba szorított próza, legtöbbször a nyelvtan rovására s az olvasó nagy bosszúságára! A mire szükségünk van, az a gondolat, ha ugyan van az íróban: miért szorítja rimbe, ha egyszerű módon ki bírja fejezni? Csak ha szíve a dallam igazi szenvedelmébe csap át, s Coleridge megjegyzéséhez képest igaz hangjai, a gondolat nagysága és mélysége arányában, zeneiekké válnak, csak akkor ismerhetjük el jogát arra, hogy rimeljen és daloljon, csak akkor nevezzük őt költőnek, s hallgatunk reá, a hősök tolmácsára, a kinek beszéde dal. Igényt sokan támasztanak, s nem kétlem, hogy a komoly olvasóra nézve legtöbbször elviselhetetlen feladat a rimek olvasása! Az a rim, a melyben nincs belső jogosultság a rimelésre, nem ér semmit; egyszerűen, minden csilingelés nélkül kellene tudunkra adni azt, a mit akar. Azt tanácsolom mindenkinek, hogy a ki szavakkal ki bírja fejezni gondolatát, ne dalban cselekedje ezt, hogy komoly időben, komoly emberek között, nincs is meg a hivatottság a dalra, éneklésre. Épen mert szeretjük az igazi jó dalt, mert elragad, elbájol, mint valami isteni dolog, gyűlölnünk kell a hamis éneket, s úgy tekintenünk, mint kelle-

metlen zakatolást, mint valami üres, fölösleges, őszinteség hiányában szenvedő, bántó dolgot.

A legnagyobb dicséretet mondom Danteról, a mikor azt jegyzem meg, hogy Divina Commediája minden tekintetben Dal. Hanglejtésében, tónusában *canto fermo*; mintegy énekkel kezdi. Kétségkívül maga a nyelv, az egyszerű *terza rima*,¹ természetes hangesésével szintűgy olvastatja magát. Hozzá teszem, hogy másként nem is lehetett, mert a munka lényege és anyaga egyaránt rythmikus. Mélysége, mámorító szenvedélyessége és őszintesége teszi zeneivé, hatolj be mélyen s mindenütt zenére találsz. Igazi benső symmetria uralkodik benne, a mit építészeti összhangnak neveznek s a mi részarányossá tesz mindent: architectonikus összhang, a mely szintén kiegészítő részét képezi a zenének. A három birodalom, *Inferno*, *Purgatorio*, *Paradiso*, úgy viszonylik egymáshoz, mint egy nagy épületnek három része; egy nagy, természetfölötti, világra szóló székesegyház, oda állítva zordonan, ünnepélyesen, rettenetesen, Dante Lelkeinek országa! Alapjában véve, minden költemény közt a legőszintébb; itt is azt találjuk, hogy az őszinteség adja meg a kiválóságnak a mértékét. Az író szíve legmélyéről került ki s mélyre hat, nemzedékeken át, a mi szívéinkbe. A mikor látták az utcán, a veronaiak ezt mondták: „*Eccovi l'uom ch'è stato all' Inferno*, Ime, az az ember, a ki a Pokolban járt!” Óh igen,

¹ Egymásba fonódó hármas rím. Carlyle, csak úgy odavetve, „egyszerű“-nek nevezi ezt a hármas rimet. Pedig, hogy mennyire nem egyszerű, hanem — főleg a fordítónak — mily óriási nehézségeket okozó ez a hármas rím, l. Szász Károly előszavát a „Pokol“-hoz. (2—10. lap.) A m. tud. akadémia könyvkiadó vállalatában 1883.

ő a Pokolban járt; elég sokáig a Pokolban, hosszú, gyöttrő búbánatban és vívódásban, a mint a hozzá hasonlók is jártak ott bizonyára. Isteni jellegű színjátékok másként nem jönnek létre. Gondolat, igazi munka bármily alakban, maga a legfenségesebb erény, nem a Gyötrelem gyermeke-e? Fekete forgószelelől születve, igazi erőfeszítés, a fogoly vívódása a kiszabadulásért: ez a Gondolat. Feladatunk minden téren „a tökéletesedés a szenvedés útján“. De a mint mondtam, nem ösmerek úgy kidolgozott munkát, mint Danteét. Lelke forró kemenczéjében van öntve minden. Hosszú éveken át belesoványodott. Nemcsak az egész, de minden része átható komolysággal az igazság, a tiszta felfogás céljaira van kidolgozva. Egyik a másikba van beillesztve, mindenik a maga helyén van, mint a szabatosan kifaragott és kicsiszolt márványdarab. A Dante lelke ez s benne a középkor lelke, rythmikusán láthatóvá téve örök időkre. Nem könnyű feladat, olyan, a mely a legbensőbb erőt igényelte; de megoldott feladat.

Talán azt mondhatná valaki, hogy Dante lángeszének kimagasló jellemvonása az intenzitás, mindazzal a sok tulajdonsággal együtt, a mi ezzel összefügg. Dante a mi szemünkben nem úgy tűnik föl, mint egy nagy katolikus szellem; inkább úgy, mint egy szükkörű, sőt felekezeti szellem: részben korának és állásának, de részben saját természetének gyümölcse. Nagysága, minden tekintetben, büszke emphasissá és mélységgé szűrődött. Nem azért világszerte nagy, mert világot átfogó, hanem azért, mert világra szólóan mély.¹

¹ Az olvasó talán bombastikusnak, Hugo Victoriádának tartja e mondatot. Ide igtatom az eredetit, annak illusztrálására, mily nehéz, mondjuk: keserves gyakran Carlyle fordítása. „He is

Minden tárgyon át meg át hatol, le a Lét gyökeréig. Nem ösmerek intensivebbet Dantenál. Nézzük csak például, hogy intenzitása külső fejleményeivel kezdjük, nézzük csak, hogyan fest. Nagy ereje van a visióra; megragadja a dolog valódi jellegét; ezt nyújtja és semmi mást. Emlékeznek önök arra az első pillanatra, a mit Dis csarnokára vet: vörös toronysúcs, a beláthatatlan sötétségen át ragyogó, izzóvörös vasgolyó: olyan élénk, könnyen kivehető, élesen körvonalozott, soha el nem felejthető! Dante egész langeszének jelképe. Rövidség, szabatosság van benne; Tacitus se rövidebb, tömörebb; s ez a tömörség természetes, egyéniségéből önként fakadó. Egyetlenegy súlyos szó, azután néma, többet egy szót se szól. Hallgatása ékesszólóbb, mint minden beszéd. Csodaszerű, hogy milyen éles, átható bájjal ragadja meg a tárgy igazi értelmét, mintegy tüzes tollal vág bele tárgyába. Plutus, az óriás szájhős, Vergilnek egy intésére meglapul, „mint a vitorla összeesik, ha az árbocz hirtelen össze-roppan.“ Vagy az a szegény Brunetto Latini, *cotto aspetto*-val (napégette arczával), barnára aszva, lesóványodva; és a „perzselő hó“, mely rájuk hull, „szél nélküli“, lassú, egyenletes, szakadatlan! Vagy a sirboltok födelei; négyszegletű sarcophagok a néma, komoran égő Csarnokban, mindenikben egy kinlódó Lélek; a födelek nyitva; Ítélet napján lesznek örökre becsukva Hogyan kel föl Farinata s hogy hull alá

world great not because he is world-wide, but because he is world-deep.“ Közlöm még ennek a passusnak egy kiváló nyelvészről eredő fordítását: „Ő nagy volt, mint egy világ, nem azért, mert egy világra terjedett ki, de mert mélysége egy világ volt“.

Cavalcante, a mint fiáról a mult idő formájában hallja: *fue!* „Dantenál még a mozgás is rövid, sebes, határozott, szinte katonai mozdulatok. Lángeszének benső lényege az e fajta festés. A tüzes, lobbanékony, a mellett oly néma, szenvedélyes olasz természet, gyors, szaggyatott mozdulataival, csendes, „sápadt dühével“ jut kifejezésre ezekben a dolgokban.

Az e fajta festés ugyan csak külső képessége az embernek, mégis a lényeges tulajdonságok talajából fakad s jellemzi az egész embert. Keressetek egy olyan embert, a kinek szavai képesek egy képet festeni s találtok egy valamire való embert; figyeljétek meg, mi módon cselekszi ezt, mert az rá nézve nagyon jellemző. Eleinte nem bírta a tárgyat kihámozni vagy annak jellegzetes éltető elemét észrevenni, a míg — a mint mondani szokták — nem rokonszenvezett vele, a míg nem ébredt benne oly rokonszenv, a mely szorosabb kapcsolatba hozta a tárgygyal. Őszintének kellett lennie; őszintének és rokonszenvezőnek; egy olyan ember, a kiben nincs tartalom, nem nyújthat képet semmi tárgyról; minden tárgyra nézve csak aprólékos külsőségek, tévelygés és köznapi mendedmondák után indul. S nem méltán mondhatjuk-e, hogy az értelem is abban a képességben nyilvánul, hogy kifejezni bírja, mi is voltakép egy tárgy. Itt jó napvilágra mindaz a szellemi tulajdonság, a mivel az ember rendelkezik. Még ha üzletről is van szó, nem ez-e a fődolog? Az a tehetséges ember, a ki meglátja a lényegét s minden egyebet mellőz, mint fölösleges czafrangot; az üzletember tehetsége ez, a ki a munkába veendő dolog igazi magvát hámozza ki, nem pedig a hamisat, a felszínest. S mily nagyfokú morál van a belátásnak ebben a fajtájában, mivel „a szem

minden dologban azt fedezi föl, minek fölfedezésére a képességet magában hordja“. A közönséges szemnek minden köznapí, a mint a sárgaságban sinlödőnek minden sárga. Festők mondják nekünk, hogy Raphael az arczképfestők közt is a legelső. A legélesebb szem se képes kimeríteni egy tárgynak egész jelentőségét. A legközönségesebb emberi arcban több van, hogy sem akár egy Raphael is képes lenne azt teljesen kifejezésre juttatni.

Dante festészete nemcsak graphicus, rövid s olyan eleven, mint a tűz a sötét éjszakában, de magasabb szempontból véve, minden ízében nemes s egy nagy lélek megnyilatkozása. Milyen tulajdonságok vannak Francescában és szeretőjében! Szívárványból vannak szöve örök fekete alapon. A végtelen fájdalom lágy fuvolahangja szólal meg s szívünk legmélyébe hatol. A nőiesség tiszta hangja vegyül közbe: *della bella persona, che mi fu tolta*; s minő vigasztalás, hogy még a kinnak e tanyáján se válik meg soha a szerető Francescától! A legszomorúbb tragoedia ezekben az *alti guai*-ban (mély gyötrelmekben). S a zúgó szelek ebben az *aer bruno*-ban elsöprik őket örök kínokra! — Különös elgondolni, hogy Dante a szegény Francesca atyjának barátja volt; magát Francescát pedig a költő talán térdein ringatta, mint ragyogó, ártatlan kis gyermeket. Végtelen szájalom, de egyszersmind végtelen szigora a törvénynek: így van megalkotva a Természet; Dante észlelte, hogy az így van alkotva. Milyen silány felfogás, hogy Divina Commediája nyomorúságos, lépkórságos, tehetetlen szennyirat, mely olyanokat taszít a Pokolba, a kiken nem tudta magát megbosszulni e földön! Azt gondolom, hogy ha volt valaha szájalom, gyöngéd, mint egy anyáé, úgy az Dante

szívében volt. De az, a ki nem ösmer szigort, az szánni se képes. Még szánakozása is gyáva, önző lesz, a legjobb esetben érzelgősség. Széles e világon nem ösmerek a Danteéhez fogható szeretetet. Gyöngédség az; reszkető, sóvár, résztvevő szeretet: az aeoli hárfa panaszos hangjához hasonló szelid, szelid hang, egy gyermek szive dobbanása — s e mellett az a komor, bánat-sujtotta szív! Epedése Beatrice után, találkozá-suk a Paradiso-ban; belemélyedése Beatrice átszelle-mült, tiszta szemeibe, a ki megtisztult a halál révén s a kitől oly messze szakadt el: az angyalok éneke ez; a szeretet legtisztább megnyilatkozása, a mi valaha emberi lélekből kikerült.

Mert a bensőségteljes Dante mindenben az; a mélyére hatolt mindennek. Rendkívüli éleselméje, mint festőé és gondolkodóé egyaránt, intensivitása minden más megnyilvánulásának csupán eredménye. Mindennek fölött erkölcsileg nagynak kell őt neveznünk; ez a kezdete mindennek. Gúnyja, fájdalma ép oly transcendentális, mint szerelme; — valóban, mi lenne más, mint szerelme ellenképe, visszája? „*A Dio spiacenti ed a nemici sui*, Istennek és Isten ellenségeinek egyaránt gyűlöletes“; büszke megvetés, kimondhatatlan, néma undor és ellenszenv: „*Non ragionam di lor, Ne beszéljünk róluk, csak tekintsünk oda és suhanjunk el*“. Vagy vegyük ezt: „Meghalni sincs reményük, *Non han speranza di morte*.“ Egy napon, Dante agyongyötrött szívében az a jótékony érzés támadt, hogy ő, a nyomorult, a soha nem pihenő, az erőtelen, mégis meg fog halni, hogy „a Végzet még se kárhoztathatja arra, hogy meg ne haljon.“ Ilyen szavak vannak ebben az emberben. Szigor, komolyság és mélység tekintetében a modern világban vele pár-

huzamba senki sem állítható; hogy hozzá foghatót keressünk, a héber Bibliához kell fordulnunk s az óvilág prófétái között kell szétnéznünk.

Nem vagyok egy nézetten sok modern kritikussal, a kik az Infernót a Divina Commedia másik két részénél sokkal többre becsülik. Azt képzelem, hogy ilyen előnyben való részesítés a mi általános byroni ízlésünknek, muló érzésünknek felel meg. Azt lehetne mondani, hogy a Purgatorio és a Paradiso, de különösen a Purgatorio túltesz az Infernón. A Purgatorio, „a Megtisztulás Hegye“, nemes dolog, annak a kornak a legnemesebb jelképe. Ha a Bűn oly végzetes s a Purgatorio szigorú és rettenetes s annak is kell lennie, a Vezeklésben megtisztul az ember; a Vezeklés a nagy keresztény cselekedet. Gyönyörűen adja elő ezt Dante. A *tremolar dell'onde*, az ocean hullámainak rezgése, a hajnal első tiszta sugarában, a mint a két vándort kíséri, a megváltozott hangulat typusa. Immár dereng a Reménység, a soha ki nem haló Reménység, de még súlyos bánat társaságában. A démonok és lesujtottak sötét csoportja lábaik alatt van; a megbánás lassú lélegzése feljebb és feljebb emelkedik, egészen az Irgalom trónjáig. „Imádkozz értem!“ így fohászkodnak a Fájdalom Hegyének lakói hozzá. „Mondd Giovannának, hogy imádkozzon értem“, leányomnak, Giovannának. „Azt hiszem, anyja nem szeret többé engem.“ Nagynehezen kúsznak a kanyargó ösvényen fölfelé, „összezsugorodva, mint a boltalja,“ a gőg bűnének miatta, de évek, századok és évezredek mulva mégis eléri a tetőt, a mennyország kapuját s Bűnbocsánatban részesülnek. S mekkora az öröm mindannyinál, ha csak egy is elérkezik, milyen üdv-rivalgás támad, ha csak egy lélek is kinyeri a bocsá-

natot s bűne, nyomorúsága véget ér! Igazi nemes gondolat nemes megtestesülése ez.

A három rész valósággal kölcsönösen támogatja egymást, nélkülözhetetlen egyik a másiknak. A Paradiso, rám nézve, egy neme a tagolatlan zenének, az Inferno megváltó-része; nélküle az Inferno igaztalan volna. Mind a három az igazi Láthatatlan Világot képezi, a mint azt a középkorban képzték; örökké emlékezetes, lényegileg mindenki szemében örök-igaz dolog. Talán nem volt emberi lélek, a melybe az mélyebben bevéssődött volna, mint a Danteéba, a kinek küldetése volt, hogy sokáig emlékezetessé tegye. Nagyon figyelemre méltó, hogy milyen röviden, egyszerűen lép át a mindennapi valóságból a Láthatatlanba, s a második vagy harmadik stanzában már a Szellemek Honában találjuk és úgy érezzük magunkat, mintha megtapintható, kétségbe nem vonható dolgok közt lennénk! Danténak tényleg azok voltak; a mint mondani szokták, a való világ és eseményei csak a küszöbe egy véghetetlenül magasztosabb világnak. Alapjában véve, egyik olyan természetfölötti, mint a másik. Nincs-e minden embernek lelke? Nemcsak szellem akar lenni, de az is. A komoly Dante szemében minden látható tény; hiszi, látja; ennek erejénél fogva költő. Ismétlem, őszinteség a megváltó érdem, most és mindig.

Dante Pokla, Purgatoriuma, Paradicsoma symbolumok, a Világegyetemről alkotott hitének jelképes megnyilatkozása; a jövő kor kritikusa, a ki — mint az előbb említett scandináv korszaké — már nem úgy gondolkodik, mint Dante, úgy vélekedhetik, hogy az csak allegoria, talán hiú allegoria! Magasztos, talán a legmagasztosabb megtestesülése a keresztény-

ség szellemének. Hatalmas, világra szóló architectonicus jelképekben azt fejezi ki, a mit a keresztyén Dante a Jó és Rossz felől, mint a Teremtés két sark-eleméről, érzett, a mik körül fordul meg minden; — hogy ez a két elem nem abban különbözik egymástól, hogy egyiket a másik fölé kell helyezni, hanem az abszolút és végtelen összeférhetetlenség elvénél fogva az egyik magasztos és ragyogó, mint a Mennyország, a másik visszataszító és fekete, mint a Gyehenna és a Pokol örvénye! Örök Igazság. de Vezekléssel, örök Szánalommal, — az egész keresztyénység van itt jelképezve, úgy, hogy Dante és a középkor tette. Jelképezve s mégis — a mint ezt a multkor sürgettem — minő teljes hijával a czélzatosságnak; mennyire nincs tudatában semminemű jelképezésnek! Pokol, Purgatorium, Paradicsom: ezek a dolgok nem úgy vannak oda állítva, mint symbolumok. Volt-e egyáltalán még csak gondolatukban is, hogy azok a mi europai felfogásunk szerint csak jelképek? Nem voltak-e kétségbevonhatatlanul rettenetes tények, a miket az ember egész lelke tényleg valóknak tartott, az egész Természet mindenütt ilyenekül erősített meg? Ezekkel a dolgokkal így van ez mindig. Az emberek nem hisznek az allegóriában. Az a jövődöbeli kritikus, bárminő legyen is új felfogása, a ki úgy tekint Dante alapgondolatát, mint allegóriát, súlyos tévedésben lesz! — A pogányságot úgy fogtuk föl, mint igaz kifejezését annak a rettenetű érzésnek, melyet benne a világegyetem látása keltett; a mily őszinte, valódi volt egykor, ma sem értéktelen reánk nézve. De jegyezzük meg jól a pogányság és a keresztyénység közti különbséget, a mely igen nagy különbség. A pogányság főleg a Természet műveleteit

jelképezte; a dolgok és emberek sorsát, erőfeszítéseit, kapcsolatát és forgandóságát e világon; a keresztyén-ség az emberi kötelesség törvényét, az ember erkölcsi törvényét jelképezte. Az egyik az érzékelhető Természetnek szólt: az emberek első gondolatának durva, gyámoltalan dadogása, — a legnagyobbra tartott Erény: a Bátorság, a Félelem fölött kivivott Fölény. A másik nem az érzékelhető Természetnek, hanem a morálnak szolgált. Csak egy irányban is minő haladás!

S így Dantében, a mint mondtuk, tiz néma század szólalt meg és pedig nagyon különös módon. A *Divina Commediát* Dante írta; de igazában tiz keresztyén század alkotása; csupán az összeállítás Danteé. Így van ez mindig. A kézműves, a kovács, aczéljával, szerszámaival, fogásaival, — mindabból, a mit alkot, minő kevés az, a mi szorosan véve az ő munkája! Vele munkál minden elhalt alkotó ember, — ép úgy, mint velünk, mindnyájunkkal, minden dologban. Dante a középkor megszólaltatója; a gondolat, mely eltette a kort, soha el nem muló zenében él benne. Magasztos, rettenetes és szép eszméi az előtte élt jó emberek keresztyén Elmélkedésének gyümölcse. Becsesek, de nem becses-e ő is? Sok marad nélküle némán, nem ugyan halottan, de hangtalanul élve.

Egészben véve, ez a mystikus ének nem nyilvánulása-e az emberi lelkek egyik legnagyobbikának s a legmagasztosabb dolognak, a mit Európa addiglan létrehozott? A keresztyénség úgy, a mint Dante megénekeli, valami egyéb, mint a durva északi szellem pogánysága, más, mint a hétszáz évvel azelőtt az arab sivatagban félig-meddig dadogva jelentkező

„fattyú-kereszténység!” — Az emberek közt való-
sággá vált legnemesebb eszmét a legnemesebb emberek
egyike énekelte meg s jelképezte maradandólag.
Nincs-e okunk örülni, hogy úgy az egyik, mint a
másik értelemben a sajátunk? A mint én számítom,
birni fogjuk sok ezer éven át. Mert az, a mi egy
ember lelke legmélyéből fakad, merőben különbözik
attól, a mi külsőleg jut kifejezésre. A külsőleges egy
napnak a szülötte, a divat hatalma alatt áll; a kül-
sőleges mulékony, végtelen változatban gyorsan szerte-
foszlik; a bensőleges ugyanaz ma, holnap és mind-
örökre. Igaz lelkek, minden nemzedékben, a kik
Dantera tekintenek, testvért találnak benne; gondo-
latainak, fájdalmainak, reményeinek mély őszintesége
az ő őszinteségükhöz szól; érzik, hogy ez a Dante
az ő testvérük is. Napoleont Szent Ilona szigetén
elbájolja az öreg Homér genialis igazmondása. A leg-
régibb héber próféta — habár a mienktől nagyon
különböző mezben — mégis képes minden ember
szívéhez szólni, mert szava szívből fakad. A hosszan-
tartó emlékezetben maradásnak ez az egyetlen titka.
Őszinteségének mélységénél fogva Dante is hasonlít
egy antik prófétához, az ő szavai is szíve mélyéről
törnek elő. Nem szükséges csodálkoznunk, ha meg-
jósoltatott, hogy költeménye a mi Európánk által
létesített dolgok közül a legmaradandóbb jellegű
lészen; mert semmi se oly maradandó, mint egy
szívből fakadó szó. Nincs az a székesegyház, főpapi
szervezet, ércz és kő, nincs oly külső alkotás, ha
még oly erősen áll is, mely oly soká tartaná magát,
mint a szívnek egy oly kifürkészhetetlen mélyéből
jött hangja, a minő Danteé: úgy érezzük, hogy az
fönn fog maradni, mert az emberek szemében súlylyal

bir, míg ők maguk soha vissza nem térő új alakulatokba merülnek s egyénileg megszűnnek létezni. Európa sok mindent alkotott: nagy városokat, nagy birodalmakat, encyclopaediákat, hitágazatokat, a nézeteknek és gyakorlati alkalmazásuknak egész rendszerét, — de Dante gondolatának fajtájából vajmi keveset. Homér még mindig él, színről-színre köztünk él, valósággal jelen van mindnyájunk lelkében, de hol van Görögország? Évezredek óta romokban hever, eltűnt, vadon kőhalmaz, a miből az élet teljesen kiköltözött. Mint egy álom, mint Agamemnon király pora! Görögország volt; kivéve a nyelvet, a melyen beszélt, Görögország nincs többé.

S ugyan mit „használt“ ez a Dante? Az ő „hasznosságáról“ nem sok mondani valónk van. Egy emberi lélek, a mely egyszer a Dalnak ősi elemébe hatolt s valami magasztosat alkotott, Létünk mélyébe fúrta be magát, hosszú időn át minden emberi tevékenység élet-gyökereit táplálta, oly módon, a melyre a „hasznosság“ mértéke helyesen nem alkalmazható. A napot nem a szerint becsüljük, hogy a fénynek mekkora tömegét vagyunk képesek általa megtakarítani; Dante vagy kiszámíthatatlan értékű, vagy teljesen értéktelen. Egy megjegyzést kell tennem: ebből a szempontból a Hős-Költő és a Hős-Próféta közti különbségre vonatkozólag. A mint láttuk, száz év leforgása alatt, Mahomet arabjai Granadáig és Delhiig terjeszkedtek; az olaszok körülbelül most is ott vannak, a hol Dante korában voltak. Azt kell mondanunk tehát, hogy Dante hatása a világra, ennél az összehasonlításnál fogva, csekély? Nem így van; működési köre sokkal szűkebb, de sokkal nemesebb, tisztább s nem kevésbé jelentékeny, sőt talán jelentékenyebb.

Mahomet az emberek nagy tömegéhez intézi szavait, a hozzájuk méltó durva dialectusban, tele bizonytalansággal, nyerseséggel, faragatlansággal; csupán a nagy tömegekre tud hatni, s azokra is a jó és a rossz sajátlagos vegyülékével. Dante mindenkor és mindenütt a nemesekhez, tisztákhoz és nagyokhoz szól. Nem is avul el úgy, mint amaz. Dante úgy ragyog, mint egy tiszta, álló csillag az égboltozaton, a melynél minden korszak nagyjai lángra gyúlnak; beláthatatlan időkig sajátja ő a világ kiválasztottjainak. Bizvást azt lehet mondani, hogy Dante erősen túléli Mahometet. Ily módon az egyensúly ismét helyreáll.

De nem a szerint kell megítélni egy embert és művét, hogy milyen hatást tett a világra, sem a szerint, hogy mi milyen hatást tulajdonítunk nekik. Hatás? Befolyás? Haszon? Végezze ki-kí munkáját; gyümölcse nem az ő gondja, hanem másé. Majd csak elviseli a gyümölcset s akár van az megtestesítve kalifa-trónban és arab hódításokban, úgy, hogy „tele vannak vele a reggeli és esti ujságok“ s a történelmi könyvek, a melyek egy fajtáját képezik az átszűrt ujságoknak, akár nincs, — mit tesz az, mi jelentősége van annak? Nem ez a valódi gyümölcs! Az arab kalifa csak akkor volt valami, ha tett valamit. Ha az arab kalifa nem mozdította elő az Emberiség nagy ügyét s az Ember munkáját Isten ege alatt, akkor — ha még annyiszor csörtette is kardját, ha még annyi arany piastert is vágott zsebre, s ha még annyi zajt és lármát csapott is a világon — nem volt egyéb, mint zajt csapó üresség és semmiség; voltaképp nem is létezett. Becsüljük már egyszer jobban a Hallgatás nagy birodalmát. A mérhetetlen kin-

cset, a mit nem zsebünkben csörgetünk, nem számolgatunk s nem tartogatjuk az emberek szeme elé. Ebben a hangos világban talán mindenek közt ez a leghasznosabb dolog, a mit tehetünk. — —

A mint Dantenak, az olasznak, arra volt küldetése, hogy a középkor vallását, a modern Európa vallását, benső Életét zeneileg testesítse meg, ép úgy testesíti meg számunkra Shakspeare Európa külső életét, a mint az kifejlődött, lovagiasságát, udvari légkörét, enyelgését, becsvágyát, a gondolkodás, cselekvés, életfelfogás gyakorlati módját, úgy, a mint az emberek szokásává vált. A mint Homérból construálni bírjuk a régi Görögországot, úgy Shakspeareből és Danteből évezredek multán is kivehető lesz, hogy milyen volt Hitben és Gyakorlatban a mi modern Európánk. Dante a hitet vagy a lelket adta nekünk: Shakspeare nem kevésbbé nemes módon a Gyakorlatot, a testet. Ezt is megkaptuk tehát; erre a célra egy ember nyert küldetést, Shakspeare. Épen akkor, a midőn a lovagkor vége felé járt, azon a ponton volt, hogy lassú szétfoslásban letörjön, a mint színről-színre látjuk, az a másik költő-fejedelem, az ő vizsgál-szemével, örökre zengő nyelvével arra volt hivatva, hogy azt följegyezze, hosszú időre számot adjon róla. Két hatalmas ember: Dante mély, zabolátlan, mint a világ benső tüze; Shakspeare mérhetetlen, nyugodt, messzesugárzó, mint a Nap, a külső világ *magas fénye*. Itália hozta létre az egyik, világgraszoló hangot; az angolokat érte a nagy tisztesség, hogy a másikat létrehozzák.

Nagyon különös, hogy ez az ember szintúgy véletlenül került ki közülünk. Azt gondolom, hogy ez a Shakspeare oly nagy, nyugodt, tökéletes és magának való volt, hogy ha a warwickshire-i földesúr nem ül-

dözte volna vadorzás miatt, talán sohase hallunk róla, mint költőről! Erdő és mennybolt, a falusi élet Stratfordban teljesen kielégítette ezt az embert. Vajjon az angol élet csodás kifejlődése, a mit Erzsébet-korszaknak nevezünk, nem önmagától, önmagából keletkezett-e? Az „Igdrasil-fa“ a saját törvényeinél fogva fakad és enyész, mér-ónunknál mélyebbre hatol.¹ Örök törvények szabják meg fakadását és hervadását, minden ágát és minden levelét; nincs az a Lucy Tamás, a ki ne idejében jött volna létre. Csodálatos s nem eléggé méltatják figyelemre az emberek: mennyire összefügg minden egymással; nincs az az útszálon rothadó falevél, a mely összefüggésben ne lenne a nap- és csillagrendszerrel; nincs gondolat, szó vagy tett, a mely nem az emberek összeségéből került volna ki s előbb-utóbb, felösmerhetőleg vagy föl nem ösmerhetőleg, minden emberre hatással ne lenne! Mindez egy Fa: a külső és belső nedv keringése, a legparányibb levél közlekedése a legcsekélyebb gyökérszállal, az egésznek legnagyobb részével és legkisebb ízével. Az Igdrasil-fa, a melynek gyökerei lenyúlnak Hela és a Halál birodalmába, s a melynek ágai felnyúlnak a legmagasabb Mennysországba!

Bizonyos értelemben azt lehet mondani, hogy a dicsőséges Erzsébet-időszak, a maga Shakspearejével, az előző korszak eredményeként és virágaként, a középkor catholicismusának tulajdonítható. A keresztyén hit, a mi Dante költeményének tárgya, hozta létre azt a gyakorlati életet, a mit Shakspeare volt megéneke-

¹ L. Arany „Dante“ cz. költeményét:

E mélység fölött az értelem mér-ónja,

Mint könnyű pehelyszál, fönnakad, fölleben.

Ford. jegyz.

lendő. Mert a vallás volt akkor is, mint most és mindig, a gyakorlat lelke, a lényeges, ősi alkotó elem az emberek életében. Meg kell azonban jegyeznünk, mint különös dolgot, hogy a középkor catholicismusa el volt törölve, már a mennyire parlamenti törvények azt eltörölni képesek voltak, még mielőtt Shakspeare, mint annak legnemesebb alkotása, megjelent. Ennek daczára mégis megjelent. A Természet, a maga idejében, előre küldte őt, catholicismussal vagy a nélkül, nem sokat törődve a parlament törvényeivel. A Henrik királyok, Erzsébet királynék mennek a maguk útján, a Természet is megy a maga útján. Parlamenti határozatok, bárminő zajt is üssenek, utóvégre csekély jelentőségűek. Melyik parlamenti határozat vagy vita a Szent István-templomban, választógyülekezetben vagy azon kívül hozta létre ezt a Shakspeare-t? A Szabadkőműves-kocsmában tartott ebédek, aláírási iverk, részvénykibocsátások s hasznos vagy haszontalan vállalatok véget nem érő özöne — mindez nem volt erre képes! — Ez az Erzsébet-korszak, minden dicsőségével és áldásával, proclamatio és előkészület nélkül érkezett. A megbecsülhetetlen Shakspeare a Természetnek szabad adománya volt, csöndben történt az adomány s csöndben ment végbe annak elfogadása, mintha csekély jelentősége lett volna a dolognak. S mégis, a szó szoros értelmében, megbecsülhetetlen. A dolognak ezt az oldalát is szemügyre kell venni.

Erről a mi Shakspeareünkről a vélemény talán néha bálványozó módon nyilvánult, de tényleg ez a helyes. Azt gondolom, hogy nemcsak Angliának, de egész Európának ítélete lassan-lassan arra a conclusióra jutott, hogy Shakspeare minden idők költői között a legelső; a legnagyobb szellem, a ki ebben

a mi oknyomozó világunkban az Irodalom útján nyomot hagyott maga után. Mindent összevéve, nem ösmerek embert, a kiből a látnoki lélek hatalma s a gondolat ereje oly mérvben nyilvánult, mint ő benne. A mélységnek akkora nyugodtsága, olyan derült öserő, minden dolog olyan hiven és tisztán visszatükröződve az ő nagy lelkében, mint egy mérhetetlen csendes tó vizében! Mondatott, hogy Shakspeare drámáinak megszerkesztésében, figyelmen kívül hagyva minden, úgy nevezett „képességet“, oly értelem nyilvánult, mint Bacon Novum Organumában. Ez igaz, de nem oly igazság, a mely szembeszökő. Szembeszökővé válhatnék akkor, ha megkísérlenők, — ki-ki a maga körében — hogy mit tudnánk faragni mi Shakspeare drámái anyagából? A kész ház oly czélszerűnek mutatkozik, minden a maga helyén, mintha saját törvénye s a dolgok rendje szerint ment volna véghez, hogy szinte elfelejtjük azt az összevisszaságot, rendetlen kőhalmazt, a miből keletkezett. A ház igazi tökéletessége, mintha a Természet maga alkotta volna, az építőmester érdemét elrejtí. Tökéletesnek, tökéletesebbnek nevezzük ily értelemben Shakspeare-t, mint bárkimást: mintegy ösztönszerűleg érzi, tudja, hogy mik a föltételei munkájának, milyen az anyag, a mit fölhasznál, minő a saját ereje, s milyen viszonyban van az anyaggal. A belátásnak röpke fellobbanása nem ér semmit; az egésznek határozott megvilágítása, nyugodtan látó szem, szóval: nagy értelem szükséges. Hogyan képes valaki egy elébe került széleskörű tárgyat elbeszélni, milyen képet tud abból alkotni, hogy tudja annak rajzát adni, ez a mérték, a melyből egy ember értelmi erejét meg lehet ítélni. Milyen körülmény a lényeges, a mit ki kell emelni, s mi a

lényegtelen, a mit el kell ejteni, hol az igazi kezdet, a voltaképi csomó és a befejezés? Ha ezt kitaláljuk, akkor tisztában vagyunk azzal, hogy a belátásnak mekkora ereje rejlik egy emberben. Értenie kell a kérdést; a megértés mélységének megfelelő lesz a talpra esett válasz. Ez lesz a próbakő. Hasonló hasonlóhoz simul; módszeres szellem mozdul-e meg abban a keveredésben, úgy, hogy az összevisszaságból rend támad? Mondhatja-e az ember: Fiat lux, legyen világosság s teremthet-e a chaosból egy világot? Épen mert világosság van ő benne, végre fogja hajtani.

Valóban ismételnünk kell, Shakspeare abban nagy, a mit arczkép-festészetnek, az emberek és dolgok vázolásának, főleg az emberek rajzolásának neveztünk. Főleg ebben nyilvánul Shakspeare nagysága. Azt gondolom, ez a nyugodt teremtő erő példátlan. A mit ő lát, az nem ez vagy amaz oldala a dolognak, hanem benső lényege, faji titka: mint egy lángsugárban tárul föl előtte, úgy, hogy tökéletes alkatában pillantja meg. Azt mondtuk, teremtő erő: költői alkotás, mi ez egyéb, mint az, hogy a dolgot színről-szinre meglátja? A szó, a mivel a dolgot leírja, önként és nyomon követi a tiszta, intensív látást. S nem látható-e Shakspeare erkölcsisége, bátorsága, deréksége, türelme, igazságossága, az ő teljes, diadalmas ereje és nagysága, a mely annyi akadályt képes legyőzni? Nagy, mint a világ! Nem elcsavart, nyomorúságos domború-homorú tükör, a mely minden tárgyat domború-homorú voltával, convexitásaival és concavitásaival együtt ad vissza, hanem egy tökéletes, egyenletes tükör, a mi annyit tesz, hogy egy minden dologhoz és emberhez helyes viszonyban álló jó ember. Igazán fejedelmi látvány, a mint ez a nagy lélek az embereknek és a dolgoknak

minden nemét felöleli, Falstaffot, Othellot, Júliát, Coriolanust; mindannyit a maguk teljes kerekdedségében szemünk elé állítja; szeretetteljesen, igazságosan, testvériesen. A Novum Organum s mindaz az értelem, a mi Baconban föltalálható, teljesen másodrendű dolog: földies, anyagias, szegényes, összehasonlítva amazzal. Szigorúan véve, a modern emberek között hozzá hasonló rangú-rendű senki sincs. Egyedül Goethe emlékeztet reá. Róla is el lehet mondani, hogy látta a tárgyat; el lehet mondani azt, a mit ő maga jegyzett meg Shakspeareről: „Jellemei olyanok, mint a kristály-üveggel és számlappal ellátott órák; rendeltetésük szerént mutatják az idő haladását, de egyszersmind a kerék- és rugó-szerkezet is látható.“

A látó szem! ez fedezi föl a dolgok benső összhangját; a Természet szándékát, azt a zenei gondolatot, a mit a Természet ezekbe a néha durva hüvelyekbe rejtett. Valami czélja volt. A látó szem előtt ez a valami kitárul. Alacsony, nyomorult dolgok ezek? Nevethetsz, sírhatsz, egy vagy más módon kapcsolatba kerülhetsz velök; a legrosszabb esetben hallgathatsz, elfordulhatsz tőlük s másokat is erre indíthatsz, míg nekik a tényleges megsemmisülés és pusztulás órája üt! Utóvégre a költőnél is az a fődolog, a mi minden más embernél, hogy legyen elég értelmisége. Költő lesz, ha van értelmisége: költő szavakban, vagy ha ezeknek hijával van s a mi még sokkal jobb, költő tetteken. A körülményektől függ, hogy egyáltalán ír-e s ha igen, prózában, vagy versben: ki tudja milyen apró körülményektől, talán attól függ, hogy volt-e énekmestere, gyermekkorában tanította-e valaki énekelni? De a tehetség, mely arra képesíti őt, hogy bepillantást nyerjen a dolgok mélységes mélyibe s az

azokban rejlő összhangba (mert a mi él, abban, annak szíve mélyén harmonia van, különben nem élne, szétmállanék), — ez már nem a szokás és a véletlen műve, hanem magának a Természetnek adománya; alapvető fölszerelés bármilyen rendű Hős számára. Költőnek és minden más embernek egyaránt azt mondjuk mindenek előtt: nézz! Ha erre képes nem vagy, teljesen haszontalan dolog, hogy rimeket faragsz, érzelmek csengő-bongó zenéjét hozod össze s magadat költőnek nevezed: számodra nincs remény. A mogorva, vén iskolamester azt szokta kérdezni, ha egy új növendéket hoztak: „De bizonyosak vagytok-e abban, hogy nem tökfilkó?” Ugyanezt a kérdést lehet fölvetni minden emberrel szemben, bármilyen foglalkozást illetőleg s úgy kell tekintenünk, mint szükséges tájékozódást: biztosak vagytok-e benne, hogy nem tökfilkó? Nincs ehhez fogható fatális személyiség.

Tényleg, az emberben lakozó látó-erő foka az ember igazi mértéke. Ha Shakspeare tehetségét meghatározni akarnám, azt lehetne mondanom, hogy az Értelme fensősége által kiváló s azt hiszem, hogy ezzel mindent kifejeztem.

Voltaképp mik a tulajdonságok, tehetségek? Úgy beszélünk a kiváló képességekről, mint valami elkülöníthető, szétválasztható dolgokról; mintha az emberben ép úgy volna értelem, képzelő erő, humor sat., a mint kezei, lábai és karjai vannak. Alapos tévedés. Azután hallunk az ember „szellemi természetéről” és „erkölcsi természetéről”, mintha ezek elkülöníthetők lennének s külön léteznének. A beszéd követelményei talán megkívánják az ilyen szó-fordulatokat; jól tudom, hogy ilyenképen kell szólanunk, ha egyáltalában beszélni akarunk. De a szavaknak nem szabad dol-

gokká csontosodniok. Úgy tetszik nekem, hogy e dologról alkotott felfogásunk ily módon hamisítottat meg a leggyakrabban. Tudnunk kell s szem előtt kell tartanunk mindig, hogy ezek a felosztások voltakép puszta nevek, hogy az ember szellemi ereje, az éltető Erő, a mely benne lakozik, lényegileg egy és oszt-hatatlan; hogy a mit mi képzelő erőnek, phantasiának, értelemnek stb. nevezünk, csupán különböző alakjai ugyanannak a belátó erőnek; egyik a másikkal szét-választhatatlanul össze van kapcsolva, kinézésre is rokon elem s ha egyiket ösmerjük, ösmerjük mindannyit. Maga az erkölcsiség, a mit az ember erkölcsi tartalmának nevezünk, mi egyéb, mint egyik része az éltető erőnek, a mi által létezik és dolgozik? Minden, a mit az ember tesz, az ő képmása. Megláthatjuk, hogyan tudna valaki vívni, abból, hogy miként énekel, bátorsága vagy a bátorság hiánya kifejezésre lel a szóban, a mit kiejt, a véleményben, a mit alkot, épen úgy, mint a vágásban, a mit mér valakire. Ő valaki; ugyanazt az egyéniséget hirdeti minden tette.

Kéz nélkül még tud járni az ember, ha lába van: de jól vigyázzunk, erkölcsiség nélkül az értelem lehetetlenné válik: egy teljesen erkölcstelen ember semmit se képes igazán megérteni! Arra, hogy valaki ösmerjen egy dolgot, a mit ösmeretnek nevezünk, először is az szükséges, hogy szeresse, rokonszenvezzen, vagyis *erényénél fogva* lépjen vele viszonyba. Ha nincs igazságérzete minden alkalommal lerázni önzését, ha nincs bátorsága mindenkor kitartani a veszedelmes igaz mellett, hogyan jusson az ismerethez? Erényei, mind egy szálig, tudásában tükröződnek. A Természet, a maga igazságosságával, a gonosz, az

önző, a kislelkű előtt örökre bepecsételt könyv marad: a mit az ilyen a Természetből megérteni képes, az csupán közönséges, felszínes, csekély értékű, inkább a napi szükségletre való. — De nem tud-e a Róka is valamit a természetről? Épenséggel annyit, hogy hol tartózkodnak a ludak! Az emberi Róka — ugyan-csak gyakori széles e világon — szintén mit tud egyebet vagy ehhez hasonlót? Azt is figyelembe kell venni, hogy ha a Rókának nem volna meg az a bizonyos ravasz erkölcsisége, még azt se tudná, hogy a ludak hol tartózkodnak s hogyan lehet hozzájuk férközni! Ha az időt sötét, epés gondolatokkal tölténé el, a saját maga nyomorúsága, a Természet s a többi Róka mostoha bánásmódja fölött és így tovább; s nem volna meg bátorsága, gyorsasága, lélekjelenléte s egyéb megfelelő ravasz tulajdonsága és tehetsége, sohase volna képes nyakon csipni a ludakat. A rókáról is csak azt mondhatjuk, hogy erkölcsisége és belátása egyensúlyban vannak: a rókaélet benső egységének különböző oldalai! — Ezeket a dolgokat érdemes hangsúlyozni, mert ezeknek az ellenkezője, a maga sokféle-fajta elvetemültségével, manapság ugyancsak érvényesül; s a mi korlátozást és módosulást igényel, azt őszinte nyíltsággal pótoljátok.

Ha tehát az mondom, hogy Shakspeare a legnagyobb Intelligentia, mindent megmondottam, a mi szorosan rá tartozik. De Shakspeare értelmében több van, mint a mennyit és mit meglátni képesek vagyunk. Az van benne, a mit öntudatlan értelemnek nevezek, több benne a tehetség, mint a mennyinek maga is tudatával bír. Szépen mondja Novalis, hogy drámái a Természet alkotásai, mélységesek, mint maga a Természet. Nagy igazságot találok ebben a megjegyzésben.

Shakspeare művészete nem mesterkedés, mesterfogás; a mi benne a legértékesebb, az nem tervszerűleg, nem előre megfontolt szándékkal jött létre. A Természet mélyéből száll föl, őszinte, nemes szíven át, a mely a Természetnek szózata. Az utókor legtávolabbi nemzedékei új szempontokat fognak találni, saját emberi lényük új magyarázatát; „a mindenség végtelen szövedékével való új összhangot, kapcsolatot a későbbi eszmékkal, rokonságot az ember magasabb erőivel és érzéseivel“. (Novalis.) Ez nagyon megérdemli, hogy elmélkedjünk fölötte. A Természetnek legnagyobb ajándéka egy igaz, egyszerű, nagy lélek számára, hogy ilyen módon részesévé teszi. Ilyen embernek a művei, még ha a legöntudatosabb munkával s előre eltökélt szándékkal alkotja is meg azokat, öntudatlanul nőnek a benne ismeretlen mélységekből; — miként a tölgyfa nő a föld öléből, miként a hegyek és vizek alakulnak, a természet törvényein alapuló s minden igazsághoz egyaránt alkalmazkodó összhanggal. Mennyi minden pihen elrejtve Shakspeareben; keservei, néma vivódása önmagával, sok, a mi teljesen ismeretlen maradt, a mi szóval ki se volt fejezhető: a gyökerekhez, a nedvekhez s a föld alatt működő erőkhöz hasonlóan. Nagy, a mit elmond, de nagyobb, a mit elhallgat.

Ennek az embernek derült nyugalma is figyelemre méltó. Nem kárhoztatom Dantét nyomorúságáért; diadal nélküli küzdelem az, de becsületes harcz, a mi a fő. De azért tartom Shakspeare-t nagyobb-nak Dantenál, mert becsületesen harczolt és diadalt aratott. Nincs kétség, neki is megvoltak a maga keservei: sonnetjei a bizonyosság, hogy milyen mély vízben gázolt és úszott, hogy megmentse életét s ugyan melyik hozzá hasonló ember volt ment e küzdelem-

től? Tarthatatlan hiedelemnek látszik nekem, a mi pedig közkeletű, hogy ő olyan volt, mint egy madár az ágon s egyre énekelt, szabadon, torka szakadtából, nem ösmerve a nyomorúságot, mint a többi ember. Nem így van, senkivel sincs így. Hogy is tehetné meg valaki azt a nagy utat, a vadorzástól a tragoedia-írásig, a nélkül, hogy útközben szomorúság ne érné! Vagy még inkább, hogyan volna képes megrajzolni egy Hamletet, egy Coriolanust, egy Macbethet s annyi hősies, szenvedő szívet, ha a maga hősies szíve nem szenvedett volna? — S most, mindezzel szemben, tekintsük jó kedvét, természetes, túláradó kaczagását. Azt lehet mondani, hogy semmiben se túloz, csak a nevetésben. Ragyogó szónoklatokat, olyan szavakat találunk Shakspeareben, a melyek át- meg átjárnak és égetnek; de ilyenekben mindig mértéket tart, sohasem az, a kit Johnson különösen „derekas gyü-lölködő“-nek nevez. De úgy tetszik nekem, mintha kaczagása áradatban ömlenék, a szegény bolondot tele aggatja egy rakás gúnynévvel, pelengérre állítja, mindenféle tréfát űz vele; azt lehet mondani, hogy megpukkan a kaczagástól. S ha utóvégre nem is a legfinomabb, de mindig geniális kaczagás. Gyöngeséggel, nyomorúsággal, szegénységgel sohase űz tréfát. A ki nevetni tud, a mit mi nevetésnek nevezünk, nem nevet ilyesmin. Csak az teszi ezt, a ki erőlködik s minden áron élczes ember akar lenni. A nevetés rokonszenvel tételez föl; egy jóízű kaczagás „nem tövisek ropogása a fazék alatt“. Még az ostobaságon és butaságon se nevet másként Shakspeare, mint kedélyesen. Dogberry és Verges¹ csiklandoznak

¹ L. a „Sok hűhó semmiért“ cz. vigj. Arany László a két örbiztost Galagonya és Bunkós névvel ruházza fel. Ford. jegyz.

bennünket s kitörő kaczajjal fogadjuk őket, de a szegény ördögöket csak azért szeretjük, mert nevetésre ingerelnek s abban a reményben ringatjuk magunkat, hogy jól megy a soruk s folytatják őrbiztosi tisztségüket. Az ilyen nevetés, mint a napsugár a tengeren, jól esik nekem.

Nincs terünk Shakspeare egyes műveiről beszélnünk, habár talán erről még sok nincs elmondva. Legalább olyan tanulmányaink lennének, mint Hamlet-ről a Wilhelm Meister-ben. Egyszer ennek is meg kell lenni. Schlegel Vilmos Ágostnak van egy megjegyzése történelmi darabjairól, V. Henrikről s a többiről, a mit jó lesz emlékezetünkbe földidézni. A nemzeti epos egy nemének nevezi őket. Tudvalevőleg, Marlborough azt mondta, hogy az egész történelemből egyebet se tud, mint a mit Shakspeareből tanult. Valóban, ha jól megnézzük a dolgot, kevés ilyen érdemes történetírás van. A nagy, kimagasló események bámulatosan ki vannak emelve; minden rythmikus összefüggésbe van hozva; mint Schlegel mondja, epikailag, a mint voltakép minden nagy gondolkodó rajza ilyen. Igen szép dolgok vannak ezekben a darabokban, a melyek együttvéve egy szép egésznek alkotnak. Az agincourti csata leírása a maga nemében egyike a legtökéletesebb dolgoknak, a mihez fogható még Shakspeareben is alig található. A két ellenséges tábor rajza; a kifáradt, kimerült angolok; a rettenetes, végzetes óra, a melyben a csata megkezdődik s a halálmegvető bátorság: „Ti jó parasztficzkók, a kiknek kezük-lábuk Angliából való!” Nemes hazafiság van ebben, ugyancsak eltérő attól a „közömbösség”-től, a mivel sokan Shakspeare-t vádolják. Igazi angol szív dobog nyugodtan és erőteljesen az egész csetepaté-

ban, nem lármásan és zajongva, a mi sokkal jobban is van így. Olyan hang csendül meg, mint az aczél. Ebben az emberben is megvolt a kellő erő, ha rá került volna a sor!

De azt kell mondanom, hogy Shakspeare műveiről nincs teljes és általános benyomásunk, még oly mérvben sem, mint más ember műveiről. Művei megannyi ablak, a miken át a benne rejlő világosságnak egy-egy sugarát látjuk. Összehasonlítólag szólva, minden műve sebtében készültnek, tökéletlennek, kényszerítő körülmények közt írottnak látszik, csak imitt-amott jut teljes kifejezésre a benne rejlő erő. Vannak passusok, a melyek égi sugárként hatnak; csupa ragyogó fényár, a mely a dolog benső lényegét világítja meg; így szólsz: „Ez igaz, egyszers-mindenkorra van ez kifejezve; ha találkozik bárhol és bármikor egy őszinte emberi lélek, az föl fogja ismerni, hogy ez igaz!” Ilyen kitörések azonban azt az érzést keltik föl bennünk, hogy a mi körötte van, már nem ragyogó, sőt inkább, részben, időleges, conventionalis. Shakspearenek az volt a feladata, hogy a Globe-színház számára írjon: az ő nagy lelke kénytelen volt, úgy a hogy, épen csak ebbe a formába összezsugorodni. Az történt vele, a mi édes mindnyájunkkal esik meg. Senki sincs, a ki ne bizonyos föltételek mellett dolgoznék. A szobrász nem bírja elibünk állítani a maga szabad gondolatát; csakis a rendelkezésére álló köben s a rendelkezésére álló eszközökkel képes azt kifejezni. *Dissecta membra* (szétszórt tagok) mindaz, a mit akár egy költőből, akár más emberből megtalálunk.

A ki pedig értelmesen tekint erre a Shakspearere, azt fogja találni, hogy a maga módja szerint ő is

Proféta volt, a látnokival analog éleslátással, bár ő más hangot használt. A Természet ez előtt az ember előtt is isteninek látszott, kifejezhetetlennek, mélynek, mint Tophet, magasnak, mint a mennyország: „Olyan anyagból vagyunk, a minőből az Álmodások szövődnek!” A Westminsterben az az emléktábla,¹ a mit kevesen olvasnak kellő figyelemmel, olyan mély, mintha egy látnoktól eredne. De ő énekelt, nem prédikált, kivéve, a mikor zeneileg tette ezt. Dantét a középkori catholicismus dallamos papjának neveztük. Nem nevezhetjük-e Shakspeare-t az igazi catholicismus, a jövő és minden idők „egyetemes egyháza” még dallamosabb papjának? Nem szűkkeblű babona, nyers ascetismus, türelmetlenség, fanatikus büszkeség vagy elbizakodottság, hanem — a mennyire csak lehetséges — Megnyilatkozás arra nézve, hogy ezerféle rejtett szépség és istenség lakozik az egész Természetben, a mit az emberek csak hadd imádjának úgy, a mint arra képesek! Szentségtörés nélkül mondhatjuk, hogy ebből a Shakspeare-ből az egyetemes zsolnárnak egy neme száll föl, a mely nem méltatlan arra, hogy a többi, még szentebb, zsolnár között szintén meghallgattassék. S ha jól megértettük, nem disharmo-

¹ Neuberg, Carlyle német fordítója, szerint az emléktáblára irt vers a „Vihar”-ból van s Szász Károly fordításában így hangzik:

Miként e látszat lenge szövete:
Az égverő tornyok vagy paloták,
Dús templomok, maga e földgolyó,
S mi rajta van, mind semmivé oszol,
És mint e hiu látmány, nyomtalan
Eltűnik

L. Shaksperre színművei. Kiadja a Kisfaludy-társaság. 11-ik kötet. A vihar. IV. felv., I. szin., 208. lap.

Ford. jegyz.

niában, hanem azokkal összhangban! Nem nevezhetem ezt a Shakspeare-t scepticusnak, mint azt annyian teszik, a kiket ennek a kornak a hittani perpatvar-kodások iránt tanusított közömbössége tévútra vezet. Nem; se hazafiatlannak nem mondom, bár hazafias-ságáról ő maga ritkán szól, se scepticusnak, bár Hitéről is keveset beszél. Ilyen „közömbösség“ egy-szersmind az ő nagyságának volt gyümölcse: egész szíve élt az imádásnak önalkotta nagy sphaerájában! a többi controversia, a mik életbe vágó fontossá-got öltöttek más emberek előtt, nem voltak azok ő rá nézve.

De nevezzétek imádásnak vagy akárminek, nem dicsőség-e, nem egész sorozata-e a dicsőséges dol-goknak, a mit Shakspeare hozott nekünk? A magam részéről úgy érzem, a szentségnek egy neme rejlik abban a tényben, hogy ily ember küldetett erre a földre. Nem szeme-e ő mindnyájunknak, ég küldötte, lehozója a meny-nyei világosságnak? S nem volt-e alapjában talán jobb, hogy ez a — minden tekintetben öntudatlan — Shaks-peare semmi tudatával nem bírt az ő égi küldeté-sének? Nem érezte, mint Mahomet, hogy azért, mert ő azokat a benső Fényességeket látta, kiválóképen az „Isten Prófétája“ lett volna, s nem volt-e ebben a tekintetben nagyobb Mahometnél? Nagyobb s ha szigorúan vesszük, mint ezt Dantenál tettük, nagyobb sikert elérő is. Mahomet képzelődése a saját próféta-ságáról lényegileg tévedés volt s kimagyarázhatatlan módon ilyenül maradt napjainkig; a meséknek, ráfo-gásoknak, türelmetlenségeknek egy olyan szövedékét vonva maga után, hogy kérdésessé vált az a fölfo-gásom, vajjon igazi látnok volt-e Mahomet, avagy inkább becsvágyó nyegle, az elvetemültség megteste-

sitője, nem szónok, hanem fecsegő! Számításom szerint magában Arábiában lesz Mahomet elnyűtté s merül feledésbe, míg Shakspeare és Dante mindig ifjak maradnak, míg ez a Shakspeare az Emberiségnek, Arábiának és minden más országnak, határtalan idő-kig papja marad!

Összehasonlítva bármily ismeretes íróval vagy dalnokkal, akár Aeschylussal, vagy Homérral, valódiság és egyetemesség tekintetében, miért ne volna ő épen oly maradandó, mint azok? Őszinte, mint azok; mélyre lenyúl az egyetemességbe és örökkévalóságba, mint azok. A mi Mahometet illeti, azt hiszem, jobb lett volna rá nézve, ha nem oly öntudatos! Szegény Mahomet; a minek tudatában volt, az csupa tévedés, hiábavalóság, trivialitás volt, a mint hogy ez mindig így történik. A mi benne igazán nagy volt, az egy-szersmind öntudatlan is volt: a sivatagnak arab oroszlánja, a ki mennydörgő hangon beszélt, nem szavakkal, a mikről azt gondolta, hogy nagyok, hanem tettekkel, érzésekkel, történelemmel, a melyek nagyok voltak! Koránja az izléstelen képtelenségek silány halmaza lett, egy perczre se hiszszük, mint ő maga, hogy Isten írta volna azt! A nagy ember itt is, mint mindig, természeti erő: a mi benne igazán nagy, tagolatlan mélységekből tör elő.

Jól van tehát: ez a mi szegény warwickshirei parasztunk, a ki egy színházi vállalkozóvá küzdötté föl magát, annyira, hogy immár nem szorult rá a koldulásra, a kire Southampton gróf kegyes pillantást vetett, a ki, hála sir Thomas Lucynek, a szinpadra lépett, a míg köztünk élt, nem számítottuk az istenek közé, mint Odint; — a mire nézve sokat lehetne mondani. De ismétlem: vegyétek fontolóra még ebben

a hősimádásra nézve nem kedvező korban is, mivé lett tényleg köztünk ez a Shakspeare. Nem odaadnánk-e szívesen bárkit is közülünk, akár egy millió angolt, csak őt nem, a stratfordi parasztot? A legmagasabb állású méltóságok egész seregeért nem adnók őt cserébe. Ő a legnagyobb, a mit valaha létre hoztunk. Idegen nemzetek között becsületet szerzett, s ő az angol tűzhely büszkesége, ugyan mi mindent könnyebben oda nem adnánk, mint őt? Fontoljátok meg, ha azt kérdeznék tőletek: angolok! indiai birodalmatokat vagy Shakspeareteket adnátok-e oda, — mi volna jobb, ha az ind birodalom vagy Shakspeare nem lett volna? Valósággal nehéz kérdés. Hivatalos személyek kétségkívül hivatalos nyelven felelnének; de nem volnánk-e mi kénytelenek így válaszolni: indiai birtok ide, indiai birtok oda, Shakspeare nem nélkülözhetjük. Az indiai birodalom egykor elszakad; de Shakspeare soha el nem válik tőlünk, örökre kitart velünk; mi Shakspearetól nem tágíthatunk!

Nem nézve a szellemi szempontokat, csak a valóságos, piaczi értékű, kézzelfoghatóan hasznos birtokot kell szem előtt tartanunk. Nem sok idő múlva Anglia, ez a mi szigetünk, csak egy kis részét fogja az angoloknak magában foglalni: Amerikában, új Hollandiában, keletre és nyugatra a két sarkig, a földgolyó nagy területeit az angol-szász faj árasztja el. S mi az, a mi mindezeket lényegileg egy nemzetté össze bírja tartani, úgy, hogy szét ne essenek s össze ne ütközzenek, de sőt békességben éljenek, testvéries egyetértésben, segítve egyik a másikat? Méltán tekintjük ezt a legnagyobb gyakorlati problémának, olyan dolognak, a minek megoldására az államhatalmak és kormányok minden alakzata szükséges: ugyan mi hát

az, a mi ezt dűlőre viszi? Parlamenti határozatok, közigazgatási hivatalnokok erre nem képesek. Amerika elszakadt tőlünk, a mennyire csak parlament ilyen szakítást véghez vinni képes volt. Ne nevezzétek fantasticus felfogásnak, mert sok a valóság benne, a mikor azt mondom: itt van egy angol király, a kit idő, változás, parlament vagy parlamentek csoportja trónjától meg nem foszthat! Ez a Shakspeare király, az ő megkoronázott souverainitásában, nem úgy tűnik-e föl, mint a szövetség-jelvények legnemesebbje, legbarátságosabbja s hozzá a legerőteljesebbje; elpusztíthatatlan; ebből a szempontból értékesebb, mint bármi más eszköz vagy rendszabály. Úgy képzelhetjük őt, mint a ki, évezredekén át, az összes angol nemzetek fölött csillog-ragyog. Paramattában, New-Yorkban, bárhol, bárminő polgármester fenhatósága alatt, angol férfiak és asszonyok imigyen szólnak egymáshoz: „Igen, ez a Shakspeare a mienk; mi hoztuk őt létre; általa beszélünk és gondolkozunk; vérünkéből való vér“. A legközönségesebb politikai érzéknek is ezt kell sugallnia.

Valósággal nagy dolog egy nemzetre nézve, hogy tagolt hangra tett szert; hogy egy olyan embert hozott létre, a ki dallamosan fejezi ki azt, a mi szíve rejtekében van. Itália¹ például, a szegény Itália széttagolva, szétszaggatva fekszik, mint egység, nem szerepel egy jegyzőkönyvben se, egy szerződésben se, de a nemes Itália tényleg egy: megteremtette az ő Danteját; Itália beszélhet! A minden oroszok czárja, az ő teméntelen szuronyával, kozákjával és ágyujával, nagy súlyt

¹ Emlékeztetem az olvasót, hogy Carlyle ezt 1840-ben írta.

helyez arra, hogy ekkora darab földet politikailag együtt tart; de beszélni még nem tud. Van benne valami nagy, de ez néma nagyság. Nincs meg benne a genius hangja, hogy minden ember, minden idők meghallják. Meg kell tanulni beszélni. Ő még mindig egy nagy, néma szörny. Ágyui és kozákjai a semmiségbe vesznek, míg Dante hangja mindig hallható lesz. Az a nemzet, a melyiknek egy Danteja van, úgy össze van forrva, a minő a néma Oroszország nem lehet. — Itt most be kell fejeznünk azt, a mit a Költő-Hősről elmondani kívántunk.

NEGYEDIK FELOLVASÁS.

A hős, mint pap. — Luther. — A Reformatio. — Knox.
A Puritanismus.

Jelen előadásunk a nagy emberről, mint papról szól. Ismételten megkíséreltük megmagyarázni, hogy a Hős minden fajtája lényegileg ugyanabból az anyagból való, hogy a hol egy, az Élet Isteni Jelentőségének megnyíló nagy lélek adatott, ott egyszersmind egy ember is támadt, a ki rátermett arra, hogy erről beszéljen, erről zengjen, ezért diadalmas, tartós formában küzdjön és dolgozzék; ott megjelen a hős, a kinek külső alakja az időtől és a körülményektől függ. A mint én felfogom, a pap is egy neme a prófétának: benne is az ihlet fényének kell lángolnia, ha meg akarjuk nevezni a dolgot. A nép isteni tiszteletének élén áll; ő az összekötő kapocs közte és a Láthatatlan Szent között. Ő a nép lelki kapitánya, a mint a Próféta lelki királya, egy sereg kapitánynyal: ő vezérli őket a mennyország felé, bölcs vezetéssel e Földön keresztül, ennek munkái által. Eszménye az, hogy ő is a láthatatlan magasságból alászálló hang legyen, a ki családiasabb módon ezt értelmezze, ezt magyarázza, ép úgy, mint a Próféta tevé. A láthatatlan mennyországot, „a Világegyetem nyílt titkát“, a mihez oly kevés embernek van szeme! Próféta ő, de kivetköztetve ennek félelmes ragyogásából, szelid, egyenletes világossággal tündökölve, mint a mindennapi élet tanítója. Ez, mondom, a pap eszménye. Így volt ez régen, így

van most és így leszen mindenkoron. Jól tudjuk, hogy nagy, igen nagy foka a türelmességnek szükséges ahhoz, hogy az eszményeket a gyakorlati életbe bele vigyük. De az a pap, a ki nem ilyen, a kinek nem ez a célja, a ki erre nem is törekszik, olyan jellem, a kiről e helyütt nem is akarunk beszélni.

Luther és Knox egyenesen hivatásszerűleg voltak papok s hivatásukat ennek közönséges értelmében hűségesen betöltötték. De célravezetőbb lesz, ha őket itt főleg történeti jellegükben vesszük szemügyre, nem annyira mint papokat, hanem inkább mint reformatorokat. Talán voltak papok, a kik ép oly kiválóak voltak, mint ők, nyugalmasabb időkben hűségesen elvégezték feladatukat, mint az isteni tisztelet vezetői, odaadó hősiességükkel fénysugarat hoztak le a mennyországából a nép mindennapi életébe; mintegy az Isten vezetése alatt azon az úton vitték azt előre, a melyen maguk is haladtak. De mikor ugyanaz az út rögös lett, tele küzdéssel, zürzavarral, veszedelemmel, az a lelki kapitány, a ki mindezen átvezetett, éppen nekünk, a kik az ő zászlója alatt álltunk, emlékezetesebbé vált, mint bárki más. Hadviselő, harczoló pap ő, a ki nem nyugodalmas, becsületes munkára vezette népét, békességes időben, hanem izgalmas, válságos időben bátor, becsületes küzdelemre: veszélyesebb és emlékezetesebb szolgálat, hogy magasztosabb-e, az más kérdés. Ezt a két embert legjobb papjaink közé számítjuk, a mennyiben legjobb reformatoraink voltak. Bátoran kérdezhetem, minden igazi reformator, már természeténél fogva, nem mindenek fölött pap-e? A mennyország láthatatlan igazságát a föld látható ereje ellen szólítja harczba; tudja, hogy a láthatatlan erős, az egyedül erős. Hisz a dolgok isteni igazságában; látnok,

a ki keresztüllát a dolgok külső leplén, a dolgok isteni igazságát tiszteli, egy vagy más módon ; szóval pap. Ha első sorban nem pap, reformatornak sohase fog beválni.

A mint láttunk nagy embereket, a kik különböző helyzetekben a vallásokat, az emberi lét hősies formáit alkották meg, Dante- és Shakspearetól megénekelt világnézeteket és életszabályokat, most az érem másik oldalát látjuk, a mi szintén szükséges, a minek szintén hősies módon kell végbemennie. Különös, hogyan kell ennek szükségessé válnia, pedig tényleg szükséges. A költő szeliden lobogó lángja kénytelen helyet adni a reformator magasra czikázó villámfényének ; szerencsétlenségre, a reformator is olyan egyéniség, a kinek nem szabad a történelemben hiányoznia ! Hiszen a költő, a maga szelidségével, mi egyéb, mint a reform eredménye és végső befejezése vagy jövőndőlés, a maga szertelenségében ? Vad Szent Domokosok és tbebei remeték nélkül nem lett volna dallamos Dante ; az Odintól Walter Raleigh-ig, Ulfilától Cranmerig megnyilatkozó gyakorlati, nyers tetterő tette képessé Shakspeare-t, hogy beszéljen. Hiszen az elsőrendű költő symptoma arra nézve, hogy egy kor elérte tetőpontját s be van fejezve, hogy rövid idő alatt új korszak támad s új reformra van szükség.

Kétségtelenül szebb volna, ha mindig a zene útján haladhatnánk, ha költők volnának megzabolázóink és mestereink, mint a régikor durva teremtéseinek Orpheus. Avagy a rhythmicus zenei út hiján milyen jó lenne, ha egyenletes úton törhetnénk előre, ha beérhetnők a békés papokkal, a kik napról-napra reformálnának. De nem így van ; épen ez utóbbi mód nem valósítható még meg. Sajnos, a harczoló reformator időről-időre szükséges és kikerülhetlen jelenség. Akadályoknak

sohase vagyunk hijával; a mi eddig vívmány volt, akadálylává válik, s annak szüksége merül föl, hogy lerázzuk, hátrahagyjuk, a mi gyakran rendkívüli nehézséggel járó feladat. Bizonyára eléggé ösmeretes, hogy egy olyan theorema, egy olyan világnézet, a mely egykoron az egész Világegyetemet felölelte, s a melylyel a világ egyik legnagyobb szelleme, a magasra szárnyaló, éleselméjű Dante is teljesen beérte, a következő században még közönséges értelmi tehetségű emberek szemében is kétesértékűvé vált és ma, mindnyájunk előtt, hihetlenné, elavulttá lőn, akárcsak az Odin-féle elmélet! Dante szemében az emberi lét s Isten bánásmódja az emberekkel a Pokol és Purgatorium által jól kifejezettnek tünt föl, Luthernek azonban nem. Hogy történt ez? Miért nem volt lehetséges Dante catholicismusának folytatása; sőt Luther protestantismusának kellett bekövetkezni? Fájdalom, semmi se maradandó.

Nem sokat adok a „faj haladására“, abban az értelemben, a mint manapság fejtegetik; azt se gondolom, hogy önök súlyt helyeznének rá, hogy erről sokat halljanak. Erről a tárgyról a szóbeszéd a leggyakrabban túlzásba megy és zavaros. De elősmerem, maga a tény eléggé kétségtelennek látszik, sőt annak a dolgok természetében mutatkozó kérlelhetetlen szükségességét nem tagadhatjuk. A mint másutt kifejtettük, minden ember nem csak tanuló, hanem cselekvő lény: a neki adományozott észszel tanulja, a mi a multban volt, de ugyanazzal az észszel tovább kutat, saját magából merít és fölfedezésre törekszik. Teljes eredetiség hijával senki sincs. Senki se hiszi, senki se képes azt hinni, a miben nagyatyja hitt; világnézetét, a végtelen világegyetemről való elméletét valamelyest kiszélesíti s nem hagyja magát semmi

elmélet által korlátoztatni, ha az még olyan emelkedett és ragyogó is, mondom, valamiképen kiszélesíti, kibővíti azt, úgy találja, hogy a mibe hihetett nagyatyja, az hihetetlen ő előtte, rá nézve hamis, összeegyeztethetlen azzal az új dologgal, a mit fölfedezett vagy észlelt. Ez a története minden embernek s az Emberiség történetében, nagy történelmi tényekben, forradalmakban, új korszakokban látjuk ezt kicsúcsosodni. Dante Purgatorium-hegye nem áll többé „a földgolyó másik fele oczeánjában“, mihelyt Columbus oda vitorláz! Az emberek ilyen dolgot nem találnak a földteke másik felén. Ott ugyan nincs. A benne való hitnek meg kell szűnnie. Így vagyunk a világon minden hittel, a hitnek minden rendszerével s az ezekből eredő életelvekkel is.

Ha még hozzáveszszük azt a szomorú tényt, hogy a mint a Hit meginog, a gyakorlati élet is ingoványra kerül, tévelygés, igazságtalanság és nyomor lépnek föl mind nagyobb-nagyobb mértékben, elég anyagot találunk a forradalomra. Egy embernek, a ki derekasan, becsületesen akar valamit tenni, minden körülmények között erős hitre van szüksége. Ha minden egyes alkalommal a világ helyeslésére van utalva, ha nem nélkülözheti a közhelyeslést s nem érvényesítheti a maga akaratát, nem egyéb meghunyászkodó rab-szolgánál; a kezére bizott munka tönkre megy. Minden ilyen ember napról-napra hozzájárul a kikerülhetetlen bukáshoz. Bármilyen munkát tisztességtelen módon, csupán a látszat kedvéért végez, ez új sérelemmé válik és valakire nézve új nyomor forrásává. A sérelmek halomra gyűlnek, mignem elviselhetetlenekké válnak és azután erőszakosan döntetnek porba, mintegy fölrobbantva tepertetnek el. Dantenak magasztos, ma

már elméletileg elfogadhatatlan hitét, a hitetlen, kételkedő, nem becsületes gyakorlat által kiforgatott catholicismust Luther szétrobbantotta; Shakspeare nemes feudalismusának, bármily ragyogónak látszott s volt is az valósággal, a francia forradalom vetett véget. A megtorlódott sérelmek betű szerint fölrobbantak, vulcanicus erővel zúzottak porrá, s hosszú, zavaros korszakok előzik meg a dolgok új rendjét, új rend áll be.

Bizonyára elszomorító lenne, ha a dolognak csupán ezt az oldalát néznők s minden emberi véleményben és cselekedetben csupán azt a tényt találók, hogy azok bizonytalanok, időlegesek, a mulandóság törvényének vannak alávetve. Voltakép nem így van: minden halál, itt alatt, csak a testnek elmulása, nem a lényegé, a léleké; minden pusztulás, erőszakos forradalom révén vagy bármi más úton, csak új teremtés, szélesebb alapon. Az Odinismus a Bátorságon alapult, a Kereszténység az Alázatosságon, a Bátorságnak egy nemesebb fajtáján. Minden gondolat, mely az ember lelkében becsületesen támadt, nem volt egyéb, mint becsületes bepillantás az Isten igazságosságába, s egy olyan igazságot foglal magában, a mely minden változáson keresztül megmarad, örökös birtokul mindnyájunk számára. A másik oldalon pedig az a melancholikus felfogás, hogy minden ember, minden helyen és időben, kivéve a mienket, egész életét vak, elítélendő tévedésért áldozta föl, pogányok, scandinávok, mahomedánok, mind, csak azért, hogy az utolsó, valódi igazságnak birtokába jussunk! Minden nemzedék elpusztult és tévedett, csak azért, hogy az élő nemzedéknek egy kis része a maga igazához jusson és meg legyen mentve. Mind előre tört, a világ kezdete óta minden nemzedék, mint

az orosz katonák a schweidnitzi erőd vivó-árkaiban, csak azért, hogy holt testeikkel megteljenek az árkok s mi, azokon át, a várba jussunk! Hihetetlen föltevés.

Láttunk mi már ilyen hihetetlen, büszke önérettel föntartott föltevéseket s láttunk egy vagy más szegény embert, a mint, hozzátartozóival, holt testek fölött rohant a biztos győzelem felé: de a mikor véleményével és végső, csalhatatlan credójával ő is összerogyott az árokban s maga is hulla lett, mit lehetett akkor mondani? Az emberi természetben rejlő fontos tény az, hogy a saját véleményét úgy tekinti, mint véglegest, s erősen ragaszkodik hozzá. Azt hiszem, hogy egy vagy más irányban mindig ezt teszi, de szélesebb alapon, okosabb módon kell ennek történnie. Minden igaz ember, a ki él s a ki valaha élt, nem ugyanannak a hadseregnek katonája-e az Ég vezetése alatt, küzdve ugyanazon ellenség: a Sötétség és a Gonosz birodalma ellen? Miért kelljen félreösmernünk egymást, miért kelljen egymás ellen küzdeni s nem a közös ellenséggel, csupán az egyenruha különbözősége miatt? Minden egyenruha jó, ha igaz, bátor harczost takar. Üdvözlünk minden fegyvernemet, az arab turbánt, a könnyű kardot, Thornak erős, a Jötunokat összemorzsoló kalapácsát. Luther harczyi riadója, Dante dallamos szózata, minden igaz dolog velünk van s nem ellenünk. Mind egy kapitány vezénylete alatt állunk, ugyanannak a hadseregnek katonái. Vegyük szemügyre ennek a Luthernek harczmodorát; milyen fajta küzdelmet folytatott s hogyan viselte magát. Luther is egyike volt szellemi Hőseinknek s prófétája volt nemzetének és korának.

Bevezetésként talán helyén való lesz egy meg-

jegyzést tenni a bálványimádról. Mahomed egyik jellemvonása, a mi közös minden prófétával, a határtalan, kérlelhetetlen ellenszenv a bálványimadás iránt. Ez a próféták nagy feladata: a bálványimadás, vagyis a holt bálványoknak, mint Istenségnek imádása olyan valami, a mivel nem békülhetnek ki, hanem folytonosan harczban állanak vele, szakadatlanul megbélyegzik; minden bűn között ez a legnagyobb, a mi e földön elkövethető. Jegyezzük ezt meg jól. Nem akarunk itt a bálványimadásnak, mint theologiai kérdésnek vitatásába bocsátkozni. Bálvány = Eidolon, látott dolog, jelkép. Nem Isten, hanem az Isten jelképe; s talán méltán lehet azt a kérdést fölvetni, hogy vajjon a legelvakultabb halandó többre tartotta-e azt a jelképnél. Azt képzelem, nem gondolta, hogy a saját kezével megalkotott szegényes kép Isten volna, hanem az Istent jelképezte, az Isten valami úton-módon benne volt. S most, ebben az értelemben, kérdjük: minden imadás nem symbolumok, eidola, látott dolgok útján történik-e? Hogy mint szobor vagy kép, a testi szemnek látható, látott dolog, avagy csupán a belső szemnek, a képzelő erőnek, a szellemnek látható: ez csak fölületes, de nem lényeges különbséget képez. Mégis csak látott dolog, Istent jelző, szóval: bálvány. A legszigorúbb puritánnak megvan a maga hitvallása, az isteni dolgokról való felfogása s ezen a nyomon való szertartása, mert csak ezen az úton jut kifejezésre imádata. Minden hit, liturgia, vallásos formák, felfogások, a melyek arra vannak hivatva, hogy a vallásos érzéseket kifejezésre juttassák, ebben az értelemben eidola, látott dolgok. Minden néven nevezendő imadás jelképek, bálványok útján megy

végbe: azt lehet mondani, minden bálványimádás viszonylagos, s a legrosszabb is csak nagyobb mértékben a bálványt imádja.

Miben rejlik tehát a rossz? Valami végzetszerűen rossznak kell benne rejlenie, mert különben komoly próféta-lelkek nem kárhoztatnák olyannyira. Miért oly gyűlöletes a bálványimádás a próféták előtt? Úgy tetszik nekem, hogy ezeknek a nyomorúságos fa-jelképeknek az imádásában a mi a prófétát leginkább kihozta sodrából s lelke legbensőbb zugát méltatlankodással és undorral töltötte el, nem is éppen ez volt, mi lelke előtt lebegett, s a kárhoztató szavak kiejtésére indította. A mint láttuk, a legdurvább pogány, a ki Canopust vagy a kábai fekete követ imádta, különb volt a lónál, a mely épen semmit se imádott. Hiszen ebben a szegényes tényben az állandó érdemnek egy bizonyos neme nyilvánult; rokon azzal, a mit a költőkben ma is becsülünk, a végtelen, isteni szépség felösmerése s a csillagokban és minden természeti tárgyban való feltűntetése. Mért ítéli el hát őt a próféta oly könyörtelenül? A legnyomorultabb fetisximádó halandó, a míg szive csordultig van vele, inkább szájalomra méltó s legfőlebb arra való, hogy ne vessük és kerüljük, de nem arra, hogy gyűlöljük. Csak hadd legyen szive telítve, sötét, szűk értelmének egész köre ez által lesz ragyogóvá; szóval hadd higgyen az ő fetisében egész lélekkel, azt merném mondani, hogy ha nem is jár jól, de mégis a lehető legjobban, s hagyjuk magára, ne zavarjuk őt.

De itt lép előtérbe a bálványimádás végzetes állapota, az t. i., hogy a próféták korszakában senkinek lelke nincs többé bálványával vagy jelképével

becsületesen eltelve. Mielőtt a próféta kitámad, a ki látja, tudja, hogy a bálvány merőben fa, sok emberben már kezd homályosan derengni a kétely, hogy csakugyan nem sokkal több. Elítélendő bálványimádás az, a mely az őszinteség hijával van. A kétely megörklé már ennek a szivét; az emberi lélek görcsösen ragaszkodik bálványához, de félig-meddig már érzi, hogy az nem egyéb csalóka képnél. Egyike ez a legszomorúbb látványoknak. A lelkek többé már nincsenek telítve a fetissel, csak azt vélik, hogy telítve vannak s el szeretnék hitetni magukkal, hogy csakugyan telítve vannak. „Ti nem hisztetek, — mondja Coleridge — ti csak azt hisztetek, hogy hisztetek.“ Végső jelenete ez mindennemű imáadásnak és symbolismusnak; biztos jel arra, hogy a halál közel van. Egyenértékű azzal, a mit napjainkban formalismusnak, a formulák bálványozásának nevezünk. Erkölcstelenebb tettet emberi teremtes véghez vinni nem képes, mert ez minden erkölcstelenség kezdete, vagyis inkább mindennemű erkölcsiség lehetetlenné válik; ez által van — végzetes, delejes álomba ringatottan — megbénítva a legbensőbb erkölcsi lélek. Az emberek többé nem őszinték. Nem csodálom, ha a komoly ember pelengérre állítja, megbélyegzi, kiolt-hatatlan ellenszenvvel üldözi. Ő és ez, minden jó és ez: halálos ellenségek. A kárhozatos bálványimádás álnokság s épenséggel az, a mit az őszinteség alakoskodásának nevezünk. Őszinte alakoskodás, — érdemes erről gondolkodni! Az imáadás minden alakulata ezzel a phasissal végződik.

Azt találom, hogy Luther bálványok rombolója volt, ép úgy, mint minden más próféta. A Koreidáknak fából és méh-viaszból csinált bálványai nem

kevésbé voltak gyűlöletesek Mahomet szemében, mint Tetzelnék birkabőrre tintával írt s bűnbocsánatot adó czédulái Luther szemében. Minden Hősnek, minden időben és helyen, minden körülmények között, az a sajátsága, hogy visszatér a valósághoz, hogy magukra a dolgokra s nem azok külső látszatára támaszkodik. Összhangban azzal, hogy a dolgok fenséges valóságát szereti és tiszteli, kifejezetten vagy mély, szótalan áhitattal ép úgy válnak előtte türhetetlenekké és undorítókká a dolgoknak külső, üres czafrangjai, legyenek azok bármily rendszerezsek, tetszetősek, Koreisák vagy Conclavek által szentesítettek. A protestantismus is egy próféta munkája: a 16-ik századnak prófétaműve. Egy régi, hamissá vált és bálványimádásszerű dolognak becsületes szétrombolásához az első lökés; előkészítése egy új dolognak, a melynek igazán és valóban isteninek kell lennie!

Első tekintetre úgy néz ki a dolog, mintha a protestantismus teljesen felforgató volna azzal szemben, a mit hősimádásnak nevezünk, s az emberiség számára a lehető jó, vallásos és társadalmi élet alapját képezi. Gyakran lehet hallani, hogy a protestantismus egy új korszakot teremtett, gyökeresen mást, mint a minőt eddig látott a világ, az „egyéni vélemény“ korszakát, a mint nevezik. A pápa elleni fel-lázadásban minden ember a saját maga pápája lett s azt tanulta meg, hogy semmi néven nevezendő pápában vagy szellemi hős-kapitányban többé bizni nem lehet! Ennélfogva nem lehetetlenség-e minden szellemi egység, hierarchia és alárendeltség az emberek között? Ezt halljuk untalan. Nem szükséges tagadnom, hogy a protestantismus lázadás volt a szellemi felsőségek, a pápák és sok más ellen. Azt is meg-

engedem, hogy az angol puritanismus, a földi hatalmasságok elleni lázadás, a második felvonás volt, hogy maga a rettenetes francia forradalom a harmadik felvonás, a melynek czélja az volt, hogy minden földi és szellemi fenhatóság eltöröltessék. A protestantismus az a főgyökér, a miből a mi egész, rákövetkező európai történelmünk kiágazik. Mert a szellemi mindig megtestesülést keres az emberek világi történetében; a szellemi a kezdete a világinak. S bizonyos, hogy most mindenütt felhangzik a kiáltó szózat a Szabadságért, az Egyenlőségért, a Függetlenségért és így tovább; királyok helyébe választói jog és választási urnák léptek; úgy látszik, mintha a Hős fenhatósága, souverainitása, vagy az emberek loyalis engedelmessége, alárendeltsége egy emberrel szemben, világi és szellemi dolgokban egyaránt, örökre kipusztult volna a világból. Kétségbe lennék esve a világ sorsa felől, ha így lenne. Legmélyebb meggyőződésem, hogy nincs így. Uralkodó fenségek, igazi, világi vagy szellemi souverainek nélkül csak anarchia lehetséges, a világon a leggyűlöletesebb dolog. De én azt találom, hogy a protestantismus, bárminő anarchikus democratiát is idézett elő, új, szellemi fölénynek és új rendnek a kezdete. Azt találom, hogy lázadás a hamis fenhatóság ellen; fáradságos, de elkerülhetetlen előkészület arra, hogy az igazi uralkodó fenségek foglaljanak közöttünk helyet! Érdemes ezt egy kissé megmagyarázni.

Hadd jegyezzük meg mindjárt előljáróban, hogy az „egyéni meggyőződés“ voltaképp nem új valami, hanem abban a korban volt új dolog. Nincs semmi lényegileg új vagy sajátlagos a Reformatióban; visszatérés volt az Igazhoz, a Valósághoz, ellentétben a

Hazugsággal és a Látszattal, a mint minden Haladás és Fejlődés így történik mindenha. Ha jól megfontoljuk, az egyéni vélemény szabadságának minden időben léteznie kellett. Dante szeme nem volt elvakítva; bilincseket nem rakott magára, otthonos volt a maga catholicismusában, szabadon látó lélek maradt, a míg egy sereg szerencsétlen Hogstraten, Tetzl és dr. Eck rabszolga lett. A meggyőződés szabadsága? Nincs az a békó vagy bárminemű külső erő, a mi egy ember lelkét arra indíthatná, hogy higgyen vagy ne higgyen; meggyőződése: az ő benső, elidegeníthetetlen világossága; egyedül Isten kegyelméből akar uralkodni és hinni! A legszánandóbb sophisticus Bellarminnek, vak hitet és föltétlen engedelmisséget prédikálva, a meggyőződés egy különleges neménél fogva először is le kellett mondania arról a jogáról, hogy meggyőzőssék. „Egyéni meggyőződése“ bírta őt arra, hogy ezt, mint a rá nézve leginkább követésre méltó utat válaszsza. Az egyéni meggyőződés joga fennáll, teljes erejében, a míg csak igaz emberek lesznek. Az igaz ember egész meggyőződéssel, a benne élő egész világossággal és ítélő-tehetséggel hisz és mindig így is hitt. Az álnok ember, a ki erőlködik „hinni, hogy higgyen“, természetesen másként jár el. A protestantismus azt mondja ez utóbbinak: el veled! az előbbinek: jól cselekedtél! Voltakép nem új mondas, hanem visszatérés a régi mondásokhoz, a melyek örökké fölhangzottak. Légy igaz, légy őszinte: ismét ez volt a jelszó. Mahomet lelke egész erejével hitt; Odin is, ő és az odinismusnak minden igaz követője. Ők egyéni meggyőződésük révén ítélkeztek így.

S most merem állítani, hogy a becsülettel megalakított egyéni meggyőződés nem végződik szükség-

képen önző függetlenségben, elszigeteltségben, sőt ellenkezőleg. Nem a becsületes vizsgálódás az, a mi anarchiát idéz elő, hanem a tévelygés, az őszinteség hiánya, a fél-hit és az igazságtalanság. A tévelygés ellen protestáló ember azon az úton van, hogy egyesüljön minden olyan emberrel, a kik hisznek az igazságban. Nincs meg a lehetőség az egyesülésre azokkal, a kik csupán a mendemondákban hisznek. Mindannyinak a szive halott, nem él bennük a való dolgokhoz vonzó rokonszenv hatalma, különben ezekben hinnének s nem a mendemondákban. S ha nincs bennük rokonszenv a dolgok iránt, mennyivel kevésbbé van embertársaik iránt! Nem képes egyesülni az emberekkel: anarchista. Csak az őszinte emberek világában lehetséges az egyesülés, de köztük aztán annyi mint biztos.

Mert, jegyezzünk meg jól egyet, a mire, ebben a vitában, nagyon is sokszor nincsenek kellő tekintettel, sőt a mit teljesen szem elől tévesztenek: azt ugyanis, hogy nem szükséges az embernek magának fedeznie föl az igazságot, a miben hisz és pedig őszintén hisz. Nagy ember, a mint mondtuk, mindig őszinte, ez az ő nagyságának első föltétele. De az embernek nem szükséges éppenséggel nagynak lennie, hogy őszinte legyen, ez nem a természetnek s minden időknak, hanem csupán bizonyos romlott, szerencsétlen korszakoknak a kivánalma. Egy ember hiheti, magáévá teheti, a legelfogadhatóbb módon, azt, a mit mástól kapott és pedig határtalan hálával eltelve ama másik iránt! Az eredetiség érdeme nem az újdonság, hanem az őszinteség. A hívő ember eredeti ember: bármit higgyen is, nem másért, hanem önmagáért hiszi. Ebben az értelemben Ádám minden fiából őszinte, eredeti

ember válhat; egy halandó sincs arra kárhoztatva, hogy ne legyen őszinte. Egész korszakok, a miket mi a hit korszakainak nevezünk, eredetiek, s bennük minden ember, vagy legalább is a nagy rész, őszinte. Ezek a nagy és gyümölcsöző korszakok; minden munkás, minden szakmában, nem a látszatra, hanem a valóságra dolgozik; minden munkának megvan a sikere; az ilyen munkának egyetemes összesége nagy, mert minden egyes porczikája ugyanegy cél felé irányul, minden egyes része gyarapító és nem apasztó jelleggel bír. Itt van igaz egyesülés, valóságos királyság, hűség, minden csupa igazság és áldás, a mennyire a szegény föld áldásos lehet az emberekre nézve.

Hős-imádás? Abból azonban, hogy valaki önálló, eredeti, igaz, vagy akárminek nevezzük is, nem következik, hogy más emberek igaza iránt tisztelettel ne viseltessék, s azokban ne higgyen! Csak az következik, csak arra van indítatva, szükségképen és kérihetetlenül, hogy más emberek holt formuláiban, a a mendemondákban és hazugságokban ne higgyen. Az ember nyitott szemekkel fogja föl az igazságot, épen, mert szemei nyitva vannak: szükséges-e becsuknia, még mielőtt mesterét szeretni megtanulta? Egyedül ő képes szeretni, valódi hálával és odaadó hűséggel, a Hős-Tanítót, a ki a sötétségből a világosságba vezette. Nem igazi hős és a kigyónak eltaposója egy ilyen ember, méltó a legnagyobb tiszteletre? A fekete szörnyet, az Álnokságot, ellenségünket e világon, a földre teríti az ő bátorsága; ő volt az, a ki meghódította nekünk a világot! Ime tehát, nem így tisztelték-e Luthert magát, mint igazi pápát vagy lelki atyát, a mint hogy tényleg az volt? Napoleon a sansculottismus határtalan lázadása közepette lett királylyá.

A hős-imádás sohasem hal ki, nem halhat ki. Hűség és fensőség örökkévalók, e világon: s az van bennük, hogy nem cifraságra és látszatra, hanem valóságra és őszinteségre vannak alapítva. Az „egyéni meggyőződés“ nem szem-becsukás, hanem az által alakul, hogy szemünket nyitva tartjuk s látunk valamit! Luther küldetése az volt, hogy trónvesztésekké tegye a hamis pápákat és hatalmasokat, s új életet és erőt keltsen a bár messzi jövőben támadó valódiak számára.

Szabadság, egyenlőség, választói jogok, függetlenség és a többi, — mindezeket időleges s épen nem végleges jelenségeknek kell tartanunk. Bár valószínűleg soká tartanak s mindnyájunk rovására gyászos zavarokkal járnak, mégis úgy kell üdvözölnünk e jelenségeket, mint az elmúlt bűnök büntetését s jövőendő, megbecsülhetetlen áldások zálogát. Minden irányban sokba került, míg az emberek odahagyták a látszatot s visszatértek a tényekhez, de került legyen bármibe, annak meg kellett történnie. Mire mehetnénk ál-pápákkal, egyéni meggyőződés hiányában szenvedő hívőkkel, kuruzslókkal, a kik azzal dicsekednek, hogy becsapottaknak parancsolnak? Csupa nyomorúság és sikertelenség. Nem-őszinte emberekből nem lehet társulatot alakítani; csak mérőnnyel és csapózsínórral lehet házat építeni — derékszögbe! Azt látom, hogy ebben a vad, forradalmi munkában, a protestantismustól kezdve, a legáldásosabb eredmény van készülöben: nem eltörlése a hős-imádásnak, hanem inkább a hősök egy egész rajának előkészítése. Ha a hős őszinte embert jelent, mért ne lehetne mindnyájunkból hős? Egy, csupa őszinte emberekből álló, hívő világ, volt már ilyen, lesz is ehhez hasonló, kikerülhetetlenül. Ezek lennének az

igazi hős-imádók: soha se tehetnének szert a jobbak nagyobb tiszteletre, mint ott, a hol mindenki igaz és jó! De siessünk vissza Lutherhez és életéhez.

Luther születéshelye Eisleben, Szászországban; itt látott napvilágot 1483. november 10-én. A véletlen juttatta Eislebent ehhez a megtisztelő kitüntetéshez. Szülei, a környékbeli Mohra nevű falu szegény bányamunkásai, az eislebeni téli vásárra mentek; a zsibongó lármá közepette az asszonyt szülési fájdalmak fogták el, egy szegény vityillóba vitték, s a fiú, a kinek életet adott, Luther Márton volt. Csodálatos dolog! Ez a szegény Lutherné, férjével, bevásárlás céljából indult útnak; talán azért, hogy eladjon egy marék maga-fonta fonalat, s vegyen télire egy pár aprócseprő dolgot, a mit piczi háztartása igényelt; széles e világon nem volt ezen a napon jelentéktlenebbnek látszó egy pár ember, mint ez a bányász és a felesége. És mégis, hozzájuk képest, mi volt mindaz a sok császár, pápa és potentát? Ismét egy Hatalmas Ember született itt, a kinek fénye, mint világító torony ragyogott hosszú századokon és világtörténeti korszakokon át; az egész világ várt erre az emberre. Csodaszerű, nagy dolog ez. Egy másik születési helyhez vezet vissza, egy még szerényebb körbe, tizennyolcz századdal ezelőtt, a melyről jobb, ha semmit se szólunk, hanem inkább némán, csendben rá gondolunk, mert mit ér ilyenkor a szó! Elmúlt a csodák kora? A csodák kora mindig itt van!

Azt találom, hogy merőben Luther funkciójához tartozik ezen a földön, s kétségkívül a Gondviselés bölcsen rendelte erre a célra, — az a Gondviselés, mely fölötté, mindnyájunk és minden dolog fölött uralkodik — hogy szegénynek született s szegényül

nőtt föl, egyikeként a legszegényebb embereknek. Koldulni volt kénytelen, a mint az iskolás gyerekek-nél abban az időben szokás volt, alamizsnáért énekelve, ajtóról-ajtóra. Nélkülözés, kemény szükség voltak a szegény fiú társai; nem volt sem ember, se tárgy, a mi hamis álarczot öltött volna arra a célra, hogy Luther Mártonnak hizelegjen. Dolgok s nem azok hiú árnyai között volt ő nagyra növendő. Vasgyuró kinézésű, de gyöngé egészségű gyerek, nagy, sovár lelkével, tele mindenféle tehetséggel és fogékonysággal, sokat szenvedett. De épen az volt a feladata, hogy ösmeretségbe lépjen a valóságokkal, s bármi áron fenn is tartsa ezt az ösmeretséget; feladata volt: visszavinni az egész világot a valósághoz, mert túl-sok ideig maradt a látszatnál! Téli hóviharakban, ádáz sötétségben és nyomorúságban megedzett ifjú lépett elő a zivataros Scandináviából, erős, mint egy igazi férfi, mintregy isten: egy keresztyén Odin, egy bátor Thor, az ő mennydörgő kalapácsával, hogy szétüssön az ugyancsak rút Jötunok és óriás szörnyek között.

Azt képzeljük, hogy életében fordulópontot Elek barátjának halála képezett, a kit Erfurt kapuja előtt a villám sujtott agyon. Luther ifjú éveit jól-rosszul küzdötte keresztül; minden akadály daczára rendkívüli szellemi erőt és tudás-vágyat tanusított. Atyja kétségkívül abból indult ki, hogy fia sokra viheti, s épen ezért a jogra adta. Ez volt az a pálya, a melyen emelkedni lehetett; Luther, a nélkül, hogy valami különös hajlamot érzett volna magában, tizenkilencz éves korában rá állt. Elek és ő Mansfeldben az öreg Lutheréket látogatták meg; visszatérőben, Erfurt közepében, egy égi háború lepte meg őket; a villám lesuj-

totta Eleket, a ki holtan rogyott Luther lábaihoz. Mi ez a mi életünk? — Egy pillanat alatt semmivé lesz, elég, mint egy papirtekercs, a pusztá semmiségbe vesz! Mit ér minden földi nagyság, kancellárság és királyság? Itt fekszenek összeomolva! Megnyilt előttük a Föld, egy percz alatt semmivé lesznek, az örökkévalóság pedig itt van. Szíven találva, Luther azt határozta, hogy magát Istennek, egyedül Isten szolgálatára szenteli. Atyja és mások ellenzése daczára barát lett az erfurti Augustinus-klostromban.

Valószínűleg ez volt Luther életében az első fény-pont, a midőn akarata először érvényesült a maga teljességében; de egyszersmind ez volt a sötétség országában az első fénysugár is. Azt mondja ő, hogy ájtatos barát volt, „ich bin ein frommer Mönch gewesen“! Becsületesen, nagy erőfeszítéssel iparkodik, hogy komoly elhatározásának igazát kiküzdje, de csekély sikert ért el. Nyomorúsága nem csökkent, sőt inkább a végtelenségig fokozódott. Nem az volt a sérelme, hogy, mint noviciusnak, a klostromban mindenféle rabszolga-munkát kellett végeznie: mély, komoly lelke sötét töprengésbe mélyedt, azt hitte, hogy időnap előtt meghal s még a halálnál is rosszabb sorsra jut. A szegény Luther iránti való újabb részvétellel értesülünk arról, hogy ebben az időben kimondhatatlan nyomorúságtól való rettegésben élt, azt képzelte el, hogy sorsa örök kárhozat. Nem így nyilatkozott-e meg az emberi természet őszinte alázata? Mi volt ő, hogy a mennyországra érdemes lett volna? Ő rá nézve, a ki csak a nyomorúságot, a keserves szolgaságot ismerte, az evangéliumi izenet olyan meglepő volt, hogy el sem bírta hinni. Nem ment a fejébe, hogy koplalások, vigiliák, formalitások és misék által a

lélek megváltható legyen. A legsötétebb tompultságba esett; a határtalan ketségbeesés szélén támoilyogva vándorolt.

Áldott fölfedezés volt rá nézve, hogy ez időtájt az erfurti könyvtárban egy régi latin Bibliára bukkant. Annak előtte sohase látta a könyvet. Egyebet tanult abból a koplalásnál és a vigiliáknál. Segítségére volt egy, ájtatos gyakorlatokban tapasztalt testvér-barát. Luther megtanulta, hogy az embert nem az énekes misék, hanem az Isten véghetetlen kegyelme váltja meg: sokkal elfogadhatóbb föltevés. Fokozatosan erre épített, mint sziklára. Nem csoda, hogy úgy tisztelte a Bibliát, a mi neki oly áldásosan segítségére vált. Úgy dicsőítette, mint a hogy a legfelsőbb Lény szavát ilyen embernek dicsőítenie kell. Elhatározta, hogy ehhez tartja magát, a minthogy egész életén át, utolsó leheletéig, szilárdul így is cselekedett.

Ez az ő kiszabadulása a sötétségből, végleges diadala a sötétség fölött, a mit megtérésének nevezünk: ő rá nézve a legfontosabb korszak. Hogy napról-napra nőtt békében és tisztaságban, hogy kifejtve nagy tehetségeit s a benne rejlő nagy tehetségeket, a klastromban, az egész országban hatalmasságá nőtte ki magát, s az élet minden becsületes foglalkozásában mindinkább hasznossá vált, — mindez természetes eredmény. Az Ágoston-rend missióba küldte ki, mint olyan embert, a kinek tehetsége, hűsége képessé tette arra, hogy az ügyeket jól ellássa; a szász választó, Frigyes, a bölcsnek nevezett, s a ki igazán bölcs és igazságos fejedelem volt, szemet vetett reá, mint értékes emberre, s az új wittembergi egyetemen tanárnak nevezte ki s egyszersmind lelkésznek is, s Luther mindkét minőségben, mint mindenkor, a mindennapi

élet csendes folyamatában, kötelességének eleget tett, s minden jó ember becsülését hova-tovább inkább kiérdemelte.

Huszonhét éves volt, a mikor először látta Rómát, a hova a klostrom küldötte őt. II. Gyula pápa s mindaz, a mi Rómában történt, ámulattal töltötte el Luther lelkét. Úgy ment oda, mint a szent városba, Isten legfőbb papjának trónusához és találta — azt, a mit tudunk! Sok mindenféle gondolat támadt benne, a mikről nincs tudomásunk, s ő maga se birt számot adni. Ez a Róma színtere a hamis papoknak, a kik nem a szentség szép mezébe, hanem egészen más mezbe voltak burkolva, ez a Róma hamis: de mit tartozik az Lutherre? Ő, a kicsinyke ember, hogyan képes ő reformálni a világot? Ez meg se fordult a fejében. Szerény, magános ember létére hogyan elegyedhetne ő bele egy egész világ dolgába? Ez sokkal magasabban álló emberek feladata. Az ő feladata az volt, hogy a saját dolgát bölcsen végezze ezen a világon. Hagyjátok őt, hadd teljesítse a maga szerény kötelességét, a többi, bármily rettenetesnek és borzalmasnak is látszik, nem az ő, hanem az Isten kezében van.

Különös arra gondolni is, hogy mi vége lesz, ha a római pápaság nem veszi számba ezt a Luthert, hanem tovább halad nagy, romboló pályáján, nem keresztezi ez a kis ösvény, s nem kényszeríti őt a támadásra! Ebben az esetben könnyen megfogható, hogy ő Róma visszaéléseivel kibékül, s a Gondviselésnek lesz föntartva s Istennek a magasban, hogy elbánjon velük! Szerény, békességes ember, a ki nem siet tiszteletlenül megtámadni előljáróit. A mint mondom, feladata tisztán az volt, hogy megtegye a maga

kötelességét, a romlott világ zűrzavara közepette, s megmentse a saját lelke üdvösségét. De a római főpapság útjába állt: a távoli Wittenbergben se élhetett Luther békében tőlük; erre aztán ő is tiltakozott, ellenállt, a végletekig ment; ütésre ütés következett s így állott elő köztük a döntő ütközet. Érdemes ezt hangsúlyozni Luther történetében. Talán soha nagyobb bonyodalmat nem idézett elő olyan szerény, békés hajlamú ember. Nem zárkozhatunk el az elől, hogy mennyire szerette a magányt, a csendes visszavonultságot, s egyenesen akarata ellenére vált híressé. Hírnév: ugyan mit használhatott az neki? Vándorlásának célja e földön a végtelen mennyország volt; rá nézve kétségen felül álló cél: egy pár év alatt vagy eléri vagy örökre elveszti! Gondolom, szóra se érdemes az a nyomorúságos elmélet, a mely szerint az augustinus barátinak közönséges szatócsirígysége támadt föl a dominicanus ellen, ez hevítette Luther haragját s ebből eredt a protestans reformatio. Azoknak, a kik ezt az elméletet még ma is föntartják, ha ugyan vannak ilyenek, ezt mondjuk: éljétek bele először magatokat abba a gondolkörbe, a melyben lehetséges Lutherről vagy egy hozzá hasonló emberről józanul ítéletet mondani, akkor lehet vitatkozni.

X. Leo — a kinek egy kis pénzre volt szüksége s a ki egyébként, úgy látszik, inkább pogány mint keresztény volt, ha ugyan egyáltalán volt valami — Tetzelt barátot üzleti dologban, minden lelki furdalás nélkül, gondatlanul küldötte Wittenbergbe, a hol a kiküldött botrányos vásárba bocsátkozott. Luther hívei vettek bűnbocsánati czédulákat s a gyónáskor azzal állottak elő, hogy az ő bűneik már meg vannak bocsátva. Luther, ha csak nem akarta cserbe hagyni állását, s

hitvány alamuszi és gyáva nem akart lenni, a maga szűk körében, a mely utoljára is az övé volt és senki másé, kénytelen volt gátat vetni a bünbocsánati szédelgésnek, s fennen hirdetni, hogy az haszontalanság és gonosz tréfa, hogy olyan czédulák által senki bünbocsánatban nem részesülhet. Ez volt a kezdete az egész reformationnak. Tudjuk, hogy keletkezett: Tetzl első nyilvános föllépésétől, 1517. október utolsó napján, az ellenáramlat és ellenérvek támadásáig; — mindig tovább terjedve, mindig magasabbra csapkodva, a míg nem lehetett határt szabni, — elárasztotta, magával ragadta az egész világot. Luthernek szivevágya az volt, hogy ezen és más visszaélésen segítsen; de még gondolatban is távol volt attól, hogy az egyházban szakadást idézzon elő, vagy épen lázadást a pápa, a kereszténység atyja, ellen. — Az elegáns pogány pápa nem sokat törődött ezzel a baráttal és elveivel; óhajtottá azonban, hogy a körülete támadt lármának vége legyen: körülbelül három év leforgása alatt, különböző szelid nyomások megkísérlése után, azt gondolta, hogy tűzzel vet véget az egésznek. Azt az ítéletet hozta, hogy a barát iratait égesse el a hóhér, őt magát pedig megkötözve vigyék Rómába — valószínűleg szintén azzal a czéllal, hogy elégtessék. Ezen az úton végeztek Huss-szal, Jeromossal a megelőző században. A tűz: rövid elbánás. Szegény Huss: minden képzelhető igérettel és salvus conductussal ellátva ment a constanzi zsinatra; komoly, nem forradalmi ember: azonnal becsukják egy három láb széles és hat láb magas, hét láb hosszú kő-börtönbe; igaz szózatát kipörkölték a világból; füstbe és tűzbe fojtották. Nem jól tették!

A magam részéről megbocsátom Luthernek, hogy

most már fellázadt a pápa ellen. Az elegans pogány ezzel a tűz-rendelettel lánggra lobbantotta a legbátrabb szívet, a mely valaha e földön dobogott. A legbátrabb, de egyszersmind legalázatosabb, legbékésebb szív most lánggra lobbant. Szavaimra, az igazság és józan-ság szavaira, a melyek, a mennyire csak az emberi tökéletlenség ezt megengedi, becsületesen arra törekednek, hogy Isten igazát e földön elősegítsék s megmentsek az ember lelkét, te, Isten helytartója e földön, tűzzel és hóhérrel válaszolsz? Meg akarsz égetni engem és mindazokat, a kik az Isten izenetének veled való közlésére vállalkoztak? Te nem az Istennek vagy helytartója, azt gondolom, hogy te másé vagy! Úgy tekintem bulládat, mint pergamentre írt hazugságot és elégetem. Tégy, a mit jónak látsz, én ezt teszem. — 1520. deczember 10-én történt, három évre rá az ügy kezdete óta, hogy Luther „nagy népsokaság közepette“ azt a fölháborító lépést tette meg, hogy a pápa tűz-rendeletét a wittenbergi Elsterkapunál elégette. Wittenberg „örömrivalgással“ nézte, s az egész világ oda tekintett. A pápának nem kellett volna ezt a morajt előidéznie! A nemzetek ébredésének moraja volt ez. A békés, szerény, türelmes német szív végtére is többet kapott, mint a mennyit elbirni képes volt. Formulismus, pogány pápaság, egyéb hamisság és romlott látszat elég soká burjánzottak, s ismét találkozott egy ember, a ki meg merte mondani az embereknek, hogy Isten világa nem a látszaton, hanem a valóságon alapszik, hogy az élet igazság és nem hazugság!

A mint fentebb említettük, alapjában véve Luthert úgy tekintjük, mint egy kép-romboló prófétát, mint az embereknek a valósághoz való visszavezérlőjét.

Ez a nagy embereknek és a tanítóknak hivatása. Mahomet azt mondta: bálványtok fa; viaszt és olajat kentek rá, a legyek rajta ragadnak; nem Istenek azok, mondom nektek, hanem fekete fadarabok. Luther azt mondta a pápának: a mit te bűnbocsátnak nevezel, az nem egyéb. mint egy tintás, rongy papirdarab. Semmi egyéb; az és sok más ilyen nem egyéb a semminél. Egyedül Isten bocsáthatja meg bűneinket. Pápaság, az Isten egyházának szellemi atyáskodása, a ruházatnak és a pergamentnek hiú látszata-e ez? Magasztos tény ez. Isten Egyháza nem látszat, Pokol és Mennysország nem pusztá látszólagosságok. Erre támaszkodom, mióta reá utalsz. Erre támaszkodva én, a szegény német barát, erősebb vagyok, mint ti mind. Egyedül állok, barátok nélkül, de Isten igazságán állok; te, tiaráiddal, hármaskalapjaiddal, kincseiddel és fegyvertáráddal, lelki és világi villámaiddal, az Öröög Hazugságán állasz s még se vagy oly erős!

A wormsi birodalmi gyűlés, Luthernek ott való megjelenése, 1521, április 17-én, a modern európai történelem legnagyobb jelenetének tekinthető; az az időpont, a melytől az egész újkori civilizatio kezdetét veszi. Sokféle alkudozásnak, vitatkozásnak ez lett az eredménye. A fiatal császár, V. Károly, az összes német fejedelmek, pápai nunciusok, egyházi és világi méltóságok, mind összegyűltek: Luthernek meg kell ott jelennie s helyt állnia, hogy visszavonja-e tételeit, vagy nem. Az egyik oldalon ül a világi pompa és hatalom; a másikon, Isten igazára támaszkodva, ül egy szegény bányásznak, Luther Jánosnak, a fia. Barátai emlékeztették Hussra, figyelmeztették, hogy ne menjen oda; ő nem hallgatott a figyelmeztetésekre. Barátjainak egy nagy csoportja elébe lovagolt

a legkomolyabb intelmekkel, ő így felelt: „Volna bár annyi ördög Wormsban, a hány cserép a háztetőkön, mégis elmegyek“. A mint reggel az országgyűlésre ment, a nép ellepte az ablakokat és háztetőket, s ünnepélyes szavakban kiáltották feléje, hogy ne vonjon vissza semmit. „A ki engem megtagad az emberek előtt!...“ kiáltották, mintegy kérőleg és könyörögve. Valósággal nem a mi kérelmünk, nem az egész világ könyörgése volt-e az, a mely a lélek sötét zugában szunnyadt, megbénítva a fekete éjjeli kisértet és a tiarás chimera által, a mely Isten-Atyának és mi-mindennek nem nevezte magát: „Szabadíts meg minket; veled tartunk; ne hagyj cserbe bennünket!“

Luther nem hagyott cserbe. Két óra hosszát tartó beszéde tiszteletteljes, bölcs és becsületes hangjával tünt ki; odaadó minden iránt, a mi jogszerűleg és törvényesen engedelmességre igényt tarthat, ellenszegülő minden egyébnek. Azt mondta, hogy iratai részint tőle, részint Isten szózatától erednek. A mi tőle eredt, abba emberi gyengeség vegyült, túláradó harag, vakság, kétségkívül sok olyan, a mit ha levetközni képes, bizonyára ő rá nézve volna a legnagyobb áldás. De a mi a tiszta igazságot, Isten szavát illeti, abból nem vonhat vissza semmit. Hogy is tehetné? „Czáfoljatok meg — így fejezé be — a Szentírásból merített bizonyítékokkal vagy egyéb tiszta, valóságos érvekkel: másként vissza nem vonhatok semmit. Mert sem nem tanácsos, sem nem helyes, bármit cselekedni lelkiösmeretünk ellen. Itt állok; másként nem tehetek; Isten engem úgy segítjen!“ — A mint mondtam, a modern történelemnek ez a legnagyobb pillanata. Angol puritanismus, Anglia és parlamentjei, Amerika s ennek a két századnak minden nagy műve, francia

forradalom, Európa s a jelen munkája minden téren: a csirája mindezeknek itt fekszik. Ha Luther ebben a pillanatban másként cselekszik, minden másként alakul! Egész Európa azt kérdezte tőle: mindig lejjebb és lejjebb sülyedjek-e a hazugságba, a fölhalmozódó rothadásba, undok, elátkozott halálba, avagy, bármilyen lázgyötrelmeken át is, lerázzam a hazugságokat, kigyógyuljak és tovább éljek?

Nagy háborúk, veszekedések, egyenetlenségek következtek ebből a reformatióból, a mik egészen napjainkig tartottak s még máig sincsenek befejezve. Sok szóáradat és kölcsönös szemrehányás folyt erről. Mindez szomorú és tagadhatatlan, de végre is mi köze Luthernek és ügyének mindehhez? Különös okoskodás, mindezt a reformatio terhére írni. A mikor Hercules a tisztító patakot Augias istállójába vezette, nincs kétségem az iránt, hogy a zűrzavar, mely körülte támadt, rendkívüli volt, de azt hiszem, hogy ez nem Herculesre, hanem másokra volt szűgyen! A Reformatio által előidézett eredmények olyanok, a milyenek, de a Reformatio ki nem maradhatott. A pápákkal s azoknak panaszkodásokkal, lelkendezésekkel, vádakkal előhozakodó védelmezőivel szemben a világ válasza ez: a ti pápaságtok egyszermindenkorra igaztalanná vált. Egyre megy, hogy milyen jó volt, hiába hangoztatjátok, hogy milyen áldásos most is, nem bírjuk elhinni; egész szellemi erőnk, a mit az Ég azért adott, hogy vezéreljen minket, hihetetlennek találja ezt. Nem akarjuk elhinni, meg se kíséreljük, nem merjük! A dolog nem igaz; árulók lennénk a minden Igazság Adója ellen, ha azzal merészkednénk előállani, hogy igaz. El vele; jöjjön bármi helyébe: ezzel tovább nem bibelődhetünk! — Luthert és a Protestantismust

nem lehet felelőssé tenni e háborúkért; a hamis csalépek a felelősek, a melyek rákényszerítették a protestálásra. Luther azt tette, a mit minden Isten-adta embernek nem csak joga, de szent kötelessége is megtenni; a Hamisságnak, mely azt kérdezte: hiszel bennem? azt válaszolta: nem! — Került légyen bármibe, nem számítva, hogy mibe került, ennek meg kellett történnie. Az egyesülésnek, a szellemi és anyagi szervezetnek és pedig sokkal nemesebbnek, mint a minő a pápaság vagy a feudalismus valaha volt, be kell következnie s bizonyosan be is következik, sohase volt ez iránt kétségem. De csupán Tény és nem Látszat, nem Lidérczfény idézheti elő, s valóságon kell alapulnia, ha létre jött. Hazugságon alapuló egyiségről, a mely azt parancsolja, hogy hazudjunk s hazugul cselekedjünk, hallani se akarunk. Béke? Az állatias lethargia békés, a sirbolt békés, de mi élet-eleven békét remélünk s nem halottit!

És mégis, igazságosan magasztalva az Újnak kétségtelenül áldásos voltát, ne legyünk igaztalanok a Régi iránt. A Régi igaz volt, ha többé nem is az. Dante idejében nem volt szükség sophisticára, önáltatásra vagy egyéb becstelenségre, hogy a való érvényesüljön. Akkor jó volt; a lélekben lappangott a halhatatlan jó. A „Nò Popery“¹ kiáltás ma furcsán hangzik. Az a felfogás, hogy a pápaság ismét emelkedőben van, új kápolnákat épít és így tovább, a lehető legártatlanabb. Különös eljárás: összeszámítani egy pár pápista templomot, meghallgatni egy csomó protestans szórszálhasogatást, hozzávenni azt az

¹ „Nem kell pápaság“ egyike volt a legnépszerűbb jelzavaknak Angliában.

unalmas, elálmosító ürességet, a mely még protestansnak nevezi magát és azt mondani: lám, a protestantismus halott, a pápistaság elevenebb, élni fog ő utána! — Igen, az az elálmosító üresség, a mely protestansnak nevezi magát, az halott, de maga a protestantismus tudtomra még nem halt meg! A protestantismus, ha jól szemügyre vesszük a dolgot, a mi korunkban hozta létre Göthét és Napoleont, a német irodalmat és a francia forradalmat: az életnek kétségbevonhatatlan jeleit! Voltakép mi életteljes, ha nem a protestantismus? Minden egyébnek inkább csak galvanizált, de nem üde, nem maradandó élete van.

A pápaság építhet új templomokat, hadd tegye kedve szerint, bármi hosszú időkig! A pápaság vissza nem térhet, ép oly kevéssé, mint a pogányság, — a mely egynehány országban még sinlődik. Úgy vagyunk ezekkel a dolgokkal, mint a tenger apályával; nézzük a hullámokat, a mint a parton ide-oda hömpölyögnek; perczekre nem tudjuk megmondani, hogy merre tartanak; de nézzük csak, egy félóra alatt hova lettek, — nézzük csak, egy félszázadon át, hogy mivé lesz a ti pápaságtok! Ne volna csak nagyobb veszedelme a mi Európánknak, mint annak a szegény öreg pápának az újraéledése! Ép így megkísérlehetné Thor a föltámadást. — De ennek a himbálódzásnak is megvan a maga jelentősége. A szegény öreg pápaság se akar egészen meghalni, a mint hogy Thor se akart; ne is tegye. Azt mondhatnók, a Régi nem hal meg mindaddig, a míg mind az a jó, a mi benne volt, át nem ömlik az életerős Újba. A míg a római forma képes arra, hogy az ő révén jó munka jön létre, vagy, a mi mindent magában foglal, a míg egy ájtatos élet létezik, a mely hagyja magát általa vezettetni, addig

egyik vagy másik emberi lélek elfogadja, élő tanúságot tesz róla. Addig-addig tolakodik szemünk elé, mely megvetéssel tekint rá, a míg azt, a mi szemernyi igazság van benne, mi is elsajátítjuk. Csak akkor és nem előbb veszi el varázsát minden emberre nézve. Egy czél érdekében történik ez. Maradjon, a míg csak maradhat.

Vonatkozással mindezekre a háborúkra, vérontásokra, Lutherről azt a figyelemre méltó tényre akarom fölemlíteni, hogy az ő életében mindebből semmi se kezdődött meg. A míg ő itt volt, az ellentét nem került kenyértörésre. Az én szememben ez a tény az ő (minden tekintetben nyilvánuló) nagyságának a bizonyítéka. Ritkán találunk olyan embert, a ki egy mozgalmat megindított, s a ki maga, belesodródva, abban el nem pusztult! Ez a forradalmak rendes lefolyása. Luther jóformán ura maradt ennek a legnagyobb forradalomnak; minden rendű és rangú protestans ő reá tekintett, mint vezérre, s ő föntartotta a békét, szilárd központ maradt. A ki erre képes, abban királyi tehetség lakozik: annak az adománynak kell benne lennie, a melynél fogva minden alkalommal meg tudja ítélni, hol van a dolog valódi lényege, bátran arra helyezkedik, mint igazi erős emberhez illik, a ki köré gyűlnek aztán más derék emberek. Másként nem is lehetne vezér. Luther mély, tiszta ítélőtehetsége, a hallgatás, türelem, mérséklet ereje s egy csomó más erő, ezek közt a körülmények közt, nagyon figyelemre méltó.

Azt mondtam, hogy türelem, egy igazán kiváló fajtája a türelmességnek: megkülönböztetést tesz arra nézvest, hogy mi a lényeges, s mi nem az; a lényegtelen hadd menjen a maga útján oda, a hova akar.

Panasz merül föl, hogy ilyen s ilyen reformatus praedicator papi talár nélkül nem akar praedicálni. Jól van, mondja Luther, mit árthat neki egy papi talár? „Legyen meg neki a talárja; vegyen magára három talárt, ha kedve telik benne!“ A karlstadti vad képrombolásnál, az anabaptistákkal, a parasztháborúval szemben tanusított magatartása nemes, az ideges erőszakoskodástól nagyon különböző volt. Biztos és gyors bepillantással veszi ki, hogy mi történik valakép: erős, igazság ember letére előre megmondja a kivezető utat, s minden ember követi őt. Hasonló bizonyosságot tesznek róla irott művei. Fejtegetéseinek elméleti része ma már elavult; de még most is sajátos vonzerőt gyakorol. A nyelvtani részt ma is élvezettel lehet olvasni; irodalomtörténeti érdeme a legnagyobb; dialectusa az egész német irodalomnak nyelvévé vált. Az a huszonnégy negyedívrét-kötet nincs jól írva, hevenyészve készült, egészen más, mint irodalmi célzattal volt megírva. De nincs könyv, a melyben helyesebb, valódibb, hogy úgy mondjam, nemesebb férfiasságot találtam volna. Nyers becsületesség, egyenesség, egyszerűség, nyers józan, ész és erőteljesség. Czikázó villámokat lövell; találó, népies mondásai a dolog mélyére hatolnak. Jó humor is, sőt gyöngéd szeretet, nemesség és mélység: ez az ember akár egy költő is lehetett volna! Az ő feladata volt: epost alkotni s nem írni. Nagy Gondolkodónak nevezem őt, a minthogy lelki nagysága azzá is avatja.

Richter mondja Luther szavairól, hogy azok „félig nyert csaták“. Méltán lehet őket így nevezni. Lényeges tulajdonsága az, hogy küzdeni és hódítani képes; ő az emberi bátorság valódi kifejezője. Nem élt derekabb ember, halandó szív bátrabb nem dobogott teuton

földön, a melynek jellege a bátorság volt. Kitámadása Wormsban, az „Ördögök“ ellen, nem pusztá nagyzolás, mint az volna, ha azt valaki ma cselekedné. Luther hitte, hogy vannak ördögök, a pokolhoz tartozó szellemek, a kik az embereket szakadatlanul gyötrik. Irataiban gyakran visszatér erre és sok olcsó élcelődésre adott alkalmat. A wartburgi szobában, a hol a Bibliát fordította, még most is mutogatnak egy foltot a falon, mint vívódásainak emlékezetes jelképét. Ott ült Luther s fordította az egyik zsoltárt; a hosszas munka, a betegség, a koplalás kimerítette; valami éktelen, meghatározatlan kép tárult szeme elé, a mit ő ördögnek tartott s a mi munkájában meg akarta zavarni: Luther az ellenséggel szemben kitörő daczczal ugrott föl, tintatartóját hozzá vágta a kísértethez, s ez nyomban eltűnt! A folt most is ott látható, sok dolognak különös emlékeként. Ma minden gyógyszerészegéd megmondja nekünk, hogy mit tartsunk erről a jelenésről tudományos értelemben, de az emberi szív, a mely szemtől-szembe áll magával a pokollal is, s daczol vele, a rettenthetetlenségnek nagyobb bizonyítékát nem képes fölmutatni. A mi őt kinozza, az nem létezik sem e földön, sem a föld alatt. — Ő bizonyára nem félt. „Az ördög tudja, — írja egy alkalommal — hogy ez nem a bennem lakozó félelemtől ered. Megszámlálhatatlan ördögöt láttam és daczoltam velük“. Esküdt ellensége, György herczeg, „nem hasonlít az ördögök egyikéhez se, távol attól, hogy ördög légyen. Ha Lipcsében lenne dolgom, még akkor is belovagolnék, ha kilencz napig csupa herczeg esnék is.“ A herczegeknek minő áradatán kell vala átlovagolnia!

Nagyon tévednek azonban azok, a kik azt képzelik,

hogy ennek az embernek bátorsága pusztá düh, engedetlen makacsság és vadság. Éppen nem. Van olyan fajta rettenthetetlenség, a mely a gondolat vagy érzés teljes hiányából, a gyűlölség és vad harag berzenkedéséből ered. A tigris bátorságát nem sokra becsüljük. Egészen más volt az eset Lutherrel! Nem lehetett igaztalanabb vád, mint az, hogy kegyetlen erőszak lakozott benne. Szive sőt inkább szelid, tele szánalommal és szeretettel, a minthogy minden igazi bátor szív ilyen. A tigris az erősebb ellenség elől megszalad: nem tartjuk mi bátornak a tigrist, csak kegyetlennek és vadnak. Nem ösmerek megatöbb valamit, mint a szeretet szelid megnyilvánulását, akár egy gyermek vagy anya szelidsége ez, Luthernek nagy, vad szívében. Olyan becsületes, annyira ment minden nyegleiségtől, egyszerű, kifejezésben bárdolatlan, — tiszta, mint a sziklából kibuggyanó forrásvíz. Tényleg mi egyéb volt a kétségbeesésnek és önkinzásnak az a lesújtó megnyilatkozása, a mit ifjúságában láttunk, mint egy túlfinom kedély fokozott szelidségének a következménye? Olyan emberek hangulata ez, a minőt a szegény költőnél, Cowpernél, tapasztaltunk. Fölületes szemlélő előtt Luther félénk, gyöngé embernek tűnhetett föl; szerénység, szeretetteljes, visszahúzódo gyöngédség a főjellemvonása. A hozzá hasonló szívben föltámadt nemes bátorság, ha egyszer fölingerték, daczczá fejlődik s isteni lángra lobban.

Luthernek a fehér asztal mellett tartott beszédeiben, barátjai által halála után összegyűjtött adomáinak és mondásainak gyűjteményében, a mely a tőle eredő könyvek közt a legérdekesebb, igen sok olyan vonást találunk. a melyek öntudatlanul életrajzi adatokat képeznek s az ő természetét tükrözik vissza.

Kis leánya halottas ágyánál tanusított magatartása olyan csendes, olyan nagyszerű, oly szeretetteljes, a mi a legmeghatóbb dolgok közé tartozik. Meg van nyugodva abban, hogy az ő kis Magdalenája meghal és mégis oly kimondhatatlanul vágyakozik utána, hogy életben maradjon; piczi lelkének szárnyalását az ismeretlen ország felé félelmetes gondolatban követi. Láthatjuk, minő rettenetes, szívet facsaró és őszinte, — minden dogmatikus hit és tantétel mellett érzi, hogy milyen semmi az, a mit tudunk vagy tudhatunk: az ő kis Magdalenája Istennel lészen, a mint Isten akarja; Luther szemében is ez minden; *Islam* minden.

Egy alkalommal az ő magános Patmosából, a koburgi várból, kitekint az éjszakába: fölötte a Mindenség nagy boltozata, a rajta keresztül-kasul húzódó néma, sötét, rengeteg felhők, ki tartja fönn ezeket? „Soha senkise látta az oszlopokat és mégis meg vannak támasztva“. Az Isten tartja föl őket. Tudnunk kell, hogy Isten nagy, Isten jó, s akkor is biznunk kell benne, ha semmit se látunk. Lipcséből hazafelé térőben a gabonaföldek szépsége meglepi: a mint itt áll a sárga aranykalász, magas, hegyes száron, meghajtva dús fejét, gazdagon himbálva, rengve, — a nyájas Föld hozta létre, Isten parancsára, az ember kenyerét! Egy este, naplementekor, a wittenbergi kertben egy kis madár éjjeli szállást keresett: fölötte a csillagok — mondja Luther — s a világok mélységes mennyországa, s a kis madár összevonta piczi szárnyait, bizalommal helyezkedett el, mint otthonában, Alkotója neki is adott otthont! Nincsen ő hijával a derült pillanatoknak: nagy, szabad, emberséges szív lakozik ebben az emberben. Közönséges, mindennapi beszédmódjában is bizonyos nemesség van, népies, kifejező,

természetes: imitt-amott szép, költői színezettel ragyogó. Egy nagy és jó testvért érez ő benne az ember. Mindezeknek a benne lakozó érzéseknek nem összefoglalata-e a zene iránti előszeretete? Sok kifejezhetetlen dolgot fejezett ki ő, fuvolája hangjaiban. Azt mondja, hogy az ördögök megszaladtak fuvolájától. Halálmegvetés az egyik, s zeneszeretet a másik oldalon: egy nagy léleknek két ellentétes sarka; e között a kettő között elég tér nyílik minden nagy dologra.

Luther arcza kifejezi egész lényét; Kranach legjobb arczképeiben megtalálom az igazi Luthert. Durva, pórias arcz; merő, sziklakemény szemöldökeivel és csontjaival az őserő jelképe; első tekintetre csaknem visszataszító arcz. De főleg szemeiben van vad, visszafojtott bánat, mondhatatlan búskomorság, minden mély és finom érzésnek a forrása, a mi az egész arczra rányomja a nemesség bélyegét. A mint mondtuk, kaczagás honolt ebben a Lutherben, de könnyek is. Könnyek is áztatták, könnyek és verejtékes munka. Életének alapvonása a szomorúság, komolyság. Utolsó napjaiban, annyi győzelem és diadal után, úgy nyilatkozik, hogy torkig van az étellel; azt tartja, hogy egyedül Isten képes a dolgok folyását irányítani, s hogy az Utolsó Ítélet napja talán nincs is messze. A mi őt illeti, ő egy dolog után sovárogo: hogy az Isten váltsa meg őt munkájától, hagyja elköltözni, nyugalomra hajtani fejét. Kevésbé értik őt azok, a kik ezt hátrányára akarják magyarázni! Ezt a Luthert igazi nagy embernek tartom; nagy értelmileg, bátorságban, szeretetben és tisztességben; egyike a leghívebb és a legértékesebb embereknek. Nagy, nem mint egy kicsiszolt obelisk, hanem mint

egy alpesi hegy, olyan egyszerű, becsületes, öntudatlan, egy szikrát se pózoló, egészen más czélt követve, mint azt, hogy nagygyá legyen! Oh, igen, törhetetlen gránit, messzire, magasra fölnyúlva az égig, de szakadékaiban üde források, örökzöld, bájos völgyek, virágokkal! Valódi szellemi hős és próféta; még egy igazi fia a természetnek és a ténynek, a kiért a mostani és jövőendő századok hálaimát zenghetnek az égnek.

A legérdekesebb alakulat, a mit a reformatió fölmutatni képes, főleg ránk, angolokra nézve, a puritanismus. Luthernek saját hazájában a protestantismus sovány képzetté zsugorodott össze: nem vallás vagy hit, hanem theologiai érv-hajhászat, a mi nem a szívből fakad; lényege scepticus veszekedés, a mi addig s addig tartott, hogy voltaireianismussá fajult, Gusztáv Adolfon át, egész a francia forradalomig! De a mi szigetünkön keletkezett a puritanismus, a mely a scótok közt mint presbyterianismus és nemzeti egyház alakult ki, a mely mint a szívnek valódi kíváncsálma állott elő s az egész világon figyelemre méltó sikereket ért el. Bizonyos értelemben azt lehet mondani, hogy a protestantismusnak ez az egyetlen alakulata, a mely hitté emelkedett, egy igazi, szívbéli közlekedés az Éggel, s ilyenné küzdötte ki magát a történelemben. Egypár szót kell mondanom Knoxról; derék, kiváló ember önmagában is; de még jelentékenyebb, mint főpáp és alapítója annak a hitnek, a melyet Scócia, Új-Anglia, Cromwell Olivér vallott a magáénak. A történelemnek; jövőben, még sok mondanivalója lesz erről.

Bírálhatjuk a puritanismust, a mint akarjuk; de azt hiszem, hogy senki közülünk nem fogja másként felfogni, mint egy faragatlan, bevégzetlen dolgot. De

el kell ismernünk, hogy valódi dolog, mert a természet befogadta, s nőttön-nőtt és nő folyvást. Sokszor mondom, hogy ezen a világon minden mérközés útján dől el; a helyes értelemben vett erő a mértéke minden valamire való dolognak. Bizzuk az időre, a mi sikert arat, valódi volt. Nézzük csak az amerikai szász népességet s azt a jelentéktelennek látszó tényt, hogy a „Mayflower“, 200 évvel ezelőtt, Hollandiából, a delfti kikötőből, elvitorlázott! Ha olyan nyitott szemmel rendelkeznénk, mint a görögök, úgy bizonyára költeményt fedeznénk föl ebben, a Természetnek különleges, sajátlagos költeményét, a mit maga ír nagy földrészekről nagy tényekben. Mert voltaképp ez volt Amerika kezdete: megelőzőleg voltak ugyan ott szét-szórt telepesek, anyaga a testnek, de a lelket a puritanismus adta. Ezek a saját hazájukból kikergetett szegény emberek, a kik nem voltak képesek megélni Hollandiában, elhatározzák, hogy az új világban települnek meg. Sötét őserdők és durva vademberek vannak ott, de mégsem oly kegyetlenek, mint a csillagkamara hóhérai. Azt gondolták, hogy a Föld majd ad nekik táplálékot, ha becsületesen megművelik; a mérhetetlen mennyboltozat fölöttük ott is kiterjed; békeségben élhetnek ott, hogy előkészüljenek az örökkévalóságra, tisztességben élve ezen a földön, imádva azt, a mit igaznak tartanak. Összeszedték csekély czókmókjukat, kibéreltek egy hajót, a kis „Gyöngyvirág“-ot s készen álltak az indulásra.

Neal, „a Puritánok története“ című művében (1755, London, I. 490 l.), elbeszéli az indulási szertartást: azt az ünnepélyességet, a mit igazi vallásos szertartásnak nevezhetünk. Lelkészük a hajóhidhoz ment testvéreikkel, a kiket elhajándók voltak; mindannyian

imára kulcsolták kezeiket, hogy az Isten könyörüljön az ő szegény gyermekein, s menjen velük abba a rengeteg vadonba, a mit szintén ő alkotott, s a hol ő éppen úgy ott van, mint itt. — Azt gondolom, ezeknek az embereknek megvolt a maguk munkája. A piczi jószág, kisebb, mint egy gyerek, egy napon erőssé lesz, ha igaz dologról van szó. Egykoron a puritanismus megvetést keltő, nevetséges volt: ma már senki se meri kinevetni. A puritanismus fegyverekre és erős idegekre tett szert; vannak puskái, hadi hajói; mind a tíz ujja tele van kézügyességgel, jobb karjában erő lakozik; hajókat kormányoz, erdőt irt, hegyeket mozdit meg; mai napság egyike a leg-erősebb dolgoknak a nap alatt!

Scócia történetében voltakép csak egy igazi korszakot talállok; bátran mondhatjuk, hogy csupán egy világra szóló érdeklél bíró korszaka van, s ez a Knox reformatiója. Szegény, terméketlen ország, tele szakadatlan egyenletlenséggel, marakodással, mészárlással, nagyon kevéssel jobb állapot, mint Irland napjainkban. Éhes, vad bárók, a kik még abban se igen tudnak megállapodni, hogy miként osszák föl a zsákmányt s kénytelenek, mint mai napság a colombiai köztársaságok, minden legkisebb változást forradalom útján csinálni meg; minden miniszter-változás egyértelmű azzal, hogy a régi minisztereket fölakasztják: nem valami épületes történeti esemény biz ez! Nem kétlem: „bátorság“ volt elég, heves küzdelem bőven: de se nem bátrabb, se nem hevesebb, mint a minőt őseik, a scandináv tengeri királyok, vívtak, a kiknek tettei nem méltók arra, hogy huzamosabban foglalkozzunk velük! Lélek nélkül való ország; csak az fejlődött ki ott, a mi durva, külsőleges, félig

állatias. És most, a reformatió alkalmával, a külső, testi, anyagi halál foszlányai között föllobban a benső élet. A legnemesebb szellem gyúl ki, mint őrtűz a hegyfokon; magas, miként az ég, de még e földön elérhető, a minek általa nemcsak polgár lesz a leg-hitványabb ember, de Krisztus látható egyházának tagja, valóságos hős, ha egy derék emberhez méltóan viseli magát.

Ez az, a mit én „hősök nemzete“ alatt értek, — egy hívő nemzet. Nem szükséges nagy lélek ahhoz, hogy valaki hős legyen; isten-alkotta léleknek kell lennie csupán, a mely hű maradjon eredetéhez; ebből lesz a nagy lélek! Láttunk már ilyet. Hasonlót ismét fogunk látni, szélesebb alakban, mint a presbyteri; mindaddig tartósan jó nem jöhet létre. Lehetetlen! mondják sokan. Lehetséges? Nem volt-e úgy tényleg? Hijával voltunk-e a hősimádásnak Knox esetében? Avagy más agyagból vagyunk-e gyúrva most? Avagy új tulajdonságot oltott-e az emberi lélekbe a westminsteri confessio? Isten alkotta az ember lelkét. Nem arra kárhoztatta, hogy föltevésből és hallomásból éljen, egy olyan világban, a mely ilyesmivel s annak káros hatásaival telidesteli van!

De térjünk vissza: a mit ez a Knox tett nemzeteért, az a halálból való föltámadás volt. Nem könnyű dolog volt biz az: de megbecsülhetetlen s azon az áron ugyancsak üdvös, sőt az se lett volna baj, ha drágábban szerezzük meg. Egészben véve olcsó s mindenkoron üdvös, a minő az élet. A nép élni kezdett: erre volt szüksége, került légyen bármibe. Scót irodalom és gondolkodás, scót ipar; Watt Jakab, Hume Dávid, Scott Walter, Burns Róbert: mindezek az egyéniségek és jelenségek mindegyikének szive

rejtekeében ott látom működni a Knox reformatioját; azt tartom, hogy a reformatio nélkül létre se jöttek volna. De mit is beszélünk Scócziáról? Scóczia puritanismusa Anglia és Új-Anglia puritanismusa lett. Az edinburghi székesegyházban kitört mozgalom¹ az egész királyságban kiterjedt egyetemes küzdelemmé vált; s ebből eredt az úgynevezett „dicsőséges forradalom“ (1688), a Habeas Corpus Act, a szabad parlamentek és annyi más! Vajjon nem igaz-e, a mit mondtunk, hogy sokan, a kik az első csatasorban voltak, mint az orosz katonák a schweidnitzi árkokban, azokat testükkel telitik, a később érkezők pedig száraz lábbal vonulnak át rajtuk, s ezek viszik el a babért? Mennyi komoly Cromwell, Knox, szegény paraszt covenantar harczol, hogy pusztá életüket mentsék, sáros, piszkos helyeken; mennyinek kell küzdeni, szenvedni, elesni, elátkozva, bepizkolva, — a míg a szép 88-ki forradalom hivatalos pompában, selyem harisnyában, általános diadalmámborban átgázol fölöttük!

Kemény dolognak tűnik föl előttem, hogy háromszáz év után ez a scót ember úgy van oda állítva a világ elé, mint egy gonosztevő, a kinek védekeznie kell, főleg azért, mert az akkori viszonyok mellett a

¹ 1637-ben történt, a mikor I. Károly és püspökei kísérletet tettek, hogy a rideg protestans isteni tiszteletet Scócziában egyházi szertartások bevezetésével szépítsék. Az új liturgiát a gyülekezet felháborodása következtében meg se hallgatták. Geddes Jenny, egy ájtatos puritánnő, protestans túlbuzgóságából imaszékét hozzávágta a teljes ornatusban levő püspök fejéhez. A templom, a város, az ország fellázadt, „de rendzavarás nem történt“. (Így mondja Hume.) Nemesség, papság és polgárok összeültek s azt a határozatot hozták, a mely kezdete volt az I. Károly elleni nagy mozgalomnak.

Neuberg jegyz.

scótok közt a legbátrabb volt! Lett volna csak egy szegény pipogya, megvonulhatott volna szépecskén egy vaczokban, mint annyi más: Scóczia nincs fölszabadítva, s Knoxot nem éri gáncs. Mindannyi közt ő az a scót, a kinek adósa hazája és széles e világ. S ime, most neki kell helyt állani azért, hogy Scóczia bocsásson meg, a miért egy pár millió „kifogástalan“ scótot érdemesnek tartott fölszabadítani, a kik a bocsánatra nem szorultak rá. Kitárta mellét a csatában; sorsa volt: evezni francia gályákon, számkivetésben bolyongani, szélben és viharban; megbélyegezték, utána lőttek az ablakon át; keserves, küzdelmes élete volt; ha ezen a világon kereste volna jutalmát, ugyancsak pórul járt volna. Nem akarom védelmembe venni Knoxot. Neki ugyan nagyon mindegy, hogy kétszázötven év után mit mondanak róla az emberek. De nekünk, a kik túl vagyunk az ő küzdelmének mindama sok nehézségén, s diadala gyümölcseit békességben élvezzük, önnönmagunkért illő, hogy az embert környékező hírleléseken és pletykákon keresztül magába az emberbe vessünk egy pillantást.

Meg akarom jegyezni, hogy a nemzeti prófétaságot nem kereste; Knox 40 éven át teljes homályban élt, mielőtt ismeretessé vált. Szegény szülők gyermeke volt; collegiumi nevelésben részesült; pap lett; a reformatióhoz szegődött, s úgy látszott, hogy szívesen engedi magát általa vezettetni, esze ágában se volt föltolni magát arra a szerepre, hogy ő vezessen másokat. Nemesi családokban élt, mint nevelő, predikálva, ha bárki hallani akarta: eltökélten az igazság útján haladni, kimondani az igazságot, a mint erre alkalom nyílt; egyéb becsvágya nem volt; többre nem is tartotta magát képesnek, hivatottnak. Ebben

a teljesen szűk körben élt negyvenéves koráig, azoknak a reformátusoknak kötelékében, a kik, csekély számban, a Szent András-kastélyban ostromot állottak ki, a midőn egy napon, kápolnájukban, a lelkész, befejezve az elveszett őrség harczosaihoz tartott beszédét, hirtelen azt mondta, hogy másoknak is kell beszélni, hogy minden embernek beszélni kell, a kiből megvan a prédikatori szív és tehetség, s hogy ebben a gyülekezetben van egy Knox János nevű ember, a kiből megvan ez a szív és tehetség. „Nincs-e így?” mondá a lelkész, hivatkozva az egész gyülekezetre: mi tehát az ő kötelessége? A nép helyeslést zúgott; bűnös megszegése volna kötelességének, ha egy ilyen ember magába zárná a szót. Szegény Knox kénytelen volt fölállani, megkísérelte a beszédet s egy szót se tudott kiejteni; könnyzáporba tört ki és kirohant. Érdemes visszaemlékezni erre a jelenetre. Több napon át nagyfokú nyugtalanság vett rajta erőt. Érezte, hogy ilyen nagy feladatra milyen csekély tehetséggel rendelkezett. Érezte, hogy milyen keresztelés kell ahhoz, hogy igazán meg legyen keresztelve. „Könnyekbe tört ki“.

A Hősnek az az első jellemvonása, hogy őszinte, Knoxnál is kifejezetten jelentkezik. Senkise vonhatja kétségbe, hogy bárminők is legyenek jó tulajdonságai vagy hibái, az igaz emberek közt foglal helyet. Saját-ságos ösztönrel ragaszkodik az igazsághoz és a tényekhez; egyedül az igazság létezik számára, minden egyéb hiú árny és csalóka semmiség. Bármily gyöngeinek, bármily erőtlennek látszik is a valóság, erre és csak erre támaszkodhatik. A Loire folyó gályáin, a hova, a Szent András-kastély bevétele után, Knoxot és társait, mint gályarabokat helyezték el, egy tiszt

vagy pap a szüzanya képét tartotta elébük s felszólította az istenkáromló eretnekeket, hogy imádják. „Anya? az Isten anyja?” — mondá Knox, a mikor a sor rá került — „ez nem az Isten anyja, ez egy „befestett deszkadarab”, mondom nektek, egy fadarab, a mi be van mázolva!” „Azt gondolom, inkább úszásra való, mint arra, hogy imádás tárgya legyen” tette hozzá Knox és behajította a folyóba. Nem olcsó élcz volt az akkor: de jöjjön, a minek jönni kell, ez volt Knoxnak a tiszta való: festett deszkadarab, imádni nem volt hajlandó.

Ebben a legsötétebb időben bátorságot öntött fogolytársaiba, ügyük igaz volt, annak kell lenni, s diadalra fog jutni: az egész világ se nyomhatja el. A valóság Isten alkotása; egyedül ez erős. Mennyi festett lécz, a mi mind azzal a követeléssel lép föl, hogy valódi, inkább úszni jó, mint imádásra! Ez a Knox csak a tények révén tud élni: úgy belekapaszkodik a valóságba, mint a hajótörött a sziklacsúcsba. Bizonyosság arra, hogy egy ember csupán az őszinteség erejénél fogva hősiessé válik: ez az a nagy adomány, a mi az övé. Knoxban egy jó, tisztességes, értelmi erőt találunk, nem transcendentálisat: szűk látkörű, jelentéktelen ember, összehasonlítva Lutherrel; de az igazsághoz való törhetetlen, ösztönszerű ragaszkodásban, a mint mondtam, az őszinteségben senkise mulja felül; sőt méltán lehet azt kérdezni: ki hozzá hasonló? Szive egy igazi próféta szive. Gróf Morton így szólt sirjánál: „Itt nyugszik, a ki emberi arcztól sohase félt”. Senki sincs a modernnek közt, a ki inkább hasonlítana egy ó-héber prófétához. Ugyanaz a hajthatatlanság, türelmetlenség, merev, szűk látkörű ragaszkodás Isten igazához, szigorú

kárhoztatása mindazoknak, a kik Isten igazától eltérnek: ó-héber próféta egy tizenhatodik századi edinburgi lelkész mezében. Ilyennek kell őt tartanunk; nem is kívánhatjuk, hogy más legyen.

Sok szóbeszéd folyt Knox magaviseletéről Mária királynővel szemben, a kemény, kárhoztató leczkékről, a miket saját palotájában adott. Ekkora kegyetlenség, ilyen durvaság megbotránkozást kelt bennünk. Olvasva azonban, hogy tényleg Knox mit mondott és gondolt, azt kell megjegyeznem, hogy tragicus érzésünk lelohadt. Nem olyan rettenetesek azok a beszédek: körülbelül olyan finomak azok, a mennyire a körülmények csak engedik. Nem azért volt ott Knox, hogy adja az udvaronczt; más feladata volt neki. A ki olvassa ezeket a beszélgetéseket a királynővel, s azt gondolja, hogy ezek egy plebejus pap közönséges izetlenségei egy finom, magasállású úri asszonygyal szemben, félre ismeri azok tartalmát és lényegét. Szerencsétlenségre, lehetetlen volt udvariasnak lenni a skót királynéval szemben, a nélkül, hogy a skót nemzeti ügy iránt hűtelen ne legyen. A ki nem akarta, hogy szülőföldje a becsvágyó Guisek ármánykodásainak legyen tág tere, s az Isten ügye lábbal tapodtassék a csalárdságok, formulák és ördögi műveletek súlya alatt, az nem kellemkedhetett. „Jobb, ha az asszonyok sirnak, — mondá Morton — mintha a szakállas férfiak kénytelenek sirni“. Knox a skót alkotmányos ellenzéknek volt híve: a nemesek, a kik pedig állásuknál fogva hivatva lettek volna arra, hogy oda tartozzanak, nem voltak láthatók; de ha valakinek, úgy Knoxnak ott kellett lennie. A szerencsétlen királyné; — de a még szerencsétlenebb ország, ha ő boldog is lett volna! Mária se volt ment a nyerseségtől, többi rossz tulaj-

donságai között: „Ki vagy te, — mondá egy alkalommal — hogy a fejedbe vetted leczkéztetni az ország nemeseit és uralkodóját?” — „Madame, egy olyan alattvaló, a ki itt született”, felelte ő. Észszerű válasz. Ha az alattvalónak feladata: kimondani az igazságot, az alattvaló jogos téren mozog.

Korholjuk Knoxot türelmetlensége miatt. Helyesen, bizonyára jó, ha mindnyájan a lehetőségig türelmesek vagyunk. De, alapjában véve, mindazok után, a miket erről a tárgyról mondanak és mondtak, mi a türelmesség? Türelmesség az, a mikor a lényegtelenet tűrjük s jól megnézzük, mi az. Legyen a türelmesség nemes, mérsékelt, igazságos, még a fölgerjedésben is, ha már tovább tűrni nem lehet. De utóvégre nem azért vagyunk itt, hogy tűrjünk! Azért vagyunk, hogy ellenálljunk, ellenőrizzünk és diadalmaskodjunk. Nem tűrhetjük a hanyagságokat, tolvajságokat, igaztalanságokat, a mik ránk nehezednek; azt mondjuk: hazug vagy, tűrhetetlen vagy. Azért vagyunk, hogy kiirtsuk a hazuságokat s valami helyes úton-módon véget vessünk nekik! Nem akarok sokat vitatkozni a mód fölött, csakhogy meglegyen, ez a fő. Ebben az értelemben Knox bizonyára türelmetlen volt.

Egy, francia gályarabságra és sok egyébre azért kárhoztatott ember, mert szülőföldjén az igazságot hirdette, bizony nem lehet mindig szelíd kedélyű avagy jókedvű! Nem akarom azt mondani, hogy Knoxnak szelíd természete volt, azt se tudom, hogy olyan volt-e, a kit mi rossz természetűnek nevezünk. Gonosz indulatú bizonyára nem volt. Becsületes, nemes érzések lakoztak ebben a sokat kiállott, nehéz küzdelmek közt élt, folyton harczoló emberben. Hogy ő királynékat volt képes rendre utasítani, súlylyal birt

azok közt a büszke, lázadó nemesek közt, a kik ugyancsak büszkék voltak, ha egyebek nem is, s ebben a vad országban utolsó lehelletéig egy bizonyos szellemi fenhatóságot volt képes gyakorolni, ő, a ki nem volt egyéb, mint egy „ugyanott született alattvaló”: ez, magában véve, azt bizonyítja, hogy a hozzá közel állók benne nem egy kiállhatatlan, hanem egy életteljes, erős, szívós embert láttak. Csak ilyen tudott fölényt gyakorolni. Szemére vetették, hogy székesegyházakat rombolt le és így tovább, mintha kapczkodó, lázongó demagóg lett volna: tényleg éppen az ellenkezője áll, a mi a székesegyházakat és egyebeket illeti, ha megvizsgáljuk a dolgot! Knox nem akart középületeket lerombolni; ő az emberek életéből akarta kivetni a söpredéket és sötétséget. A zavargás nem az ő eleme volt: életének tragikus vonása épen az volt, hogy kénytelen volt oly soká abban élni. Minden ilyen ember született ellensége a rendetlenségnek; gyűlöli az abban lételt, de mit csináljon? Sima hazugság nem rend; ez a foglalatja minden rendetlenségnek. Rend az Igazság, — minden dolog álljon azon az alapon, a hova tartozik: rend és hazugság nem férnek össze.

Egészen váratlanul, ebben a Knoxban a pajkosság-nak adománya is megvan, a mit, kapcsolatban egyéb tulajdonságaival, nagyon szeretek. Éles szeme van a nevelés iránt. A skót reformatióról irt története, durva komolysága mellett, tanúságot tesz erről. A mikor a glasgowi székesegyházba belépő két praelatus a fölött veszekszik, hogy kit illet meg az elsőbbség; siettetik lépteiket, egyik a másik elé akar vágni, megránczигálják miseingük szélét, végre pásztorbotjaitkat harci bárdként emelintik: mindez neki pompás

látvány lehetett! Nemcsak gúny, harag, keserűség szól belőle, bár ebben sincs hiány. De igaz, szeretetteljes, egészséges nevetés deríti föl a komoly arcot; nem harsogó kacaj, hanem inkább a szemekben fölcillanó mosoly. Becsületes, testvéries érzésű ember; a magas állásban levőknek és az alacsony sorsúaknak egyaránt testvére; rokonszenvében mindenkivel szemben őszinte. Régi, edinburghi házában neki is megvolt a maga bordeaux-i bora; azok iránt, a kik őt szerették, vidám, társaság-kedvelő ember! Nagyon tévednek azok, a kik azt hiszik, hogy Knox komor, rideg, eszeveszett fanatikus. Épen nem: ő egyike a a legszolidabb embereknek. Gyakorlati, óvatos, tele reménységgel, türelmes; nagyon eszélyes, elmélkedő, nyugodtan szemlélődő ember. Tényleg typusa volt a most élő skótoknak; egy bizonyos sardonicus hallgatlagság van benne; elég belátás és bátrabb szív, mint a miről önmagának is sejtelve van. Megvan az ereje hozzá, hogy olyan dolgokkal, a mik reá voltakép nem tartoznak, nem törődik. „Hát ez ugyan mire való?” De arról azután, a mi sz rosan reá tartozik, arról ugyancsak akar beszélni és pedig olyan hangon, hogy az egész világ meghallja, annál nyomatékosabban, minél tovább tartott hallgatása.

A skótoknak ez a prófétája előttem nem gyűlöletes! — Egész élete keserű küzdelem volt: pápákkal és fejedelmekkel viaskodott, bukás, élet-halálharcz lépten-nyomon, mint gályarab evezett s számkivetésben bolyongott.

Nehéz küzdelme volt, de győzedelmeskedett. „Van-e reményed?” kérdezték őt utolsó pillanatában, a mikor már beszélni se tudott. Fölemelte ujját, fölfele mutatott és úgy halt meg. Tisztelet neki! Művei

nem haltak meg! Munkájának betűje, mint minden emberé, meghal, de szelleme soha.

Még egy szót éppen erről a betűről, Knox munkáját illetőleg. Az a sérelem, a mit neki meg nem bocsátanak, abban állt, hogy ő a papokat a királyok fölé akarta helyezni. Más szóval, Skócia kormányát theocratiává akarta változtatni. Valósággal hibáinak ez a foglalatja, főbenjáró bűn, a mit nem lehet neki megbocsátani. Igaz, öntudatosan vagy öntudatlanul, ő a theocratiát, az Isten uralmát, akarta megalapítani. Azt akarta, hogy királyok és miniszterelnökök, minden néven nevezendő ember, köz- és magánügyben, a diplomácia terén és minden téren, a Krisztus szellemének megfelelően járjanak el, s értsék meg azt, hogy ez az ő törvényük, ez minden törvény fölött áll. Azt remélte, hogy ezt a dolgot egykoron megvalósulni fogja látni, s a könyörgés: „Jőjjön el a te országod” nem lesz többé üres szó. Fájt neki azt látni, hogy kapzsi bárók az egyház javait maguknak kaparították el; a mikor előterjesztést tett, hogy az nem világi, hanem egyházi vagyon volt, s igazán egyházi célokra, nevelésre, iskolákra, isteni tiszteletre fordítandó, Murray, a regens, vállát vonva, azt felelte: „Hiú ábránd!” Ez volt Knox felfogása a jogról és igazságról; ezt akarta teljes buzgalommal megvalósítani. Ha azt gondoljuk, hogy felfogása túl-korlátolt, nem volt helyes, akkor csak örülünk, hogy nem tudta megvalósítani, hogy két század erőfeszítése után is megvalósítatlan maradt s még ma is „hiú ábránd”. De hogyan korholjuk őt azért, mert küzdött annak megvalósulásáért? Theocrácia, Isten uralma, épen az, a miért harcolni kell! Minden próféta, minden buzgó pap ezt tűzi ki célul. Hildebrand theocratiát kíván; Cromwell is ezt

óhajtott, ezért küzdött; Mahomet el is érte. Nem ez-e az, a mit minden buzgó ember, legyen az pap, próféta, vagy nevezzek másként, főleg kíván és kívánnia kell? Jog és igazság vagy Isten törvénye, az emberek között a legfőbb uralom, ez az égi eszmény (a mint helyesen nevezték „az Isten kinyilatkoztatott akaratának“ Knox idejében s minden időben így is kell nevezni), a mi felé minden reformátor tör s a mit mindinkább megközelíteni akar. Minden igazi reformátor természeténél fogva pap s a theocratiáért küzd.

Minő messzi távolban vihetők be ilyen eszmények a gyakorlati életbe, s a meg nem valósítással járó türelmességünk minő ponton tör ki: mindig kérdés. Azt gondolom, bizvást azt lehet mondani, hogy lehetőleg érvényre kell azokat emelni. Ha az embereknek ez a valódi hitük, minden embernek többé-kevésbbé türelmetlennek kell lennie mindaddig, míg az eszmények meg nem valósulnak. Nem lesznek hijával a regens Murray-knek, a kik vállaikat vonogatják és azt mondják: „Hiú ábránd!“ Mi pedig magasztaljuk a hős-papot, a ki mindent elkövet, hogy érvényt szerezzen az eszményeknek, a ki véres verejtékkel, rágalom és ellenmondás közepette, nemes életet él, hogy megvalósítsa Isten országát e földön. A föld pedig sohase lesz eléggé isteni!

ÖTÖDIK FELOLVASÁS.

Johnson, Rousseau, Burns.

(1840. máj. 19.)

Hős-istenek, próféták, költők, papok a hősiesség oly formái, a melyek a régi korszakokhoz tartoznak, a legtávolibb időkben jelentkeznek, közülük nem egy réges-régen lehetetlenné vált s többé nem mutatkozik e világon. A hős, mint író, viszont, a kiről most fogunk beszélni, az új korszaknak alkotása, s a míg az írás csodás mestersége vagy a gyors-írás, a mit nyomtatásnak nevezünk, fönmarad, azt lehet várni, hogy a jövőendő idők hősiességének egyik főformája is fön fog maradni. Sok tekintetben egészen saját-lagos jelenség.

Azt mondom, hogy új jelenség; alig egy század óta él. Száz év előtt még alig volt látható a nagy léleknek az a nyilvánulása, a mely a rendestől elütő módon él, nyomtatott könyvek révén közli azt az ihletet, a mely benne lobog, s abban talál helyet és érvényesülési módot, a mit a világ neki kijelölni jó-nak lát. Sok portékát adtak-vettek s azután a piacon sorsára bízták; de egy hősies lélek ihletett tudomá-nyával ilyen himezetlen alakban ez mindedig nem történt meg. Ő, az íróművész, tulajdonjogának birtok-lásával vagy bitorlásával¹, szegényes padlásszobájá-

¹ „With his copy-rights aud copy-wrongs“ lefordíthatatlan szójátékot ekként törekedtem visszaadni. Ford. jegyz.

ban, foltos kabátjában, uralkodva (mert hiszen ezt teszi) sirjából, halála után, egész nemzetek és nemzedékek fölött, a melyek, a míg élt, csak épen hogy kenyeret adtak neki, vagy még azt se, — igazán különös egy látvány!

A hősiességnek kevés alakja van, a mely váratlanabbul lép előtérbe.

A Hős, régtől fogva, kénytelen különleges furcsa alakot ölteni: a világ nem igen tudja, hogy voltképen mit is csináljon vele, olyan idegenszerű a kinézése! Képtelenségnek látszott nekünk, hogy emberek, az ő durva ámulatukban, egynéhány bölcs, nagy Odint istennek tartottak s ilyenül imádtak; egynémely bölcs, nagy Mahometet istentől ihletettnek s áhitattal követték törvényét tizenkét századon keresztül; de hogy egy bölcs és nagy Johnstont, egy Burnst, egy Rousseaut valamelyes hiú, meg nem határozható hiábalóság gyanánt vettek, arra valónak tartottak, hogy mulattassa a semmittevőket, s egy pár rongyos pénzdarabot dobtak nekik és tapssal jutalmazták őket, hogy ezekből tengessék nyomorult életüket: ez talán, mint fentebb érintettem, egykoron még képtelenebb dolognak fog föltűnni. Ezenközben, minthogy mindig a szellem az, a mi az anyagot irányítja, ugyanez az író-hős a legnevezetesebb modern személyiségnek tekintendő. Az a mód, a mint vele a világ elbánik, korunk állapotának legjelentősebb vonása. Jól meg nézve életfolyamatát, a lehetőségig mély bepillantást nyerünk ama különös századokba, a melyek őt létre hozták, a melyben mi magunk is élünk és dolgozunk.

Bármilyen is legyen, ő a lelke az egésznek. Vannak valódi és nem valódi írók, a mint minden fajtában van valódi és ál. Ha a hős a valódiak közé

tartozik, akkor azt mondom, a hős, mint író, mindnyájunk javára oly tisztet végez, a mely mindig tiszteletreméltó, mindig a legmagasztosabb s egykor ilyennek is tartatott. Ihletett lelkét úgy önti ki, a mint módjában van. Ez, minden körülmény között, az, a mit az ember tehet. Azt mondom: ihletett; mert a mit mi „eredetiségnek“, „őszinteségnek“, „geniusnak“ nevezünk, mindez hősie tulajdonság, a mire nincs igazi jó elnevezésünk. A Hős az, a ki a dolgok benső körében él, az igazban, isteniben és örökben, a mely mindig létezik, legtöbbnyire láthatatlanul az időleges és köznapi mögött; ebben van léalapja; ezt nyilvánítja tettel vagy szóval, a mint jön, önmagát juttatva kifejezésre. A mint fentebb mondtuk, az író élete a természet szívének örök dobbanása; minden ember élete ilyen, de a gyöngék nem ismerik aényt, legtöbbször hűtelenek hozzá; az erősek, a kik pedig kevesen vannak, azért hősiesek, örököltűek, mert ő előttük az nem marad rejtve. Az író, mint minden hős, úgy hirdeti, a hogy csak bírja. Lényegileg ugyanaz a functio ez, a minek teljesítése alkalmából a régi nemzedékek egy embert prófétának, papnak, istenségnek neveztek, s a minek a teljesítésére, szóval vagy tettel, minden néven nevezendő hős a világbaküldetett.

Fichte, a német bölcész, mintegy negyven évvel ezelőtt, egy nagyon figyelemreméltó cursust tartott erről a tárgyról: „Über das Wesen des Gelehrten“ (a tudós lényéről). Fichte, a transcendentális philosophiával kapcsolatban, a minek ő kiváló tanítója volt, így szól: „Minden, a mit látunk ezen a földön, a mit dolgozunk, különösen mi magunk, minden egyén egy bizonyos hüvely vagy érzékelhető jelenség, mindezek mögött pedig, mint mindannyinak voltaképi lényege,

az van, a mit ő „a világ isteni eszméjének“ nevez, ez az a valóság, a mi „minden jelenségnek alapját képezi“. Az emberek tömege ezt az isteni eszmét föl nem ismeri; csak a fölületes, a mindennapi, a látszólagos hatása alatt élnek, mondja Fichte, nem is álmódva, hogy valami isteni lappang mindezek alatt. De az író épen azért van ide küldve, hogy ezt az isteni eszmét kihámozza, fölismerje s közölje velünk: minden új nemzedéknek új nyelvformában nyilatkoztatja ki és épen ebben áll az ő hivatása. Ilyen módon fejezi ki magát Fichte, s nem szükséges vele vitába bocsátkoznunk. Az ő módja szerint igyekszem az ő gondolatát itt, más szavakkal, bár tökéletlenül kifejezni, a mire most nincs is megfelelő elnevezésem: a kimondhatatlan isteni jelentőség ez, tele ragyogással, csodával és iszonyattal, a mi minden embernek és dolognak lényében benne van, az Isten jelenléte, a ki alkot minden embert s minden dolgot. Ezt tanította Mahomet a maga módja szerint; ugyanezt tette Odin; ez az, a mit minden gondolkodó szív tanít, egy vagy más módon.

Ezért nevezi Fichte az író profétának vagy, a mint jobban szereti magát kifejezni, papnak, a ki az istenit szakadatlanul magyarázza az embereknek: az írók, nemzedékről-nemzedékre, egy lánczolatos papi rendet alkotnak, azt tanítva, hogy az Isten egész életükben jelen van, hogy minden jelenség, a mit a világon látunk, csupán hüvelybe „a világ isteni eszméjének“, annak, „a mi a jelenségnek létalapját alkotja“. Imígyen az igazi íróban, előismerve a világ által, vagy a nélkül, mindig van bizonyos megszenteltség: ő a világ őrtüze, vezető papja, egy megszentelt lángoszlop, az Idők végtelenén keresztül való sötét zárandoklás-

ban. Fichte éleselméjűleg különbözteti meg a valódi író, a kit mi itt hős-írónak nevezünk, a hamisak, a nem-hősök tömegétől. Bárkí, ha nem egészen ebben az isteni eszmében él, vagy részlegesen abban élve, nem igyekszik teljesen abban élni, mint az egyetlen jóban, éljen bár kénye-kedve szerint, pompában és jóllétben, az ilyen nem író, az ilyen nem egyéb kontrárnál, „Stümper“, mint Fichte mondja. Vagy a legjobb esetben, ha a próza terén mozog, „mesterember“ lehet, plane Fichte egy helyütt „semmiség“-nek nevezi, s egyszerűen irgalmatlan íranta, nem kívánja, hogy boldog életet folytasson közöttünk! Ez a Fichte felfogása az íróról. A maga módja szerint épen az fejezi ki a mi gondolatunk is.

Ebből a szempontból azt hiszem, hogy az utolsó száz év alatt az összes írók között a legkiválóbb Fichte honfitársa, Goethe. Ennek az embernek is csodamódon volt osztályrésze az, a mit a világ isteni eszméjében eltöltött életnek, a benső, isteni rejtély visiójának nevezünk, s könyveiből a világ sajátos módon emelkedik ki, mint isteni alkotás, az Isten műremeke és temploma. Minden ragyog, de nem lánghó, tisztátalan tűoszlopban, mint Mahometnél, de szelíd, égi fényben; valóságos jövőmondás ebben az épen nem prófétaí időben; az én felfogásom szerint a legnagyobbyszerű, de egyszersmind a legnyugodtabb jelenség, a mi a korunkban mutatkozó nagy dolgok között fölmerült. Az írók között szemén-szedett hős lehetne ez a Goethe. S csupa élvezet lenne nekem, ha az ő hős voltáról beszélhetnék e helyütt, mert őt igazi hősnek tartom, hősiesnek mindabban, a mit mondott és tett, s talán még inkább abban, a mit nem mondott és nem tett; remek látomány: nagy,

hősies, antik ember, a ki úgy beszél és úgy hallgat, mint egy ó-kori hős, a legmodernebb, magas röptű, nagy műveltségű író mezében! Százötven év óta nem volt ember, a ki ehhez fogható képet nyújtott volna.

De most, a midőn mindenki ajkán a Goethe neve hangzik, róla beszélni: hiú, céltalan kísérlet volna. Beszélhetnék én teljes erőmből Goethéről, önök közül a legnagyobb részre kétes és bizonytalan hatást tennék és csak hamis képet alkotnék. Máskorra kell őt tartogatnunk. Johnson, Burns, Rousseau, három nagy, de sokkal kisebb alak a korábbi időkből, jobban illik ide. Három ember a tizennyolczadik századból; életföltételeik az Angliában most is érvényben levőkhöz sokkal inkább hasonlítanak, mint a milyenek közt Goethe élt Németországban. Sajnos, hogy ezek nem úgy hódítottak, mint ő; derekasan harczoltak és elestek. Nem hőökként hozták, hanem hőökként keresték a világosságot. Nyomasztó körülmények között éltek, az akadályok egész tömegével küzdöttek, nem tudtak kibontakozni a homályból, nem tudták tisztára kifejteni tehetségüket, az „isteni eszme“ diadalmos értelmezéséig. Voltaképen három irodalmi hős sirhalmára kell mutatnom. Monumentalis sírdombok ezek, a melyek alatt három szellemi óriás pihen eltemetve. Zordonak, de nagyszerűek s mindnyájunk számára jelentőségteljesek. Állapodjunk meg náluk egy ideig.

Sűrűn merülnek fel panaszok a mi időnkben a társadalom bomlásnak indult állapotáról: milyen rosszul működnek a társadalom szervezett erői; mennyi hatalmas erő dolgozik szertefutó, zürzavaros, merőben rendszertelen módon. A mint mindnyájan tudjuk, a panasz nagyon is jogosult. De ha nézzük ezeket a

könyveket s ezeknek a könyveknek az íróit, úgy találjuk, hogy minden más rendezetlenség összefoglalata ezekben rejlik, egy neme ez a szív működés szabálytalanságának, a honnan és a hova lüktet minden zűrzavar széles e világon. Szemügyre véve azt, a mit a könyvirók véghez visznek s a hogy a világ bánik a könyvirókkal, azt kell mondanom, hogy ez a világon a legfélszegebb dolog. Feneketlen mélyre kellene a tengerbe hatolnunk, ha meg akarnók kísérteni, hogy róla alaposan számot adjunk: de legalább egy pillantást kell rá vetnünk, hogy tárgyunkat megvilágítsuk. Ennek a három irodalmi hősnek életében a legrosszabb épen az volt, hogy munkájuk és helyzetük ilyen chaos volt. Járt uton tűrhető a menés, de keserves munka olyan ösvényen haladni, a melyen még senki se járt és sok ember bele is pusztul!

A mi ájtatos őseink érezték, hogy mily nagy jelentősége van annak, ha ember szól emberhez, s templomokat építettek, alapítványokat tettek: az egész civilisált világban van szószék, a tartozékok és javadalmak mindennemű fokozatával ellátva, a végből, hogy onnan az ember [élőszóval fordulhasson embertársaihoz, hogy a legszebb eredményeket vivja ki. Érezték, hogy ez a legfontosabb dolog, hogy e nélkül semmit se lehet elérni. Igazán ájtatos, szép munka ez. De most az írás művészete, a nyomtatás, gyökeres változást idézett elő. Nem predikátor-e a könyviró, a ki nem ennek vagy annak a gyülekezetnek predikál, ezen vagy azon a napon, hanem mindenkinek, minden időben és helyen? Bizonyára nagyon fontos, hogy munkáját jól végezze, ha bárki más rosszul is végzi, hogy a szem ne csaljon, mert különben a többi tagok eltévelyednek! De hogy miként

végzi el dolgát, jól-e vagy rosszul, vagy egyáltalában nem: oly kérdés, a melyről senkise tartotta érdekesnek gondolkodni. Szerencsére azonban mégis van egy ember, a kire nézve fontossággal bír ez a kérdés s ez a könyvárus, a ki könyveivel egypár garast akar szerezni; senki más nem törődik vele. Nem kérdi senki: honnan jött, hova törekszik, milyen uton ér czélt, mi lehet előnyére pályafutásában. Ő egy véletlenség a társadalomban. Mint egy vad izmaelita vándorol végig a világon, a melynek ő a szellemi fénye, vezetője vagy félrevezetője!

Bizonyára az írás művészete az emberi találmányok között a legcsodásabb. Odin runái voltak a hős munkájának legelső formája; a könyvek, az írott betűk még csodászerűbb runák, ez az utolsó forma! A könyvekben van lerakva az egész múlt lelke: a multnak tagolt, hallható szava, hangja, a mikor teste, anyagi része már régen eltűnt, mint egy álom. Hatalmas hajórajok, hadseregek, kikötők és arsenálok, rengeteg városok, tele templomokkal, műkincsekkel, mind nagyon becsesek, de mivé válnak? Agamemnon, egy sereg Agamemnon, Periclesek és Görögországuk: mind, mind rommá, törmelékké, néma, gyászos romhalmazzá lettek: de Görögország könyvei! Ezekben él még mindig Görögország, minden gondolkodó előtt, s újra életre kelthető. Nincs az a varázslatos runa, a mely csodászerűbb volna, mint a könyv. Minden, a mit az emberiség véghez vitt, elért, szóval, a mi volt: mintegy varázsszal van lekötve a könyvek lapjain. Az embereknek drágalátos kincse.

Nem mivelnek-e csodákat a könyvek, mint a hogy ezt a runákról mesélik? Meggyőzik, rábeszélik az embereket. A legsilányabb kölcsönkönyvtári regény,

a mit az Isten háta megetti falvakban pajzán leányok forgatnak és könyv nélkül tanulnak, ezeknek a pajzán leányoknak a férjhezmenetelét, háztartását szabályozza bizonyos fokig. Így érzett „Celia“, így tett „Clifford“: ezekre a fiatal kedélyekre gyakorolt benyomás, a dévaj világnézet egykoron életelvvé válik. Gondoljuk csak meg, hogy gyakorolt-e a mytholog legféktelenebb képzeletében fölmerült runa oly csodát, a minőt egynehány könyv keltett mai napság? Mi építette meg Szent Pál székesegyházát? Nézzünk a dolog mélyére s azt találjuk, hogy az az isteni héber könyv, az a szó hozta létre, a mely Mosesből, a kitaszítottból, a 4000 évvel ezelőtt midianita nyáját őrzőből, került ki Sinai vadonában! A legkülönösebb valami, de semmi sincs, a mi igazabb volna. Az írás művészetével, a minek a nyomtatás egyszerű, kikerülhetetlen s aránylag jelentéktelen kiegészítése, folyománya, a csodák igazi uralma kezdődött meg az emberiség számára. Bámulatos új érintkezéssel és állandó közelséggel kapcsolja össze a multat és távolít a jelennel, időben és térben: minden időt és minden helyet a tényleges mával és helylyel. Minden körülmény megváltozott az emberre nézve, minden neme a fontos tényezőknek: a tanítás, a predikálás, a kormányzás és minden egyéb.

Vegyük például a tanítást. Az egyetemek a modern korszakoknak nevezetes és tiszteletreméltó alkotásai. A könyvek létrejötte az ő létüket is gyökeresen megváltoztatta. Az egyetemek akkor keletkeztek, a mikor könyvek még nem voltak kaphatók; a mikor egyetlenegy könyvért egy nagy darab földet kellett adni. Ilyen körülmények között, a midőn valaki közölni akarta ismereteit, maga köré kellett gyűjtenie a tanuló-

kat, színről-szinre kellett őket látnia. Ha tudni akartad azt, a mit Abelard tudott, föl kellett keresned Abelard-t és hallgatnod őt. Ezeren meg ezeren, egész 30.000-ig, özönlöttek, hogy hallgassák Abelard metaphysicus theológiáját. És most egy másik tanító részére, a kinek szintén volt mondani, közleni valója, kedvező alkalom nyílt: ott, a hol annyi ezer tudni vágyó összegyűlt, minden hely között ez volt rá nézve a legalkalmasabb. Egy harmadik tanító számára még jobb volt; s mennél több tanító sereglett össze, annál jobb volt. Csak az kellett, hogy a király vegyen tudomást erről az új jelenségről; a különböző iskolákat egyesítette és összeolvasztotta; épületeket, előjogokat, egyéb segítséget is adott, elnevezte Universitasnak, vagyis az összes tudományok iskolájának: ime, főbb vonásaiban, a párizsi egyetem, mintaképe minden, utána következő egyetemnek, a melyek hat század óta napjainkig alapultak. Ilyen volt, az én felfogásom szerint, az egyetemnek eredete.

Azonban világos, hogy annál az egy körülménynél fogva, hogy a könyvek könnyen hozzáférhetőkké váltak, az összes alapföltételek töviről-hegyire megváltoztak. A mint a könyvnyomtatás feltaláltatott, minden egyetem részint átalakult, részint fölöslegessé vált! A tanítónak nem volt szüksége arra, hogy személyesen maga köré gyűjtse az embereket, hogy elbeszélje, élőszóval előadja nekik azt, a mit tudott: csak egykönyvbe kellett kinyomatnia, s minden tanuló, távol és közel, potom áron megszerezhetette, saját tűzhelyénél behatóbban tanulmányozhatta! Kétségekivül az élőszónak még mindig megvan a maga különös hatása: bizonyos körülmények között maguk a könyv-írók czélszerűnek találják az élőszót, — bizonyság

rá mostani összejövételünk! Azt lehet mondani, hogy a míg az embernek nyelve van, külön tere van az élőlészónak, az írásnak és a nyomtatásnak. Minden dologra nézve s tekintettel az egyetemekre, ezt mindig szem előtt kell tartani. De a két terület határvonalai még sehol sincsenek megállapítva, még kevésbé gyakorlatilag alkalmazva; az az egyetem, a mely ezt a nagy, új tényt, a nyomtatott könyvek létezését, teljes mérvben megértené, s tiszta megvilágításban, úgy állana a 19-ik században, mint a párisi egyetem állt a 13-ik században, — ilyen egyetem még nem létezik. Ha utána gondolunk, azt találjuk, hogy minden, a mit az egyetem vagy a legtökéletesebb főiskola érettünk képes tenni, még mindig ugyanaz, a mit az első iskola megkezdett: arra tanítani meg, hogy miként olvassunk. Megtanulunk olvasni különböző nyelveken, különböző tudományokból; megtanuljuk egy rakás könyvnek az alphabetjét és betűit. De a hely, a honnan az ismeretet, magát az elméleti ismeretet is, megszerezzük, maga a könyv. Az, hogy mit olvasunk azután, attól függ, hogy a tanárok mindent megtettek-e, a mire csak képesek voltak. A voltaképi egyetem, mai napság, egy könyvtár.

De magában az egyházban is, a mint már jeleztem, a predikálásban, egész működésében, a könyvek megjelenése folytán minden megváltozott. Az egyház nem egyéb, mint papjainak vagy prófétáinak elősmerten munkálkodó egyesülése, olyanoké, a kik bölcs tanítás által vezérlik az emberek lelkeit. A míg nem volt írás, a míg nem volt gyorsírás vagy nyomtatás, az élőlészóval való predikálás volt az egyedüli, természetes módszer erre a célra. De most a könyvekkel? — Az, a ki egy igazi jó könyvet tud írni, olyat, a

mely képes meggyőzni, elragadni egész Angliát, nem püspöke, érseke, primása-e egész Angliának? Gyakran mondom, hogy a hírlapírók, a pamphletisták, a költők, a könyvirók együttvéve képezik a valódi, munkás, voltaképi egyházat egy modern országban. S nemcsak predikálásunk, hanem egész istenitiszteletünk nem a nyomtatott könyvek útján megy-e végbe? Az a nemes érzés, a mit egy tehetséggel megáldott nagy szellem dallamos szavakba önt, a mi sziveinkben dallamot kelt, lényegileg, ha jól megértjük, nem istenitisztelet jellegű-e? Ebben a zavaros időben, minden országban sokan vannak, a kik az istenitisztelet tekintetében más módszerrel nem rendelkeznek. Az, a ki bármi-képen jobban megmagyarázza nekünk, mint annak-előtte tudtuk, hogy a mezők lilioma szép, nem úgy mutatja-e be azt, mint minden szépség forrásának kibuggyanását, mint a világegyetem nagy alkotójának abban látható *keze írását*? Egy szent zsoltárnak versecskéjét énekelte el nekünk, énekelte el velünk. Így van ez a szó igaz értelmében. Mennyivel inkább teszi ezt az, a ki egy embertársunknak nemes tetteit, érzéseit, vállalkozását és szenvedéseit énekli meg, beszéli el s valami módon szivünkhöz közelebb hozza! Mintegy az oltárról vett eleven szénnel érintette meg szivünket. Talán nincs is valódibb istenitisztelet.

Az irodalom, a mennyiben valóban az, „a természet apocalypsise“, „a nyílt titok“ feltárása. Fichte stílusában szólva, ez az isteninek „folytonos megnyilatkozása“ a földiben és a közönségesben. Az isteni, a maga valóságában, mindig megmarad; most ebben a dialectusban, majd amabban nyilatkozik meg a világosság különböző fokain: minden, igazi tehetséggel megáldott dalnok vagy szónok öntudatosan vagy ön-

tudatlanul így cselekszik. Egy Byronnak sötét, zivartaros méltatlankodása, bármily szeszélyes és féktelen, ebből merit; épen így egy francia scepticusnak fonyadt mosolyú gúnyolódása, — a hamisnak kigúnyolása: az igaznak szeretete és imádata. Mennyivel inkább egy Shakspearenek, egy Goethenek égi harmoniája, egy Miltonnak székesegyházi zenéje! Burnsnek szerény, természetes pacsirtahangja is valami, a mezei pacsirta, a mely az alanti barázdából a kék ég felé emelkedik s ott énekel nekünk olyan édesen! Mert minden igazi dal istenitisztelet-jellegű, a mint-hogy minden igazi munka ilyen természetű, a minek az ilyen ének csak emléke, dallamos megnyilatkozása. Egy valódi „egyházi lithurgiának“ és „homiliák gyűjteményének“ töredékei találhatók föl, a közönséges szem elől különösképen elrejtetten, a nyomtatott beszédnek abban a tajtékzó oceánjában, a mit mi, kevésbé szabatosan, irodalomnak nevezünk. A könyvek is a mi egyházunk.

Forduljunk most már az emberek kormányzásához. Witenagemote¹, a régi parlament, nagy dolog volt. A nemzet ügyei felől ott tanácskoztak és határoztak, hogy mit kell tennie a nemzetnek. De ma, habár a „parliament“ elnevezés fent áll, nem támad-e föl a parlamenti vita, mindenütt és mindenkoron, sokkal behatódott módon, a parlamenten kívül is? Burke azt mondta, hogy három rend van a parlamentben; de az ujságírók karzatán ott ül a negyedik rend, jelentékenyebb, mint a másik három együttvéve. Nem képletes kifejezés ez, vagy élczes mondás, tény ez szó szerint, —

¹ A „bölcsek gyülekezetének“ nevezett nemzetgyűlés a régi angolszászoknál.

Ford. jegyz.

nagyon fontos a mi időnkben. Parlament nekünk az irodalom is. Gyakran mondom, a nyomtatás, a mely szükségszerűleg következik az írás után, egyenértékű a demokracziával; fedezd föl az írás mesterségét, s a demokrácia kikerülhetetlen. Az írás magával hozza a nyomtatást; az általános, a gyors napi sajtót, a mint ma már színről-szinre látjuk. Bárki, ha tud beszélni, a mint most egy egész nemzethez szól, hatalommá, a kormányzat egyik ágává növi ki magát, elidegeníthetetlen súlylyal a törvényalkotásban, a hatalom minden tényében. Nem tartozik a dologra, hogy milyen a rangja, mennyi a jövedelme, milyen a berendezése: a fődolog az, hogy olyan a nyelve, a mire mások visszafojtott lélegzettel hallgatnak; ez a lényeges és semmi egyéb. A nemzetet mindazok kormányozzák, a kiknek nyelvük van: ebben van a demokrácia veleje. Tegyük hozzá: minden létező hatalom fokról-fokra arra törekszik, hogy szerveződjék; működve titkon, lekötve és elnyomva, akadályokkal eltorlaszolva, nem nyugszik addig, a míg működését szabadon, akadálytalanul, mindenki szeme láttára nem gyakorolhatja. A csak eszményileg létező demokrácia makacsul ragaszkodik ahhoz, hogy kézzelfoghatóan is létezzék.

Szükségképen, minden vonalon, arra a végeredményre kell jutnunk, hogy mindama dolgok között, a miket az ember itt alant tenni képes, a legrendkívülibb, a legcsodálatosabb, a legértékesebb dolgok azok, a miket könyveknek nevezünk! Kezdve az ujságtól, föl a szent héber könyvig, mi mindent véghez nem vittek s véghez nem visznek azok a nyomorúságos, fekete tintával bekent papírfoszlányok! Valóban, bármi legyen a külső formája a dolognak (a mint mondók: papírfoszlány és fekete tinta) valójában nem az emberi

tehetség legmagasabb megnyilatkozása hozza-e létre a könyvet? Az ember Gondolata az az igazi bűverő, a mivel mindent megalkot. Minden, a mit tesz, véghez visz, a gondolatnak köntöse. Ez a London, házaival, palotáival, gőzgépeivel, székesegyházaival, roppant forgalmával, zakatolásával, mi egyéb, mint egy Gondolat, milliók gondolata egygyé olvadva, egy gondolatnak roppant, megmérhetetlen szelleme, megtestesítve téglában, vasban, füstben, porban, palotákban, parlamentekben, bér-kocsikban, Katalin-rakodókban és így tovább! Egy téglá nem jött létre, a nélkül, hogy egy ember ne törte volna fejét a téglacsínáláson. Az, a mit mi „tintafoltokkal megrakott papirfoszlányoknak“ nevezünk, a lehető legtisztább megtestesülése az emberi gondolatnak. Nem csoda tehát, ha minden tekintetben a leghatékonyabb és a legnemesebb is.

Mindez, az írónak a modern társadalomban való fontossága és mindenek fölött való fontossága, hogyan szárnyalja túl a sajtó a szószéket, a tanácsot, az egyetemi tanácsot és sok más egyebet: mindez már réges-régen hangsúlyoztatott, s az utóbbi időkben az a diadal és csodálat bizonyos érzelmős rajongásával elégszer elősmertetett. Úgy tetszik nekem, hogy az érzelgősség lassan-lassan helyet kénytelen adni a gyakorlati felfogásnak. Ha az írók csakugyan olyan kiszámíthatatlanul befolyásosak, ha korszakról-korszakra, sőt napról-napra tényleg ilyen változásokat képesek előidézni, akkor, azt gondolom, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az írók nem mindig úgy fognak járni-kelni köztünk, mint el nem ösmert, züllött ismaeliták. A mint fentebb mondtam, minden, a miben, bár észrevétlenül, tényleg erő és hatalom van, egyszer csak ledobja burkát, hüvelyét, kötelékeit, s kéz-

zelfogható, általánosan elősmert hatalommal lép előtérbe. Hogy valaki egyenruhát, jelvényeket viseljen, fizetést is húzzon olyan hivatal után, a melyet egy egészen más valaki tölt be: ebből haszon nem származhatik, ebben nincs igazság, ez igaztalanság. És mégis ezt juttatni jogos érvényre, milyen nagy munka, a mi jövőendő időkre van föntartva! Annyi bizonyos, hogy az, a mit az irodalmi czéh szervezetének nevezünk, a messzi távolban dereng s mindenféle szövevényes akadályba ütközik. Ha azt kérdeznék önök tőlem, melyik hát az írók részére a lehető legjobb szervezet a modern társadalomban, a mely helyzetükre s a világ helyzetére való tekintettel, a tényekre támaszkodva, a legteljesebb haladást, a legjobb rendet idézné elő, azt felelném, hogy a problema meghaladja tehetségemet. Nem egy, hanem több embernek egymásra következő korszakokban kemény fejtörése, komoly munkája képes csak megközelítőleg helyes megoldásra vinni. Melyik lenne a legjobb be rendezés, senki közülünk megmondani nem tudja. De ha azt kérdik önök, melyik a legrosszabb? ezt felelem: ez a mostani a legrosszabb, a melyben a zűrzavar viseli a választott bírói tisztet. A legjobbhöz vagy csak aránylag jóhoz még hosszú az út.

Egy megjegyzést nem hallgathatok el, s ez az, hogy nem a királyi vagy parlamenti pénzadomány a fődolog, nem erre van legnagyobb szükség. Javadalmakat adni az íróknak, pénzáldozatokkal s más ilyesfélékkel támogatni őket: mindez keveset lendít a dologon. Utóvégre is az ember torkig van a pénz mindenhatóságáról hallott beszédekkel. Inkább azt merem mondani, hogy egy igazán jóra való embernek nem baj a szegénység; csak hadd legyenek szegények az

írók, hogy megmutassák: valódiak-e vagy nem! A keresztény egyház egyik intézménye a kolduló szerzetesek rendje, jó emberek testülete, a kik arra vannak kárhóztatva, hogy kérjenek, könyörögjenek; ez a keresztyén szellemnek egészen természetes és szükséges fejleménye. Maga is szegénységen, szenvedésen, ellenszegülésen, keresztre feszítésen, mindenféle világi nyomorúságon és megaláztatáson alapult. Azt merjük mondani, hogy az, a ki ezeket a dolgokat nem ösmerte s nem tanult ezekből a megbecsülhetetlen leckékhől, az nélkülözte a legjobb iskolát. Koldulni, mezítláb járni, durva gyapjucsuhában csatangolni, kötéllel a derékon, s lenézve lenni mindenki által: nem valami szép dolog volt s mindaddig nem volt megtisztelő, a míg azok nemessége nem tette azzá, a kik hivatásszerűleg jártak-keltek imígyen.

A koldulás nem vág bele korunk keretébe; egyébként kérjük: nem volt-e talán jobb Johnsonra nézve a szegénység? Szükséges rá nézve mindenkor tudnia, hogy külső előny, bármi siker nem cél, a mi után törekednie kell. Büszkeség, hiúság, minden néven nevezendő rossz indulatú önzés az ő szívében is fölébred, mint minden szívből; mindenképp előtt ezeket kell kiirtani, még kinok árán is kiszakítani a szívből, mint haszontalan dolgokat. A gazdagnak és nemesnek született Byron még rosszabbul járt, mint a szegény és plebejus Burns. Ki tudja, vajjon abban a távol fekvő „lehető legjobb szervezet“-ben nem fog-e a szegénység még mindig lényeges elemként szerepelni? Vajjon íróink, a kik a szellemi hősök szerepére tartanak igényt, még akkor is nem az „önkéntelen szerzetes“-rendnek egy nemét fogják-e képezni, mint ma, hozzákötve ahhoz a rút szegénységhez, míg

ki nem próbálták, hogy mi rejlik abban, míg meg nem tanulták azt is javukra fordítani. Kétségkívül pénzzel sokat el lehet érni, de nem mindent. Tudnunk kell a határát és arra kell szorítanunk, s ha ezen túl akar terjeszkedni, vissza kell szorítanunk.

S ha a pénzzel való támogatás, annak fölhasználására a kellő idő, a kiosztásra a megfelelő közeg minden szépen el is van rendezve, — hogyan, miképpen találjuk meg azt a Burnst, a ki mindezt megérdemli? Istenítéletet kell kiállania, hogy bebizonyítsa rátermettségét. Ez az ordalia, ez a vad chaostömkeleg, a mit irodalmi életnek nevezünk: ez is egy neme az istenítéletnek! Tiszta igazság van abban a gondolatban, hogy a társadalom alsóbb osztályainak erőfeszítése a felsőbb körök és jutalmazóbb állások felé folytonos és örökkétartó! Erős emberek születnek köztük, a kiknek másutt a helyük, mint ott alant. Ezeknek az embereknek a változatos, kifürkészhetetlenül szövevényes, egyetemes erőfeszítése alkotja és kell, hogy alkossa azt, a mit társadalmi haladásnak nevezünk. Írók és más fajta emberek részére egyaránt. Hogyan kell szabályozni ezt az erőfeszítést? Ez a kérdés lényege. Úgy hagyni, a mint van, a vak véletlen kedve-kényére, széthúzó, egymást tönkretevő atomok forgatagaként, ezer közül egy jusson célhoz, a többi kilenczszázkilenczvenkilencz pedig pusztuljon el; királyi Johnson tétlenül heverjen padlásszobában vagy Cave nyomdász jármában nyögjön; egy Burns, megtört szívvel, mint „fináncz“ haljon meg; egy Rousseau, örült elkeseredettségbe hajtva, paradoxonaival francia forradalmakat gyújtson lángra: a mint mondtuk, világos, hogy ez a legrosszabb szabályozás. Sajnos, a legjobb még nagyon messze van.

S még se lehet kétség az iránt, hogy be fog következni; közeledik felénk, bár burkolva még a századok méhében; olyan jóslás ez, a mit bátran megkockáztathatunk. Mert mihelyest az emberek észreveszik egy dolognak a jelentőségét, fontosságát, okvetlenül neki fognak, neki gyürkőznek, hogy azt szabályozzák, könnyítsék, elősegítsék s nem nyugosznak addig, a míg megközelítőleg be nem fejezik. Mondom, papság, arisztokraczia, a világon jelenleg létező uralkodó osztályok között jelentőségre nézve, egy se hasonlítható össze a könyvirók papságával. Olyan tény ez, a mit minden utcasarkon olvasni lehet s miből mindenki levonhatja a következtetést. „Az irodalom gondoskodik magáról“, válaszolta Pitt, a mikor sürgették, hogy segítsen Burnsön. „Igen, — jegyezte meg Southey — gondoskodni fog magáról s hegyibe önökről is, ha nem vigyáznak magukra.“

Nem az egyes írók sorsa a döntő; ez pusztán egyéni, a nagy testnek nagyon csekély töredéke; küzködhetnek, tengethetik életüket vagy meghalhatnak, a mint eddig történt. De mélyen érinti az egész társadalmat, hogy a világosságot magasan helyezze el, s annak körében járjon vagy lábbal tapossa, mindenfelé pusztítólag szórja szét (a miből aztán tűzvész is keletkezik), a mint eddig történt. Világosság az egyetlen dolog, a mire a világnak szüksége van. Ha tudás van a világ fejében, diadalmasan küzdi ki csatáját, s a lehető legjobb világ lesz belőle. A szervezetlen irodalmi osztálynak ezt az anomáliáját minden más anomalia gyökerének, okának és okozatának nevezem; ennek valamelyes czélszerű rendezése egyszerűs mind egy új életrendnek, mindnyájunk számára az igazságos, helyes szabályozásnak a punctum sali-

ense. Egynémely európai államban, Franciaországban és Poroszországban, már vannak némi nyomai az írói osztály szervezetének, jeléül annak, hogy a szervezés fokozatosan keresztülvihető. Én hiszem, hogy ez lehetséges, kivihető lesz.

A legérdekesebb tény, a mit a chinaiakról hallok, az, a mi iránt nem egykönnyen jutunk tisztába, de a mi derengő állapotában is rendkívül figyelemre méltó: t. i., hogy megkísérlik írókat kormányzóikká tenni. Idő előtti volna kijelenteni, hogy könnyen érthető, miként történhetik ez, vagy mily sikerrel jutott érvényre. Minden ilyen dolog nagyon sikertelen; de a sikernek csekély foka magában is becses, maga a kísérlet is az. Egész Chinában többé-kevésbé lázas kutatás foly a fiatal nemzedékben mutatkozó tehetséges emberek fölfedezése céljából. Mindenki számára meg vannak nyitva az iskolák: a nevelésnek furcsa módja, de mégis egy módja. A kik az alsóbb iskolákban kitüntetik magukat, előnyös állásokat nyernek a magasabbakban, hogy még jobban kitüntessék magukat, — feljebb, mindig feljebb, s úgy látszik, hogy a hivatalos személyek, a leendő kormányzók ezekből kerülnek ki. Ezeket teszik próbára először, hogy vajjon tudnak-e kormányozni vagy nem. S bizonyára a legjobb sikerrel, mert ők azok, a kik már jelét adták értelmi képességüknek. Kísértsétek csak meg; még eddig nem kormányoztak, nem igazgattak; talán nem képesek rá; de van értelmiségük, a mi nélkül nincs rátermettség. Nem is eszköz az ész, a mint hinni szeretjük. „Kéz az, a mely minden eszközzel bánni tud.“ Tegyetek kísérletet ezekkel az emberekkel; mindenek közül ők a legérdemesebbek a kísérletre. — Nem ismerék a kormányzásnak, alkotmánynak, forradalomnak, társa-

dalmi szervezkedésnek vagy szervezetnek olyan fajtáját, a melynek tudományos kutatása oly eredménynyel kecsegtetne, mint épen ezé. Az eszes ember az ügyek élén; ez minden alkotmánynak és forradalomnak a végczélja, ha ugyan egyáltalán van valami végczéljuk. Mert az igazán eszes ember, a mint váltig állítom és hiszem, nemes szivű, igaz, igazságos, emberséges és bátor. Ültessétek őt kormányra, s mindent megnyertetek; mulaszszátok el, legyen bár alkotmányotok olyan bővében, mint a gomba,¹ s parlamentetek akár minden faluban: semmitse értek el!

Ez persze furcsán hangzik s közönséges elmélkedéseink körén kívül esik. De mi különös időket élünk; ezeken a dolgokon gondolkoznunk kell, meg kell ezeket valósítanunk, valami úton-módon bele kell vinnünk a gyakorlati életbe. Ezeket és sok egyebet. Mindenfelől rebesgetik s hallható is eléggé, hogy a Routine ősi birodalma végét járja, hogy azért, mert valami régtől fogvást tart, nem ok arra, hogy tovább is tartson. A mi volt, az elpusztult, veszendőbe ment; az emberiség nagy tömegei, Európa minden társadalmában, nem képesek többé abból megélni, a miből eddig tengődtek. A midőn milliók a legnagyobb erőfeszítés mellett sem bírják többé megszerezni mindennapi kenyerüket, s „minden harmadik ember egy évben harminczhat héten át egy harmad adag burgonyára van szorítva”: oly tények, a melyek kikerülhetetlenné teszik a változást! Az írók szervezete kérdésének most már búcsút mondunk.

A baj, a mely íróinkra a legsúlyosabban nehezedett, nem az írók szervezetének hiányában, hanem

¹ Az angol „blackberry“ (szeder) helyett a magyar szólásmódhoz közelebb fekvő képet használtam. *Ford. jegyz.*

sokkal mélyebben feküdt; a melyből, mint egy forrásból, annyi fonákság származott, nemcsak az írók, hanem más emberek rovására is. Hogy hőünk, mint író, úttalan utakon, társ nélkül, szervezetlen zürzavaron kénytelen vándorolni, s saját életét koczkáztatja, tehetségét veti zálogba azért, hogy új ösvényt törjön: ezt még úgy tekinthette, mint a hősök közös sorsát, ha egyszersmind önnön tehetsége nem lett volna szárnyaszegett és bénult. Végzetes nyomorúsága, szellemi hüdése — joggal nevezhetjük így — volt annak a kornak, a melyben élt, a melyben az ő élete is megbénult, akármit is csinált légyen. A 18-ik század scepticus volt, s ebben a röpke szóban a nyomorúságoknak egész Pandora-szelenczéje foglaltatik. Scepticismus nemcsak értelmi, hanem erkölcsi kételkedést is jelent, a hitetlenségnek, az őszinteség hiányának, a szellemi hüdésnek minden nemét. Talán a világ kezdete óta kevés olyan század volt, a melyben a hősies élet több nehézséggel járt. Nem a hitnek, nem a hősöknek korszaka volt ez! A hősiességnek még a lehetőségét is merőben kétségbe vonták. A hősiesség kipusztult; köznapiasság, formulismus, közhelyek léptek előtérbe. A „csodák kora“ elmúlt, vagy talán nem is volt; tényleg nem létezett többé. Kiélt világ, a melyben csoda, nagyság, istenség nem lakoztak; — egy szóval, világ, Isten nélkül.

Milyen törpe, kicsinyes ennek a kornak gondolkodásmódja, összehasonlítva nem is a keresztyén Shakspearekkel és Miltonokkal, hanem csak a régi pogány skaldokkal, a hívők bármely fájával. Igdrasil, az élő fa, világra szóló, zengzetes, profetikus ágaival, oly mélyre bocsátva alá gyökereit, mint a minő mély Hela, zakatoló Világ-gépben aszottel. „Fa“ és „Gép“: állit

suk szembe ezt a két dolgot. Magam részéről kijelentem, hogy a világ nem gép! Azt mondom, hogy nem forgó kerék, rugó szerű „indítékok“, önérdékek, checkek meg mérlegek útján halad; valami egészen más van benne, mint a fonó-orsók és a parlamenti többségek berregése, — egészben, egyáltalában nem gép! A régi északi pogányoknak helyesebb fogalmuk volt Isten világról, mint ezeknek a gép-scepticusoknak: a régi pogányok őszinte emberek voltak. De ezekben a szegény scepticusokban nem volt semmi őszinteség, semmi igazságérzet. Féligazságot és mendemondát egész igazságnak vettek. A legtöbb ember szemében az igazság: a megszerezhető szavazatok útján mérlegelendő közönséges valószínűségi számítás. Az őszinteség lehetőségének még az elemi ismerete is kiveszett belőlük, fogalmuk se volt arról, hogy mi fán terem az őszinteség. Hány „valószínűségi számításra tengődő“ kérdi ártatlan megütközéssel s a megsértett erény önérzetes hangján: „Mit! nem vagyok-e én őszinte?“ A mint mondom, szellemi bénultság, semmi egyéb, mint gépies élet volt ennek a századnak a jellemvonása. A közönséges ember, habár, szerencsére, alatta állt századának, s egy korábbihoz tartozott, sem hívő, sem hős nem lehetett; a lélekölő befolyások alatt eltemetve feküdt, öntudatlanul. A legerősebb embernek csak véghetetlen erőfeszítéssel és zűrzavarral lehetett magát félig-meddig fölszabadítania, s mintegy elvarázsolt alakban, tragicus módon, szellemi tetszhalál-életet élnie s fél-hőssé válnia.

Scepticismus az a név, a mivel mindezt megjelöljük, mint mindezen dolgoknak főkérdését, voltaképi forrását. Nagyon sokat lehetne erről beszélni. Egy csomó előadás s nem egy előadás kicsiny részlete

volna szükséges annak megmagyarázásához, hogy mit kell érteni a 18-ik század és annak iránya alatt. Valóban ez és ezzel kapcsolatosan mindaz, a mit scepticismusnak nevezünk, épen az a gyilkos betegség és halálos ellenség, a mi ellen irányult az emberi élet kezdete óta minden tanítás és beszéd: a hit küzdelme a hitetlenség ellen, soha meg nem szünő harcban. Nem óhajtanánk a vádaskodás terére lépni. Ebben a században a scepticismust olybá vesszük, mint a régi hit kipusztulását, mint előkészületet új, jobb, messzebb vezető utak és módok felé, mint kikerülhetetlen dolgot. Nem akarjuk kárhoztatni ezért az embereket; csak sajnálkozunk nehéz sorsuk miatt. Úgy értjük, hogy a formák széttörése nem egyszersmind az örökké tartó lényeg széttörése, hogy a scepticismus, bármilyen elszomorító és gyűlöletes is, nem befejezés, hanem csak kezdet.

Minap, a midőn, minden előzetes czélzat nélkül, Benthamnek az embert és az emberi életet érintő elméletéről beszéltem, azt találtam mondani, hogy az nyomorúságosabb, mint a Mahometé. Ha már kimondottam, most kénytelen vagyok megjegyezni, hogy ez jól megfontolt, határozott véleményem. Nem mintha ezzel Bentham Jeremiást és azokat akarmám megsérteni, a kik őt tisztelik, becsülik és hisznek benne. Maga Bentham és hitvallása úgy tűnik föl nekem, mint a mely, összehasonlítva másokkal, dicséretet érdemel. Határozott kifejezése ez annak, a mi felé hajlik boldogboldogtalan, gyáva, félig-meddigsettenkedő úton-módon. Essünk át a válságon: vagy a halál, vagy a fölgőgyulás lesz osztályrészünk. Ez a durva, gőzgépies utilitarismus közeledés az új hithez. Az álnokoskodás álarczának levétele ez, beszélgetés önnönmagával: „Jól van tehát, ez-a

világ egy vasszerkezetű gép“, istene a nehézkedés törvénye és az önzés éhessége; lássuk, mitlehet belőle csinálni az ellensúlyozás s a fogak és kerekek helyes alkalmazása által!“ A benthamismusban van valami teljes, férfias, rettenthetetlen odaadás az iránt, a mit valaki igaznak tart; nevezhetitek akár hősiessnek is, bár ez nem egyéb vakon tapogatódzó hősiességnél. Tetőpontja, félelmet nem ismerő hadizenete ez mindannak, a mi a fél-embert jelenti, de, abban a 18-ik században, áthatotta az ember egész lételét. Nekem úgy tetszik, hogy minden istentagadó és olyan, a ki csak ajkán hordja Isten nevét, kénytelen benthamista lenni, ha van bátorsága és becsülete. A benthamismus: szeméttől megfosztott hősiesség; az emberi faj, mint egy boldogtalan, megvakult Samson, a philisteus-malomban taposva, kétségbeesetten rázza meg malmuk oszlopait, irtózatosszerű összeomlást idéz elő, de egyszerűen végleges megszabadulást is. Benthamet pedig bántani nem szándékom.

Azt azonban kijelentem, s azt óhajtanám, hogy minden ember tudja és szívére vegye, hogy az, a ki a világegyetemben nem lát egyebet gépezetnél, a legvégtetesebb módon félreösmeri a Világegyetem titkát. Úgy tetszik nekem, hogy a legdurvább tévedés, a mibe az ember beleeshet, kiküszöbölni minden istenséget a Világegyetemről alkotott felfogásból, — nem akarom a pogányságot azzal bélyegezni meg, hogy pogány tévedésnek nevezzem, a mibe az emberek beleestek. Ez nem igaz: ez, alapjában véve, hamis felfogás. A ki így gondolkozik, az rosszul fog föl mindent a világon; ez az eredendő bűn megméltatja minden következtetését. Minden elvakulás között ez a legsajnálatraméltóbb, nem véve ki még a boszor-

kányhitet se. A boszorkányhit legalább egy élő ördögöt imád; de ez egy holt vasördögöt; nem Istent, de még egy ördögöt se! — Mindaz, a mi nemes, isteni, ihletett, kihull, kiesik az életből. Csupa undok *caput mortuum* marad meg mindenütt, a gépies hüvely, a miből hiányzik az élet. Hogyan viselhetné magát hősiezen az ember? „Az indítékok elmélete“ azt tanítja neki, hogy több-kevesebb leplezgetés mellett nincs egyéb, mint elvetemült élvhajhászat, a fájdalomtól való félelem, hogy a tapsra, pénzre s egyéb habzsolásra vágyó Éhség a végcél az emberi életben. Egy szóval az atheismus, a mely, természetesen, rettenetes módon bűnhődik. Á mint mondom, az ember szellemileg bénult lesz, az isteni Világegyetem holt, mechanicus gőzgép, a mely csupa rugó, ellensúly, egyensúly, s mit tudom én, mi minden által van mozgásban tartva, a melyben, mintegy maga-csinálta Phalaris-bika undok bendőjében ő, a szegény Phalaris, nyomorúságosan vonaglik.

A hitet úgy fogom föl, mint az emberi értelem egészséges életelemét. Rejtélyes, kimagyarázhatatlan folyamat a hitnek ez az ébredése; kimagyarázhatatlan, mint minden életműködés. A nekünk adott ész nem arra való, hogy okoskodjék és vitatkozzék, hanem hogy valamibe belelásson, tiszta hitet és felfogást szerezzen arról, a mi után cselekedeteinket irányíthatjuk. A kételkedés maga voltakép nem bűn. Nem esünk neki az első dolognak, a melyre rábukkanunk, nem ragadjuk meg és nem hiszünk benne! A kételynek minden neme, kutatás, *σκέψις*, a mint nevezzük, mindenféle tárgyról, minden értelmes agyvelőben benne él. Az értelemnek rejtelmes munkája ez azon a tárgyon, a mit meg akar ismerni, s a miben hinni óhajt. Úgy tör felszínre a hit mindebből, mint a fa, rejtett

gyökereiből. S ha most azt vesszük észre, hogy az ember még a közönséges dolgok felől támadt kéte-lyeit is *elhallgatja*, s nem beszél róluk addig, a míg azok bizonyos fokig állitássá vagy tagadássá nem érlelődnek, mennyivel inkább ez az eset a legmagas-
tosabb dolgoknál, a melyeket szavakban kifejezni egy-
általán lehetetlen! Hogy az ember piacra vigye kéte-lyét s elképzelje, hogy a vitatkozás és a logica (a melyek a legjobb esetben csupán gondolatainknak, hitünknek vagy hitetlenségünknek kifejezési módjai) volnának az értelem diadala és igazi munkája; ez épen olyan, mintha a fát felfordítanók, s zöld rügyei, levelei és gyümölcsei helyett az ég felé meredő, rútul össze-
balyodott gyökereit mutogatnók, — nem a növés, hanem a halál és a nyomorúság volna látható!

Mert a scepticismus, a mint mondtuk, nemcsak értelmi, hanem erkölcsi tényező is: a léleknek chro-nicus sorvadása és betegsége. Az ember az által él, hogy hisz valamiben, s nem az által, hogy sok dolog fölött vitatkozik és veszekszik. Nincs rendén a szé-nája, a mikor hite arra szorítkozik, a mit zsebre vág-hat s egyik vagy másik szervével fölhabzsolhat és megemészthet! Lejebb már nem is sülyedhet. Azokat a korszakokat, a melyekben ily mélyre sülyed, a leg-szomorúbbaknak, a legbetegbeknek és a legközön-ségesebbeknek nevezzük. A világ szive bénult, beteg: hogy lehet akkor bármely tagja ép? A világ munká-jának terén megszűnik az életerős tevékenység, kez-dődik a csalapintás ügyeskedés. A világ zsoldját zsebre vágják s a munkáját nem végezték el. A hősök ki-pusztultak; jönnek a kuruzslók. A római birodalom bukása óta, a mely szintén a scepticismusnak, a lát-szatoknak, az egyetemes sülyedésnek korszaka volt,

melyik század volt annyira telítve kuruzslókkal, mint a 18-ik század? Nézzétek őket, az erény és az ember-szeretet fölől kalandozó érzelgős, émelygős fecsegéseikkel, — az elvetemült kuruzslóhadat, élükön Cagliostroval! Kevés ember volt hijával a kuruzslásnak; úgy tekintették, mint az igazsághoz tartozó szükséges alkat-elemet. Chatham maga, a mi derék Chatamünk, be-kötözve, bepólyázva megy az alsóházba, „nagy testi szenvedések közepette mászott ki az ágyból“ és így tovább, de *elfelejti* (beszéli Walpole), hogy neki a beteg embert kell játszania, a vita hevében karja kiszabadul a kötésből, s szónoki taglejtésekkel hadonáz jobbra-balra! Maga Chatam is a legfurcsább színész-életet éli, félig hős, félig kuruzsló, egész életén át. Mert a világ tele van balekekkel, s neked a világ szavazatát kell megszerezned. Hogyan végzik el ily esetben a világ teendőit, a tévedéseknek mily tömege halmozódik egybe az élet minden ágában, pedig ez csupa csalódást, csupa bánatot, csupa nyomorúságot jelent némelyeknek vagy sokaknak, nem is kell kifejtenünk.

Úgy tetszik nekem, ujjaitokkal a világ betegségeinek a gyökereit tapintjátok, a mikor azt scepticus világnak nevezitek. Őszinteség hiányában szenvedő, istentelen igazságtalanságban tespedő világ! A mint én felfogom, ebből támadt a társadalmi nyomorúságoknak egész sorozata, a francia forradalmak, a chartismusok és sok minden egyéb, — ebből eredt létjogosultságuk. Ennek meg kell változnia. A míg ez meg nem változik, addig semmi jelentékeny változás be nem állhat. Egyetlen reménységem, ha a világ nyomorúságát látom, rendithetetlen vigasztalásom, hogy ez meg fog változni. Imitt-amott találkozik egy

ember, a ki tudja, hogy ez a világ igazság s nem látszat és hazugság, hogy él, nem halott vagy hűdött, élet-eleven, istenséggel van telítve, szép és rettenetes, mint kezdettől fogva volt. A mint ezt egy ember tudja, egynehányan, mindnyájan felösmerek, lassanként minden ember rájön. Tisztán, világosan áll bárki előtt, a ki leteszi a szemüveget, s becsületesen látni, tudni akar! Ilyen embernek a hitetlen század, áldatlan alkotásaival, már elmúlt, s egy új század van keletkezésben. A régi, áldatlan alkotások és tények, bármily szilárdaknak is látszanak, pusztta árnyképek, arra valók, hogy gyorsan eltűnjenek. Ehhez és ahhoz a lármás, nagyképű látszathoz, ha még úgy ujjong is neki az egész világ, nyugodtan mellé állva, így szólhat: „Nem vagy *igaz*, nem vagy való, csak látszat, menj a magad útján!” — Igen, az üres formalismus, a durva benthamismus s egyéb nem-hősies, atheista alakoskodás szemlátomást, rohamosan pusztulófélben van. Egy olyan hitetlen század, mint a 18-ik, csak kivétel, a mi ritkán fordul elő. Megjósolom, hogy a világ ismét őszinte lesz, hívő, sok hőssel hősies világ! Akkor lesz diadalmas, előbb nem.

Voltakép hogy is állunk a világgal és diadalaival? Az emberek túlsokat beszélnek a világról. Hadd haladjon a világ a maga útján, legyen diadalmas vagy nem diadalmas, hiszen mindnyájunknak megvan a magunk külön élete, a mit folytatnunk kell. Egy élet; röpké láng két örökkévalóság között, s számunkra többé soha vissza nem térő! Jó volna, ha nem úgy élnők át, mint bolondok és árnyképek, hanem mint bölcssek és valóságok. A világ megmenekülése nem ment meg minket; sem a világ pusztulása nem vonja maga után a mi enyészetünket. Vigyázzunk magunkra,

nagy érdem „híven kitartani otthon.“ S mindent összevéve, az igazat megvallva, sohase hallottam oly „világokról“, a melyek másként lettek volna „megmentve.“ A világboldogítás rögeszméje egyik alapvonása a 18-ik századnak, a maga vízenyős érzelgősségével egyetemben. Ne menjünk nagyon messzire ezen a téren. A világ megmentése tekintetében bizva-bizom a világ Alkotójában, s egy kissé a magam megmentésére gondolok, a mire illetékesebb is vagyok! — Egy szóval, a világ és a magunk érdekében örülünk, hogy a scepticismus, az alakoskodás, a gépies atheismus mérgező derével együtt pusztulóban van, s úgy szólva, már el is pusztult.

Ilyen körülmények között kellett Johnson idejében írónknak élniök. Olyan korban, a melyben voltakép nem volt élet-igazság. A régi igazságok csaknem elnémultak; az újak még rejtve lappangtak s meg se kísérelték a megnyilatkozást. Hogy az ember élete itt alant őszinteség és valóság, s örökre ilyennek kell lennie, erről a világnak ama félhomályában, még semmi fénysugár se derengett. Semmi jel; még a franczia forradalom se volt az, a mely ugyan igazság volt, de pokoli tűzbe mártott igazság! Milyen más volt Luther zarándokútja, az ő határozott czéljával, mint Johnsoné, a mely tele volt ma már hihetetlen, érthetetlen hagyományokkal és föltevésekkel! Mahomet formulái, „beviaszkolt, beolajozott fából“ készültek s elégetve, az útból elseperhetők voltak; a Johnsonéit sokkal nehezebben lehetett elégetni. Az erős ember mindig talál munkát, a mi, erejéhez mérten, nehézséget, erőfeszítést jelent. De szegény író-hősünknek ilyen körülmények között aratni diadalt, talán nehezebb volt, mint bármikor. Nemcsak a külső akadályok,

szervezetlenség, Osborne, a könyvárus, a naponkénti hatodfél garas álltak útjába, hanem saját lelkének fénye is meg volt tőle vonva. Útjelző nélkül a földön, s a mi még szomorúbb, vezércsillag nélkül az égen! Nem szükséges csodálkoznunk, hogy ma a három ember közül egy se aratott diadalt. Legnagyobb érdemük, hogy derekasan harczoltak. A legmélyebb részvéttel nézzük — nem a három élő, diadalmas hőst, hanem a három elesett hősnek a sirját. Érettünk is estek el ők, egyengetve nekünk az utat. Ott vannak a hegyek, a melyekkel az óriási küzdelemben ide-oda dobálóztak s a melyek alatt, erőfeszítésük és életük árán, most már eltemetve nyugosznak.

Erről a három irodalmi hősről külön vagy alkalma-
milag már irtam;¹ a mit róluk tartok, ösmeretes önök előtt s nem szükséges ismételnem. Annnyiban érdekelnek bennünket itt, mint egy különleges kornak különleges prófétái, mert ilyenek ők voltaképen, s az a látvány, a mit ők és világuk nyujtanak, ebből a szempontból tömérdek reflexiót ébreszt bennünk. Többé-
kevésbé mind a hármat valódi embernek tartom; derekasan, legtöbbször öntudatlanul küzdenek, hogy valódiak legyenek s az örök igazság álláspontjára helyezkednek. S ezt olyan mérvben teszik, a mely élesen különbözteti meg őket kortársaik szegényes, mesterkéltné a tömegétől s méltóvá teszi őket arra, hogy az örök igazság szószólóinak s koruk prófétáinak

¹ Rousseauról a „*Francia forradalom*“ cz. művében, fordította Baráth Ferencz (a m. tud. akadémia könyvkiadó vállalata kiadásában, 1875). Burnsról és Johnsonról a „*Miscellanies*“ 1 és 3-ik kötetében. A Burnsról 1828-ban irt tanulmányát Lé-
vay József fordította le (l. a Franklin-féle Olesó Könyvtár 833—834 sz. füzetét).

Ford. jegyz.

tekintessenek. Maga a természet szabta rájuk a főlemelő kényszerűséget, hogy ilyenek legyenek. Akkora emberek, hogy nem élhettek valótlanságokból — felhő, hullám s minden hiábavalóság szétfoszlott alattuk: csak a szilárd földön vetették meg lábukat; se nyugpont, se biztos járás nem kínálkozott számukra, ha nem arra támaszkodtak. Bizonyos értelemben a Természet fiaⁱ voltak a mesterkéeltség korszakában, vagyis eredeti emberek.

A mi Johnsont illeti, mindig úgy tekintettem őt, mint természeténél fogva a nagy angol szellemek egyikét. Erős és nemes lélek, oly sok minden mindvégig fejletlen maradt benne; kedvezőbb körülmények között mi minden lehetett volna belőle, — költő, pap, souverain uralkodó! Egyébiránt senki se panaszkodjék „környezete“, „kora“ s egyéb ily körülmény miatt; hiábavaló dolog az ilyen panaszkodás. Kora rossz: hiszen azért van ő itt, hogy jobba tegye! — Johnson ifjúsága szegény, reménytelen, nagyon nyomorúságos. Valóban, nem látszott lehetségesnek, hogy a legkedvezőbb külső körülmények között Johnson élete egyébbé válhatott volna mint fáradságossá. A világ várhatott tőle többé-kevésbé termékenyítő munkát, de az ő erőfeszítése a világ működése ellen sohase lehetett volna könnyű. A természet, szemben az ő nemeslelkűségével, így szólt hozzá: élj a keserű bánat elemében. Talán a bánat és a nemeslelkűség bensőleg és elválaszthatatlanul össze voltak kapcsolva. Mindenesetre a szegény Johnson folytonos képzelt betegségnek, testi és lelki gyötrelmeknek volt martaléka. Mint Hercules, az égő Nessus-inggel testén, a mely gyógyíthatatlan bajt okozott: az ő Nessus-ingét nem vethette le, mert a saját természetes bőre volt. Ilyen módon kellett élnie. Kép-

zeljük őt ott, gümökoros bajaival, nagy, sovár szívével s gondolatainak kimondhatatlan chaosával; szomorúan vánszorogva, mint idegen a földön; mohón falva, a mi szellemi táplálékot csak előtalált: iskolakönyveket és nyelvtani dolgozatokat, ha egyéb nem volt kéznél! A legszélesebb látkörű szellem egész Angliában, ötödfél garas napi díjjal. És mégis óriás, legyőzhetetlen lélek, egy igaz ember lelke. Mindig az oxfordi czipők története jut az ember eszébe: a faragatlan, himlőhelyes, sovány, szegény iskolaszolga, télvíz idején lyukas czipőkkel kalimpálva; egy könyörületos úrfi-tanuló titokban egy pár új czipőt rak ajtajához; a sovány szolga lóbálgatja, nézegeti jó közéről, meredt szemekkel, kusza gondolatokkal, — s kihajítja az ablakon! Nedves lábat, sarat, hideget, éhséget, mindent eltűrünk, de koldulást nem! Durva, makacs önsegély; a czédaságnak, durvaságnak, szertelen nyomorúságnak és nélkülözésnek, de egyszersmind a nemességnek és férfiaságnak egész világa. A czipőknek ez a kihajítása az ember egész életének typicus vonása. Eredeti, nem másodkézből való, kölesönző, kolduló ember. Álljon ki-ki a saját lábán! Olyan czipőben, a mit maga bir megszerezni. Sárba-fagyba, ha meg kell élnie, de becsülettel, — a valóságból, a lényegből, a mit a természet ad nekünk, nem a látszatból, abból, a mit másnak juttatott!

S mégis, a férfiaságnak, az önsegélynek mindeme nyers büszkesége mellett volt-e valaha gyöngédebben szerető lélek, a ki híven meghajtotta fejét mindenki előtt, a ki valósággal magasabban állt fölötté? Nagy lelkek mindig híven engedelmesek, tiszteletteljesek főlebbvalóik iránt; csak a kicsiny lelkek cselekesznek másként. Nem találhatnék jobb példát arra, a

mit más alkalommal mondtam, hogy az őszinte ember, már természeténél fogva, engedelmes, hogy csak a hősök körében létezik a hű engedelmesség a hősiek iránt. Az eredetiség lényege nem az, hogy új legyen; Johnson testestől-lelkestől hitt a régiben; azt találta, hogy a régi nézetek neki valók s igazi hősiek módon élt uralmuk alatt. Ugyancsak méltó arra, hogy ebből a szempontból vegyük őt szemügyre. Mert azt mondjuk, hogy Johnson nem a szavak és formulák, hanem az igazságok és tények embere. Helyt állt a régi formulák mellett; szerencse volt rá nézve, hogy ragaszkodhatott hozzájuk, de a mikhez tartotta magát, azokban szükségképen megvolt a benső lényeg. Különös, hogy abban a szegényes, terméketlen, mesterkelt, pedanteriával, mendemondával elborított papir-korszakban a Világegyetem nagy ténye oly csodálatosan, oly kétségbe vonhatatlanul, oly kimondhatatlanul, oly isteni, pokoli módon ezt az embert is beragyogta! Érdemes megsejlelni, hogyan hozta összhangba formuláit vele, hogyan tudott eligazodni mindezek közt a körülmények közt. Tisztelettel, szánnalommal, rettegéssel kell ezt a dolgot megtekinteni. A St.-Clemens Danes-i templom, a hol Johnson Voltaire korában imádkozni volt képes, nekem tiszteletre méltó hely.

Őszintesége erejénél és annál fogva volt próféta Johnson, mert a természet szíve mélyéből beszélt, bár a szokásos mesterkelt dialectusban. Nem „mesterkelt“-e minden dialectus? Nem minden mesterkelt dolog hamis; a természetnek minden alkotása csálhatatlanul önmagának ad alakot; azt merjük mondani, hogy minden mesterkelt dolog kezdetben igaz. Az, a mit „formulá“-nak nevezünk, eredetileg nem rossz, sőt

kétségtelenül jó. A formula: módszer, szokás; mindenütt föltalálható, a hol ember van. A formulák úgy alakulnak, mint az ösvények, kitaposott hegyi utak, a melyek megszentelt tárgyhoz vezetnek, s a merre sok ember törekszik. Lássuk csak. Tele komoly, szívből eredő törekvéssel, valaki kifundál egy eljárási módot, — akár azért, hogy kifejezze lelke buzgóságát a Mindenható iránt, akár azért, hogy embertársát megfelelő módon, annak rendje-módja szerint üdvözölje. Fölfedezőre, költőre volt szükség; ő adott kifejezést a benne és annyi másban homályosan derengő, küzködő gondolatnak. Ez az ő cselekvési módszere; ezek az ő lábnyomai, egy „ösvény“ kezdete. S most nézzük csak. A második ember természetesen előde nyomdokain halad: ez a könnyebb módszer. Előde nyomdokában, de javításokkal, változtatásokkal, a miket épen jónak látott; mindenesetre kiszélesítéssel, az ösvény mindinkább tágul, a mint többen mennek rajta: míg végtére széles országút támad, a min az egész világ jöhet-mehet, vándorolhat. A míg csak a távol ködében egy város vagy templom, vagy oly valóság marad, a hova be lehet térni, az országút ugyancsak jól fog. Ha pedig a város eltűnik a láthatárról, az országutat is cserbe hagyjuk. Ilyen módon létesül minden intézmény, gyakorlat, rendezett viszony, s ilyen módon pusztul is el. Kezdetben minden formula tele van tartalommal; nevezhetitek azokat egy már létező valóság hüvelyének, formába, tagokba, bőrbe öltözködésének: másként nem is volna létjogosultságuk. A mint mondtam, a bálványok csak akkor lesznek kiállhatatlanokká, a mikor kétségessé, a buzgó szív számára üressé válnak. Bármennyit is szónokoljunk a formulák ellen, remélem, senki sincs közü-

lünk, a ki föl ne fogná az igazi formulák jelentőségét, ne tudná, hogy azok világi életünknek legnélkülözhetetlenebb fölszerelései voltak mindig, s azok is maradnak.

Jegyezzük meg azt is, hogy Johnson milyen kevéssé kérkedik az ő őszinteségével. Fogalma sincs lényének őszinte voltáról, sem arról, hogy ő benne valami különleges lakozik. Keservesen küzködő, lelki-leg fáradt ember, „diák-ember“, a mint magát nevezi, a ki véres verejtékkel igyekszik, hogy becsületesen megkeresse kenyerét, hogy éhen ne vesszen, megéljen, a nélkül, hogy lopnia kelljen. Nemes öntudatlanság van benne. Nem a pecsétnyomójára véseti az igazságot, hanem helyt áll az igazság mellett, szóval, tettel, egész életén át. Így van ez mindig. Gondoljunk erre mi is. A kit a Természet arra teremtett, hogy nagy dolgokat vigyen véghez, azzal a nyíltsággal ruházza fel, a mely képtelenné teszi őt arra, hogy ne őszinte legyen. Az ő tágra nyílt, mélyen érző szíve előtt a Természet tény; minden mendemonda: mendemonda; az élet rejtélyének kimondhatatlan nagysága, akár ismerje el azt, akár nem, felejtse el bár látszólag, vagy tagadja, állandóan szeme előtt lebeg, a maga félelmetes és csodálatos voltában, minden vonalon. Őszinteségének megvolt az alapja, föl nem ösmert alapja, mert soha kétségbe nem lett vonva, soha kérdés alá se került. Mirabeau, Mahomet, Cromwell, Napoleon, minden nagy ember, a kiről valaha hallottam, ezt az őanyagot hordta magában. Megszámlálhatatlan köznapi ember vitatkozik, fecsegi könnyű tantételeit, a miket a logica, az emlékezet révén, másodkézből eltanulgatott: ama másik fajta ember előtt minden semmi. Neki kell igazságának lenni, annak, a mit ő érez igaznak. Hogy is lenne

képes másként helyt állni? Egész lelke azt súgja minden pillanatban, minden hangnemben, hogy másként helyt nem állhat. Nemes kényszerűség súlya alatt kénytelen igaznak lennie. Johnsonnak a világ felől alkotott felfogása nem az enyém, ép oly kevésbé, mint a Mahometé volt; de felösmerem mind a kettőben a szív őszinteségének örök elemét, s örömmel látom, hogy egyik se vész el hatástalanul. Egyik se kiszórt polyva; mind a kettőben van valami, a mi a barázdában nőni fog.

Johnson népének prófétája volt, evangeliumot hirdetett nekik, mint minden hozzá hasonló mindig így tesz. A legmagasztosabb evangeliumot, a mit hirdetett, az erkölcsi eszélyesség egy nemének nevezhetjük: „egy olyan világban, a hol sok a tenni való, s kevés, a mit tudunk“, arra tekints, hogy miként cselekedjél! Olyan dolog, a mit érdemes hirdetni. „Az a világ, a hol annyi a tenni való és olyan kevés, a mit tudunk“: ne merüljete a kételynek, az istenkáromló gonosz hitetlenségnek határtalan, mérhetetlen örvényébe, mert ekkor aztán nyomorultak, tehetetlenek, örültek lesztek: hogyan volnátok képesek egyáltalán valamit tenni, dolgozni? Ilyen Evangeliumot hirdetett és tanított Johnson; betetőzve elméletileg és gvakorlatilag ezzel a másik nagy jelmondattal: „Tisztítsátok meg elméteket a nyegleségtől“. Szóba ne álljatok a nyegleséggel: álljatok a fagyos idő hideg sarában, s hozzá a magatok rongyos cipőjében, „ez inkább fog javatokra válni“, mondja Mahomet. Ezt a két dolgot, egybekapcsolva, a Nagy Evangéliomnak nevezem, talán a legnagyobbinak, a mi abban a korban lehetséges volt.

Johnson iratait, a melyek egykor keresettek és olvasottak voltak, mintha a mai nemzedék nem mél-

tányolná érdemük szerint. Nem is csoda; Johnson nézetei csaknem elavultak; de szeretem remélni, hogy gondolkozásmódja és életfogása sohasem avul el. Johnson könyveiben a nagy értelemnek és a nagy szívnek kétségtelen nyomait találom; bármily nehéz körülmények és viszontagságok között becses tulajdonságok. Szavai őszinték; alattuk dolgok értendők. Csodálatosan merev stíl, a legjobb, a mit akkoriban össze bírt hozni; mérsékelten pompázó nyelvezet, ünnepélyesen gördülékeny, vagyis inkább feszesen lépegető, ma már elavult; a mondatkötésnek a tartalommal arányban nem álló, felfújtt terjengőssége: mindezt le kell nyelni a többivel együtt. Phraseológiájában, legyen az bármily terjengős és dagályos, mindig van valami tartalom. Annyi szép stílb, annyi szép könyvb, nincs a világon semmi, — a ki így ír, az nem egyéb, mint semmirekellő. Ezt a fajtát kerülni kell! Ha Johnson semmi egyebet nem hagy is hátra, mint szótárát, már abban is föltalálhattuk volna a nagy észnek, a valódi embernek a nyomait. Meghatározásainak tisztasága, megbízhatósága, becsületesége, mély bepillantása, sikeres rendszere révén az összes szótárak közt a legjobbnak mondható. Egy neme az építészeti nemességnek nyilvánul benne; úgy áll ott, mint egy nagy, solid, faragott kövekből emelt épület, befejezett, széparányosan tökéletes; látható, hogy igazi építőmester alkotta.

Csak úgy sebtében, egypár szóval, meg kell emlékeznünk a szegény Bozzyról.¹ Közöséges, felvualkodott, falánk ficzkónak tartják szeltében és sok tekin-

¹ Becéző elnevezése Boswellnek, Johnson életirójának.

Ford. jegyz.

tetben az is volt. De az a tény, hogy hódolattal viseltetett Johnson iránt, örökké emlékezetessé teszi őt. A bolondos, bamba scót kurta nemes, korának legsütlelenebb embere, a mint áhitatos félelemmel, mély meghajlással közeledett a nagy, por-lepte, ingerlékeny pedagóghoz, abban a silány padlásszobában: ez valódi hódolat a kiválóság iránt, hősimádás olyan időben, a mikor a jelszó az volt, hogy se hős, se imádás nem létezik. Ebből is az látszik, hogy hősök mindig vannak, s valamelyes imádásuk is létezik. Szabadságot veszünk tehát magunknak kétségbe vonni az élczes francziának azt a mondását, hogy komornyikja előtt senki se hős. Vagy ha így van, ez nem a hősnék, hanem a komornyiknak a hibája; az ő lelke ugyanis közönséges szolgálélek. Azt várja-lesí, hogy hőse királyi diszöltönyben, „ruganyos léptekkel“ lépdeljen, hátul uszályhordozókkal, előtte harsogó trombitákkal. Inkább úgy áll a dolog, hogy senkise lehet komornyikja előtt „grand Monarque“. Vetköztették ki XIV. Lajostokat királyi öltönyéből, s nem találtak egyebet, mint egy nyomorúságos, fantasztikusan kihegyezett fejfel bóbiskoló, villa-alakú retket: nincs az a komornyik, a ki megbámulná! A komornyik nem ösmeri föl a Hőst, ha látja! Oh, nem: ahhoz Hős kell; s egyike a világ szükségleteinek, ebben vagy más értelemben, éppen abban nyilvánul, hogy ilyenekre égető szükség van.

Egészben nem mondhatjuk-e, hogy Boswell csodálata helyénvaló volt, hogy egész Angliában nem talált olyan lelket, a mely méltóbb lett volna arra, hogy előtte leboruljon? Mondjuk-e, hogy ez a nagy, zordon Johnson is bölcsen rendezte be nehéz, bonyolódott pályafutását, jól vezette, a mint egy igazán

bátor emberhez illet? Ama sivár zűrzavarában az írói pályának, a mely nem volt egyéb iparágnál, a vallás és politika, életfelfogás és gyakorlati élet körül kifejlődött skepsis ama rengeteg chaosában; szegénységében, szurtosságában, beteg testével és foltos kabátjával: egy derék emberhez méltóan igazodott el. Nem volt az Örökkévalóságban égő vezércsillag nélkül; neki is megvolt a magáé, a mint szükségképpen meg kell lennie minden derék embernek: erre függesztve szemét, az idő tengerének ebben a zűrzavaros hullámlásában semmi szín alatt nem változtatta kitűzött irányát. „Daczolni éhséggel és halállal, semmi módon nem volt hajlandó zászlaját a Hazugságok szelleme előtt meghajtani“. Derék öreg Samu bátyánk: ultimus Romanorum!

Rousseauról és hősiességéről ennyit nem mondhatok. Nem olyan ő, a kit erős embernek nevezek. Beteges, ingerlékeny, görcsökben szenvedő ember; a legjobb esetben inkább szenvedélyes, mint erős. Nem volt meg benne a „hallgatás tehetsége“, megbecsülhetetlen tehetség, a miben kevés franczia tünteti ki magát s valóban a mai korban e tekintetben az emberek nem tündökölnék. Valósággal az lenne jó, hogy a szenvedő ember „maga nyelje le saját füstjét“; hiszen abban semmi virtus, hogy kiereszszük a füstöt, még mielőtt tüzet raktunk; képletes értelemben, minden füst tüzzé válhatik. Rousseauban nincs mélység és terjedelem, nyugodt erő a nehézségekkel szemben: az igazi nagyság első ismérve. Alapos tévedés a hevesiséget és merevséget erőnek tartani. Nem erős az, a kinek görcsrohama van, habár hat ember

se bír vele. Az az erős, a ki a legnehezebb súly alatt képes járnival, a nélkül, hogy meginogjon. Kivált zajos napjainkban szükséges erre emlékeznünk. A ki nem tud békében maradni, míg a beszédnek és cselekvésnek ideje elérkezik, nem igazi férfi.

Szegény Rousseau arcza kifejezi az ő egész egyéniségét. Nagyfokú, de szűkkörű intensitás van benne; kidülledt homlokcsontok; mély, meredt szemek, a melyekben vad tűz lobog, egy hiúz ádáz tekintete. Arcz, tele nyomorúsággal s hozzá nemtelen nyomorúsággal, viszont az ellene küzdő undorral is; közönséges, plebejusi arcz, csupán a bensőség által meg-nemesítve, szóval egy fanatikusnak arcza, rútul összezugorodott Hős! Azért igtatjuk őt ide, mert hátrányai mellett is — s ez van benne bőven — megvan benne a Hősnek első és főkelléke: szive fenekéig komoly. Ha volt valaha komoly ember, úgy ő volt az, a minő egy se a francia bölcsesek között. Azt lehet mondani, hogy komolysága túlságosan nagyfokú volt az ő, egyébként érzékeny és inkább gyöngé természetéhez mérten, s a mi őt utóbb is a legkülönösebb végletekbe, eszelősségekbe kergette. Utoljára is egy neme az örülségnek tört ki rajta: eszméi démonokként tartották karmaik között, üzték-hajtották tüskönbokron, meredélyeken keresztül!

Rousseau hibáját és nyomorúságát egy szóval jelölhetjük meg, s ez az önzés, a mi valósággal forrása és összfoglalata minden hibának és nyomorúságnak. A pusztá élvvagy fölött nem igyekezett diadalmaskodni, sok tekintetben közönséges éhesség volt a főindíték, a mely őt hajtotta. Tartok tőle, hogy nagyon hiú ember volt; az emberek dicsőítését szomjuhozta. Bizonyára emlékeznek önök Genlis asszonyával való kaland-

jára. Magával vitte Jean Jacques-ot a színházba: ez azonban szigorú incognitót kötött ki. Nem akarta, hogy ott lássák, nem, a világ minden kincséért se.

Mindazonáltal úgy fordult, hogy a páholy függőnye kissé félrecsúszott: a földszint észrevette Jean Jacques-ot, de nem vette nagyon számba. Ő meg keserű méltatlankodásba tört ki, egész este dohogott, csupa kesernyés szavakba tört ki. A hamis grófné meg volt győződve, hogy nem azért bosszankodott, mert meglátták, hanem azért, hogy a mikor észre vették, nem tapsoltak neki. Mennyire meg volt mérgezve ennek az embernek természete; csupa gyanakodás, zárkozottság, ingerült, szeszélyes életmód! Nem birt megférti senkivel. Egy előkelő ember a vidékről, a ki őt gyakran meglátogatta, s nagy tisztelettel és szeretettel viseltetett iránta, egy napon beállit hozzá, s Jean Jacques-ot megmagyarázhatatlanul leverit hangulatban találja. „Uram! — mondja Rousseau villogó szemekkel — tudom, miért jön ide. Ön azért jön ide, hogy lássa, milyen szegényes életet folytatok, milyen kevés holmi van rotyogó fazekamban. Jól van, nézzen bele a fazékba! Fél font hús, egy darab sárga répa és három hagyma van benne, ez az egész: menjen uram, és hirdesse az egész világnak, ha ebben kedvét leli!“ — Az ilyen fajta emberrel rosszul áll a dolog. Az egész világ a szájára vette, kaczagtató anekdoták keringtek szélteben, bizonyos színpadi érdekek, a szegény Jean Jacques furcsaságai és botlásai felől. Bizony neki, szegénynek nem voltak mulatságosak vagy színpadiasak, ő rá nézve ugyancsak valódiak. Egy haldokló gladiator vonaglásai; a zsufolt anphitheatrum mulat a látványosságon; de a gladiator hörög és haldoklik.

És mégis ez a Rousseau, szenvedélyes szózataival az anyákhoz, a Természetnek s a természeti vad állapotnak magasztalásával, Contrat socialjával a valóságra mutatott rá, a valóság felé tört, kora prófétájának funkcióját teljesítette. A mennyire csak bírta, s a mennyire kora bírta! Mindama súlyedésen, aljaságon és tébolyon keresztül a szegény Rousseau szíve bensejében a valódi égi tűznek egy szikrája ég. Annak a fonnyadt mosolylyal élcelő álbölcsészetnek, scepticismusnak és gúnyolódásnak elemeiből újra és újra az a kipusztíthatatlan érzés és tudat emelkedett ki ebben az emberben, hogy életünk való-igaz, nem scepticismus, theorema és gúnyolódás, hanem tény, félelmetes valóság. A Természet tette ezt a kinyilatkoztatást; ő parancsolta neki, hogy mondja ezt ki kereken. És ő kimondotta kereken; ha nem is jól és világosan, hát rosszul és homályosan, — de úgy, a hogy csak tőle telt. Ugyan mi egyebek azok a tévedések és elvetemültségek, meg azok a szalag-elcse-nések, czéltalan, zagyva nyomorúságok és csatangelések, ha enyhén ítéljük meg, mint ide-oda támolgyása, bamba bódultsága egy olyan embernek, a ki gyöngé a neki szánt küldetésre, tapogatódzása egy oly ösvényen, melyet nem bír eltalálni? Különös utakon vezet a sors az embereket. Türelemmel kell lenni irántuk, reménységet kell irántuk táplálni, magukra kell őket hagyni: kísértsék meg, mire képesek. Mig az élet tart, a reménység is tart mindenkire nézve.

Rousseaunak honfitársai által ma is nagyra tartott irodalmi tehetségéről nem akarok sokat beszélni. Könyvei, úgy, mint ő maga, olyanok, a miket én egészségteleneknek nevezek; nem a jó fajtából valók. Érzékiség van Rousseauban. A benne rejlő értelmi

tehetség erejénél fogva bizonyos vonzó pompával ékeskedő festményeket állít elő, a melyek azonban nem igazán költőiek. Nem tiszta napfény, valami operaszerű; egy neme a rózsaszínű, mesterkélt cziczomának. Az ő kora óta gyakori, vagyis inkább általánosan elterjedt szokás a francziáknál. Madame de Staelben, St.-Pierreben, s a mostani, bámulatot keltő, idegrázó „kétségbeesés irodalmában“, mindenütt bőven feltalálható ez a vonás. Az a rózsaszín azonban nem az igazi szín. Nézzük csak Shakspeare-t, Goethét, vagy akár Walter Scottot is! A ki ebbe egyszer beletekintett, meglátta a különbséget az igaz és a látszólagos-igaz között, s később mindig meg tudja tenni a helyes megkülönböztetést.

Volt alkalmunk Johnstont illetőleg megjegyezni, hogy kedvezőtlen és zilált viszonyok között is mennyi üdvöstképes egy próféta cselekedni. Ellenben Rousseau-nál látjuk, hogy a jót, a zilált körülmények hatása alatt, milyen félelmetes tömege a rossznak kíséri. Történeti szempontból Rousseau élete erősen kidomborodó látvány. Párisi padlásszobákra, saját gondolatainak és szükségleteinek komor társaságára kárhóztatva; küszöbről-küszöbre üzve-hajtva; addig izgatva, keserítve, a míg az örültségbe csapott át, mélyen érezte, hogy sem a világ, sem a világ törvénye neki ugyan nem barátja. Azon kellett volna lenni, hogy egy ily ember valamikép össze ne tüsszön a világgal. Begyömöszölhették padlásszobákba, kikaczaghatták, mint eszelőst, hagyhatták sinlődni, mint egy vadállatot ketre-czében; de nem akadályozhatták meg, hogy a világot lángra ne lobbantsa. A franczia forradalom Rousseauban találta meg apostolát. Félig eszelős elméletei a polgáriosult élet nyomorúságairól, a vad állapotnak a pol-

gáriosodás fölött való előnyéről és így tovább, nagy mértékben elősegítették, hogy egész Franciaországban kitörjön a delirium. Azt mondhatják önök, jól van, de mit tehet a világ, mit tehetnek a világ kormányzói az ilyen emberrel? Nehéz megmondani, hogy a világ kormányzói mit tegyenek vele! Mit tehetett ő velük, szerencsétlenségre, eléggé világos: egy rakást belőlük guillotine alá állítani! Rousseauról immár elég.

Sajátságos jelenség volt abban a megvéhnedt, hitetlen, másodrangú 18-ik században egy Hősnek föllépése a mesterkélt alakok és léha teremtések közepette, Burns Robert mezében. Mint egy üde forrás a sziklás sivatagban, olyan, mint a mennyországnak hirtelen való fölragyogása a mesterkélt Vauxhallban. Az emberek nem tudták, mihez fogjanak vele. A vauxhalli tűzijáték egy darabjának tartották őt; sajnos, engedte magát ilyennek tartani, bár küzdött ellene, közel a megvakuláshoz, keserű haláltusában. Talán senki se volt, a kit embertársai oly balul ítélték volna meg. Ismét egy becses élet semmisült meg időnap előtt.

Burns élettragoediája ösmeretes. Bizvást mondhatjuk, hogy ha volt valaha aránytalanság elfoglalt és megérdemelt helyzet között, a mi az emberre nézve a sors kegyetlenségét jelenti, úgy Burns sorsa valóban kegyetlen volt. A 18-ik századnak másodkézből eredt ugrándozó figurái, leginkább Paprika Jancsijai között egy óriás, egy eredeti ember, egyike azoknak, a kik lenyúlnak az örökös mélységekig, a kik egy rangban vannak a hősökkel: és ő egy szegény ayrshirei gunyhóban született. A brit birodalom legnagyobb lelke egy keménykezű skót paraszt alakjában jelent meg köztünk.

Atyja, szegény, elkényszeredett ember, sok mindenfélét próbált, semmiben se ért el sikert, folytonos

nehézségekkel küzdött. Az ispán, vagy a mint a skótok nevezik, a factor, fenyegető leveleket szokott küldözgetni, a melyek — mondja Burns — „mindnyájunkat könnyekre fakasztottak“. A derék, nehéz munkában görnyedő, sokat szenvedett atya, a derék anya, valódi hősnő, s azok a gyerekek, a kiknek egyike Robert volt! Széles e világon nincs számukra fedél. A levelek „mindnyájunkat könnyekre fakasztottak“: gondoljunk erre. Mindig azt mondom, a derék atya egy *hallgató* hős és költő, a ki nélkül fia soha se lett volna beszédes. Burns iskolamestere később Londonba ment, s megtanulta, hogy mi a jó társaság; de kijelenti, hogy nem volt oly gyülekezet, a melyben jobb társalgást talált, mint ennek a parasztnak a tűzhelyénél. De se „hét hold földje“, se nyomorúságos majorja, se semmi, a mihez fogott, nem sikerült napról-napra kemény harczot kellett vívnia. De bátran megállta a sarat; bölcs, hivséges, megzabolázhatatlan ember; mennyi emésztő bánatot nyelt el naponta, néma megadással; küzdve úgy, mint egy ismeretlen hős; nemességéről senki sem ír czikkeket az újságokba; kitüntetésekben nem részesült. Mindazonáltal nem pusztult el: semmi se pusztul el. Itt van Róbert, az ő sarjadéka s egész nemzedékek kimagasló alakja.

Ez a Burns a legkedvezőtlenebb körülmények között jelent meg; tanulatlan, szegény, pusztán kézi munkára született s a mikor hozzá jutott, parasztos, különös szójárás szerint írt, a mit az országnak csak egy kis része ismert. Ha azt, a mit írt, az Angliában általánosan elfogadott nyelven írta volna meg, nem kételkedem, közelsmerésben részesül, mint egyike a legnagyobb embereknek, vagy legalább is olyan, a ki azzá válhatott volna. Maga az az egy körülmény, hogy

sok embert arra csábított, hogy keresztültörje magát a szójárás durva kérgén, bizonyíték arra, hogy a közönségestől valami elütő lappang benne. Bizonyos előismerésben tényleg részesült, a mely az egész saxon világra kiterjedőleg nőttön-nő: a hol csak beszélnek a saxon szójárást, lábra kezd kapni az a meggyőződés, egyik-másiknak személyes tapasztalatai alapján, hogy a 18-ik század egyik legjelentékenyebb saxon embere egy Burns Róbert nevű ayrshirei paraszt volt. Igen, azt mondom, igazi saxon anyagból való volt: erős, mint az ércz-hegy, a világ mélységeiben gyökeredzve: szikla, de az olvadó élet forrásaival bensejében! A szenvedélynek és a tehetségnek vad, féktelen forgószele szunnyadt benne békében; mennyei dallam élt szívében. Nemes, durva természetesség; házias, parasztos, becsületes; az erőnek igazi egyszerűsége; gyújtó tüzével, lágyan harmatozó szánakozásával, hasonlóan a régi, északi Thorhoz, a paraszt-istenhez.

Burns testvére, Gilbert, sok józan észszel megáldott, érdemes ember, beszélt nekem, hogy Róbert, fiatalabb éveiben, daczára fáradságos életének, rendszerint a legvidámabb beszélgetésbe elegyedett; végtelenül eleven, nevetésre kész, értelmes és kedélyes fiú volt; sokkal tréfásabbnak ismerte akkor, a mikor az ingoványos talajon tözeget vágott, vagy egyéb mezei munkát végzett, mint később. Könnyen elhiszem neki. Jó kedvének ez az alapja („fond gaillard“, mint az öreg Mirabeau marquis nevezi), őseleme a nap-sugárnak és a vidámságnak, párosulva egyéb mély és komoly tulajdonságaival, Burns jellemének egyik legvonzóbb vonása. Nagy adag reménység él benne; tragicus sorsában sem szomorkodó ember. Könnyű szerrel rázza le bánatát s diadalmasan tör előre. Olyan,

mint az oroszlán, a mely „harmatcsöppeket ráz ki sörényéből“, mint az ágaskodó paripa, a mely a lándsávillogtatásra nyerít. — A Burnsben élő remény, jó kedv voltakép nem a melegen érző, nemes léleknek nyilvánulása-e, a mivel kezdődik minden?

Különösnek fogják találni, ha Burnst százada legtehetségesebb angol szellemének nevezem, de azt hiszem, eljön az idő, a mikor ezt minden veszedelem nélkül ki lehet mondani. Iratai és mindaz, a mit annyi akadály mellett is végzett, csak szegényes töredékei az ő egyéniségének! Igen helyesen jegyezte meg Stewart tanár, a mi áll jóformán minden költőre nézve, hogy költészete nem volt valami különleges tehetség, hanem, egy természeténél fogva erőteljes, eredeti szellemnek ezen az úton kifejezésre jutott megnyilatkozása. Burnsnek a társalgásban kifejezésre jutott adományairól beszélt mindenki, a ki csak hallotta őt. Az adományoknak minden fajtája: az udvariasság legbájosabb nyilatkozataitól kezdve, föl a szenvedélyes szónoklat lobogó tűzéig; a jó kedvnek zuhogó áradata, a szeretet gyöngéd, panaszos hangja, kevés szavú, nyomatékos beszéd, tiszta, átható bepillantás: mindez megvolt benne. Szellemes herczegnők úgy ünneplik őt, mint a kinek beszéde „kiemeli őket czipellőikből.“ Ez mind szép, de még szebb, a mit Lockhart jegyzett föl róla, s a mire én is czéloztam nem egyszer, hogy a csapos legények és pinczerek kikászolódtak ágyaikból s összeverődtek, hogy hallgassák ennek az embernek a beszédét. Csapos legények és pinczerek: ők is emberek, a kik emberükre találtak. Sokat hallottam az ő beszédjéről, de egyike a legjobbaknak, a mit egy, vele barátságos lábon álló, tiszteletreméltó úri embertől tavaly hallottam, az, hogy abban

a mit mondott, mindig volt valami. „Inkább keveset beszélt, mint sokat — beszélte nekem ez az öreg úr — inkább csendesen ült, mintha a társaságban levő személyeket maga fölött állóknak tartotta volna, s ha beszélt, a tárgyat mindig új meg új világításban mutatta be“. Nem tudom, miért kellene bárkinek is másként beszélnie! De ha nézzük lelki erejét általában, egészségtől duzzadó erejét, különösen nyers egyenességét, átható éleslátását, nemes bátorságát és férfiaságát, kérjük, hol találunk hozzá fogható tehetséges embert?

Ha szemlét tartok a 18-ik század nagy emberei fölött, néha úgy érzem, hogy Burns még leginkább Mirabeauhoz hasonlít. Külsőleg tetemes a különbség; de nézzük csak őket benső mivoltukban. Testre és lélekre nézve ugyanaz a hajthatatlan, nyakas erő; — mindkettőben az van meg, a mit az öreg marquis „fond gaillard“-nak nevez. Természeténél, származásánál, sőt nemzetiségénél fogva Mirabeau inkább szájhős; lármás, kardcsörtető, nyughatatlan ember. De Mirabeaunak is az igazmodás és józan ész, az igazi éleslátás ereje, a látnoki fensőség a jellemvonásai. Minden, a mit mond, érdemes, hogy eszünkben tartsuk. Egyik vagy másik tárgyba való átható bepillantásuknak villáma cikázik: így beszélnek mind a ketten. Ugyanazok a sorvasztó szenvedélyek: arra is képesek, hogy a leggyöngédebb nemes vonzalomban nyilvánuljanak. Élcz, vad kacaj, erély, közvetlenség, őszinteség van mindkettőben. A két ember typusa nem elütő. Burns is képes lett volna uralkodni, nemzetgyűléseken vitatkozni; úgy politisált, mint kevesen. Kétségtelen, hogy Solway Frith-ben a csempészek nyakoncsipésésében¹

¹ Burns fogyasztási adóhivatalnok volt s ilyen minőségben kénytelen volt politikai nézeteit magába zárni, elnyomni. *Ford. jegyz.*

s annyi minden fölötti hallgatásban nyilvánuló bátorság — mivel a beszéd nem volt tanácsos s csupán a tehetetlen düh volt megengedhető — képes lett volna leteremteni a de Brézé-féle udvarmestereket és társait s ország-világ előtt híressé tenni magát, királyságok vezetése és nagy, örökké emlékezetes korszakok megteremtése által! De főlebbvalói dorgálólág ezt írták neki: „Önnek a feladata dolgozni és nem gondolkozni. Az ön gondolkodási képességére, legyen az bár a legnagyobb ebben az országban, semmi szükségünk; szedje be a söradót; erre az egyre való ön“. Nagyon figyelemre és emlékezetre méltó kijelentés! bár tudjuk, hogy mi volt a mondás, s mi volt a válasz. Mintha a gondolat, a gondolkodás hatalma nem volna épen az, a mire minden időben és helyen, minden körülmények között, a legnagyobb szükség van. Nem az a veszedelmes ember-e mindig, a ki nem gondolkozik, a ki nem képes gondolkozni és látni, csak tapogatódzik, révedez s a dolognak, a miben munkál, természetét félreérti, lényegét meg se látja? Félreérti, meg se látja, mondjuk; ennek meg ennek tartja, pedig nem az, egyéb — s cserben hagyja, mint értéktelen semmiséget. Az ilyen a veszedelmes ember, kiszámíthatatlanul az akkor, ha magas állásokba jut. — „Ugyan minek panaszkodjunk e miatt? — mondják némelyek — régi igazság, hogy a tehetségnek tért az érvenyesülésre nem adnak“. Kétségkívül — és annál rosszabb a térre nézve, válaszolom én. Apanaszkeveset használ, az igazságkiderítése talán többet. Hogy Európa, épen akkor kitörőféiben levő franczia forradalmával, egy Burnst nem használ föl egyébre, mint söradó beszédésére, — olyasvalami ez, a min bizony semmi okom nincs örvendezni!

Ismételve azt mondom, hogy Burns főismérve az őszinteség. Költészetében és életében egyaránt. A dal, a mit dalol, nem a képzelgések országából való, hanem átértett, valóságos; fő érdeme, a mint benne mindennek s általában egész életének, az igazság. Burns élete az, a mit mi egy nagy tragicus őszinteségnek nevezünk. Egy neme a vad őszinteségnek, — nem kegyetlen, ettől távol áll; de vad, meztelenül harczolva a dolgok igazságával. Ebben az értelemben minden nagy emberben van valami a vadságból.

Hősimádás, — Odin, Burns? Nos hát, igen; ezek az írók se nélkülözték a hősimádásnak egy bizonyos nemét: de milyen különös állapotba jutott ez most! A skót korcsmák csaposlegényei és pinczérei, a mint az ajtó körül ólálkodtak s minden szóra lestek, a mi Burns ajkiról elröppent, öntudatlanul hódoltak ahősiesnek. Johnsonnak megvolt a maga Boswellje. Rousseau-nak egy sereg hódolója volt; herczegek keresték föl nyomorult padlásszobájában; a nagyok, a szépek a szegény, holdkóros ember lábainál. Ő rá nézve a legnagyobb ellenmondás; élte két végszakát összhangba se lehet hozni. A nagyok asztalánál ül s hangjegyeket másol, hogy tengethesse életét. Még másolást se kap eleget. „Az ebédekre szóló meghívások következtében — mondja ő — kiteszem magam annak, hogy otthon éhen pusztulok el.“ Tisztelői részéről is nagyon kérdéses eljárás. Ha a hősimádásnak jól- vagy rosszul végzése próbaköve akar lenni egy nemzedék jól vagy rosszullétének, mondhatjuk-e, hogy ezek a nemzedékek elsőrangúak? — És mégis, a mi íróművészeink tanítanak, kormányoznak, királyok, papok, vagy nevezzétek bárhogy; lényegileg nincs mód ezt megakadályozni. A világ engedelmeskedni tartozik annak,

a ki gondolkozik és lát. A világ megmásíthatja a módját; kaphatja úgy, mint áldott, egyenletes nyári verőfényt, vagy úgy, mint áldatlan, fekete vihart és forgószelet, — a haszon tekintetében kimondhatatlan a különbség a világra nézve! Módja lehet nagyon különböző; de aényt magát az isten ege alatt semmi hatalom nem változtathatja meg. Világosság, vagy ennek híján villám: a világ választhat. Nem azon fordul meg, hogy mi Odint istennek, prófétának, papnak vagy bárminek nevezzük, hanem azon, hogy hiszünk-e abban a szózatban, a mit ő kiejt. Ha igaz szó, úgy hinnünk kell benne; ha hiszünk benne, annak értelmében kell cselekednünk. Hogy milyen nevet adunk neki, vagy milyen fogadtatásban részesítjük, ez az, a mi minket első sorban érdekel. *Az*, az új Igazság, ennek a világegyetemnek új, mélyebb fölfedése, valóssággal a magasból nyert küldetés természetével bír, s mint ilyen, engedelmisséget parancsol.

Utolsó megjegyzésem Burns történetének legjelentősebb korszakát illeti, vagyis edinburghi kirándulását. Gyakran jut eszembe, hogy ottani magatartása legjobb bizonyosság arra nézve, hogy a benső értéknek és igazi férfiasságnak mekkora kincsbányája rejlett benne. Gondoljuk csak meg, hogy kevés olyan súlyos teher nehezedett valakire, a mi inkább próbára tette volna egy ember erejét. Olyan váratlanul jött; mindama közönséges „arszlánkodás“, a mi annyi és annyi embert tönkre tesz, ehhez képest semmi se volt. Mintha csak Napoleon király lett volna, nem fokozatosan, hanem egyszerre, La Fère-ezredbeli tüzerhadnagyból. Burns, bár még csak huszonhét éves, többé már nem szántóvető; azon a ponton van, hogy Kelet-Indiába szökik, kikerülendő a kegyvesztettséget

és a börtönt. Ebben a hónapban tönkre jutott földmivelő lett, évi jövedelme 7 font (c. 160 korona) s ettől is elesett: a következő hónapban a rang és szépség ragyogása veszi körül, ékszerektől csillogó herczegnőket vezet karján az ebédekhez: minden szem rajta csüng! A nyomorúság sokszor slúyosan nehezedik az emberre; de olyan emberrel szemben, a ki helyt tud állani a jólét közepette, száz olyan találkozik, a ki képes elviselni a nyomorúságot. Talán senki se volt oly nehéz megpróbáltatásoknak kitéve, a ki a mellett oly kevésbé feledkezett meg emberi méltóságáról. Nyugodt, semmi se ejti ámulatba; se nem szemérmes, se nem elbizakodott; elfogultságtól és pöffeszkedéstől egyaránt ment: érzi, hogy ő itt Burns Róbert; „a rang csupán az arany bélyege“, hogy a hírnév csupán gyertyafény, a mely megmutatja: milyen az ember, de jobba, mássá ugyan nem teszi! Bizony, könnyen megeshetik, ha nem vigyáz, hogy rosszabbá teszi, nyomorúságos felfujt széllapdává, a mely addig fuvalkodik, míg szétpattan s lesz belőle „döglött oroszlán“, a kire nézve, a mint valaki megjegyezte, nincs föltámadás, hitványabb egy élő kutyánál! Burns ekkor volt csodálatra méltó.

Sajnos, a mint másutt megjegyeztem, mégis ezek az arszlán-vadászok okozták Burns romlását és vesztét. Ők tették lehetetlenné, hogy éljen. Körülötte nyüzsgöttek majorjában; megakadályozták szorgos munkáját; nem volt hely, a mely elég távoli lett volna nekik. Nem tudta felejtani az arszláncodást, bármennyire is igyekezett. Mogorva, elégedetlen lett, nyomorba, hibákba süllyedt, a világ mindinkább üressé válik neki; egészség, jellem, lelki béke mind-mind pusztulófélben van; ugyancsak magára marad. Szomorú még rá gon-

dolni is! Ezek az emberek csak azért jöttek, hogy őt lássák; nem az iránta érzett rokonszenv vezette őket, de az ellene való gyűlölet se. Egy kis mulatság kedvéért jöttek: szórakozásuk sikerült — és a hős élete ráment.

Richter beszéli, hogy Sumatra szigetén van egy fajta „fénybogár“, nagy, tüzes legyek, a miket az emberek nyársra húznak s ezekkel világítják éjjel az utakat. Rangbeli emberek kellemes fény mellett utazhatnak így és azt meg is bámulják. Nagy megtiszteltetés a fénybogarakra nézve! De —! —

HATODIK FELOLVASÁS.

**A hős, mint király. — Cromwell, Napoleon: modern
forradalmi szellem.**

(1840. május 22.)

A hősiesség utolsó formájához értünk, ahhoz, a melyet királyságnak nevezünk. Az emberek parancsnoka, a kinek akarata irányadó mindnyájunk fölött, a kinek híven alárendeljük magunkat s így cselekedve találjuk meg üdvünket, a nagy emberek legjelentősebbjének tekinthető. •Gyakorlatilag ő a hősiesség változatos alakjainak az összefoglalata: pap, tanító, a földi vagy a lelki méltóságnak bárminő kifejezését is képzeljük egy emberben, benne ölt testet, hogy parancsoljon nekünk, hogy állandó, gyakorlati tanácsokkal lásson el, hogy napról-napra, óráról-óra megtanítson arra, a mit tennünk kell. Rex, Regulator, Roi a neve; az angol elnevezés még jobb: King (király), Könning, a mi annyit jelent, hogy képes, tehetséges ember.¹

Egész sereg, kifürkészhetetlen mélységekben elvesző kérdés túlul föl előttünk, melyek közül a legtöbbel most foglalkozni egyáltalán nem kívánunk. Burke mondta, hogy a kormányzat lelke talán egy megbízható esküdtszék, s hogy minden törvényalkotás, köz-

¹ Ez etymologia helytelen. King a sanskrit *janaka*-nak felel meg, mely annyit jelent, mint atya, családanya, nemzetségfő. Lásd Max Müller fejtegetéseit. Újabb fölolvasásai a nyelvtudományról, ford. dr. Simonyi Zsigmond. Budapest, 1876, 251. lapon.

igazgatás, parlamenti vita s a mi ezzel jár, mind azon fordul meg, hogy „összehozható-e tizenkét pártatlan ember az esküdtszéki padokon“, — épen így, még alaposabb okból, azt merem mondani, hogy egy képes ember kiszemelése s fölszerelése a képesség jelképeivel, méltósággal, imádattal, királysággal vagy mindazzal, a mit ilyennek nevezünk, úgy, hogy tényleg meglegyen a képességéhez mért hatásköre a vezetésre: ez a világon minden társadalmi rendszabálynak jól vagy rosszul bevégzett feladata. Választási szónoklatok, parlamenti indítványok, reformjavaslatok, francia forradalmak, alapjában, mind erre irányulnak, vagy különben semmit se érnek. Kikeresni minden országban a legrátermettebb embert, a ki ott található; fölemelni őt a legmagasabb polczra és híven hódolni előtte: annyit tesz, mint abban az országban a tökéletes kormányzatot életbe léptetni: választási urna, parlamenti ékesszólás, szavazás, alkotmány-csinálás vagy egyéb, bármi néven nevezendő gépezet mind nem használ. Tökéletes állapot, eszményi ország az ilyen. A legképesebb ember alatt a legigazabbat, a legigazságosabbat, a legnemesebbet is értjük: a mire ő azt mondja, hogy meg kell tenni, az a legbölcsebb, a legmegfelelőbb, a mit bárhol és bármi módon tanulhatunk, az, a mit igazi hű odaadással meg kell tennünk, nem kételkedve semmi irányban. Így tevékenységünk, egész életünk, a menynyire csak kormány irányítani képes, jól meg van szabva; ez volna az alkotmányok eszménye.

Sajnos, nagyon jól tudjuk, hogy az eszmények sohase valósíthatók meg a maguk teljességében. Az eszményeknek örökkön-örökké hosszú időközön át megvalósíthatatlanul kell heverniök, s be kell érniük azzal,

hogy csak tűrhetőleg bírjuk őket megközelíteni! A mint Schiller mondja, ne mérlegelje senki ebben a mi szegény világunkban a tökéletesség mértékével a valóság vézna szüleményét. Nem vesszük őt bölcs ember-számba, hanem beteges, elégtelen, hóbotos embernek tartjuk. De más oldalról sohase szabad elfelejteni, hogy az eszmények léteznek s ha egyáltalában meg se közelítették, az egész lényeg pusztulásnak indul! Csalhatatlanul. Nincs az a kőműves, a ki tökéletesen függőleges falat képes volna építeni, matematikailag ez lehetetlen; a függőlegességnek egy bizonyos foka elégséges neki; és ő, jó kőműves létére, mint a kinek el kell készülnie munkájával, beéri vele. De ha túlságosan eltér a függőleges vonaltól, mindenekfelett ha egészen eldobja a mérőnt, s téglát czéltalanul rak téglára, csak épen úgy, a hogy keze ügyébe esik! Azt hiszem, az ilyen kőműves rossz úton jár. Megfeledkezett önmagáról; de a nehézkedés törvénye nem feledkezett meg arról, hogy hasson rá, s fala, alaktalan romhalmazba omlik össze.

Ez a története minden fölkelésnek, francia forradalmaknak, az ó- és újvilágban támadt minden társadalmi robbanásnak. Fölötte képtelen embert állítottatok az ügyek élére! Nagyon is nemtelen, bátor-talan, elfogult embert. Elfelejtettétek, hogy szabály van rá, természetes szükség, hogy képes ember való ilyen feladatra. Simuljon a téglá a téglához, a mint csak lehet és kell. Képtelen álarcza a képességnek, egy szóval, a kuruzsló az emberi dolgok mindennemű kezelésében kuruzslásokkal kénytelen beérni, s az emberi dolgok rendezetlenül, a ferdeségek, nyomorúságok mérhetetlen forrongásában, hevernek halomra; külsőleg és belsőleg nyomorult milliók nyujtják ki

esdőleg kezüket segítségért és az nincs sehol. „A nehézkedés törvénye“ érvényesül; a természet törvényei nem szűnnek meg hatni. A nyomorult milliók sansculottismusba s az örületnek más fajtájába törnek ki: kövek és kőművesek végzetes chaosba dőlnek!

Egy pár századdal előbb vagy még régebben „a királyok isteni jogáról“ összeírt szomorú anyaggyűjtemény olvasatlanul penészedik ennek az országnak közkönyvtáraiban. Távol legyen tőlünk megzavarni azt a békés folyamatot, a mely a könyvpolczokon észrevétlenül végbemegy. Ugyanakkor, az irtóztató robajjal történt összeomlás nem mult el a nélkül, hogy lelkéből valamit ne hagyott volna maga után, azt akarom mondani, hogy volt valami értelme, volt benne valami igaz, a mi mindnyájunk számára fontos, hogy eszünkben tartsuk. Egy kerek ércdarabra rábiggyeszteni egy arczképet, azt elnevezni királynak s azt állítani, hogy egy találomra választott emberben (bármily módon történt legyen is a kiválasztás) isteni erény lakozik, úgy, hogy az istennek egy válfajává lett, olyan ihletett istenség, a melynek tehetősége és joga van fölöttetek az idők végeig uralkodni: ezzel az állítással ugyan mit tehetünk egyebet, mint hogy hagyjuk porladozni a közkönyvtárakban? De egyszersmind azt is mondom, a mit ezek az isteni jogot védő emberek is igaznak tartottak, hogy a királyokban és minden emberi tekintélyben és viszonyban, a minőket az isten-teremtette emberek létrehozni képesek voltak, valósággal megvan vagy az isteni jog, vagy az ördögi rossz; a kettő közül az egyik. Mert egyáltalán hamis tan az, a mit az utóbbi scepticus század tanított nekünk, hogy ez a világ gőzgép. Isten van ebben a világban s az Istennek szentesi-

tése vagy megsértése tűnik ki az embereknek minden parancsából és engedelmességéből, minden erkölcsi tényéből. Nincs erkölcsibb tény az emberek között, mint az uralkodás és engedelmesség ténye. Jaj annak, a ki engedelmességet követel, a mikor arra jogos igénye nincs; jaj annak is, a ki azt megtagadja, a mikor azzal tartozik. Azt mondom, az Isten törvénye van abban, bárhogy hangozzanak is a pergamentes törvények; isteni jog vagy ördögi gonoszság rejlik minden igény fenekén, a mit egyik ember a másik irányában támaszt.

Nem fog ártani senkinek, ha erről gondolkozik; minden életviszonyban, de főként a király iránti hódolat és hűség tekintetében. Azt a modern tévedést, hogy mindennek rugója az önérdek, s kölcsönös ki-játszásoknak kölcsönös ellensúlyozása mozgat mindent, egy szóval, hogy az emberek közös életében nincs semmi isteni, szálnalmasabb tévelygésnek tartom, bármily természetesnek is látszik egy hitetlen században, mint azoknak „isteni joga“, kiket a nép királyoknak nevez. Azt mondom én, találjátok meg nekem az igazi királyt, a képes, tehetséges embert s fölöttem megvan neki az isteni jog. Hogy valamelyes tűrhető módon meglegljük a módját, a melynél fogva megtaláljuk őt s ha megtaláltuk, minden ember kész legyen elősmerni isteni jogát: ez épen a gyógyír, a mi után kutat korunkban mindenütt ez a beteg világ. Az igazi királyban, mint a gyakorlati élet vezetőjében, mindig van valami a főpapból, a lelkiekben való vezetőből, a miben gyökeredzik minden gyakorlati felfogás. Abban is sok igaz van, hogy a király az egyház feje. De a holt századnak polemikus anyagát hagyjuk porladozni a könyvespolczokon.

Bizonyára szörnyű feladat : keresni a képes embert s nem tudni, hogy milyen úton-módon fogjunk hozzá a dologhoz. Korunkban a világnak ez a nagy baja. Forradalmi idők ezek s régtől fogva ilyenek. A kőműves az ő köveivel, a mint nem törődik a mérónnal és a nehézkedés törvényével, lebukik, alágurul, minden fölfordul, a mint színről-szinre látjuk! De a kezdete nem a francia forradalom volt, hanem inkább a befejezése, reméljük legalább. Talán inkább azt mondhatjuk, három századdal korábban kezdődött, Luther reformatiójával. Hogy az, a mi még keresztyén egyháznak nevezte magát, hazugság lett s vakmerően hirdette, hogy az emberek bűneit csengő érczpénzért meg lehet bocsátani s még sok más egyébre is válalkozott, a mit a természet örök igazsága szerint többé már nem tehet: ebben rejlik a halálos betegség. Megromolván a belső, a külső körülmények is mind rosszabbra fordultak. Kihalt a hit; kétely és hitetlenség lett minden. Az építő *eldobta* mérónját és így szólt: „Mi a nehézkedés törvénye? Kő lapul a kőhöz!” Fájdalom, még mindig nem furcsán hangzik-e sokunk előtt az az állítás, hogy igenis van isteni igazság az isten-teremtette emberek dolgában, hogy minden nem arczjátékból, expediensekből, diplomatisálásból s a jó ég tudja, mi mindenből áll?

Luthernek amaz első, a szükség által parancsolt állításától kezdve: „Te, magad-nevezte Pápa, te épen nem vagy atyám az Úrban, te csak agyrém vagy, a kit tisztességes nyelven megnevezni se bírok“ addig a másik kiáltásig, a mely a Palais Royalban Camille Desmoulins ajkáról röppent el: „Aux armes! („fegyverre!“), s midőn a nép minden néven nevezendő agyrém ellen tört ki, — azt találom, hogy meg-

van természetes történeti folyamat. Ez a kiáltás, a maga rettenetességében és félig pokoli mivoltában, nagy dolog volt. Ismét és ismét a felébredt nemzetek hangja volt ez, — zavarosan törve ki nehéz nyomás alól, halálos álomból, homályos sejtelemként zúgva, hogy az élet valóság, hogy Isten világa nem expediensek gyülevész-hada és diplomatizálás! Pokoli, mert égi vagy földi nem lehetett. Pusztulni kell az ürességnek, az őszinteség hiányának; az őszinteségnek vagy valami ehhez hasonlónak kell következnie. Kerüljön bármibe, rémuralomba, a francia forradalom szörnyűségeibe, vissza kell térnünk az igazsághoz. Itt van az igazság, a mint mondtam: a pokol tüzébe mártott igazság, minthogy másként megszerezhető nem volt.

Anglia jelentékeny pártjainak kiváló férfiai között, de másutt is általánosan elfogadott vélemény volt, hogy a francia nemzetet, ezekben a napokban, az örület szállta meg, hogy a francia forradalom az örültségnek volt ténykedése, egész Franciaországnak és a világ egy igen nagy részének időleges bevonulása volt ez Bedlambe.¹ Az esemény támadt és pusztított, de örültség és képtelenség volt; ma már szerencsére az álmok és festői háttér távlatába vonult. — Ilyen kényelmes bölcsészek szemében 1830 júliusának három napja meglepő jelenségnek kelle vala föltűnnie. A francia nemzet ekkor ismét föllázadt, puskatüzben és halálküzdalembe lövöldözve és lövetve, hogy ugyanazt az örületes francia forradalmat jóvá tegye! Úgy látszik, hogy azoknak az embereknek fiai és unokái makacsul ragaszkodnak a vállalatához: nem akarnak

¹ Bedlam: tébolyda Londonban.

tágítani, jóvá akarják tenni, inkább agyonlövetik magukat mintsem hogy elengedjék a helyrehozást. Azok előtt a bölcsészek előtt, a kik egész életrendszerüket arra alapították, hogy ez az „örültség“ befejezést nyert, nem volt jelenség, a mely nyugtalanítóbb lett volna. A mint beszélük, szegény Niebuhrnak, a porosz tanárnak és történetirónak, ennek következtében szakadt meg a szive; az a három nap beteggétette, s ha hinni lehet, ebbe halt bele! Bizonyára nem valami hősie halál, — de mégis tűrhetőbb, mint a Racine-é, a ki abba halt bele, hogy egyszer XIV. Lajos fagyosan nézett reá. A világ, annak idején, nem egy kemény rázkódást kiállt; remélni lehet, hogy túléli a három napot is s forogni fog ezután is a maga tengelye körül. A három nap minden halandónak azt hirdeti, hogy a francia forradalom, bármily örületes színben tünt is föl, nem átmeneti, bedlami dühöngés, hanem ennek a földnek, a melyen élünk, természetes terméke, hogy valósággal tény volt, s a világ általában jól teszi, ha azt ilyennek tekinti.

Valóban el se képzelhető, hogy korunk, a francia forradalom nélkül, mire ment volna. Úgy üdvözljük a francia forradalmat, mint a hajótörött tengereszek a legridegebb kősziklát, a mely körül különben csupán a feneketlen tenger himbálja hullámain. Valóságos Apocalypsis, ha rettenetes is, ebben a hamis e satnyult, tarkélt korban; újra és újra bizonyosságot téve arról, hogy a természet természetfölötti; ha nem isteni, akkor ördögi; hogy a látszat nem valóság, hogy valósággá kell válnia, mert különben a világ lángtengerben úszik és megsemmisül. Vége a látszatnak, az üres formáknak, sok mindennek vége. Mint a végzet harsonája szól ez mindenkinek. Azok a legből-

csebbek, a kik ezt minél előbb megtanulják. A tévelygő nemzedékek egész sora támad, a míg megtanulják; addig pedig a béke lehetetlen! A komoly ember, övezze bár az ellenmondások egész világa, türelmesen várhat, türelmesen végezheti munkáját, mindennek közepette. A halálos ítélet ki van mondva az égből, a halálos ítélet ki van hirdetve immár a földön, a saját szemével láthatja mindenki. Az érem másik oldalát nézve: milyen rendkívüli nehézségek merülnek föl, minden országban milyen kérlelhetetlen, rettenetesen heves a követelődés a megoldás iránt, valóban könnyen találhatunk más foglalkozást, semhogy mainapság a sansculotteokkal egy gyékényen áruljunk!

Nekem pedig, az adott viszonyok között, „a hősök tisztelete” kimondhatatlanul becses, a legvigasztalóbb tény, a mit ma a világban látunk. Egy soha ki nem alvó reményt támaszt a világ vezetése tekintetében. Omoljon bár össze minden hagyomány, rendezés, hit, társadalom, a mit az emberek valaha alkottak, ez megmarad. Az a bizonyosság, hogy számunkra hősök teremnek, az a szükségesség s az a bennünk rejlő tehetség, hogy előttük meghódolunk: sarkesillagként ragyog a füstfellegeken, a porfelhőkön, a sokféle omladékokon és tűzvészen át.

A hős-imádás igen különösen hangzott a francia forradalom résztvevői és fegyverforgatói fülében. Nincs semmi hódolat a nagy emberek iránt; nincs semmi remény, hit avagy csak óhaj is, arra nézve, hogy a nagy emberek ismét megjelenjenek a világon. Mintha a „géppé” átidomított természet kimerült volna, nem bírna többé nagy embereket létrehozni: azt mondhatnám, akkor adja be a kulcsot; semmire se megyünk nagy emberek nélkül! — De nem akarok vitába bo-

csátkozni „a szabadsággal és egyenlőséggel“, azzal a hittel, hogy a bölcs, nagy emberek lehetetlenekké válván, a balga, kis emberek megszámlálhatatlan tömege pótolja őket. Akkor és ott ez a hit természetes volt. „Szabadság és egyenlőség“; nincs szükség többé tekintélyre. Hős-imádás, hódolat az ilyen tekintélyek előtt hamisnak bizonyult, önmaga nem egyéb, mint hamis tan; el vele! Voltak már ilyen „csinálmányaink“, most már nem bizunk semmiben. Annyi rosszveretű pénz került forgalomba, hogy általánossá vált az a fölfogás, hogy arany nem is létezik többé, hogy épenséggel el is lehetünk arany nélkül! A szabadság és egyenlőség jelszavait hangoztató kiáltásokban egyebek közt erre bukkantam rá s a mint az ügyek akkor állottak, egészen természetesnek is tartom.

És mégis, ez bizonyára nem egyéb, mint átmenet a hamisról az igazhoz. Mint egész igazságot véve szemügyre, ez a felfogás is hamis: a merőben scepticus vakság szüleménye, a mely csak épen hogy erőlködik látni. Nemcsak loyaltás, de a hősök tisztelete is létezik mindig és mindenütt; kiterjed az isteni imádtástól, le az élet legalsó, gyakorlati köréig. „A meghajlás az emberek előtt“, ha nem pusztá arczfintor, a mitől jobb szabadulni, mint azt gyakorolni, nem egyéb, mint hős-imádás, vagyis annak felösmerése, hogy testvérünk lényében van valami isteni, hogy minden Isten-teremtette ember, mint Novalis mondotta, „a húsban való megnyilatkozás“. Költők voltak azok is, a kik kieszelték az udvariasságnak mindama bájos részleteit, a melyek az életet megnemesítik. Az udvariasság nem hamisság vagy képmutatás; nem szükséges, hogy azzá legyen. És a loyaltás, a vallásos szertartás még mindig lehetséges, sőt kikerülhetetlen.

Nem kell-e azt mondanunk, bár legutóbbi hőseink forradalmi emberekként működtek, hogy mindazonáltal minden nagy, minden valódi nagy ember, már természeténél fogva, a rendnek és nem a rendetlenségnek fia? Az igazi ember tragicus helyzetbe jut, a mikor forradalmakban vesz részt. Anarchistának látszik; valójában az anarchiának sajnálatos eleme tapad minden lépéséhez, — hozzá, a ki egész lelkéből gyűlöli az anarchiát. Hivatása a rend; minden emberé az. Azért van itt, hogy a rendezetlen, chaoticus dolgot rendezetté, rendszeressé tegye. A rend missionariusza ő. Az embernek minden munkája e világon nem rendcsinálás-e? Az ács durva fákat lel; meggyalulja, kényszeríti azokat, hogy bizonyos célra szolgáljanak, hasznot hajtsanak. Mi mind született ellenségei vagyunk a rendetlenségnek; tragicus sorsa mindnyájunknak, hogy képrombolásba keveredünk; a nagy embernek, a ki több ember, mint mi, kétszeresen tragicus.

Így minden emberi dolog, a legörületesebb francia sansculotteismus is, a rend felé tör, arra kell törnie. Azt mondom, nincs az az ember, ha még úgy hadonáz is az őrültség kórságában, a ki minden perczben ne a rend felé lenne hajtvá, sodorva. Egész élete ezt hozza magával; rendetlenség annyi, mint szétmálolás, halál. Nincs az a chaos, a mi ne keresné a maga központját, a mi körül forogjon. A míg az ember ember marad, egy-egy Cromwell vagy Napoleon szükségképeni befejezése a sansculotteismusnak. — Különös: épen azokban a napokban, a melyekben a hősimádás leginkább úgy tűnik föl mindenkinek, mint valami hihetetlen dolog, hogyan áll elő mégis, hogyan érvényesül gyakorlatilag, — olyan módon, hogy mindenkinek hinnie kell benne! A nagy stilusban értett

isteni jog egyszersmind isteni hatalommá válik! A míg a régi, hamis formulák avultságukban romba dőlnek, új, lényeget tartalmazó dolgok váratlanul és elpusztíthatatlanul bontakoznak ki. Lázadó korszakokban, a mikor a királyság maga eltöröltnek és halottnak látszik, Cromwell és Napoleon ismét mint királyok lépnek elő. Ennek a két embernek a történetét kell most szemügyre vennünk, mint a hősiesség utolsó phasisát. Visszatértek a régi idők; az a mód, a melynél fogva királyok támadtak s a királyság először lépett előtérbe, ennek a kettőnek történetében ismét érvényesült.

Sok polgárháborunk volt Angliában; a fehér rózsa s a piros rózsa, Simon de Montfort harcrai, egy csomó olyan küzdelem, a mely említésre se méltó. De a puritánok hadjáratának olyan jelentősége van, a melyet a többi teljesen nélkülöz. Bizva önök méltányosságában, a mely a másik oldalon azt tünteti föl, a minek elmondására most nincs terem, az igazi világtörténelmet képező, nagy, egyetemes háború egy jelentékeny részletének nevezem ezt a hadjáratot, — a Hit háborújának a Hitetlenség ellen. A dolgok valódi lényegét áhitó emberek küzdelme ez a dolgok látszata és formáihoz tapadó emberek ellen. Sokan vad képtördelőknek, a formák bösz szétrombolóinak tartják a puritánokat; de igazságosabb volna őket a valótlan formák gyűlölöinek nevezni. Remélem, tudjuk, hogyan kell tiszteletben tartani Laud-ot és királyát, épen úgy, mint őket. Úgy tűnik föl nekem az a szegény Laud, mint a ki inkább gyöngé és tájékozatlan, mint becsutelen; inkább szerencsétlen pedans, mint gonosz. „Álmai“ és babonái, a miken annyit nevetnek, vonzók és a szeretetreméltóság jellegét hordják magukon.

Olyan, mint egy rector, a kinek egész világa: a formák, az iskolai szabályok, a kinek az a felfogása, hogy ezekben rejlik a világ élete és biztonsága. Ezzel a rendithetetlen, de szerencsétlen felfogással nem egy egyetemnek, hanem egy nemzetnek élére áll nagy hirtelen, hogy az embereknek mélyen fekvő, legbonyolultabb érdekeit szabályozza. Azt gondolja, hogy a régi, tiszteletre méltó „szabványok“ szerint kell eljárni, s az üdv ezeknek kiterjesztésében és szigorításában lelhető föl. A mint a gyöngé ember szokta, ideges hevességgel tör célja felé; görcsösen kapaszkodik belé, ügyet se vetve az okosság szavára s a száanalom kiáltására, azt akarja, hogy gymnasistái engedelmeskedjenek az iskolai szabályoknak, ezt első sorban, egyebet semmit. Szerencsétlen pedans, a mint mondtam. Elképzelte, hogy a világ egy ilyen gymnasium és a világ nem volt az. Nem elég szomorú volt-e az ő sorsa? Nem bosszulta-e meg magát rajta rettenetesen mindaz, a mi rosszat elkövetett?

Érdemes a formákat nyomatókkal kiemelni; vallás és minden egyéb természetszerűleg öltözködik formákba. Mindenütt csak a kiformált világ lakható. Nem a puritanismus meztelen formátlansága az, a mit a puritánokban magasztalok; ezt épenséggel szánom s csak a szellemet magasztalom, a mely ezt kikerülhetetlenné tette! Minden lényeg formát ölt magára; de vannak megfelelő, igazi s viszont nem megfelelő, hamis formák. A legrövidebben úgy lehetne meghatározni, hogy azok a formák, a melyek a lényeg körül nőnek, ha megértjük, valódi természetének és jelentőségének megfelelnek s ehhez képest igazak és jók; ellenben azok a formák, a melyek tudatosan vannak a lényeghez aggatva, rosszak. Felszólítom

önöket, hogy gondolkozzanak effölött. Az igaz a hamistól a szertartásos formában különbözik, a komoly ünnepélyesség a léha pompától, minden emberi dologban,

Valószerűségnek, természetes közvetlenségnek kell lenni a formákban. Vajjon nem sértés-e, ha valaki az emberek legközönségesebb gyülekezetében olyan beszédet darál el, a mit „bemagolt beszédnek“ nevezünk? Ha a fogadószobában olyan udvariaskodások folynak, a mik nem egyebek képmutatásnál, s nincs bennük semmi őszinte igazság, ezek olyan dolgok, a miktől az ember menekülni óhajt. De tegyük föl, hogy egy életbe vágó, valami magasabb világba tartozó tárgyról van szó (a milyen az istenitisztelet), a melynél az érzés túláradozásánál fogva elnémult lelkünk nem képes egyáltalán formát találni és előbbre becsüli a formátlan némaságot bármely lehető kifejezési módnál, ugyan mit szólnánk az olyan emberhez, a ki fölciczomázott dagályossággal akarná ezt feltüntetni és kifejezni? Az ilyen ember csak hordja el magát iziben, ha kedves az élete. Elvesztetted egyetlen fiadat; lesujtott, néma vagy, könnyeid kiapadtak, egy alkalmatlan ember tolakodóan ajánlgatja magát, hogy, a görögök módjára, ünnepi játékokkal ül halotti tort. Ilyen pompázgatás nemcsak hogy elfogadhatatlan, hanem egyenesen gyűlöletes, elviselhetetlen. Olyan az, a mit a régi próféta „bálványimádás“-nak nevez, üres mutatóványok imádásának, a mit minden komoly embernek a sutba kell dobnia. Csak részben tudjuk megérteni, hogy mi volt a szándékuk ezeknek a szegény puritánoknak. A Szent Katalin templomát abban az értelemben felavató Laud, a mint leírtuk, sokoldalú szertartásos hajlongásokkal, kézmozdulatokkal, fölkiáltásokkal: bizonyára inkább a rideg

formalisticus pedans, a ki collegiumi szabályaihoz tapad, mintsem a dolog lényegébe belemélyedő komoly próféta!

A puritanismus az ilyen formákat elviselhetetleneknek találta; rágázolt az ilyen formákra; mentségére szolgál, a mikor kimondotta, hogy inkább semmi forma, mint az ilyen! Prédikálva állt a csupasz szószéken, semmi egyéb nem volt a kezében, mint a Biblia. Nos, egy ember, a ki komoly lélekkel prédikál komoly lelkeknek: nem ez-e a lényege minden egyháznak? Azt mondom, a legmeztelenebb, a legvadabb valóság különb bárminemű látszatnál, ha még úgy föl is van az magasztalva. Ezenkívül, ha csakugyan való, lassan-lassan a megfelelő külső magától megjő. Nem kell félteni, egyáltalán nem kell félteni. Csak az élő ember legyen meg, ruha majd akad neki való; megtalálja a ruhát ő maga. De az olyan ruházat, a melyik azt pretendálja, hogy ő mind a kettő: ruha és ember együtt! Nem küzdhetünk a francziák ellen háromezrezer vörös egyenruhával; embereknek kell azokban lenni! Azt állítom, hogy a külsőnek nem szabad ellentétben lenni a valósággal. S ha ez mégis megtörténik, akadni kell embereknek, a kik föllázadnak a látszat ellen, mert abból hazugság lett. A Laud és a puritánok közt kitört küzdelem csaknem oly régi, mint a világ. Ebben a korban egész Angliában ádáz harc támad s a zavaros ellentétekből, mindnyájunk javára, nem csekély eredmény került ki.

A puritánokét közvetlenül követő korszakban ügyük, valamint önmaguk kevésbé igazságos méltánylásban részesültek. II. Károly és Rochesterei nem olyan fajta emberek voltak, a kik birói széket ülhettek volna ilyen emberek értéke és jelentősége fölött. Ezek a szegény Rochesterek elfelejtették, s elfelejtette az a

kor is, a melyben éltek, hogy egy ember életében fordulhat elő hit vagy igazság. A puritanismus pellen-gérre állittatott, mint a puritán vezérek csontjai. Mind-azonáltal munkájuk kezdett teljesezésbe menni. Aggas-sák bár pellen-gérre a szerzőt, igazi munkájának fent kell maradni, befejezést kell nyernie. Meg van Habeas Corpus-unk, szabad népképviseletünk, annak tudata világszerte, hogy az emberek szabadok, vagy előbb-utóbb azzá kell lenniök s azzá is lesznek, — hogy az életnek valóságon és igazságon, nem pedig igaz-ságtalan hagyományon és agyrémen kell alapulnia! Ez, részben, a puritanismus műve volt, s ezen fölül még sok egyéb!

S a mint ezek a dolgok fokozatosan nyilvánvalókká lettek, a puritánok jelleme kezdett kidomborodni. Emléküket, egyiket a másik után, leszedték a bitó-fáról; sőt egy bizonyos részük ma már szintügy cano-nisálva van. Eliot, Hampden, Pym, még Ludlow, Hutchinson, Vane is a hősök egy neméhez soroztat-tak, politikai Patres conscripti-nek, a kiknek nem csekély mértékben tulajdonítható mindaz, a mi szabaddá tette számunkra Angliát: nem volna tanácsos tehát, hogy ma bárki is elvetemülteknek nevezze őket. Kevés valamire való puritán van, a ki ne találna védelme-zőre, s ne részesülne komoly emberek részéről bizo-nyos fokú tiszteletben. Csupán egy puritán függ még a bitófán, a mi szegény Cromwellünk, és sehol se akad igazi védelmezője. Se szent, se bűnös nem vállalkozik arra, hogy föloldja bűnei alól. Ügyes, rendkívüli tehetségű, bátor ember és így tovább: de elárulta az ügyet. Önző becsvágy, becsstelenség, két-kulacsosság; ádáz, durva, alakoskodó Tartuffe; az alkotmányos szabadságért folytatott nemes küzdelmet,

a maga előnyére, nyomorúságos bohózzattá alacsonyította le: ilyen jelleműnek s még rosszabbnak tüntetik föl Cromwellt. Jönnek aztán az összehasonlítások Washington-nel és másokkal, főleg a nemes Pymokkal és Hampdenekkel, a kiknek nemes munkáját maga számára csente el, s lealacsonyította, elferdítette.

Úgy tetszik nekem, hogy ez a nézet Cromwellről természetes productuma egy olyan századnak, a minő a tizennyolczadik. A mit a komornyikról mondottunk, ugyanaz áll a scepticusra: nem ösmeri föl a Hőst, ha színről-színre látja is. A komornyik biborpalástot, arany jogart, testőröket és trombitaharsogást várt; a 18-ik század scepticusa tiszteletre méltó formulák, „elvek“, vagy mi az Isten csudája után szimatol; a beszédnek és a magaviseletnek oly stiljét, a „tiszteletre-méltóság“-nak oly színezetét negélyezi, a mely csinos, takaros modorában tetszetős, s egy felvilágosodott, scepticus századnak, a minő a 18-ik, szavazatát képes megnyerni. Alapjában véve, a komornyik is, ő is, ugyanegy dologra les: valamely elősmert királyság czafrangjaira, a mit azután ők is sietnek elősmerni. Az a király, a ki durva, formátlan állapotban jelenik meg előttük, az ő szemükben nem király.

A mi engem illet, távol legyen tőlem, olyan jellemeket, a minő Hampden, Eliot, Pym, csak egy rossz szóval is illetni, a kikről elhiszem, hogy értékes, hasznos emberek. A mi könyv és okirat róluk szólt s kezem ügyébe akadt, azt én hűségesen mind elolvastam; a leghőbb óhajomásom az volt, hogy bámuljam, szeressem, tiszteljem őket, mint Hősöket; de kénytelen vagyok kijelenteni, ha már meg kell mondani az igazat, hogy az eredmény nem kielégítő. Utóvégre is azt találtam, hogy nem lehet erőltetni a dolgot. Igen

jeles emberek ; sorjában vonulnak föl ünnepélyes módon, mérsékelt euphemismusukkal, philosophiájukkal, parlamenti ékesszólásukkal, hajó-pénzeikkel, „Monarchy of manjeikkel“,¹ a lehető legalkotmányosabb, fedhetetlenebb, méltóságteljes emberek. De a szívet hidegen hagyják ; csupán a képzelet iparkodik bennük fölfedezni valami imádasraméltót. Valóban, kinek a szíve dobogna hangosabban vagy gyúlna testvéri lánggra ilyen emberekért ? Rettenetesen unalmas emberekké váltak ők ! Gyakran beleszédül az ember a jeles Pymok alkotmányos ékesszólásába, „a hetedszer és utoljára“ féle szólamok hatása alatt. Bizvást úgy találhatod, hogy ez a legcsodálatraméltóbb dolog széles e világon, de nehézkes, nehéz, mint az ólom, kietlen, mint a téglaföld, egy szóval : számunkra kevés élvezhető, vagy épen semmi se marad fön ! Mindezeket a Fenségeket szépen pihenni hagyjuk a diszfülkékben ; a faragatlan, megvetett Cromwell az egyedüli, a kiben még emberi anyag található. A nagy, a vad „Berzenkedő“ nem volt képes szépen gördülő „Monarchy of Man“-eket gyártani ; nem beszélt és nem dolgozott sima rendszerességgel ; nem péczézett ki olyan történeteket, a melyeknek központja ő maga lett volna. Meztelenül állt, nem euphemistikus szóárba burkoltan ; szemtől-szembe, kard ki kard, úgy verekedett, mint egy óriás, a dolgok meztelen igazságával. Utóvégre is ez a mi emberünk. Megvallom bűnemet, hogy az ilyen embert minden mások fölé helyezem. Kikent, kifestet tiszteletreméltóságokat találunk nem egyet, de ezekkel ugyan sokra nem megyünk. Nem

¹ „Az ember monarchiája“ a czíme annak a munkának, a mit John Eliot írt fogságában.

N. f. jegyz.

nagy köszönet van az olyan emberben, a ki tisztán tartja kezét s csak keztyűs kézzel nyúl hozzá a dolghoz.

Egészben véve, a 18-ik század alkotmányos türelmessége se használ sokat a többi, szerencsésebb puritánnak. Azt lehet mondani, hogy ez is csak egy neme a formalismusnak és a scepticismusnak. Azt beszélnek, szomorú dolog, hogy az angol szabadság megalapítása „babonaság”-nak tulajdonítható. Ezek a puritánok kalvinistikus, képtelen hitelvekkel, antilaudismus-sal, westminster-hitvallásokkal hozakodtak elő; mindek fölött azzal a követeléssel, hogy ők a maguk módja szerint akarják imádni az Istent. Az önmegadóztatás szabadsága: ezt kellett volna nekik követelniök! Babonaság, fanatizmus, az alkotmányos bölcsészetnek rettenetes félreösmerése volt: a másokra helyezni súlyt. Az önmegadóztatás szabadsága? A pénzt csak okkal-móddal adni ki a zsebből? Kiaszott századnak kell lenni az olyannak, a mely ezt tartja a legelső emberi jognak! Ellenkezőleg, azt merném mondani, hogy egy jóra való ember, mielőtt kormánya ellen való föllázadásra határozná el magát, más, külföldi ügyet találhat, mint a pénzt, bármily alakban is jusson az kifejezésre. A mi világunk nagyon bonyolult; ebben a jó ember örül, ha akármilyen kormány áll fönn, csak a helyzet ne legyen épen elviselhetetlen és itt, Angliában, ebben az órában, azt gondolom, hogy ha egy csomó olyan adót, a melyeknek helyes értelmét nem is fogja föl, készségesen nem fizet meg, ugyancsak póru jár! Igyekeznie kell más hazát keresnie! Adószedő? Pénz? Ezt fogja mondani: „Vedd el a pénzem, ha birod s ha annyira rávágol, vedd el, aztán hordd el magad s hagyj békében

dolgozni. Még itt vagyok, dolgozni is tudok, ha minden pénzemet el is harácsoltad!“ De ha hozzád jönnek s így szólnak: „ismerd el, hogy hazudtál; mondd, hogy imádod az Istent, a mikor nem teszed azt; ne higgy abban, a mit igaznak tartasz, hanem abban, a miről én állítom, hogy igaz“, — ezt fogja válaszolni: „Nem, Istenemre, nem! Elveheted erszényemet, de nem tűrhetem, hogy erkölcsi Énem megsemmisüljön. Az erszény akármelyik útszéli rablóé lehet, a ki töltött pisztolylyal rám támad, de az egyéniség az enyém és Uram Istenemé, nem a tied; mindhalálig ellenállok, fellázadok ellened s védelmében a végletek, vádaskodások és bosszantások minden fajtájával szembe szállok!“

Valóban, úgy tetszik nekem, hogy ez az egy ok is igazolja a puritánok lázadását. Ez volt a lelke az emberek összes jogosult lázadásainak. Nem egyedül az Éhség idézte elő a francia forradalmat; nem, de az elviselhetetlen, mindent megmételvező Hazugságok érzete, a mely az Éhségben öltött formát, egyetemes anyagi nyomorúságban és semmisségben testesült meg s mindenki szemében elvitázhatatlanul hamisnak bizonyult! Mentire hagyjuk a 18-ik századot az ő „önmegadóztatási szabadságával“. Nem is csodálkozunk, hogy olyan emberek felfogása, mint a puritánoké, előtte érthetetlen volt. Olyan emberek előtt, a kik egyáltalában nem hisznek a valóságban, hogyan is volna megérthető egy valódi emberi lélek, minden valóság közt a legbensőbb, a mely a világ Alkotójának hangjaként szól mi hozzánk? A mi nem szorítható bele az adózásra vonatkozó alkotmányos, vagy más, durva, kézzel fogható, anyagi érdeket érintő elméletekbe, azt az ilyen század elveti, mint hitvány czafrangot.

A Hampdenek, Pymok s a hajópénz sok alkotmányos, lángoló ékesszólásnak lehetnek tárgyai, a mik recsegnek-ropognak, nem mint a tűz, hanem mint a jég, s a zabolátlan Cromwell az „örültségnek“, az „alaskodásnak“ s több ilyenfélének zagyva tömegeként tüntethető föl.

• Megvallom, ez a Cromwell álnokságáról felállított elmélet előttem régtől fogvást hihetetlen volt. Egy nagy emberről se vagyok képes ilyen elhinni. Egy sereg nagy ember úgy szerepel a történelemben, mint álnok, önző ember; de ha jól szemügyre vesszük őket, csak bábok ők, érthetetlen árnyalakok; nem is úgy tekintjük őket, mintha léteztek volna igazában. Csak egy olyan fölületes, hitetlen nemzedék alkothat magának ilyen nézeteket, a melynek csak a dolgok külseje és látszata iránt van érzéke. Lehetséges-e nagy lélek lelkiösmeret nélkül, a mi a valódi lelkek lényege, legyenek azok nagyok vagy kicsinyek? — Nem, nem vagyok képes Cromwellt úgy képzelni, mint a Hazugság és Nyegleség megtestesülését; minél tovább tanulmányozom, annál kevésbbé hiszem. Miért képzeljük ilyennek? Nincs rá támpont. Nem különös-e, hogy annyi rágalom után, a mit erre az emberre szórtak, a mikor a hazugok fejedelmének tették meg, a ki soha nem mondott igazat, vagy legalább is elvétve, nagy ritkán, hanem inkább az igazságnak csupán álnokul kigondolt mázát mímelte, nem találkozott egyetlenegy olyan hazugság se, a mit kétségtelenül rá lehet sütni? A hazugok fejedelme, a kinek száján egy hazug szó nem szaladt ki. Egyetlenegy se, a minek nyomára birtam volna jönni. Úgy vagyunk vele, mint a mikor Pococke azt kérdezte Grotiustól, hogy hol a bizonyítéka Mahomet galambjára? Sehol. —

Hagyjuk ezeket a rágalmozó agyrémeket, a mint minden agyrémet sutba kell dobni. Nem arczképek ezek, hanem torzképek, a gyűlöletnek és a sötétségnek egyesített képzelei.

Ha saját szemeinkkel nézzük ennek az embernek életét, úgy tetszik nekem, hogy egészen más vélemény kerül ki. A mi keveset korábbi, homályos éveiből tudunk, a mint azok elferdítve jutottak el mi hozzánk, nem vall-e mindaz egy komoly, szeretetteljes, őszinte emberre? Ideges, mélabús természete inkább túlmély komolyságot árul el. Amolyan kisérteties történetekre, a fényes nappal megjelenő fehér kisértetre, a melyik megjövendőlte, hogy Anglia királya lesz, nem sokat adunk; ép oly keveset, mint a fekete kisértetre, az ördögre, a kinek, egy tiszt tanúsága szerint, a worcesteri ütközet előtt eladta magát. De Olivér komor, túlérzékeny, képzelődő természete fiatal éveiben egyébként kétségtelenül ismeretes. A huntingdoni orvos beszélt magának Warwick Fülöpnek, hogy gyakran küldtek érte éjnek idején; Cromwell tele volt beteges képzelemmel, közeli halálát érezte, s „a város keresztjével vesződött“. Ezek a dolgok jellemzők. Ilyen ingerlékeny, mély érzés, abban a durva, faragatlan, erőteljes testben, nem a hazugság jele; ez valami egészen mást jelent és más hitet ébreszt!

Az ifjú Olivért elküldték, hogy tanuljon jogot; rövid időre fiatalos kicsapongásokba keveredik, legálább ezt mondják róla; de ha így is volt, hamarosan megbánja s abba hagyja: alig mult húsz éves és megházasodott s mint komoly és nyugodt ember viselkedett. „Azzal a pénzzel fizet vissza, a mit a játékon nyert“, így szól róla a monda; — eszibe sincs, hogy a nyereség valóban az övé. Nagyon érdekes, nagyon

természetes ez az ő „megtérése“, a mint helyesen nevezik; ez a fölébredése egy nagy, igaz léleknek a világiasság posványából, hogy bele tekintsen a dolgok rettenetes igazságába, — lássa, hogy az idő és képzetek mind az örökkévalóságban gyökeredzenek s ez a mi szegény földünk vagy az égnek vagy a pokolnak a tornácza. Nem egy igaz, ájtatos ember élete-e Olivéré Szent Ives-ben és Ely-ben, a hol egy takarékos, szorgalmas gazdához illően munkálkodik? Lemondott a világról és örömeiről; nem ezek azok, a mik őt gazdaggá tehetnék. Földjét szántja s Bibliáját olvassa; naponta maga köré gyűjti szolgálait, hogy együtt imádják az Istent. Támogatja az üldözött lelkészeket, előszeretettel viseltetik a predikátorok iránt; maga is predikál, buzdítja szomszédait, hogy legyenek okosak, becsüljék meg az időt. Mi ebben a „hypo-crisis“, „a becsvágy“, „az álnokoskodás“ vagy egyéb hazugság? Azt hiszem, hogy ennek az embernek reményei egy másik, fensőbb világon csüngöttek; czélja az volt, hogy oda jusson, ebben a világban becsületesen futva meg a neki szánt szerény pályát. Nem keresi a feltűnést: mire lenne jó neki a feltűnés? „Mindig az ő nagy Atyamestere színe előtt.“

Jellemző mégis, hogy miként kerül a nagy közönség szeme elé, minthogy senki sem akar sikra szállni, közérdekű ügyben fejtve ki ellenállást. Értem a bedfordi földek ügyét. Senki sem akar az uraság ellen törvény elé menni, tehát elmegy ő. A mint aztán ezt nyélbe ütötte, ismét visszavonul a homályba, Bibliájához és ekéjéhez. „Befolyást szerezni?“ Az ő befolyása a lehető legjogosultabb; az ő egyéniségében gyökeredzik, mint a ki igazságos, vallásos, értelmes és határozott jellemű ember. Ilyen módon érte el negyve-

nedik esztendejét; az öreg kor nyílt meg előtte, a Halál és az Örökkévalóság komoly kapujával; akkor lett egyszerre „becsvágyó“! Nem így értelmezem én parlamenti hivatását!

Parlamenti, harczy sikerei egy derék ember becsületes sikerei, a kinek szívében több az eltökéltség, a kinek fejében több a világosság, mint másokéban. Imái az Istenhez, a Győzelem Istenéhez intézett hálafohásai, a ki épségben megőrizte, a ki a sarkából kifordult világ szörnyű forгатagán, a dunbari¹ vészes, bizonytalan kimenetelű bonyadalmakon, annyi ütközet haláltusáján keresztül előre vitte; kegyelemre kegyelem, míglen a worcesteri² csata „megkoronázó kegyelme“ következett: mindez megfelelt a mély érzésű kálvinista Cromwell lelki világának. Csak a hitetlen lovagok szemében, a kik nem az Istent imádták, hanem saját becses hajfürteiket³ a frivolitást és a formalításokat, távol tartották magukat az Istentől s nélküle éltek a világban, csak ezek szemében tűnhetett föl ez képmutatásnak.

A király halálában való részesedése miatt se akar-

¹ Dunbarnál folyt le 1650 szept. 3-án a véres ütközet a Cromwell vezetése alatt álló parlamenti és a királyi sereg közt. Gyönyörű leírását I. Carlyle „O. Cromwell's letters and speeches. 3. edition. III. 38—50.

² Cromwell utolsó csatája, a melyben a királyi seregnek és a pretendens ügyének nyakát szegte. A parlamenthez intézett jelentésében ezt a diadalt „crowning mercy“-nek nevezte, a mely, Isten kegyelméből, minden győzelmére a koronát tette föl. Ez a csata is szept. 3-án (1651) ment végbe, s ezt nevezi Cromwell az ő szerencsés napjának, s ezen a napon is halt meg.

N. j.

³ A lovagok által nagy gonddal ápolt göndörfürtök, szemben a puritánoknak rövidre nyírott hajával.

N. j.

juk őt elítélni. Egy királynak a meggyilkolása komoly dolog! De ha háborúba keveredtek, ez vele jár; vele jár sok egyéb is. Ha kitör a harcz, a mérlegen ez áll: vagy ő hal meg, vagy ti. A kibékülés kétes: lehetséges, hogy létre jön, de sokkal valószínűbb, hogy nem jön létre. Ma már általánosan elfogadott nézet, hogy a parlament, a mely legyőzte I. Károlyt, nem bírt volna vele tartós egyességre lépni. A nagy presbyteri párt, a mely iránt az intependensek bizalmatlanok valának, nagyon szerette volna létre hozni, saját létele forogván kockán, de nem tehette. A szerencsétlen Károly, a hampton-courti végleges alkudozásokban merőben képtelen embernek bizonyult. Olyannak, a ki egyáltalán nem tudta, vagy nem akarta megérteni a helyzetet, a kinek semmi módon nem ment a fejébe a valódi tényállás, s a mi még rosszabb: a kinek szava nem fejezte ki gondolatát. Nem a kegyetlenség, sőt inkább a mély szánakozás mondatja ezt róla: így áll ez kétségbevonhatatlanul. Megfosztva mindentől, kivéve a királyi nevet, viszont azt találva, hogy vele bizonyos külső tisztelettel bántanak, elképzelte, hogy egyik pártot kijátszhatja a másik ellen, megcsalja mind a kettőt, s szépen beleül ismét régi hatalmába. Csakhogy mindkét párt rájött, hogy be akarja csapni. Egy olyan ember, a kinek a szava nem nyújt biztosítékot arra nézve, a mit mondani vagy tenni akar, nem az az ember, a kivel alkudozásba lehet bocsátkozni. Ki kell térni előle, vagy el kell taszítani. A presbyterianusok, kétségbeesésükben, még mindig hittek Károlyban, bár ismét és ismét rájöttek, hogy álnok, hogy szavában bízni nem lehet. Nem így Cromwell: „Annyi és annyi harcznak ára — mondja ő — egy darab papírrongy legyen?” Nem!

Tényleg minden vonalon látjuk ennek az embernek határozottan gyakorlott szemét; csak azt keresi, a mi gyakorlati, kivihető; mély belátást tanúsít a tények iránt. Azt tartom, ilyen értelmi tehetség nem lakozhat álnok emberben; az álnok ember árnyképeket, valószínűségeket, kisegítő utakat lát: az igazi ember kiérzi a gyakorlati igazságot. Cromwell fel fogása a parlament hadseregéről, hogy el kell csapni a városi handabandázókat, ezt a nyughatatlan lázongó fajzatot, s jóra való falusi ficzkokat kell toborzani, a kiknek helyén van a szivük, — ez a tanács, a mely fölött eleinte annyit vitatkoztak, olyan embertől származott, a ki látott. A tény megadja a választ, ha bele néztek a ténybe! Cromwell „vasemberei“ az ő mély belátásának megtestesülése voltak: istenfélő és semmi mástól nem félő emberek. Se Anglia, se más ország földjét nem taposta derekabb hadsereg.

Nem is korholjuk valami nagyon Cromwellt azért a szóért, a miért annyira megrótták: „Ha találkoznom a háborúban a királylyal, megölném“. Miért ne? Ezeket a szavakat olyan embereknek mondotta, a kik Magasabb előtt állottak, mint királyok előtt. Életüknél is többet kockáztattak. A parlament, a maga hivatalos nyelvén, mondhatta, hogy ez harcz volt „a királyért“, de mi, a magunk részéről, ezt megérteni nem tudjuk. Nekünk ez nem műkedvelő előadás, nem sima hivatalos eljárás, hanem merőben durva halál és komoly dolog. Ők idézték elő a háborút; a rettenetes öldöklő küzdelmet, a melyben ember ember ellen ádáz dühvel harczolt, felköltötték az emberben a pokoli elemet, hogy kísérletet tegyenek vele! Hát tedd meg, ha ez az, a mit meg kell tenni! Cromwell sikerei egészen természeteseknek tűnnek föl az én szememben. A mint

nem esett el a harczmezőn, kikerülhetetlenül bekövetkeztek. Hogy egy ilyen embernek, látó szemeivel s bátor szívével, fokról-fokra, diadalról-diadalra előre kell mennie, a míg a huntingdoni farmerből, bárhogy nevezzétek is, Angliának elősmerten legerősebb emberévé, lényegileg Anglia királyává lesz: ennek a magyarázata semmi bűbájosságot nem igényel.

Népre és egyes emberre egyaránt szomorú dolog, scepticismusba, dilettantismusba, őszinteség hiányába esni, nem ösmerni föl az őszinteséget, a mikor az színről-színre látható. Ezen és a más világon hol van ehhez fogható átok? Ha meghalt a szív, a szem nem képes látni. A mi értelem megmarad, az csak olyan róka-ész. Nem sokat használ, hogy egy igazi király nyert küldetést: egyszerűen nem ösmerik föl. Megvetőleg mondják, hogy hát ez a ti királytok? A Hős összes tehetségét a méltatlanok hiábavaló ellenzése mellett fecsérli el s kevés eredményre jut. Hősies életet él, a mi sok, a mi rá nézve minden, de a világra nézve aránylag semmit se visz véghez. A vad, durva, egyenesen a Természettől származó őszinteség nem arra való, hogy a tanuk padjáról feleselgessen; a ti kicsinyes tárgyalásitermeitekben csalónak van kikiáltva. A ravaszkodó értelem „leleplezi“ őt. Azért, hogy Knox és Cromwell egymagukban fölérték ezer meg ezer emberrel, az a köszönet, hogy két századon keresztül azt hajtogatják-feszegetik, vajjon egyáltalán emberek voltak-e. Istennek legbecsesebb adományát gúnykaczajjal dobják el, mint egy darab rongyot. A csodatevő talismán silány vert pénzzé válik, arra se jó, hogy a boltokban közönséges aranypénz gyanánt szerepeljen.

Szomorú dolog! Azt mondom én, hogy ezen segíteni, változtatni kell. A míg ezen nem segítünk, addig

semmire se megyünk. „Leleplezni kuruzslókat?“ Helyes. Isten nevében csak leplezzétek le, de ismerjétek meg azokat az embereket, a kikbe bizhattok. A míg ezt nem ösmeritek, mit ér összes tudományotok; ugyan mit érünk el a leleplezésekkel? A ravasz éleseszűség, a mely azt tartja magáról, hogy ő a tudás s ilyen módon áll elő leleplezéseivel, alaposan téved. A megcsalatottak nagy számban vanaak de minden megcsalatott közül egy sincs oly fatális helyzetben, mint az, a ki folyton-folyvást attól retteg, hogy minden perczen megcsalatásnak van kitéve. A világ létezik; igazság van benne, különben nem léteznék. Előbb föl kell ösmernünk, hogy mi az igaz s azután meg tudjuk ítélni, mi a hamis, — voltakép előbb erre képesek se vagyunk.

„Megösmerni azokat az embereket, a kikben biznunk lehet“: sajnos, még a mi időnkben ettől igen távol állunk. Csak az őszinte ember képes felösmerni az őszinteséget. Nemcsak Hősre van szükség, de a világnak is rátermettnek kell lenni, nem inasok világának; különben a Hős nyilván hiába jön napvilágra! Igen, az idő még messze van, de be fog következni; Istennek hála, már érkezőben is van. És addig ugyan mink van? Választási urnáink, választói jogunk, francia forradalmaink; ha nem vagyunk egyebek komornyikoknál, s akkor se ösmerjük föl a Hőst, ha szemtől-szembe látjuk, ugyan mi hasznunk van mindebből? Jön egy hősies Cromwell, eltelik vagy százötven esztendő, s nem bír tőlünk egy rongyos szavazatot kiérdemelni. Miért, hogy az őszinteség hiányában leledző, hitetlen világ a kuruzslónak, s a kuruzslók és kuruzslások atyjának természetes tulajdona! Nyomorúság, összevisszaság, valótlanság uralkodnak egyedül. A választási urnák által változtatjuk kuruzslónknak az alakját;

de lényege megmarad. A komornyik-világot a látszólagos Hős, s a királyi köntösbe bujtatott király kormányozza. Az övé a világ s ő a világe. Egy szóval, egy a kettő közül: vagy meg kell tanulni, felösmerni a Hőst, az igazi kormányzót és parancsnokot, valami jobbat, ha látjuk őt, vagy belenyugodunk, hogy a nem-hősies uralkodjék örökre. Lehetnek akár minden utcasarkon fölállítva választási urnák, ezekkel ugyan semmire se megyünk.

Szegény Cromwell, — nagy Cromwell! Hangtalan próféta, a ki nem tudott beszélni. Nyers, zavarodott, erőlködik, hogy kifejezze gondolatait, az ő zordon mélységével, vad őszinteségével; olyan furcsán nézett ki az elegans szóművészek, kecses Falklandok, didacticus Chillingworthok, diplomaticus Clarendon-ek között! Tekintetek reá. A chaotikus zavarodottság külső burka, ördög-látományok, ideges álmok, félőrület: s mégis a férfias munkának tisztán, határozottan megnyilatkozó tetteje. Egy neme a chaotikus embernek. Tiszta csillagfény és tűzsugár, a mely határtalan beteg képzelgés, alaktalan koromsötét mélységből tör elő! És mégis ugyan mi diadalmaskodhatott volna a hypocondriának ebben az özönében, ha nem az emberi nagyság? Vad érzéseinek mélysége és gyöngédsége: a dolgok iránt való fogékonyságának, a dolgok lényegébe hatoló belátásának roppantsága, az a mesteri felfogás, a mivel az ügyeket kezelte: ez volt az ő képzelgése, hypocondriája. Nyomorúsága nagyságából származott, a mint ez vele jár minden emberrel. Johnson Sámuel is ilyenféle ember. Búbánatos, kedélybeteg; a zordon feketeség végtelen eleme környékezi, határtalan, mint a világ. Próféta-jellem, olyan ember, a ki egész lelkével néz, s látás után eseng.

Ezen az alapon bírom magamnak megmagyarázni Cromwellnek felpanaszoltan zavarodott beszédmodját. Neki magának napnál világosabb volt a dolgok belső értelme; de az anyag, a mivel s a miben kifejezésre kelle juttatnia, nem állt rendelkezésére. Hallgatagon élt; a gondolatok mérhetetlen tengere zúgta körül minden napját, de élete folyásában kevés jutott kifejezésre. Nem kételkedem, hogy az ő éles, hatalmas látóképességével, rendíthetetlen tetterejével képes lett volna megtanulni a könyvirás mesterségét is, — de ő keményebb dolgokat vitt véghez a könyvirásnál. Épenséggel az az ember, a ki rátermett arra, hogy minden neki jutott dolgot férfiasan elvégezzon. Az értelem nem a szóbeszédben és logicus szörszálhasogatásban, hanem a látásban és a biztos tudásban áll. A virtus, férfiaság, hősiesség nem a kifogástalanul rendszeres szépszavúságban nyilvánul, hanem abban, a mit a német „Tugend“nek (Taugend, rátermettség) nevez, bátorságban, tetterőben, tetterre való képességben. A dolognak ez a veleje volt meg Cromwellben.

Érthető tehát, hogy ha nem is tudott beszélni a parlamentben, de tudott predikálni, rhapsodicus predicatiót mondani, s mindennek fölött nagy lehetett az ima-rögtönzésben. Szabad kiömlése, kicsordulása volt ez annak, a mi szívében meggyült: rendszert ne keressünk benne; egyéb nem szükséges ahhoz, mint melegség, mélység, őszinteség. Jellemző az a mód, a hogy imádkozott. Minden nagy vállalkozása imával kezdődött. Legyőzhetetlennek látszó nehézségek alkalmával tisztjei össze szoktak gyülekezni s váltakozva, órákon, napokon át, imádkoznak, a míg csak valami végleges határozat nem jön létre, a míg, a mint ők nevezték, „a reménység kapuja“ föl nem tárul előttök.

Vegyük szemügyre ezt. Könnyek, a nagy Istenhez föl szálló esdeklések és buzgó imák közepette, hogy legyen irgalommal irántuk és az ő világossága fényeskedjék nekik. Ők, Krisztus fegyveres katonái, a milyenekül érezték magukat, a keresztény testvérek kisdéd csoportja, a mely kardját egy nagy, fekete, nem-keresztény, mammon, ördögi világ ellen forgatta, szorultságában, végső szükségében az Istenhez kiáltott, hogy ne hagyja el azt az ügyet, a mely az övé. Hogyan tudta volna egy emberi lélek azt a világosságot, a mely fölöttük ragyogott, bármi módon jobban ragyogtatni? Az így képződött cél nem a legjobb, a legbölcsebb volt-e, a mit habozás nélkül követni kellett? Olyan volt az nekik, mint a menyországnak ragyogó pompája, a mélységesen tátongó sötétségben; tűzoszlop a sötét éjszakában, a mely hivatva volt őket vezetni, komor, veszedelmes útjukon. Nem ilyen volt-e? Képes-e az emberi lélek ma is más módszer szerint tenni szert vezetésre, mint bensőségteljesen, ájtatosan leborulni a Legmagasabb, a minden fény Adója előtt; beszédesnek, tagoltnak kell-e az ilyen imának lenni, vagy hangtalannak, tagolatlanoknak? Nincs más módszer. „Képmutatás?“ Kezd az ember belefáradni az ilyen ellenvetésekbe. Azoknak, a kik ezt az elnevezést használják, nincs joguk ilyen dolgokról beszélni. Nem tűztek ki célát maguk elé, a mit célnak lehet nevezni. Kivezető utak, valószínűségek közt imbolyogva révedeznek; szavazatokat gyűjtve, tanácsokat kérve; sohase voltak az igazsággal szemtől-szembe egyedül. — Cromwell imái „ékesszólók“ voltak s még ennél is sokkal többre tarthattak igényt. Egy olyan embernek szíve volt az övé, a mely tudott imádkozni.

Azt tartom különben, hogy alkalmi beszédei nem voltak híjával az ékesszólásnak, nem oly pongyolák, a minőknek kinéznek. Azt találjuk, hogy hatásos szónok volt a parlamentben, a minővé törekszik lenni minden szónok; olyan, a kinek kezdettől fogvást megvolt a maga súlya. Olyannak ismerték, mint a kinek megvolt a maga saját véleménye, azt nyers, szenvedélyes hangon fejezte ki, s az emberek óhajtották tudni, mi volt az értelme beszédének. Nem sokba vette az ékesszólást, sőt lenézte, megvetette; előre nem gondolta ki, hogy milyen szavakat fog használni. Úgy látszik, abban az időben a tudósítók, reporterek is különösképen gyermetegek voltak, s épen csak azt adták nyomdába, a mit saját jegyzeteikben megírva találtak. S ugyancsak különös bizonyíték arra nézve, hogy Cromwell előre megfontolt szándékkal dolgozó, mindig számító képmutató volt s a világ előtt szindarabot játszott, az a körülmény, hogy mindvégig sohase törődött beszédeivel! Miképen történt, hogy egy cseppet se hánytavetette meg a szavakat, mielőtt azokat közrebocsátotta? Ha azok igaz szavak valának, bizvást szabadjukra lehetett bocsátani őket.

A mi Cromwell „hazudozását“ illeti, csak egy megjegyzésem van. Úgy képzelem, hogy ez következőleg történt: minden párt csalódott benne; minden párt azt akarta, hogy ilyen meg ilyen legyen a véleménye, úgy is értelmezte s kisült, hogy bizony nem az volt. Azt kiabálták, hogy ő a hazugok királya. De voltaképen nem kikerülhetetlen sorsa-e ez, ilyen időkben, nem minden álnok, hanem egyszerűen, minden kiváló embernek? Minden ilyen embernek szükségképen megvan a maga hátsó gondolatai. Ha tenyeren hordozza a szívét, úgy, hogy minden csóka kénye-kedve szerint

csiphet egyet rajta, utazása ugyancsak hamar véget ér. Senkinek se volna tanácsos olyan házban ütnie föl tanyáját, a mely csupa üvegből van. Mindenki maga ítéli meg, hogy gondolataiból mit és mennyit mutasson meg másoknak, s épen azoknak, a kikkel hivatta van együtt működni. Tolakodó kérdezősködésekre tartsd szabályként azt, hogy a kérdezősködő maradjon homályban a lényeg felől, sőt, ha lehetséges, vezesd hamis nyomra, hogy épen olyan sötétségben tapogatózzék, mint annakelőtte. Ez az, ha a találó választ meg lehet rá taiálni, a mit elérendő czélul kell ily esetben a bölcs és hívséges embernek maga elé tűzni.

Semmi kétség, Cromwell gyakran beszélt alárendelt kis pártok nyelvén; gondolatának egy részét közölte velük. Minden egyes töredék azt képzelte, hogy kizárólag az ő emberük. Innen ered fölháborodásuk, a mikor azt találják, hogy egyik párthoz se tartozik, csak a saját magáéhoz. Vajjon megrovást érdemel-e ezért? Pályafutása minden egyes szakában éreznie kellett, hogy ha ilyen népség közepette kifejti mélyebb gondolatát, vagy megrettenve visszahőkölnek, vagy ha hisznek benne, a saját csekélyke tiszta vélelmük merőben összeomlik. Többé nem voltak képesek az ő körében működni; sőt talán még a saját hatáskörükben se bírtak eredménynyel dolgozni. Kikerülhetetlen sorsa ez a nagy embernek a kis emberek között. Mindenütt látunk igen tevékeny, hasznos, apró embereket, a kiknek egész tevékenységük olyan meggyőződéstől függ, a mely a mi szemünkben egyenesen korlátozt, tökéletlen, a mit mi tévedésnek nevezünk. De vajjon szolgálatot tennénk-e mindenkor, kötelességet teljesítenénk-e mindig, vagy legalább gyakran,

ha őket ebben megzavarnók? Igen sok ember, a ki derekas munkát végez, a hagyománynak és a conventionalitásnak csak egy gyöngé szálán csüng, a mi az ő szemében kétségbevonhatatlan, nektek azonban hihetetlen: szakítsuk el azt a gyöngé szálát s ő feneketlen mélységbe zuhan. „Kezem tele lehetne igazsággal, — mondá Fontenelle — de csak a kis ujjamat nyitom ki.“

S ha ez tényleg így van az elmélet terén, mennyivel inkább áll a gyakorlat mezején! A ki nem tudja magába rejteni gondolatát, semmi figyelemre méltót nem képes dűlőre vinni. S mi mindezt „ámitás“-nak nevezzük? Vajjon egy hadsereg főparancsnokát álnoknak nevezzük-e azért, mert a hadi tervet nem köti minden káplár és közlegény orrára, a kik kérdésekkel állanak elő, hogy ugyan mi a célja ezzel, meg azzal? Inkább azt mondanám, hogy Cromwell mindezt olyan módon kezelte, hogy tökéletes eljárása bámulatunkat vivja ki. Ilyen kérdezősködő káplároknak egy végtelen raja gomolygott körülte egész pályáján, a kiknek válaszolgatott. Nagy, éleslátású embernek kellett lennie annak, a ki ezekkel így tudott elbánni. A mint mondtam, senki se tudta rábizonyítani a csalást, senki! Kiről lehet csak ennyit is mondani, a kinek az volt a feladata, hogy ilyen tömkelegen küzdje magát keresztül?

De tényleg két uralkodó tévedéssel kell tisztába jönnünk, a melyek a Cromwellhez hasonló emberek felől alkotott ítéletünk alapját érintik, nevezetesen „becsvágjukkal“ és „csalárdságukkal“. Az első az, hogy pályájuk végcélját, úgy szólván, összetévesztik annak kezdetével és folyamatával. Egy Cromwell köznapi történetírója azt képzei, hogy Cromwell már akkor eltökölte, hogy belőle Anglia Protectora lesz, a mikor még

a cambridgeshirei földeket szántotta. Egész pályája ki volt pécézve: az egész dráma programja ki volt tűzve, a mit aztán ő lépésről-lépésre, tehetsége és ármányos dramaturgiája mindenféle fajta fogásával, megvalósított, — ő, az üresfejű, alakoskodó. Ὑποκριτής, komédiás! Ez az általánosan elterjedt és ilyen esetekben merőben téves felfogás. Gondolkozzunk csak egy pillanatig a fölött, hogy mennyire más maga a tény! Ugyan mit és mennyit vagyunk képesek előre látni életünk folyásából? Egy arasznyi ösvényen kívül minden sötétben tátong előttünk; a lehetőségeknek, aggodalmaknak, valószínűségeknek, gyéren pislogó remény-ségeknek kúsza útvesztője. Ennek a Cromwellnek az élete nem folyt le olyan programmszerűleg, hogy kifürkészhetetlen ravaszsággal drámailag jelenetről-jelenetre kelljen lejátszania. Nem így. Mi úgy látjuk, de ő neki épen nem így ment. Mennyi képtelenség elesett volna önmagától, ha a történelem becsületesen szem előtt tartja ezt a tagadhatatlanényt. A történészek ugyan azt állítják, hogy ők szem előtt tartják, de nézzük csak, tényleg így történt-e? A közönséges történelem szem elől téveszti, a mint ezt Cromwell esete mutatja; csak a legkiválóbb történetírók vetnek erre itt-ott gyér világot. Ritka, csaknem elérhetetlen tehetség kíváztatik ahhoz, hogy valaki szigorúan a tényhez ragaszkodjék. A Shakspeare-éhez hasonló tehetség vagy még ennél is több szükséges ahhoz, hogy egy embertárs életrajzába bele tudja magát élni, hogy annak a szemével lássa meg ugyanazokat a dolgokat, miket az tényleg látott, szóval: felismerje egész pályafutását s őt magát, a mire kevés történész képes. Csaknem egészen elenyésznek azok a durván mázolt torzképek, a melyek Cromwellt elégtelenítik, ha meg-

kiséreljük becsületesen így szemünk elé állítani, vagyis olyannak, a minő valósággal volt, nem pedig abban az idomtalanságban, a melyben élénk tárják.

A második tévedés, a mibe a legtöbben beleesnek, magára a „nagyravágyásra“ vonatkozik. Túlozzuk a nagy emberek nagyravágyását; félreértjük annak a természetét. Ebben az értelemben a nagy emberek nem nagyravágyók: nyomorúságos kicsi ember az, a ki ilyen módon nagyravágyó. Vizsgáljuk csak azt az embert, a ki azért tartja magát nyomorultnak, mert nem bír más emberek fölé emelkedni; a ki tele aggodalommal tehetsége és igényei felől, szakadatlanul azon töri a fejét, hogy miként producálja magát, valósággal ostromol mindenkit, mintha könyörögni akarna, hogy, az Isten szerelméért, ösmerjék el őt nagy embernek s tegyék fölébe minden más halandónak! Az ilyen teremtése az Istennek a legnyomorúságosabb valami a nap alatt. Nagy ember? Nyomorék, érzékenykedő, csenevész, üres ember, a ki inkább való egy kórházba, mint trónra az emberek közé. Tanácsolom, hogy térjetez ki útjából. Csendes ösvényen nem bír haladni; nem bír élni se a nélkül, hogy meg ne bámulják, meg ne csodálják, az ujságokban meg ne énekeljék. Ez az üressége az embernek, nem a nagysága. Mivelhogy éppen semmi sincs benne, az epeoszt, hogy ti találjatok benne valamicskét. Jó lélekkel állítom, hogy soha egy nagy ember, de még egy természetes, a valódi nagyság bármi mértékével megáldott ember sem gyötrődött soha ilyen módon.

Ugyan mi haszna lehet a ti Cromwellteknek abból, hogy a lármás néptömeg „tudomást vesz róla?“ Isten, az ő alkotója, már tudomást vett róla. Ő már Cromwell volt; nincs az a fölfedezés, a mely őt mássá

tehetné, mint a milyen volt. Haja már őszülni kezdett, élete lejtőjére jutott, szűk határok közé volt szorítva, s nem a végtelenség, sőt nagyon is a végeesség útján haladt s ugyancsak meg lehetett mérni, mit futott be és ő beérte azzal, hogy szántotta földjét s olvasta Bibliáját. S öreg napjaira kellett volna oda jutnia, hogy eladja magát a csalárdságnak, fényes kocsiban hajtasson Whitehallba, titkárok hajszoják papircsomagokkal: „Határozd ezt, határozd azt“, a mit pedig alaposan elbírálni szíve vére árán se képes! Mit használhattak ennek az embernek a fényes kocsik? Nem volt-e életében, régtől fogvást, olyan mélysége a sejtelemnek, olyan árja a ragyogásnak és rettenetességnek, a minő maga a Mennyország? Egész léte fölmentette őt a megaranyozás szükségességétől. Halál, Ítélet, Örökkévalóság: ezek szolgáltak mindannak a háttérül, a mit gondolt vagy tett. Kimondhatatlan gondolatok mérhetetlen oczeánja övezte egész életét, a mit halandó kifejezni képes nem vala. Az Isten szava, a mint annak a kornak puritán prófétái értették: ez volt a nagy, minden egyéb ehhez képest csekélység. Ilyen embert nevezni „nagyravágyó“-nak, úgy tüntetni föl őt, mint kapaszkodó, érzékenykedő szélhámost: rút visszaélés a szavakkal. Ilyen ember ezt mondja: „Vigyétek a pokolba aranyos kocsiaitokat, újjongó néptömegeiteket, vörös taláros titkáraitokat, befolyásos embereitekkel és fontoskodásaitokkal egyetemben. Hagyjatok békében, hagyjatok magamra; máris túlárad az élet bennem“. Az öreg Johnson Sámuel, a legnagyobb lélek akkortájt egész Angliában, nem volt nagyravágyó. Corsica Boswell¹ kalapját tarka pánt-

¹ Boswell, egy nagyon hiú ember, beutazta Corsicát s úti leírását kiadta, a mikor ez a sziget föllázadt Genua ellen.

likákkal diszítve, mutogatta magát nyilvános helyeken; de a nagy, öreg Sámuel szépen megült otthon. A világra szóló lélek gondolataiba mélyedt, fájdalmába sülyedt; ünnepélyek és lengő pántlikák neki ugyan mire valók lettek volna?

Oh igen, ismét és ismét mondom: a nagy hallgató emberek! Végignézvén a világ lármás hiábalóságán, a kevés értelmű szavakon s a kevés értékű tetteken, szívesen fordul az ember a hallgatás birodalmához. A nemes, nagy emberek itt is, ott is, elszórva, mindenik a maga birodalmában csendesen gondolkodva, csendesen dolgozva, a kiket nem emleget egy hirlap se! Ők a sava-borsa a földnek. Az az ország, a melyikben nincs ilyen ember, vagy csak kevés, rossz úton van. Olyan, mint az erdő, a melynek nincsenek gyökerei, csupa levélből és ágból áll, csakhamar kipusztul s nem lesz többé erdő. Jaj nekünk, ha nincs egyebünk, mint az, a mit megmutathatunk s a miről fecseghetünk.

Hallgatás, a hallgatásnak nagy birodalma, magasabb, mint a csillagok, mélyebb, mint a Halál országa! Egyedül ez nagy; minden egyéb csekély. Remélem, mi, angolok, soká megőrizzük a hallgatni tudás nagy tehetségét.¹ Hadd üzzék mások kizárólag a szóbeszédet, a kik meg se tudnak mocszazni, hogy hordó tetejére ne álljanak, ne szavalljanak, hogy őket lássa az egész piac, így lesznek ők gyöker nélküli zöld erdővé! Salamon azt mondja, hogy megvan a maga ideje a beszédnek, de megvan egyszersmind a hall-

Sokat tartott könyvére, mindig arról beszélt, s ezért nevezték ismerősei „Corsica Boswell“-nek.

¹ Napoleon emelte ki az angoloknak ezt a sajátosságát: „Ces Anglais ont un grand talent pour le silence“. N. j.

gatásnak is. Egynémely nagy hallgató Sámuelről, a kit nem sürget úgy az írás, mint az öreg Johnstont, a kit semmi egyéb nem ösztökélt az írásra, csak az, hogy pénze elfogyott, meg lehetne kérdezni: „Miért nem kelsz föl és beszélsz, miért nem fejtet ki rendszert és miért nem szerzel híveket?“ „Igazában, — válaszolja ő — gondolatom szűz; szerencsére, még eddig képes voltam magamba zárni; nem volt hatalom, a mely arra bírt volna, hogy kifejezésre juttassam. „Rendszerem“ mindenekelőtt nem arra való, hogy nyilvánosságra jusson; arra jó, hogy nekem szolgáljon zsinórmértékül. Főleg ez a rendeltetése. És a „tisztelet?“ Oh, igen, de a mint Cato mondta: „Mennyi szobor forumotokon, de nem volna-e jobb, ha azt kérdeznék, hol van Cato szobra?“

De a hallgatás ellensúlyaként ki kell emelnem, hogy a nagyravágyásnak két neme van: az egyik merőben kárhoztatandó, a másik dicséretes és kikerülhetetlen. A Természet gondoskodott róla, hogy a nagy hallgató Sámuel túlsoká ne maradjon hallgató. Az önző vágy: mások fölött kitűnni, mindig nyomorúságos egy dolog. „És te kívánsz magadnak nagyokat? Ne kívánj...“¹ Ez nagyon is igaz. És mégis azt mondom, minden emberben megvan az ellenállhatatlan vágy: kifejteni erejét, ahhoz mértén, a mennyi tehetséget a Természet belé oltott; kifejezni, kidolgozni mindazt, a mit a Természet belé helyezett. Ez helyén van, kikerülhetetlen; sőt kötelesség, az embernek legfőbb kötelessége. Az életmód, a mit e földön folytatni kell, a következőkben foglalható össze: ér-

¹ Jeremiás XLV. — 5. (Szent Biblia. Karoli Gáspár ford. 3-ik kiadás. Báz. 1770. 734-ik lap). *Ford. jegyz.*

vényre juttatni egyéniségetek, dolgozni azon a téren, a mire tehetségetek van. Ez szükségszerűség, ez létünk első törvénye. Szépen mondja Coleridge, hogy a gyermek ennél a szükségszerűségnél fogva tanulja meg kimondani azt, a mit érez. Ezért azt mondjuk: arra nézve, hogy a becsvágy rossz-e, vagy nem, kettőt kell szem előtt tartanunk. Nem az állásra való törekvés, de az állásra való rátermettség: ez itt a kérdés. Talán az állás az övé volt; talán természetes joga, sőt kötelessége volt, hogy azt keresse. Mirabeau becsvágya, hogy miniszterelnök legyen, kárhoztatandó-e, ha „ő az egyetlen egész Francziaországban, a ki képes lett volna azon a helyen jót tenni?” Talán szebb reményekre lett volna jogosult, ha nem olyan tisztán érzi, hogy mi mindenre képes ő! De a szegény Neckert, a ki semmi jót tenni képes nem volt, ezt át is érezte s még is ott ült megtört szívvel, csak azért, mert oda biggyesztették, ezt a Neckert Gibbon méltán sajnálhatta. A Természet bőségesen gondoskodott arról, hogy a csendes, nagy ember szóhoz jusson, azt lehet mondani, túlságosan is gondoskodott!

Például, ha a jó öreg Johnson Sámuelnek, az ő nyomorúságos állapotában, annak a lehetőségét tárták volna föl, hogy ő, hazája s az egész világ javára megbecsülhetetlen, isteni munkát visz véghez! Hogy a Mennysország tökéletes törvénye fog uralkodni e földön, hogy a naponkénti ima: „Jöjjön el a te országod” már régen teljességbe ment! Ha meggyőzőtetétek volna őt a felől, hogy ez lehetséges, kivihető, hogy a zordon, hallgatag Sámuel hivatva van mindebben részt venni! Ennek az embernek egész lelke nem lobogott volna-e föl isteni tisztaságban nemes elhatározásra, tetterőre, elűzve magától minden bújat-bánatát,

semmibe se véve keserveit s az elébe tornyosuló akadályokat, léte egész sötét eleme a fény és villám vakító ragyogásába csapva át? Az ilyen nagyravágyás jogosult volna! S gondoljuk meg, hogy történt ez Cromwellel? Isten egyházának szenvedései, az igazságnak igazi, buzgó apostolai börtönökbe dobva, pellengére állítva, füleik levágva, Isten Evangelioma méltatlanok által lábbal tiporva: mindez régtől fogva és súlyosan nehezedett lelkére. Hosszú éveken át nézte ő mindezt, némán, imába merülve; nem talált segítséget e földön, erősen bízva abban, hogy a segítség Isten könyörületességéből el fog következni, hogy ez a dolog igazságtalan és örökké nem tarthat. S most kezd derengeni; tizenkétévi hosszú, néma várakozás után egész Anglia megmozdul; a parlament ismét megnyílik, a Jog megszólal: kimondhatatlan jó reménység száll ismét a földre le. Nem volt-e érdemes egy ilyen parlamentnek tagja lenni? Cromwell félredobta ekéit s oda sietett.

Beszélt, a komolyságnak, a maga-látta igazságnak nyers kitörésével, a minek mi csak a derengését látjuk. Dolgozott, küzdött, öklelt, mint egy erős, igazi óriás, ágyúdörgés s az ezzel járó harczi zaj közepette, szakadatlanul, míg az ügy diadalmaskodott s egykoron oly félelmetes ellenségei mind elsöpörtettek, s a reménysugárból a győzelemnek és bizonyosságnak tiszta fénye lett. Hogy úgy állt ott, mint Anglia legerősebb lelke, egész Angliának elvitázhatatlan Hőse, — mit érdekli ez őt? Lehetővé vált, hogy Isten Evangeliomának törvénye ezen a földön immár érvényre jusson! Azt a theocratiát, a miről Knox János a szószéken úgy álmodozott, mint „a kegyes lélek ábránd“-járól, ez a tetterős, a legnyersebb gyakorlat tömkele-

gében magát kiismerő, tapasztalt ember, úgy merte tekinteni, mint a mi megvalósítható. A kik legmagasabban állanak Krisztus egyházában, a legájtatosabbak, a legbölesebbek volnának hivatva uralkodni az országban: okkal-móddal, így kellene ennek lenni. Isten igaza nem volt-e igaz? S ha az volt, nem kellett-e teljesíteni? A legerősebb gyakorlati ész Angliának azt merte felelni: igen! Ezt nevezem én nemes, igaz czélnak; a maga nyelvén szólva, nem ez-e a leg-nemesebb, a mi egy államférfi szivét elfoglalhatta? Hogy egy Knox melengette ezt az eszmét, már az is sok volt, de azt hiszem, a történelem nem mutat föl még egy második olyan példát, mint azt, a melyben egy Cromwell dolgozott, az ő erős józanságával és bő tapasztalatával. Ezt tartom én a a protestantismus tetőpontjának, a leghősiesebb kornak, a mely arra volt hivatva, hogy a Bibliába vetett hitet itt alant érvényre juttassa. Képzeljük csak el, hogy valamelyikünk előtt nyilvánvaló lesz, hogyan ül diadalt a Jog a Gonoszság fölött; a mi után mindannyian sovárogtunk és a miért imádkoztunk, mint Anglia és minden ország számára elérhető legfőbb jóért, ténynyé válik!

Ki kell jelentenem, hogy a furfangos ész, a maga agyafúrtságával, ügyeskedésével és élelmességével, „midőn csupa képmutatót igyekszik fölfedezni“, nyomorúságos dolognak tűnik föl előttem. Nekünk csak egyetlenegy ilyen államférfiünk volt Angliában, csak egy, a ki szivében hordozta a nagy czélt. Tizenöt század leforgása után egy ember s ez volt az „isten hozott!“ Pártfelei voltak százan vagy tizen, ellenzői milliókra rúgtak. Ha egész Anglia köréje sorakozik, lehetett volna belőle keresztyén ország! Így azonban a ravaszkodó agyafúrtság rajta ül a reménytelen fel-

adaton: „A semmirekellők világából, azok együttműködésével hogyan lehet a becsületességet kiterementeni“, s hogy milyen kényes egy feladat, meggyőződhetünk a törvényszéki tárgyalásokból és sok egyéb dologból! Végre is, az Ég jogos haragja, de egyszersmind nagy kegyelme erejénél fogva az egész anyag elposványosodik s a problema kézzelfoghatólag reménytelenné válik.

De Cromwellt és céljait illetőleg Hume és egy sereg követője megengedi, hogy Cromwell őszinte volt eleinte, őszinte „fanatikus“ s csak fokozatosan lett „képmutatóvá“, ahhoz képest, a mint a dolgok fejlődtek. Ez a Hume elmélete a „vakbuzgó képmutatóról“, a mely azóta Mahometre és másokra is kiterjesztetett. Ha komolyan gondolkozunk efelől, valami elfogadhatót találunk benne, de nem sokat, egészben épen nem sokat. Őszinte, hős szivek nem merülnek bele ilyen nyomorúságos dologba. A nap tisztátlanságokat lövell, foltokkal van telítve, de maga nem alszik ki, nem tagadja meg nap-voltát, nem válik a sötétség tömegévé! Merem állítani, hogy ilyesmi sohase esett meg a nagy, mélységes Cromwellel; azt gondolom, soha. A természetnek oroszlánszívű fia ő; Antaeushoz hasonlóan erejét az anyaföld érintésétől nyeri. Szakítsátok el a földtől, dobjátok bele a képmutatásba, a semmiségbe s erejének vége van. Nem akarjuk azt állítani, hogy Cromwell mocsoktalan ember volt, hogy nem esett hibába s imitt-amott nem vett erőt rajta az őszinteség hiánya. Nem volt ő a „tökéletességeknek“ és a „kifogástalan magaviseleteknek“ műkedvelő tanára. Faragatlan Orson volt, a ki kemény, igazi munkával tört magának utat s eközben kétségtelenül nem egy kudarcz érte. Naponta, óránként fordult

elő nála őszinteség hiánya, hiba, egy sereg hiba: nagyon jól tudta ő ezt, Isten előtt és ő előtte mindez nagyon is tudva volt! Sokszor elsötétült a nap; de maga a nap nem vált sötétséggé. Cromwell utolsó szavai, a mikor várta halálát, méltók egy keresztény hőshöz. Töredezett imák az Istenhez, hogy ítélkezzen fölötte és ügye fölött. Minthogy az emberek ügyse képesek rá, ítéljen Ő igazságosan, de méltányosan. Nagyon megható szavak. Kilehellte vad, nagy lelkét, erőfeszítései és bűnei egyaránt véget értek ily módon, Alkotója jelenlétében.

S én, a magam részéről, mégse nevezem ezt az embert képmutatónak! Képmutató, komédiás, élete színpadiasság; üres, terméketlen kuruzsló, a tömeg tapsaira éhes? Hiszen ez az ember egészen jól érezte magát az elvonultságban, a míg haja megőszült s most, mikor ott állt elősmerten, kifogás alá nem esőleg, Anglia tényleges királya volt. Nem lehet-e valaki király, kocsik és pipere nélkül? Olyan határtalan boldogság-e: titkárokkal körülrajongva lenni, a kik piros szegélyű papírcsomagokkal pepecselnek? Diocletian egyszerűen többre becsüli a káposztaültetést; egy Washington György, a ki nem valami mérhetetlen ember, ugyanezt cselekszi. Azt lehet mondani, minden jóra való ember ezt cselekszi, ha teheti. Abban a perczben, a melyben voltaképeni munkája a királyság révén befejezést nyer, el vele!

E közben legyen szabad megjegyeznem, hogy az emberek minden ténykedésében mindenütt milyen nélkülözhetetlen egy király. Épen ebben a háborúban is feltűnő módon nyilvánvaló lesz, hogy mi lesz azokból az emberekből, a kik nem tudnak szert tenni egy vezérre s viszont ellenségeik találhatnak ilyet. A skót

nemzet csaknem egyhangúlag elfogadta a puritanismust; olyan buzgó, olyan egyértelmű vala, a minő ritkán a szigetországnak ebben a részében. De nem támadt köztük nagy Cromwell; szegény, ingadozó, habozó, diplomatizáló Argyleok és effélék; egynek se volt helyén a szive, egy se mert szívvél-lélekkel szemébe nézni az igazságnak. Nem volt vezérük; a szétbomlott lovagpártnak volt: Montrose, a lovagok legnemesebbike; egy kifogástalan, előkelő, bőkezű ember, a kit méltán lehet hős lovagnak nevezni. Jól van, lássuk csak: az egyik oldalon alattvalók király nélkül. A király nélkül való alattvalók nem mennek semmire; az alattvalókat nélkülöző király képes valamire. Ez a Montrose, egy maroknyi ir és felvidéki vad paraszttal, a kik közül soknak puskája se volt, szélvészféleg rohanja meg a fegyelmezett puritán hadsereget, elsöpri nem egyszer, ötször egymásután s üzi-hajtja maga előtt. Egy alkalommal, rövid időre, ura lett egész Skóciának. Egy ember, de ez aztán ember volt a talpán: egy millió buzgó ember, de a enélkül az egy nélkül; ő ellenében erőtlének voltak! Ebben a puritán harcban, az elsőtől az utolsóig, talán egyetlenegy ember volt nélkülözhetetlen és ez Cromwell volt. Látni, merni, dönteni; a bizonytalanságnak abban a forgatagában egy szilárd oszlop, köztük egy király, nevezték légyen így vagy másként.

Epen itt volt a bökkenő Cromwellre nézve. Minden más eljárása védelmezőre talált s általában véve igazolva lett, csak a csonka parlament szétugrasztása és a protectorság elfogadása az, a mit senki se képes megbocsátani neki. Becsülettel nőtte ki magát királylány Angliában, a győztes párt vezérévé: de, úgy látszik, ezt a királyi palást nélkül nem tehetette, s a mint

erre vágyott, saját vesztére tört. Lássuk csak, hogy történt ez.

Anglia, Skócia, Irland, mind a puritán parlament lábánál feküdt s az a gyakorlati kérdés merült föl: mi történjék vele most? Hogyan kormányozod ezeket a nemzeteket, a melyeket a Gondviselés olyan csodálatos módon bocsátott rendelkezésedre. Világos, hogy a hosszú parlamentnek még életben maradt száz tagja, a kik a legfőbb hatóságot képviselve ültenek ott, örökké nem ülhetnek vala ott. Mi a teendő? Olyan kérdés, a melyre elméleti alkotmánygyártók könnyen megtalálják a választ, de Cromwell előtt, a ki a valódi, gyakorlati tényeket tartotta szem előtt, annál bonyolultabb volt. Megkérdezte a parlamenttől, hogy minő határozatra képesek. A parlamenten volt a sor, hogy feleljen. Csakhogy — bármily formula-ellenesnek is tetszett — azok a katonák is hozzá akartak szólni a dolgokhoz, a kik vérükkel vívták ki a diadalt! „Annyi küzdés után nem érzük be egy darabka rongypapírral.“ Azt akarjuk, hogy Isten Evangéliomának törvénye verjen gyökeret, vagy legalább meg kell ezt kísérleni; az a törvény, a melyet mi vittünk diadalra ebben az országban.

Három éven át zsongott-bongott ez a kérdés a parlament fülében, mondja Cromwell. Nem tudtak válaszolni; csak mindig beszélni, beszélni. Talán a parlamenti testületek természetében fekszik ez; talán egy parlament se képes ilyen esetben válaszolni, csak épen beszélni, folyvást beszélni. Mindazonáltal a kérdésre válaszolni kell. Ti hatvanan, a kik épenséggel gyűlöletesekké, megvetésre méltókká váltatok az egész nemzet előtt, a kiket a nemzet már is csonka parlamentnek nevez, nem kuncsoroghattok ott örökön-

örökké: kit vagy mit kell tehát követni? „Szabad parlament“, választási jog, ilyen vagy amolyan alkotmányos formulák, a dolog éhes tény gyanánt közel felénk, a mire vagy válaszolni kell, vagy elnyel bennünket! S kik vagytok ti, a kik alkotmányos formuláról, parlamenti jogokról fecsegtetek? A ti feladatok volt: megölni a királyt, megcsinálni a Pride-féle söprést, az erősebb jogánál fogva kikergetni, száműzni mindenkit, a ki útjában állt ügyetek előmenetelének; csak ötvenen vagy hatvanan vagytok, a kik ott maradtatok vitatkozni. Mondjátok meg, mi a teendő, nem a formula, hanem a gyakorlati tény alakjában!

Máig homályban vagyunk az iránt, hogy végre is milyen választ adtak. A szorgalmatos Godwin maga elősmeri, hogy nem birta kisütni. A legvalószínűbb az, hogy ez a szegény parlament csakugyan nem bírt feloszlani, széjjelmenni; a mikor arra került a sor, hogy tényleg szétmenjen, ők tizedszer vagy huszadszor elnapolták magukat — s Cromwell türelmének fonala megszakadt. De elfogadjuk a legkedvezőbb vélelmet, a melyet a parlament részére fölállítottak, bár azt hiszem, nem ez a leghelyesebb, hanem túlságosan kedvező.

E vélemény értelmében a válság tetőpontján, a midőn Cromwell és tisztjei az egyik részen álltak, az ötven-hatvan tagból álló csonka csoport a másik oldalon, egyszerre csak azt beszélték Cromwellnek, hogy végső kétségbeesésében a csonka parlament nagyon különös módon adott választ, hogy epés, irigykedő kétségbeesésében, abból a célból, hogy a hadsereg kizárassék, hevenyében valami reformbill-félét szavaztak meg: a parlamentet válaszsza egész Anglia, az ország egyforma választó-kerületekbe osztatik be, sza-

bad választói jog és a többi! Nagyon kérdéses, vagyis rájuk nézve nem is kérdéses vállalkozás. Reformbill, szabad választói jog minden angol részére? A némaságra kárhoztatott, de ki nem irtott royalisták talán számszerűleg erősebbek, mint mi; Angliának számszerinti nagy többsége mindig közönyösen viselkedett ügyünk iránt, inkább csak úgy nézte immel-ámmal s hagyta mentire. Nem a fejszámnál fogva, hanem súlyban és erőben vagyunk mi többségben! És most a ti formuláitokkal és reformbilleitekkel a kardjainkkal nehezen kivívott egész dolog ismét a tenger hullámainak legyen kitéve, pusztá reménységgé, merő lát-szólagossággá, sovány valószínűséggé válják? De a mit mi Isten segedelmével és karjaink erejénél fogva vívtunk ki, az nem valószínűség, hanem bizonyosság, a mit markunkban tartunk ime itt. Cromwell a rakon-czátlanképviselők közément; reformbilljük hevenyészett tárgyalását megszakította, megparancsolta, hogy oszlanak széjjel s ne fecsegenek többet. — Nem bocsáthatunk-e meg neki? Nem tudjuk-e megérteni őt? Milton János, a ki közelről szemlélte, tapsolt neki. A valóság elsöpörte a formulákat. Azt képzelem, hogy a kik Angliában számot tettek, belátták ennek a szükségét.

Így keltette föl az erős, merész ember maga ellen a formuláknak és a fölületességeknek egész özönét; hivatkozni mert egész Angliának valódi helyzetére, hogy akarják-e őt támogatni, vagy nem? Különös látomány, mennyire igyekszik valami úton-módon alkotmányosan kormányozni, olyan parlamentet találni, a mely őt támogassa; de hiába. Első parlamentje, a melyet Barebones-parlamentnek neveznek, úgy szólva, a „Notablek gyülekezete“. Anglia minden vidékéről a

vezérszerepet vivő lelkeszek és puritán előkelőségek kiválogatják mindazokat, a kik vallásos hírnév, befolyás és az igaz ügyhöz való ragaszkodás által tündették ki magukat: ezek azért gyűltek össze, hogy tervet dolgozzanak ki. Szentesítették a multat s előkészítették, a mennyire tőlük telt, a jövőt. Gúnyorosan „Barebones's Parliament“-nek nevezték őket: voltaképp nem „Barebones“, hanem „Barbone“ = egészen helyrelegény. Nem tréfaság volt az ő munkájuk, hanem a legkomolyabb valóság, a puritán Notablek kísérlete arra nézve, hogy Krisztus törvénye Anglia törvénye legyen. Volt köztük értelmes, értékes ember, de azt hiszem, mindnyája mélyen vallásos volt. De úgy látszik, akadályokba ütköztek és letörtek, a midőn a „Court of Chancery“ (lordkanczellári bíróság)¹ reformjához nyultak. Feloszlatták önmagukat, mint illeték-teleneket, hatalmukat ismét a Lord General Cromwellre ruházták, hogy tegye azt, a mit jónak lát.

Ugyan mit fog ő kezdeni? A Lord General, „az összes haderőknek, a meglevőknek és a még ezután támasztandóknak főparancsnoka“, úgy tekinti önmagát, ebben a példátlan állapotban, mint az egyetlen tekin-

¹ „Anglia joga a közönséges (szoros) jogból (Common law) s a méltányosságból (Equity) van összetéve. Az elsőnek kiszolgáltatására volt hivatva a Westminsterben, London egyik negyedének régi palotájában, ülésező három bíróság, úgymint: a) a főleg büntető perek (Court of King's bench), b) a polg. perek (Court of Common Pleas), c) a kincstári, adó-, illeték- stb. perek (Court of Exchequer) kuriája. A közönséges jog e három bíróságának jellemző vonása, hogy a ténykérdésekre nézve esküdtek közreműködését használja; a méltányosság érvényesítése ellenben csak a lordkanczellári bíróság (Court of Chancery) előtt volt lehetséges, mely esküdtszék nélkül ítél.“ (I. Concha Győző: Újkori alkotmányok. Bp. 1888. II kt. 417-ik lap.) *Ford. jegyz.*

télyt, a mely Angliában még fönmaradt; Anglia és a teljes anarchia között semmi más nem volt, csak ő egyedül. Akkor ez a kétségbevonhatatlan tény az ő és Anglia helyzetét illetőleg. Mit fog tenni? Érett megfontolás után azt határozza, hogy elfogadja; formális, nyilvános ünnepélyesség kíséretében megmondja, Isten és ember előtt fogadalmat tesz, hogy: „Igen, ez a valóság, s megteszem, a mi tőlem telik“. Protectorság, kormányzati szabályzat, — mindezek a dolgok külső formái, a melyeket a körülményekhez képest a bírák, a vezérszerepet vivő hivatalos személyek, „a tiszték és a nemzet érdekeit istápoló egyének“ dolgoztak ki és szentesítettek, s a mi magát a dolgot illeti, kétségtelen, hogy, úgy, a mint a dolgok állottak, nem volt más választás, mint a fejetlenség vagy ez. A puritán Angliának el kellett fogadnia vagy nem; de a puritán Angliát valósággal ez mentette meg az öngyilkosságtól! — Azt hiszem, a puritán nép, ha dadogva, mormogva is, de mégis egészben hálás érzéssel és természetes úton-módon fogadta Olivérnek ezt a rendkívüli eljárását, — utóbb is vállvetve jól végeztek s körömszakadtáig mindig jobban dolgoztak. De parlamentáris, tagolt nyelven kifejezni, a mit akartak, nehezen ment és sohase voltak egészen tisztában azzal, hogy mit is mondjanak voltaképen.

Olivér második, tulajdonképen első rendszeres parlamentje, a mely a kormányzati szabályzatban foglalt módon választatott, összegyűlt és dolgozott; — de csakhamar a Protector jogát, a „bitorlást“ érintő s egyéb, véget nem érő kérdésekbe bonyolódott s az első törvényes határnapon föl kellett osztlatni. Cromwellnek ezekhez az emberekhez intézett záróbeszéde jelentős. Valamint az is, a mit harma-

dik parlamentjének tartott, a midőn megróttá pedanteriájukat és makacsságukat. Ugyancsak durvák, chaotikusak voltak ezek a beszédek, de mély benyomást keltők. Azt mondhatnátok, hogy őszinte, ügyefogyott ember, a ki nem volt szokva ahhoz, hogy nagy, tagolatlan gondolatát szavakba öntse, hanem inkább ahhoz hogy tettekben fejezze ki! Az eszme túláradó bősége mellett a kifejezés ügyefogyottsága. Sokat beszél a „Gondviselés szüleményeiről”: mindezek a változások, annyi diadal és esemény, nem előre kicsinált tervek és szinpadi fogások, a melyek tőlem vagy másoktól erednek; vak istentagadók, a kik makacsul így nevezik ezeket a dolgokat. Ő maga nehézkes, zordon nyomatékkal ezt hangsúlyozza. Mintha abban a sötét, merész játszmában az egész világot romokba döntötte, mindent előre látott s úgy játszotta volna az egész játszmát, mint egy drótonjáró bábszínházat! Azt mondja, hogy ezeket a dolgokat senki előre nem látta, senki se tudta megmondani, hogy mit hoz a kelő nap; a „Gondviselés szüleményei” voltak azok, Isten ujja vezetett bennünket s így jutottunk a győzelem tiszta fensikjára, Isten ügye diadalmaskodott ezekben a nemzetekben; így ülhetett össze a parlament s mondhatta meg, hogy mindez miként volna szervezhető, miként volna az emberi dolgok észszerű berendezése keresztülvihető. Bölcs tanácsaitokkal lendíthettek a dolgon. „Olyan alkalom kínálkozik, a minőhöz foghatót Angliában parlament még nem talált.”

Krisztus törvénye, Jog és igazság sok tekintetben országos törvény erejére voltak emelendők. E helyett léha pedantériákba, alkotmányos szörszálhasogatásokba, végnélküli szóharcokba és vitatkozásokba bocsátkoztatok arra nézve, hogy írott törvények mennyiben iga-

zolja ittlétemet, s az egész dolgot ismét zürzavarba akarjátok dönteni, mert nincs hitelesített pergamentem, csak harci riadóból kikerült isteni küldetésem arra, hogy köztetek elnök legyek! Ez az alkalom immár elmúlt s nem tudjuk, hogy mikor tér ismét vissza. Megvolt alkotmányos logikátok; s még mindig Mammon törvénye uralkodik ebben az országban, nem Krisztusé. „Isten ítéljen köztetek és köztem!” Befelező szavai így hangzanak: „Vegyétek alkotmányos formuláitokat kezeitekbe, én pedig formulázatlan küzdelmeimet, céljaimat, valóságaimat, tetteimet az enyémbe és „Isten ítéljen köztetek és köztem!”

Fentebb már mondtuk, hogy Cromwell nyomtatott beszédei milyen formátlanok, chaoticus dolgokat tartalmazók. Szántsándékosan kétértelműek, érthetetlenek, mondják legtöbben: egy képmutató, a ki zavaros, jezsuita jargonba bonyolítja magát! Nekem nem ilyenek. Inkább azt mondanám, ezek az első csillámok, a melyeknek segítségével hatoltam be Cromwell valódi mivoltába, a melyek lehetővé tették megértését. Kisértsétek meg hinni, hogy neki valami célja van, fürkészszétek szeretetteljesen, hogy mi az: azt fogjátok találni, hogy valódi szózat lappang bebörtönözve ezekben a tört, durva, kúszált kifejezésekben, mély értelem ennek a hangtalan embernek a nagy szívében! Először is azt fogjátok találni, hogy férfi volt, nem rejtélyes, megmagyarázhatatlan, érthetetlen agyrém. Erről a Cromwellről írt történelmi és életrajzi művek, léha, scepticus nemzedékek által írottak, a melyeknek fogalmuk se volt egy mélyen járó hitben élő emberről, sokkal homályosabbak, mint Cromwell beszédei. Azokon a műveken keresztül csak a sötétség és üresség mérhetetlen bizonytalanságába tekin-

tünk. „Forrongások és féltékenykedések“, mondja maga lord Clarendon, „forrongások és féltékenykedések“, merőben csapongó szeszélyek, elméletek vezették a meggondolt, nyugodt angolokat, a mikor lerakták ekéiket, abbahagyták munkáikat és a legkedvezőbb helyzetben levő király ellen keltek hosszú, véres harcra! Kisértsétek meg, ha tudjátok, elhinni, hogy ez igaz. A hitről irogató scepticismusnak lehetnek kitünő tulajdonságai, de voltaképen olyan vállalatba bocsátkozott, a mi erejét meghaladja. Mintha a vak-ság akarná megállapítani az optica törvényeit.

Cromwell harmadik parlamentje ugyanazon a szírtén tört meg, a min a második szenvedett hajótörést. Mindig és mindig az alkotmányos formula: hogyan kerültél ide? Mutass nekünk valami hiteles pecsétet! Elvakult pedansok! „Hiszen ugyanaz a hatalom tett engem Protectorrá, a melynek erejénél fogva született meg a parlament, — ugyanaz és még valami egyéb is!“ Ha az én Protectorságom semmi, ugyan mi az Isten csodája a ti parlamenteskedétek, amannak a visszfénye és teremtménye?

Balul ütven ki a parlamentarismus, nem maradt más hátra, mint a despotismus. Katonai dictatorok, mindenik a maga körében, arra vannak hivatva, hogy ránczba szedjék a royalistákat és egyéb lázadókat, kormányozzák őket, ha nem is parlamentáris határozat alapján, de karddal. Ne kerekedjék fölül a formula, míg a valóság itt van! Örködni fogok az elnyomott protestansok fölött, igazságos bírákat alkalmazok, bölcs hivatalnokokat, az Evangéliom igaz hirdetőit támogatom, megteszem, a mi tőlem telik, hogy Anglia keresztény Angliává legyen, nagyobbá, mint a régi Róma, a protestans keresztyénség királynőjévé. Én egy

magam, ha ti nem segíttek, míg Isten éltet! „Miért nem állt félre, miért nem vonult vissza ismét a homályba, ha a Törvény nem akarta elősmerni?“ kiáltják sokan. S ebben rejlik tévedésük. Nem volt szabad félreállnia! Miniserelnökök kormányoztak országokat, Pitt, Pombal, Choiseul; s szavuk törvény volt, a míg hatalmuk tartott; de ez a miniserelnök olyan volt, a kinek nem volt szabad lemondania. Ha lemond, abban a pillanatban ott teremnek a Stuartok s a lovagok, hogy megöljék őt, megöljék az ügyet és őt. A mint hajóra szállt, nem volt sem visszavonulás, sem visszatérés. Ez a miniserelnök nem vonulhatott vissza máshova, csak a sirba.

Sajnálni lehet Cromwellt öreg napjaira. Panasza állandó a súlyos teher miatt, a mit a Gondviselés rakott vállaira. Súlyos teher, a mit holta napjáig kell hordoznia. Az öreg Hutchinson ezredes, a mint neje elbeszéli, Hutchinson, öreg katonabajtársa, kedve ellenére, valami sürgős dologban fölkeresvén őt, Cromwell „az ajtóig kíséri“, testvéries, szivélyes, engesztelő modorban kérleli, hogy béküljön ki vele, régi fegyvertársával, szemébe mondja, hogy mennyire fáj neki, hogy hű és szivének oly kedves katonabajtársai félreértették, s elszakadtak tőle: a rideg és republicanus formulájába gombolkozott Hutchinson makacsul megy a maga útján. — S haja megfehéredik; erős karja, a munkában kifáradva, erőtlenül csüng. Mindig eszembe jut szegény anyja is, a ki már nagyon öreg, s a ki vele lakik a palotában; becsületes, istenfélő háztartásban éltek együtt; igazi derék asszony, a ki, a mint egy puskalövést hallott, mindjárt azt gondolta, hogy az ő fiát lőtték agyon. Naponta legalább egyszer meg kellett látogatnia az öreg asszonyt, hogy

saját szemeivel lássa: életben van-e még? Szegény öreg anyó! — Ugyan mi előnye volt ennek az embernek? Csupa nehéz küzdelem és munka volt egész élete, utolsó lehelletéig. Hirnév, becsvágy, hely a történelemben? Holt testét bilincsekbe verték, „helyet a történelemben“ becstelenítés, vádaskodás, befekeztetés és gyalázkodás nyomán kapott, s ki tudja, hogy itt, ezen a napon, nem vakmerőség-e tőlem az elsők közé állani, a kik azt állítják, hogy ő nem volt semmirekellő és hazug, hanem valósággal becsületes ember? Béke vele. Mindennek daczára nem vitt-e sokat véghez a mi javunkra? Mi könnyű szerrel járunkkelünk az ő nagy, durva, hősies élete fölött; tapossuk sirba dőlt testét. Nem szükséges megszeztelenítenünk, a mikor rá taposunk! Hagyjátok pihenni a Hőst. Nem az emberek ítélete volt az, a mire ő hivatkozott, s az emberek nem is ítélték felőle helyesen.

Épen százegy évre rá, hogy ez a puritanismus türhető megoldásra jutott, s eredményei 1688-ban békés kiegyenlítésre vezettek, tört ki egy sokkal mélyebb robbanás, sokkal nehezebben kiegyenlíthető, minden halandó előtt a francia forradalom néven ösmeretes s még soká lesz e czímen ösmert. Szorosan véve, ez a protestantismusnak harmadik és utolsó felvonása; az emberiségnek robbanó, zavaros visszatérte a valósághoz és a tényekhez, a mikor a látszat és a szégyen már-már vesztét okozták. A mi angol puritanismusunkat a második felvonásnak nevezzük: „Jól van tehát, a Biblia igaz; tartsuk magunkat a Bibliához!“ „Az egyházban“, mondja Luther. „Egyházban és államban“, mondja Cromwell, „tartsuk magunkat ahhoz, a mi tényleg Isten igaza.“ Az embereknek vissza kell térniök a Valósághoz; nem élhetnek

a látszathól. A francia forradalmat, a harmadik felvonást, méltán nevezhetjük utolsónak, mert lejobb, mint a vad sansculottismus, az emberek már nem mehetnek. Ott állanak a legmeztelenebb, rideg tényen, a mely minden időkben és minden körülmények között eltagadhatatlan, s megkezdhetik, meg kell kezdeniök bizalomteljesen az újraépítést. A francia forradalom is, épen úgy, mint az angol, megkapta a maga királyát, a ki hitelesített pergamentet előmutatni nem tudott. Futó tekintetet kell még Napoleonra vetnünk, a mi második modern királyunkra.

Az én szememben Napoleon semmi esetre sem olyan nagy ember, mint Cromwell. Egész Európára kiterjedő roppant diadalai, a míg Cromwell a mi kis Angliánkra volt utalva, csak magas falábak, a miken állani látjuk; az embernek magának alakja ez által változást nem szenved. Nem talállok benne olyan fajta őszinteséget, mint Cromwellben; sokkal alsóbbrendű az, a mi benne lakik. Nyoma sincs annak az éveken át tartó hallgatag vándorlásnak a Világegyetem magasztos Megnevezhetetlenjével, „az Istennel való vándorlásnak“, a mint ő nevezi; az egyedül benne vetett hitnek és erőnek; a lappangó gondolatnak és bátorságnak, a mely beéri azzal, hogy egy darabig rejtve van és azután a Mennysország vakító villámaként tör elő! Napoleon olyan korban élt, a mikor nem hittek többé az Istenben; a hallgatásnak, rejtettségnek értelmét és jelentőségét semmibe se vették; nem a puritán Bibliából meritett, hanem a nyomorúságos, scepticus Encyclopediákból. Ez volt a legtöbb, a mire vitte. Abban állt érdeme, hogy annyira is vitte. Tömör, gyors elhatározásra kész, mindig kifejezésre jutó jellege, magában véve, talán kisszerű a mi nagy, chao-

tikus, tagolatlan Cromwellünkéhez mérten. „A beszéddel küzdő, néma próféta“ helyett a kuruzslónak egy veszedelmes válfájával van dolgunk. Hume elmélete a fanatikus álszenteskedőről, a mennyiben valami igazságot tartalmaz, sokkal inkább alkalmazható Napoleonra, mint Cromwellre, Mahometre, vagy ezekhez hasonlókra, a miben, szigorúan véve, valóban semmi igazság sincs. Elejétől fogva kárhozatos becsvágy elemei mutatkoztak ebben az emberben, végre is diadalt ül rajta s romba dönti őt és művét egyaránt.

„Hamis, mint egy hivatalos jelentés“ szálló igévé vált Napoleon idejében. Mentegeti magát, a hogy csak bírja: hogy szükséges volt félrevezetni az ellenséget, föntartani a saját embereinek a bátorságát és így tovább. Egészben véve ez nem mentség. Hazudni semmi körülmények között se szabad. Mindent összevéve, jobb lett volna Napoleonra nézve is, ha nem teszi. Tényleg, ha valaki egy olyan czélt tűz ki, a melynek elérése nem órához s nem is naphoz van kötve, hanem a legközelebbi napon valósítandó meg, ugyan mi jóra vezethet a hazugságok hangoztatása? A hazugságok kisülnek, a rettentő büntetés ki nem maradhat. Már a legközelebbi alkalommal senki se hisz a hazugnak, még akkor se, ha igazat mond, épen akkor nem, a mikor a legnagyobb szükség volna arra, hogy higgyjenek neki. A régi mese a farkasordításról! A hazugság semmi; a semmiből pedig misem lesz; utóvégre semmit se csináltak s hegyibe kárba vész a fáradságtok.

Napoleonban is volt azonban őszinteség; különbséget kell tennünk a között, a mi felszínes és a között, a mi alapvető az őszinteség hiányában. El kell ösmernünk, hogy külsőleges fogásai és szemfényvesztései mögött, a melyek nagy számban jelentkeznek s

ugyancsak kárhoztatandók, ebben az emberben bizonyos ösztönszerű, kiolthatatlan érzék volt a valóság iránt s tényekre támaszkodott, a míg egyáltalán volt valami alapja. Természetes ösztöne erősebb volt, mint műveltsége. Bourrienne beszéli, hogy tudósai, egyiptomi útjukban, egy szép este azt akarták minden áron bebizonyítani, hogy nincs isten. A logika minden mesterfogását igénybe vették s nagy meglegedésükre ütött ki a bizonyítás. Napoleon fölnézett a csillagokra s így szólt: „Az urak nagyon szellemdúsak, de ki alkotta mindezeket?” Az atheistikus logika úgy lecsurgott róla, mint a víz; a nagy Tény reá mered: „Ki alkotta mindezeket?” Ilyen volt ténykedésében is; mint mindenki, a ki nagygyá bir lenni, diadalt képes aratni ezen a világon, minden zűrzavaron át ő is belelát a dolog gyakorlati értékébe; egészen erre irányozza figyelmét. A midőn a Tuileriák felügyelője mutogatta az új berendezést s bizonygatta, hogy az milyen remek s a mellett milyen olcsó, Napoleon nem sok szót vesztegetett, hanem ollót kért, az ablakfüggönyökből egy bojtot levágott, zsebre tette s tovább ment. Egy pár napra rá, a kellő pillanatban, bútorszállítója ámulatára előmutatta: nem arany volt, hanem csillám. Ösmeretes, hogy Szent Ilona szigetén, utolsó napjáig, mennyire súlyt fektet a gyakorlati, valódi dolgokra. „Minek a beszéd, a panasz; főleg minek a veszekedés? Nincs abból semmi haszon; ha cselekedni nem tudunk, semmi eredményt nem érünk el. Ne beszéljetelek, ha tenni nem tudtok!” Gyakran beszélt így szegény, elégületlen társainak; a hallgatag erőnek egy darabja ő, betegesen zsémbes környezetében.

S ehhez képest nem volt-e meg benne az, a mit mi hitnek nevezünk, a mennyire tőle telt? Hogy ez

az új, roppant demokrácia, a mely a francia forradalomban érvényesült, olyan kétségbevonhatatlan tény, a mit, összes régi erejével és intézményeivel, az egész világ nem bír leszorítani: ez az ő részéről helyes felfogás, hit volt, a mely lelkiösmeretét és lelkesedését magával ragadta. S nem jól értelmezte-e annak homályos értelmét? „La carrière ouverte aux talents“ (a tehetségek előtt megnyilt pálya) jó eszköz annak, a ki bánni tud vele: ez most az igazság és pedig a teljes igazság; magába foglalja mindazt, a mit a francia forradalom, vagy bármely más forradalom jelent. Pályája első részében Napoleon igazi democrata volt. De természeténél fogva, hozzávéve még katonai mesterségét is, tudta, hogy a demokrácia, ha egyáltalán van benne igazság, nem lehet anarchia: ez az ember lelke mélyéből gyűlölte az anarchiát. Ama bizonyos junius 20-án (1792) Bourrienne és ő egy kávéházban ültek, a mikor a tömeg előttük hömpölygött: Napoleon a legmélyebb megvetéssel beszélt a hatóságokról, a melyek nem tudták megzabolázni ezt a szemétnépet. Augusztus 10-én csodálkozik, hogy senki sincs, a ki vezesse azokat a szegény svájcziaikat; győznének, ha volna valaki, a ki parancsolni tudna nekik. Hite a demokráciában, de gyűlölete az anarchia iránt vezeti Napoleont minden nagy alkotásában. Azt lehet mondani, hogy ragyogó olasz hadjáratain keresztül a leobeni békéig ez inspirálja: „Diadal a francia forradalomnak, ennek erősítése szemben az osztrák Simulacrum-mal (árnykép), a mely viszont amazt nevezi Simulacrumnak!“ Együttal érzi, joga van azt éreznie, hogy milyen szükséges az erős tekintély, hogy enélkül a forradalom se tarthatja magát és nem virágozhat. Féken

tartani ezt a nagy, pusztító, önnönmagát marczangoló francia forradalmat; úgy megfékezni, hogy benső célja megvalósítható legyen, hogy szerveződjék, s képes legyen más szervezetek és kiformált dolgok között élni, nem csupán romboló elem gyanánt: nem ez-e az, a mi után igazi életcéljaként törekedett, a mit tényleg megvalósítani akart? A Wagramokon és Austerlitzeken keresztül, győzelemről-győzelemre imígy diadalmaskodott. Szem volt ebben az emberben, a mely látott, lélek, a mely mert és tett. Természet-szerűleg emelkedett a királyi trónra. Mindenki látta, hogy erre született, ilyen volt, erre volt teremtvé. A közkatonák menetközben ezt mondogatták: „Az a sok fecsegő ügyvéd, ott Párisban, csak beszél s nem dolgozik! Csoda-e, ha minden rosszul megy? Nekünk kell oda mennünk s „Petit Caporal“-unkat nyakukra ültetnünk!“ Oda is mentek s oda is ültették; ők és velük egész Franciaország. Consulság, császárság, legyőzése Európának, míg a „La Fère-ezred“ szegény hadnagya egészen természetes módon maga is azt képzelhette, hogy ő a legnagyobb ember, a ki hosszú idők óta világot látott.

Azt gondolom, a végzetes nyegleség eleme ennél a fordulópontnál kerekedett fölül. Cserbe hagyta a tényekbe vetett régi hitét s kezdett a látszatra építeni, azon erőlködött, hogy összeköttetésbe kerüljön osztrák dynastiákkal, pápaságokkal, régi, hamis feudalitásokkal, a melyekről előbb világosan látta, hogy azok semmitmondók; — a „saját dynastiáját“ akarta megalapítani és így tovább. Mintha az a roppant francia forradalom csak ezt jelentette volna! Abba a szörnyű tévedésbe esett, hogy neki hazugságba kell esnie, — félelmes, de kikerülhetetlen végzet. Nem birt

különbséget tenni a valódi és a hamis között; még akkor se, ha színről-szinre látta is, — a legrettegetesebb büntetés azért, mert szívét az igazságtalanságnak tárta ki. Énje és hamis becsvágya lett az istene: a mint egyszer az önámítás hálójába került, minden más ámitás természetsszerűleg egymásután következett. A szinpadi papirjelmezeknek, diszleteknek és komédiázásoknak micsoda sületlen férczmunkájával vette körül a saját nagy valóságát, abban a hiszemben, hogy ezzel még valóbbá teszi! Üres pápai concordatuma, a melylyel vissza akarta állítani a catholicismust, voltaképp pedig önmagában érezte, hogy ez gyökeres megsemmisítésének módja, „*la vaccine de la religion*“ (a vallás ojtóanyaga), koronázási szertartásai a Notre Dame-templomban, a régi olasz agyém nyomán, „a melyeknél a teljes pompához semmi se hiányzott — a mint Augereau mondá, — semmi, csak az a fél millió ember, a kik azért ontották vérüket, hogy mindennek a komédiának véget vessenek!“ Cromwell beigtatása karddal és Bibliával történt; a miben megvolt a valódi, benső igazság. Kardot és Bibliát hordoztak ő előtte, minden hókusz-pókusz nélkül, nem ezek voltak-e a puritanismusnak igazi jelképei: igazi disze és jelvényei? Mind a kettőt derekasan használta és tudtul adta mindenkinek, hogy ezek mellett akar megmaradni! De ez a szegény Napoleon tévedett: túlságosan hitt az emberek megcsalhatóságában, nem tekintett mélyebben az emberbe s nem látott benne egyebet az éhségnél. Tévedett. Hasonló volt ahhoz, a ki felhőre épített; háza és ő maga lezuhan a mélységbe s eltűntek a föld színéről.

Sajnos, a nyegleségnek ez az eleme megvan mindnyájunkban s ki is fejlődhetik, ha erős a kísértés.

„Ne vigy minket kísértetbe!“ De, mondom, végzetes, ha kifejlődik. Mindaz, a mibe észrevehető alkatrészt gyanánt beleveszi magát, gyors pusztulásra van kárhoztatva, s bármilyen hatalmasnak látszik is, önmagában véve kicsiny. Ehhez képest mi volt Napoleon műve ahhoz a lármához mérten, a mit csapott? Szerte-robbanó löpornak a lángja; a száraz rőzsének recsegve ropogó, hirtelen kialvó tüze. Úgy látszik, mintha egy órára az egész Világegyetem füstbe és lángba borulna; de csak egy órára. A tűz-láng kialszik s a Világegyetem, vén hegyeivel és folyamaival, fent a csillagokkal és lent a jóságos anyafölddel, még mindig itt van.

A weimari herczeg mindig azt mondta barátainak, hogy csak bátorság, ez a napoleonismus igazságtalan, hazugság s nem tarthat sokáig. Igaza volt. Minél keményebben taposott ez a Napoleon a világ nyakára, minél zsarnokibb módon igazta le, annál hevesebb módon nyilvánult egy napon a világ gyűlölete ellene. Az igazságtalanság rettenetes módon, kamatok kamatjával kénytelen visszatéríteni a fizetett összeget. Nem tudom, nem lett volna-e jobb elvesztenie legkitünőbb ágyúütegét, vagy a tengerbe süllyesztenie legremekebb ezredét, mint agyonlövetnie azt a szegény német könyvkereskedőt, Palmot! Égbe kiáltó, zsarnoki, gyilkos igazságtalanság volt az, a mit ujjnyi vastag tintával se tudott volna eltüntetni. Ez és az ehhez hasonló dolog mélyen bevésődött az emberek szívébe, az elfojtott tűz föllobogott az emberek szemében, a mikor erre gondoltak, — várva-lesve, hogy az ő napjuk elérkezzék. És ez a nap elérkezett: Németország, körülötte, föltámadt. A mit Napoleon helyesen és igazságosan tett, az fönn fog maradni az idők folyamán; azt a Természet, a maga törvényeivel, szentesíteni

fogja. Abban a mérvben, a mennyi valóság volt benne; annyiban és semmi többen. Minden egyéb füst és hamu. „La carrière ouverte aux talents.“ Ezt az igazán nagy izenetet, a mely mindenütt még csak az érvényesülés legelején van, ugyancsak tagolatlan állapotban hagyta hátra. Ő egy nagy „ébauche“ volt, durva, faragatlan, soha be nem fejezett tervezet; a mint valójában melyik nagy ember egyéb? Sajnos, túlságosan durva állapotban maradt félbe!

A világról alkotott fogalmai, a mint azokat Szent Ilona szigetén kifejezésre juttatja, csaknem tragikusnak mondhatók. A legteljesebb mértékben meg van lepetve, el van ámulva, hogy minden úgy történt, a hogy történt, hogy ő erre a sziklára került, s a világ mégis forog tengelye körül. Franciaország nagy, mindenek felett nagy, s alapjában véve Franciaország: ő. Azt mondja, hogy maga Anglia, a Természet rendelkezésénél fogva, nem egyéb, mint Franciaország tartozéka, „egy másik Oleron-sziget, Franciaország számára“. Így alkotta meg a Természet, már mint a Napoleon-természet; de nézzétek, hogyan volt tényleg, — itt vagyok Én! Nem bírja megérteni, megfoghatatlan ő előtte, hogy a valóság nem alkalmazkodott az ő programjához, hogy Franciaország nem lett mindek felett nagygyá, s hogy ő nem volt Franciaország. Alapos tévedés, hogy ő azt hitte valónak, a mi nem az! Tömör, tisztán látó, határozott, erős, valódi olasz természete, a melylyel egykoron rendelkezett, a francia „fanfaronade“ (nyegleség) zavaros légkörében félig-meddig átalakult, átszűrődött, felszívódott. A világ utóvégre se volt hajlandó tűrni, hogy lábbal tapodják, hogy tömegekbe gyúrják, a mint ő szerette, csak azért, hogy talapzatul szolgáljon Franciaországnak és

neki: a világnak egészen más céljai voltak! Napoleon csodálkozása rendkívüli. De mit használ az most neki? Ment a maga útján, s a Természet is ment a maga útján. A mint egyszer elszakadt a valóságtól, gyámoltalanul hull alá az ürbe; számára nincs mentség. Nem igen volt ember, a kinek oly szomorú süllyedés jutott volna osztályrészül; szívének meg kelle szakadnia és ennek a szegény Napoleonnak meg kelle hálnia: túlkorán megbomlott nagyszerű szerkezet, miglen hasznavehetetlenné vált: utolsó nagy emberünk!

Kettős értelemben utolsó! Mert annyi korszakon és helyen keresztül a hősök fölkeresése és tanulmányozása érdekében folytatott kutatásaink immár véget érnek. Szomorúság fog el: ha sok bajjal-gonddal járt is, de gyönyörűségem telt ennek a tárgynak kidolgozásában. Nagy, komoly, széles körű tárgy ez, a mit azért neveztem hős-imádásnak, hogy túlkomolylyá ne váljak. Azt gondolom, mélyen belenyulik az emberiség útjainak és legéletbevágóbb érdekeinek titkába, s nagyon méltó mai napság az alapos kidolgozására. Hat nap helyett hat hónap alatt jobban elvégeztük volna. Megigérttem, hogy úttörő leszek; nem tudom, hogy akár csak ezt a célt is elértem-e? A legdurvább módon kellett hozzá nyúlnom, hogy közelébe férközhessenem. Ezekkel a szaggatott, elszigetelten odadobott, ki nem fejtett, hézagos és töredékes fejtegetésekkel gyakran tettem próbára az önök türelmét. Türelmüket, elnéző méltányosságukat, mindent váró jó indulatukat, a miről most beszélni nem akarok. Durva szavaimat figyelemmel hallgatta egy diszes, szép, okos közönség, a minőhöz fogható alig van egész Angliában. Túláradó érzéssel, szívből mondok önöknek köszönetet, s minden jót kívánok mindnyájuknak!

A GYÉMÁNT-NYAKLÁNCZ.

(1837.)

ELSŐ FEJEZET.

A romantika kora.

A romantika kora nem mult el; sohase mulik el, s ha jól meggondoljuk, érezhetőleg nem is hanyatlik. „A szenvedélyeket elnyomják a társadalmi formák; nagy szenvedélyek nem is mutatkoznak.“ Ezt halljuk úton-útfelen. Pedig vannak még elég nagy szenvedélyek, — arra jók, hogy benépesítsék Bedlamet, mert ez soha sincs híjával a lakóknak, — arra termettek, hogy az emberek a mennyezet gerendájára kössék föl, vagy a Newgate nyugati részén méreggel pusztítsák el magukat. Az a szenvedély, a mely, robbanásában, magával ragadja az életet, rendkívülinek tekinthető, mert többre a romantika legvirágzóbb korában se vitte. Az isteni és a pokoli hatalmak kegyelméből (mert mind a kettőnek a keze benne van a játékban) a szenvedélyeknek sohase vagyunk híjával.

A mi a „társadalmi formákat“ illeti, megengedjük, hogy azok fölötte silány minőségűek, s az embereket a legszánalmasabb prózai élet hétköznapi körébe szorítják, — önök pedig azt kérdezik: hol van itt a romantika? Skót szokás szerint kérdéssel válaszolunk: hol nincs? A halhatatlan Természet látványa, összes tulajdonságaival s az Örökkévalóságba átmenő rendeltetésével, a dajkák, tanítók, illemtanárok, s a meg-

számlálhatatlan vén banyák („a közvélemény ereje“ néven ösmeretese), előítélet, szokás által összetákolt, s tudomány, pénz és erő hiányában azzá a csenevész figurává összezsugorodott alak, a kivel lépten-nyomon találkozunk: az „az isten-teremtette ember“, a ki az ember minden jellemvonását levetkőzi, s automata-vagy múmia-módra kénytelen lézengeni (úgy, hogy csak nagy ritkán tör ki hallható vagy látható alakban lepleiből), mint gentleman vagy gigerli, az örökkévalóságtól nyert elsőszülöttségi jogát eladva azért a három tál ételért, a mit az idő a legjobb esetben naponta nyújt neki: nem romantikus, sőt tragikus ez a látvány önmagában véve is, s a legnagyobb fokon, ha van szemünk, s azt nyitva is tartjuk? A nagyra termett (a legnagyobbra, mert az Égből szakadt) vergődve fekszik a legbűzhödtebb mocsárban; az élet megbecsülhetetlen adományát, a mire csak egyszer tehet szert, mert egy egész örökkévalóságig várakozott rá, s most egy egész örökkévalóságig lesi, hogy mire megy az újszülött, — ezt a megbecsülhetetlen adományt látjuk, a mint körülpólyázva, zsinegekkel át- meg átkötözve, rendre fojtódik meg, s a dicsőséges Lehetőségből, a mit mi beczézve Embernek nevezünk, semmi egyéb nem marad, mint a fájón sajgó veszteségeknek és kiábrándulásoknak élettelen tömege, a mit halotti lepelbe burkolunk és eltemetünk, — bizonyára jól kiérdemelt könnyek között. Van ebben, a Gondolkodó számára, elég tragoedia, minden néven nevezendő tragoediának a magva és gyökere.

De vajjon olyan kevés-e a Gondolkozó? Bizony, kedves olvasóm, kevesen vannak, a kik gondolkoznak, ez épen a bökkenő! Ezer közül ha egynek van hajlama a gondolkodásra; inkább van a szenvedő-

leges álmodozásra, hiedelemre és a tevékeny szajkólármára. Azokkal a szemekkel, a miket úgy meg úgy meregetnek az emberek, vajmi kevesen tudnak látni. Imigy lett a világból egy rettenetesen zürzavaros taposómalom; egyik ember feladata belekeveredett a szomszédjéba, s félretolja azt. A Vakság, Csalárd-ság és Visszavonás Szelleme, a mit joggal neveznek Ördögnek, folyton-folyvást tartja magát köztünk, s az a reménysége (ha nem volna Ellenzék, a mely, Isten kegyelméből, szintén tartja magát), hogy diadalmaszkodni fog. Ilyeténképen, egyebek közt, az élet romantikája egészen eltűnt a láthatárról, s az egész történelem vesztett csaták és ministerváltozások üres lajstromává fajult, vagy, a mi mégrosszabb, „alkotmányos történelemmé“, „a történelem philosophiájává“, „tapasztalati bölceseletté“, olyan holt anyaggá, a minő az elmúlt évek kalendáriuma, s ezzel, sok tekintetben, nem épen jelentéktelen rokonságban is van.

„Mindama fátylak közül, a melyek az ember látását elhomályosítják, — mondotta valaki — a legrosszabb az önzés.“ Mennyire igaz! Mennyire kétszeresen igaz, ha az önzés leghatékonyabb, egyszersmind legnyomorultabb mezében férkőzik hozzánk, a megszámlálhatatlan önzések soha meg nem szűnő, mindent elhomályosító visszasugárzásában, nem mint Gög, nem is mint igazi Éhesség, hanem csupán mint Hiúság, képzeleti taps-szomj árnyékaként, a „Tiszteletreméltóság“ neve alatt! Jaj most a mi történészünknek: szellemi halálához (a mi, a míg csak lélegzik, teljes és tökéletesnek nem mondható) hozzájárul ez az új bűbajos befolyás! Ennélfogvást történetei a „történelmi méltóságba“ vannak összezsugorítva. A helyett, hogy merőn a Dologra szegezze tekintetét s mindenek

fölött arra törekednék, hogy lásson s életteljes képet rajzoljon, nem pedig egy politico-metaphysikai, elvont torzképet, egészen más tárgyakra irányozza figyelmét. A Dolog láthatatlanul, ezer káprázatba és idegen képletekbe burkoltan fekszik: mit mondtak róla a Whigek? mit a Toryk? a Papok? a Szabadgondolkodók? Mindenek fölött mit mond a saját figyelő közönségem *rólam*, a szerint, a mint nyilatkozom? És azután ő Tiszteletreméltósága, mint az irodalom előkelősége, az ő nem megvetendő bölcselmi tehetségével!

Imígyen a mi szegény történészünknek képessége főleg két tárgyra irányul: az írásra s az íróra, mind a kettő merő külsőség s a Dolog marad, a mint látjuk, megiratlanul. Csoda-e, hogy az így gyártott történetek, a melyeknél a nyílt hazugság nincs megengedve, nem romanticusak? Minő merevek, tartalmatlanok, üresek a mi életrajzaink! Tiszteletreméltósággal állanak ott — s mi egyébbel még? Néma bábok, durván bemázolt viasz-munka; belül üres, vagy tele ronggyal és czafranggal.

Főleg a mi Angliánkban, a mely napjainkban a tiszteletreméltóság választott országa lett, az életírás a legszomorúbb sorsra jutott; olyan embert igényel, a ki amolyan tisztességtelen, nevetséges Boswell legyen, mielőtt egy tűrhető életrajzot megírna. Az egyedül megszívelhető életrajzok a komédiásoktól kerülnek ki, a kik ugyan Ádám fiai között a legüresebbek s a legnyomorúságosabbak, de a kik mégis csak az ő fiai s a mi testvéreink és a kik utóbb is tiszteletet parancsoló állást vívtak ki maguknak. Ezen, valamint még végtelenül mélyebb tárgyakra nézve ily áldást árasztott le ránk a tiszteletreméltóság. Rosszak a te cseleke-

deteid, oh Gig,¹ rosszabbak, mint Juggernaut² kocsi-jáé, a mely nagyménkü kerekeivel gyorsan száguld keresztül az emberi testeken, — te azonban tovarohanó gördüléssel egyenkint söpröd el lelkeiket!

Egyről biztos lehetsz, kedves olvasó: önmaga előtt egy kor se tűnt föl romantikus színben. Bármit mondjanak is a költők, Nagy Károlynak is megvoltak a maga kellemetlenségei ebben a világban: majd majorságának és veteményes kertje termelvényeinek eladásával, majd élvhajász leányaival, a kik titkárokat vittek a havon át, hát még a saxonok felakasztásával a Weser-hidon (négyezeret egy rakáson, a mint mondják), — így aztán nem lehet csodálni, ha koronkint Nagy Károly is kijött a sodrából. Ha jól meggondoljuk, be kell látnunk, hogy Roland de Roncesvallesnak is megvolt a maga esős, nemcsak verőfényes napja, tudta, hogy mit jelent, ha valakinek foltozásra szorul a nadrága; kemény marhahúst majszolt, vagy épen semmit sem ebédelt; véresre törte föl a nyereg; bánta a rágalom és a szorulás (a mint örültsége

¹ Gig: könnyű, egylovas, kétkerekű (nagy kerekek!) nyitott kocsi. Brockhans Conv.-Lexiconában még az is áll, hogy egy fajtája a cabrioletnek. Ez, úgy tudom, tévedés, mert a cabriolet mindig négykerekű, míg az angol gigne egyik főismérve a két nagy kerék.

Ford. jegyz.

² Juggernaut = Dsagarnatha. (Világ ura.) Város Angol-Indiában, a Krisna-szentségről híres. Egész Indiából százezrek zarándokolnak oda, a hol minden istennek megvan a maga roppant kocsija. A márczius hónapban levő nagy ünnepkor minden bálványt külön-külön kocsin ezer meg ezer hívő húz s a vallási örvöngők a 16-kerekű kocsik elé vetik magukat, s így szenvednek martir-halált. Újabban az angolok erősen tiltják a szertartásnak ezt a nemét.

Ford. jegyz.

világosan bizonyítja): nem kételkedem, igen gyakran érezte, hogy ez a világ, igazába véve, az Ördögé, s ő maga, Roland, egyike a legnyomorúságosabb teremtéseknek. Csak hosszú évek eltelte után, a mikor a kemény marhahús, a szorulás és a rágalom mind elenyésztek, kezdett minden romantikus színben föltünedezni s a Turpinek és Ariostok dallamot találtak benne. Azt mondom én, így van ez mindig! S a mi több, a ti igazi hősötök, a ti Rolandotok mindig *ön-tudatlan*, soha sincs tudatában annak, hogy ő hős: ez a föltétele minden nagyságnak.

E sorok írója olyan szerencsés volt, hogy ebben a mi szegény tizenkilencedik századunkban nem egy csillámlását látta a romantikának, s azt képzei, hogy ez a tizenkilencedik század ép oly kevésbé van hijjával a romantikának, mint a kilencedik, vagy akár-melyik, a mióta a századok megnyiltanak. Távol Napoleontól, a Dantonoktól és Mirabeauktól, a kiknek lángoló szavai, valamint az ágyúgolyók süvöltése s a puskaropogás, melyeknek füstje egy időre elstétíté a levegőt, talán végtére is csak felszínes jelenségek, sok olyat talált a legfélreesőbb zugokban, a mi romantikusnak vagy épen csodaszerűnek mondható. Látta feje fölött a határtalan mélységű eget, kisebb-nagyobb csillagaival, melyek fénylően lobognak, némán ragyognak, előre gördítve az Isten keze által: körülte és alatta a legcsodásabb Föld, téli hózivataraiival és nyári balzsamos levegőjével, s mindenek között a legmegfoghatatlanabbat, *maga-magát*. Ott állt az Idő forgatagában: mögötte és előtte az Örökkévalóságot látta. Az Erőnek mindent átkaroló rejtélyes folyama ezerszeresen, partot nem érő hullámaival gördült előtte (mert a Gondolat erejétől a Nehézkedés erejéig mek-

kora a távolság!): őt is magával ragadta, — ő is alkatrésze volt. Az ő öléből támadt és enyészett el, örök változásban, a legfenségesebb phantasmagoria, mit az emberek Létnek neveznek, s mindig új keletkezett és enyészett el, s ez a fenséges, szivárványszínű látvány mindig életteljes, más és más, de mindig ugyanaz maradt. Vén tölgyek kidőltek, fiatal sudarak felszökkentek: az Ismeretlen által küldött emberekkel is találkozott, csülökben gyöngékkal, a kik, a szenvedély tüzétől áthatottan, erőre kaptak, megizmosodtak. Más emberekben a fény csak lassan pislogott, az inak elernyedtek, meg-megmerevülten hamvadtak és veszték el a láthatatlan mélységbe; visszatértek az Ismeretlenhez, s némán intettek neki isten hozzád-ot. Ő pedig vándorol a válóúton; nem hallja őket, mert messze-messze tűntek el.

Angyalok és főangyalok számára való látomány, mert valójában Isten alkotása. A világtörténelem szövőszékén szellem-fonta asbest-fonalként sokszínű fényben fölcsillámolva suhant tova, mintha hatalmas szelek zúgása kergette volna az „Időnek vadul zakatoló szövőszékén“ keresztül. Nemzedékre nemzedék, száz- vagy épen ezerszámra, az ismeretlen, zúgó, viharos kezdettől fogva, rohanó áradatként törtettek alá s mind elcsendesültek, csak egy gyöngye visszhang maradt vissza, a mely mindinkább gyöngébbé vált, s mindannyit elnyelte a Feledés. Még ezernyi ezer következik az ismeretlen Enyészetig, s te, a ki jelen vagy, úgy csüngsz itt, mint napsugártól ragyogó vízcsopp, az örvény szélén, egy pillanatig, csak épen addig, a míg a Sötétség téged is el nem nyel. Oh, Testvér! ez az, a mit te prózainak, csekély érdekűsek nevezel? Csekély érdekű és hozzá neked? Ébredj,

szegény nyughatatlan alvó; rázd le magadról a megbénító lidércz-nyomást: nézd, lásd meg, s zárd magadba a lángoló képet. Magasztos ragyogás az, mint a Mennysország, mély iszony az, mint a Pokol: ez az Isten teremtménye, ez az ember élete! Ilyen dolgokat ért meg ebben a szegény tizenkilenczedik században e sorok írója, s mi ez még mindahhoz képest, a mit még remél megérni? Reméli pedig egész biztosan. „Annyi mindent rajzoltam — mondá a jó Jean Paul, öreg napjaiban — és soha se láttam az Oceánt; az Örökkévalóság Oceánját pedig bizonyára meglátom!”

Ilyen levén ennek az Időnek és bármely Időnek benső minősége, nem találhat-e a költő, a ki arra van kárhoztatva, hogy benne éljen, elég tárgyat a megfestésre? Bárminő tárgyba kezdjen is, a közönségesek közt a legközönségesebbe, csak hadd fesse a maga valóságában, a mint ott úszik, ilyen környezetben; őregen, mint a világ, s mégis ifjan, soha el nem mulólag, a csodaszerű Mindenség elpusztíthatatlan részecskéjeként, és festése költeménynyé válik. Mennyivel inkább azzá lesz, ha a kiválasztott tárgy nem közönséges, de önmagában is csodás, s ha a benne rejlő mystikus „tényleges igazság” bár nem is fekszik a felszínen, de azon átszillan, s a prózaírókat is felhívja, hogy kutassanak utána!

Az író, a ki, szerencsétlenségére, ehhez az osztályhoz tartozik, mindazonáltal két dologról van mindinkább meggyőződve: először arról, a mit már láttunk, hogy a romantika létezik, másodszor arról, hogy most, előbb és örökkéig, szorosan véve csak a Valóságban létezik. Mi lehet csodásabb, mint az, a mi van, minek lehet nagyobb jelentősége ránk nézve, a kik *vagyunk*? Tanulmányozd a Valóságot, ezt mondja

önmagának untalan; kutasd mélyebben és mindig mélyebben, merőben végéremehetetlen rejtélyét: láss és tudj; annak utána tanulhatsz belőle, s tanithatsz újólag; sirhatsz vagy nevethetsz fölötte, szeretheted vagy megvetheted, vagy bármi más módon összekötetésbe juthatsz vele, megvan megingathatatlan, biztos alapod: ez a hieroglyphicus lap olyan, a mit olvasni bírsz, a miben mindig értelmet tudsz fölfedezni.

Végtére, egy szóval, nem azt tanítják-e a kritikusok: „Csak olyan dolog iránt ébreszthetsz érdeklődést, a mi iránt magad is érdeklődöl“? Mindennek és más egyéb elveknek megfelelőleg kezdek hozzá ehhez a kis regényhez a gyémánt-nyaklánczról. Sovány regény biz ez, ismétli magában untalan az olvasó, a mi azonban nem az én agyamból került ki, se valaki máséból, hanem a „szellem-szötte szövetből“, az „Idő szövőszékéből“, a miről fentebb volt szó. Igaz történet, a mely földünkön esett meg. A mint már hangsúlyoztuk, a mi feladatunk csupán abban áll, hogyhiven leírjuk.

Komoly utánjárásnak és becsületes törekvésnek nem voltunk hijával, s bárminő különösnek is tessék, mindent fölhasználtunk, a mi a chronologia, földrajz (vagy a jelen esetben még inkább a topographia), okirati bizonyítékok vagy egyéb, bármi néven nevezendő igazi történelmi kutatás útján hozzáférhető volt. Vajha az olvasó részéről is hasonló nyíltsággal, hasonló jó szándékkal találkoznom. Vajha ez a gyémánt-nyaklánczról szóló szegényes, homályos történet két oldalról is megvilágítva, az egyesített kettős bölcselmi szempontból, teljes mérvben átlátszóvá válnék s átszellemlen az egyetemes történelem fenső régióiba emelkednék s kicsi gyémánt-csillag gyanánt tündökölné, — távcső nélkül láthatólag, — addiglan, a míg csak lehet.

MÁSODIK FEJEZET.

A nyakláncz elkészült.

Herr, vagy a mint most nevezik, Monsieur Boehmer, minden valószínűség szerint, nem nélkülözte a nemes és nemtelen lelkek utolsó gyöngéjét: a dicsvágyat; az ő végzete is az volt, hogy kelleténél hiresebbé lett. Kilátásai inkább derültek valának; már régen fölcserélte torokhangjait, a mennyire csak lehetett, orrhangokkal; parasztos szász hazáját a piperkőcz Páriszal, a hol ugyancsak megszédte magát. Társul szegődve az érdemes Monsieur Bassangehoz, egy telivér gyakorlati emberhez, a drágakövek fölbecsülésében, munkások szerződtetésében, munkáik értékelésében tünteti ki magát, czéhe legkiválóbbjai között foglal helyet, sőt azt lehet mondani, épenséggel legkiválóbb lesz, — mert szorgos utánjárás- és verejtékkal kiizzadt pénzáldozat árán kivasalta az udvari ékszerész-czímet, s szabad bejárata van az udvarhoz, míg a többi ékszerész, egy sereg gentleman, gigman és kurta nemes az előcsarnokban kénytelen kuncsorogni. A boldog Boehmer előtt, ha megjelen a legdrágább csecsebecséssel zsebében, vagy fürge boltos legényekkel hozatva azokat maga után, mintegy varázsszóra (Sesame) tárulnak föl a tágas salonok s a szentséges „ruelle“-ek,¹ s a föld

¹ XIV. Lajos idejében kezdték az elegáns nők hálószo-
báját „ruelle“-nek nevezni.

kerektségének legragyogóbb szemei még ragyogóbbakká válnak: a Megközelíthetetlen az összes halandók között egyedül neki fedi föl magát rejtélyes pongyolában, tanácsot kérve és adva. Nem dicsérik-e őt művei nap-pali és éjjeli ünnepélyeken? A pompás állami dísz-ruhákön, udvari öltözékeken, királyi diademeken, még inkább a Szépség hattyunyakán s királynői garnitúráján, a tollszorító boglártól kezdve le a tündéri czipőcsattig, — a színek vakító játékában, mindenütt a Boehmer kezenyoma látszik meg: ő a „Jouaillier-Bijoutier de la Reine“ (a királyné ékszerésze).

Csak aztán beérte volna ezzel! Nem érte be. Icarus módjára túl magasra szállt: viasz-szárnyai megolvadtak s verdeső libatollak porfelhői közepette a földre zuhant. Egy napon, egy végzetes napon (valószínűleg a mult század hetvenes éveiben ¹) Boehmer erre a gondolatra jött: „Miért ne készíthetnék én, a legkeresztényebb királynak s voltaképen az egész Világegyetemnek első ékszerésze, olyan ékszert, a minőhöz fogható nincs a föld kerekségén? Semmi se akadályozhat meg ebben, Boehmer, ha megvan a hozzá való ügyességed“. „Ügyesség ide, ügyesség oda, feleli ő, megvan a becsvágyam; ékszerem, ha nem is lesz a legszebb, legyen a legdrágább.“ Így készült a gyémánt-nyaklancz terve.

Beleegyezését adta-e kifejezetten a tiszteltreméltó Bassange, avagy csak úgy immel-ámmal? Minden-estre beleegyezését adja, sőt közre is működik. Tervek készülnek, tanácsok tartatnak, stucco-minták öntet-

¹ Kivéve Mme. Campant (Mémoires, 2-ik k.), a ki azt mondja, hogy a nyaklancz „Du Barrynak volt szánva“, készítésének évét senki se bírta megállapítani. Du Barryt azon a napon, a melyen királya meghalt — 1774. május 10-én — felfizetésre szorították.

nek; pénzért vagy hitelbe a legdrágább gyémántokat szedik össze; tehetséges munkások csiszolják és befoglalják, s a büszke Boehmer elégtelen nézi a munka előhaladását! Büszke ember! Nézzétek csak, egy szép napon, reggeli után, a műhely legbensőbb rejtekébe tipegett, mielőtt üzleti útjait megkezdette; ott áll háromszögletű sujtásos kalapjával, bottal a hóna alatt, s huzigálja föl kesztyűit: fejbólintással, torok- és orrhangan fejezi ki szakértői helyeslését vagy korholását. Csendes öröm honol sima, szőke ábrázatán; mialatt szentséges boudoirjában meglátogatja a Megközelíthetlent, méltán gondolhat arra, hogy a miről a világ mit se sejt, az *opus magnum* (a nagy mű) készülőfélben van. Végre-valahára beköszönt az a nap, a melyen a gond véget ér, s az öröm nemcsak dereng, de ragyog: a nyakláncz, a mely hires, világgraszólólag hires lesz, elkészült.

A szó közönséges értelmében azt mondhatjuk, hogy *elkészült*, de szorosán véve nem készült el, hanem több-kevesebb rendszerességgel össze van állítva, el van rendezve. Annyit meg lehet állapítani, hogy minő rendszer rejlik benne, de többet nem. Bár elmondhatnók ezeknek a különféle gyémántoknak változatos történetét, feldolgozásuk első idejétől, vagy épen, hogy egyebet ne is érintsünk, a messzi indiai bányákból való első kiásatásuk idejétől kezdve! Hogyan fekszenek megszámlálhatatlan korszakokon, évezredekén át (a deucalioni vizözönök zúgása és kavarodása, robbanások és alámerülések közepette) csendesesen beékelve a sziklába s mégis kiemelkedtek, a mikor órájuk ütött, a dicsőséges Nap rájuk mosolygott, s ők, szivárvány-szineikkel, visszamosolyognak rá. Először is pogánybálványok szemei gyanánt szerepeltek s

imádásban részesültek. Hadi szerencse vagy lopás útján hogyan kallódtak el; utonállók becserélték egy korty pálinkáért, zsidók vásárolták meg, s fekete vagy fehér Felségek ujján tündököltek; megint elvesztek, az ujjakkal vagy épen az étellel együtt (mint merész Károlylyal történt a nancy-i mocsarak közt), régen feledésbe ment dicső csatákon s a szerencse megszámolhatatlan viszontagságán keresztül, végre is Boehmer csiszoló köszörűje alá kerültek, arra a célra, hogy a szélrózsa minden irányából illetéknépen összehordottan, különös egy társaságot alkotva, mindenik a maga külön történetével, együvé forrasztva legyenek! Csak beszélni tudnának ezek a régi kövek, a mik közül a legfiatalabbik hatezer esztendő, még még öregebb, milyen tanulságos anyagot szolgáltatnának a philosophiának, megszivelésre. De most, a mint már mondtuk, piczi arany kapcsok és filigrán gyűrűk segítségével, úgy szólván, Boehmer lobogója alá kerültek, csatasorba állottak, új rendbe, s egyik ékszer se kérdezte a szomszédját, hogy honnan jött s így pompáztak egy idényen át. De csak is egy idényen keresztül s azután szanaszétszóródtak, hogy újra ad infinitum sorakozzanak. Ilyen kimagyarázhatatlan módon kerülnek össze ékszerek és emberek egyaránt, így gyűl halomra s esik széjjel minden földi dolog ebben a mi megfeythetetlen chaotikus világunkban. Erről mondta Boehmer, hogy ő megcsinálta a maga nyaklánczát.

Tényleg így beszélnek más emberek is, s bizony még kevesebb joggal. Hány ember meséli, hallottuk elégszer, hogy pénzt csinál, mondjuk: másfél milliót. De ha jól belenézünk a dologba, abból a másfél millióból ugyan mennyit *csináltak* ők? A mennyit szor-

galmuk ér, egy fillérrel se többet. Összes tevékenységük az összekaparáásban és összeillesztésben állt, épen, mint Boehmernél, a minek, idővel, ismét a szétszóródás volt a folytatása. Csináltad? Oh, te rettenetesen hiu egyén! Ezek a vastagfalú, tornyos épületek, ezek a jóságosan bájos ligetek, lapályok, árnyas bokraikkal és sárga gabonaföldjeikkel; a napfény, a mely felülről tűz le rájuk, a gránitsziklák és tűztartók, a melyek alulról melegítnek: mindez *tőled* került volna ki? Azt gondolom, mástól. Még azt a shillinget is, a mid van, emberi erő ásta ki Karinthiában vagy Paraguayban, elegendőleg megolvasztotta, s a mint látszik, utolsó Hitvédőnk, IV. György ő Felsége, engedélye mellett verte ki.

Bírod, szorongatod, de magad se tudsz számot adni róla, hogy abból akar csak egy fillért is hogyan, miként csináltál? Ha most már a szíves olvasó azt kérdezi: ugyan, hát mit csinált az az ember? azt válaszolom: bizony édes-keveset. Hősiesség, Bölcsesség (Isten-adta Akaraterő, a mely érvényesült) olykor-olykor fordult elő: például a világ teremtmése óta őt vagy hat könyv kikerült. Különös, hogy több nem látott napvilágot, mert a biztatás ugyancsak megvan. Csak egyet tudnék én létrehozni, vagy te, kedves olvasóm, a világ tizennégy hosszú éven át érintetlenül hagyná mi nálunk, s aztán adna érte bármi árt, olyat, a minőt mi szabnánk.

Egy szóval, Monsieur Boehmer megcsinálta a maga nyaklánczát, a mit ő csinálásnak nevez: boldog ember. A Rue d'Enfer-ben¹ lakó képvis, Taunay, által

¹ Az „Affaire du Collier, Paris, 1785“ czímképe, a mit Georgel kiadója lemásolt. Ez az „Affaire du Collier, Paris, 1785“ voltaképen nem könyv; de periratok gyűjteménye (Mémoires

közrebocsátott életnagyságú, s a későbbi években Georgel abbé Mémoiresjainak második kötetében ismételtelen közölt rajzból a kíváncsi olvasók fogalmat szerezhhetnek maguknak arról, hogy minő fejedelmi ékszer volt az. A nyakat lazán övező első sor csaknem mogyorónagyságú tizenhét pompás gyémántból áll. A második sor még lazább: kecsesen összeállított háromszoros „feston-“, körte- és csillagalakú, vagy csoportonként minden alakot nélkülöző függelékekkel. Hátról szeliden szorítva, két széles sor mindnyája közt a leglazábban omlik alá, s egy igazi gyémántkirályné körül csoportosulnak a sorok a keblen; azután ismét szétválva, úgy fonódnak össze, mintha mindig együvé tartoztak volna, — maguk a csüngők egy

pour etc.), a mit abban a hirhedt nyakláncz-pörben a felek nyomattak ki. Ezek a két quart-kötetbe összeszorított pöriratok azokkal az arczképekkel, a miket a nyomdák akkortáiban állítottak elő, kéziratokkal, jegyzetekkel, gúnydalokkal, s több effélével, egy sereg ki se fejezhető alkalmi részlettel képezik az „Affaire du Collier“-t, a mit a párisi ódondászoknál ma is könnyen meg lehet szerezni. Egyike a hamisítások legterjedelmesebb gyűjteményének, a mi nyomtatásban létezik, s szerencsétlenségre, annyi és annyi mendemonda és elbeszélés mellett, a melyek erről a tárgyról szólanak, mégis ez a főforrás, a miből merítve, az igazságot ki lehet hámozni. Az első kötet valami huszonegy Mémoireset tartalmaz; nem az igazságnak történelmi megállapításai biz ezek, hanem az érdekelt feleknek és az ügyvédeknek olyan állításai, a mikről azt kívánták, hogy azokat mások is elhigyjék; annyit hazudik különben mindenik fél, a mennyi csak a száján kifér. Hogy hozzá férhessünk az igazsághoz vagy annak csak egy becsületes töredékéhez, hogy a történelmi bizonyosságnak egynehány tiszta búzaszeme visszamaradjon: rengeteg szemetet kell eltávolítani, megrostálni, összehasonlítani. A mint a nyakláncz-történetet a „18. század legnagyobb hazugságának“ nevezték, joggal lehet azt is mondani, hogy a hazugságok mérhetetlen özönén keresztül jutott el hozzánk.

vagyont értek. És végezetül két, kimondhatatlanul szép sor kapcsolódott össze háromszorosán, szintén csüngőkkel, s a mikor a nyakláncz föl van csatolva, hátul hatszoros sorozatában omlik szerte-széjjel a nyak hátulsó részén, — mint egy Zodiacus vagy északi fényzőn.

S mindez hófehér, rózsaszínnel áttört nyakon, a melyben királyi vér pezseg, csillárfény ragyogása mellett, sylphid-mozgások, pajzánkodások, kaczerkodások és menuet-lebegések közepette; minden egyes lépésnél a szivárvány összes színeinek tündöklésével, csaknem oly csillogó, mint a szép, fiatal léleknek sugárzása, a melyet jelképez! Remek ékszer, a minőt csak egy Sultána érdemel. Valóban csak ilyen is érheti el, mert megért két millió koronát, vagy sterling-pénzben: 80,000 fontot.

A „Suite de l’Affaire du Collier“ czímet viselő második kötet még különösebb. Egy bizonyos Bette d’Etienville csel-szövényeit és pörét tartalmazza az, a ki úgy viselkedik, mint a kit, szegény ficzkó létére, elraboltak, szemét bekötötték, szépséges hölgyekhez vezették, s arra unszolták, hogy nekik férjeket szerezzen; ebben a feladatban buzgólkodott is, s fokozatosan belezavarodott, kétségkívül másokat is belekevert és megzavart, s mindezt ennek a nyakláncz-pörnek a következtében és annál fogva, a mi port ez a pör fölvert. Nagyon különös ez! Az ügyvédek ugyancsak beleártották magukat ebbe a Bette-esetbe; madárijesztő arcképeket csatoltak, a melyek kint lógtak a könyves boltok kirakataiban és senki se tudhatja, hogy vajjon léteztek-e. Álmodni kezd az ember az esze, azt az óhaját fejezi ki, vajha a hazugságoknak ez az árama bezárulna, mielőtt az általános Delirium bekövetkeznék, s az ember beszéde hihetetlenebbé, tartalmatlanabbá válik, mint a szajkóké és a szarkáké. Mindazonáltal, óvatos rostálással még Betteből is lehet egy szemernyi igazságot kihüvelyezni.

HARMADIK FEJEZET.

A nyakláncznak nem akad vevője.

Elszámítottad magad, Boehmer! A Sultána sohase fogja viselni a te nyaklánczodat; se királyi, se alattvalói nyak nem lesz általa bájosabb. A jelen zilált pénzügyi viszonyok között, a mikor az amerikai háború dühöng, hova gondolsz, hogy 80,000 fontot össze lehessen harácsolni ilyesvalamiért? Te bolond, ebben az éhínséges időben, az az ötszáz és annyi gyémánt csak arra jó, hogy rájuk pislogjunk, annyit se ér, mint ugyanannyi ir burgonya szárazon, a mivel egy éhenkórász Sansculotte megtölthetné a bendőjét. Te mosolygó ékszerész, a ki büszke vagy állásodra, büszke vagy „savoir-faire“-edre (tenni tudás), nem is sejtet, hogy mit tartogat számodra a világ. Te most nevetsz, de eljön az idő, a mikor arcod nem kacajra, de ennek visszájára torzul.

Mig a nyakláncz még csak tervbe vétetett, s egyes kövei még „forgalom tárgyát képezték“, Du Barry asszony nyaka volt az, a melyre szánták. Szerencsétlenségre, valamint mindenkinek egyaránt elérkezik visszavonulási ideje, úgy az ő órája is ütött; és most (ilyen szorgos a Halál!) visszavonultan él Saint-Cyrben, fél-zsoldra szorítva, minden további kilátás nélkül. A nagylelkű Franciaország Mme Du Barry számára többé nem akar nyakékeket vásárolni: oh! Egek! A Guillotine-bárdot már fenik (északon, a

svéd Dalecarliában, tüzzel-vassal, délen pedig adópréssel), a mely ketté szeli a nyakat.

De hogy is jutna hozzá Du Barry? Egy nyomorult féreg, királyi hevület révén, rothadt szemétdombon pillangóvá fejlődött, most pedig szárnyaszegett s ismét féreggé töpörödött. Nincsenek-e királyleányok, királyi hitvesek, nem hő óhaja-e a cziczoma a női szívnek, s ha az ilyen szív üres, nem utolsó kívánsága-e a pompa? Itt van a portugál nagykövet, s a szigorú Pombal többé már nem minister; Portugáliában van egy infánsnő, a ki Isten segedelmével férjhez szeretne menni. — Különös! A portugál nagykövet, bárha nincs mit tartania Pombaltól, dicséneket zeng, de venni nem vesz.

De miért nem a mi legszeretetreméltóbb Marie-Antoinette-ünk, egykor csak Dauphine, de most már minden izében királyné: van-e nyak, szélese világon, a melyre jobban illenék? Csakis őt illeti meg, — óh, Boehmer! Lajos király is szemet vetett a gyémántokra, de ő sincs bővében a pénznek: az ő magasztos királynéja királynőhöz méltóan válaszol: „Nagyobb szükségünk van hadi hajókra, mint nyaklánczokra“. Laudatur et alget! Nem minden szorongás nélkül fordulunk a két Sicilia királynőjéhez és királyához.¹ Hiába, óh Boehmer! Koronás főekben immár nem reménykedhetel. Koronás főtől nem kerül ki a 80.000 font. Elmult a lovagkor, s a csőd közelg. Tompa, mély, fenyegető mozgalom rázza meg a trónokat. Csőd döngeti a kaput, s nincs már pénzügyminiszter, a ki képes lenne gátat vetni. Be fog következni s a demokráciának mindent elárasztó tüzlávája tolul nyomában.

¹ L. Mémoires de Campan. II. 1—26.

Csak hadd „tekintsenek körül rémülten“ a királyok még egyszer, s goudoljanak egészen más dolgokra, mint nyaklánczokra.

A szegény Boehmernek ezek a legszomorúbb napalai és éjjelei, s az a sokat ígérő év (1780, a mint ezt sok fáradtsággal sikerült kisütnünk) mindannyinál feketébben van beírva az ő naptárába. Hiába feszegeti a problémát mindinkább kétségbeesetten, álmatlanul hánykódva vánkosán; megoldhatatlan, igazi „Cardan-féle megfejthetetlen problema“ az: a gyémánt-nyakláncznak nem akad vevője.

NEGYEDIK FEJEZET.

Válrokonságok. — A két rögeszme.

Mindazonáltal nincs az az apró-cseprő munka, a mi elszigetelve maradjon, veszendőbe menjen; egész sürgő-forgó Világ, a rejtélyes, soha nem nyugvó Erőnek őseleme környékezi, megragadja, előre- vagy hátra-viszi: a Ténynyé vált Dolog, akár mint élő fejlemény, akár, a legrosszabb esetben, mint jól megérett trágya, mindig, csalhatatlanul használatba kerül. Egy, bármi apró-cseprő munkát befejező ember számára az őt leginkább érdeklő kérdés tehát a következő: a világnak ebben a határtalan forgatagában minő horogra kerül az én kicsiny munkám, s hogyan fog libegni ebben a tánczban? Oly kérdés, a mely, nem is szükséges hangsúlyoznunk, az egész kir. akadémiát mozgásba hozná. Te jó corsicai Letitia! a míg te szoptatod a te kis Napoleonodat, s ő, azokkal a mélységes szemekkel, válaszol a te anyai mosolyodra, egy világ-hírű franczia forradalom készül a Champ de Mars-i federációkkal, septemberi vérengzésekkel s a pékboltok előtti felvonulásokkal: egy csomó Danton és Desmou-lins; álnokoskodó, Tartuffe-kinézésű Robespierre; keserű könnyeket hullató, lóorvosságokat kentefítelő Marat készítik elő a neki legmegfelelőbb színteret!

Épen így, a míg a szegény Boehmer gyémántjai-val van elfoglalva, azokat kihalászsa „a kereskedelem köréből”, s a míg szakmunkásai csiszolgatják, illeszt-

getik őket: egy bizonyos egyházi Coadjutor és Nagy-Alamizsnás, jövendőbeli Commendator és Bibornok Ausztriában vadász és vacsorákat rendez; ő az, a kinek számára ez a Boehmer és munkásai főleg dolgoznak. Ismételjük, nagyon különös dolog ez! A bolondos ékszerész Párisban bolondos csecsebecséket csinál; a bolondos nagykövet Bécsben ostoba csínyeket követ el és dorbézol: ezek ketten, a nélkül, hogy legtávolabbi összeköttetésben lennének, s olyan messzeségben vannak egymástól, mint a két sarkvidék, óránként kovácsolják egymás számára azt a csodaszzerű kapesot, a mely őket egy napon, az emberiség ámulatára, siami ikrek módjára forrasztja össze.

Prince Louis de Rohan egyike a kiválasztott halandóknak, a kik nagy tisztességekre születtek, a mint a szikrák fölfelé szállnak, de a kik, a mint ez minden emberrel így történik, sajnos, kellemetlenségeknek is ki vannak téve. Az e fajta tárgyakban rejlő különlegesség varázsánál fogva sokat lehetne beszélni az ő eredetéről és származásáról, de talán, ha jól megfontoljuk, a dolog lényegében nem sokat ér. Hűséges utánjárás és szorgos kutatás nyomán egy-két arasznyira, egy-két századra visszamenőleg meg lehet állapítani származását, de annakutána elmerül a „brit királyi vérbe“ s ettől fogva sok-sok ideig, az északi bevándorlásokig, semmi följegyezni valót nem találunk s az Örökkévalóság öléig csupa üresség tátong, a melyből csak egy pont emelkedik ki: az ember bukása! Mindazonáltal — s főleg ez érdekel bennünket — rokonai, a legutóbbi időkben, sokat sűrögtek-forogtak a legkeresztényibb Felső körűl, s a mi megkaparítani való volt, azt megkaparították. Különösen a bibornokságra és a főkamarásságra vetettek szemet. Nyugodalmas,

jó állások ezek, a melyekben semmi dolog sincs; más állásokon, a hol van valami tenni való, pl. a hadvezérségben vagy ilyesmiben (példa rá Soubise Rossbachnál, ¹) nem vihetik annyira. A mostani Lajos herczeg, a strassburgi Coadjutor, minthogy bátyja, a bibornok-érsek, még életben van, méltóságait még nem hagyta rá, csak épen ágynak esett, már utat tört magának egy rendkívüli alkalomkor: ő, a háromszorosan boldog Coadjutor, ő fogadja a szép, fiatal, remegő Dauphinet, Marie Antoinettet, a mikor először lép Franciaország földjére, s harminczhatéves, szálas ember létére, mint szolgálattelvő kamarás, megfelelő magatartással képes a szükségesek megtételére. Az ezen idő előtt nyújtott egyéb szolgálatairól, ha discret akar lenni, inkább ne szóljon egy kukkot se a történelem.

¹ Íme az az epigramm, a mit a Franciaországban akkor uralkodó és „az epigrammok által szelidített despotismusban“, a rossbachi ütközet alkalmával, ellene faragtak:

Soubise dit, la lanterne à la main,
 J'ai beau chercher, où diable est mon Armée?
 Elle était là pourtant hier matin:
 Me l'a-t-on prise, ou l'aurais-je égarée?
 Que vois-je, ô ciel! que mon âme est ravie!
 Prodige heureux! la voilà! la voilà! —
 Ah, ventrebleu! qu'est-ce donc que cela?
 Je me trompais, c'est l'Armée Ennemie!

Soubise lámpával jár-kel szüntelen,
 S ezt hajtja: hol van, hol a seregem?
 Tegnap még itt volt, tudom biztosan,
 Eltévedék vagy elfogták hadam?
 De oh, mit látok! Mily öröm nekem!
 Ím itt van, itt van, oh mi nagy csoda!
 De, teringettét! mégsem érthetem:
 Csalódtam, ez az ellenség hada!

Hegedüs J. ford.

Tényleg, ha a türelmes lélek bizonyos rokonszenvvvel gondolkodik is a dologról, ugyan micsoda tettet mutathatott föl ez a szegény Rohan? A tett belátást, erőt igényel, határozott, tiszta álláspontot, a mikből éppen semmi se jutott ki neki. Születésétől kezdve válogatott elegelelkel táplálva, de másfelől nem különb szellemi táplálékkal és életbölcseiséggel telítve, mint a hön szeretett Lajos francia udvara nyújthatott; hegyibe — s ez még nagyobb zavart idézett elő lelkében — elég furfanggal megáldva arra, hogy sok mindent meglásson, elég erővel arra, hogy sok mindent megvessen; szerencsétlenségére nem elég erélylyel arra, hogy önmagából kikeljen s mindörökre megszabaduljon a gonosz indulatoktól, férfikorára a Hazugságoknak és a Deliriumnak zavaros világában arra ébred, hogy tele van vad szenvedelmekkel, a miket legfeljebb a conventionális udvariasság s a bibornoki palástra való kilátás tart egy kissé féken. Rohan ezt mondhatja: nem a cselszövények képezik-e ennek a mi Világegyetemünknek a tengelyét; sőt voltaképen nem cselszövény-e, alapjában véve, az egész Világegyetem? Ő legkeresztényibb Felsege, a Parc-aux-Cerfs-ben, az istene ennek a földi világnak; az élet küzdelmeiben harczi lobogónk és mennyei „En-touto-nikank“¹ egy lotyó alsószoknyája: ezek a te isteneid, oh Franciaország! Ilyen különleges körülmények között mi lehet szegény Rohan hite és életbölcseisége, a mi őt képes lenne átalakítani? Az atheismus? Oh nem; ez sem; csak a machiavelismus s a törhetetlen hit abban, hogy „a mézes

¹ ἐν τούτῳ νικᾷ: Konstantin által látott híres égi jelmondat.

H. J. jegyzete.

kalács jól esik“. Mindig új és mindig jobb kalácsra tégy tehát szert; csak majszold mindig, minél szorgalmasabban: ez minden, a mire ügyelned kell s ez is csak egy napra szól.

Elég mézes kalács, túl-sok is, te szegény Louis de Rohan! Annyi, a mennyit pénzen vagy a diplomácia rejtett lépcsői segélyével az öt érzék számára megvásárolni lehet; sőt a hatodik érzék számára is kerül egy legeslegédesebb csemege, embertársaid fölött oly kiváltság, a mit utóvégre azzal érdemeltél ki, hogy véghetetlenül finomabban vagy fölpiperézve, mint ők. Strassburgi Coadjutor, strassburgi érsek, Franciaország Főalamizsnása, a Szt. Lélek-rend Nagymestere, Bibornok, St. Wast d'Arras Commendatora (egyike a legkövérebb javadalmaknak ezen mi földünkön): mindez Monseigneur fölruházásához tartozik s mindehhez diadalmasan, az udvari időjárás verőfényén és zivatarán keresztül, az ő jezsuita nevelő-anyja, a mi ravaszkodó Georgel abbénk juttatja, s az ő kövér, szundikáló fiókáját mindebbe bele-belebónyálja. Mellesleg mondva, ez a Georgel ugyancsak tevékeny, mindig résen álló egy abbé s testtel-lélekkel a Monseigneur hive. Sötétbe röpkedő kémeket ereget ki a kalmárvilág nagy tömkelegébe; pókhálójának szálai befonják az egész világot, s ő maga ott ül a központban, készen a szaladásra. Hiába fog össze Király és Királyné Monseigneur ellen. „Maurepasnál voltam már hat óra előtt“, meggyőzőleg rázza rókafejét, s a dolgot rendbe hozza. Georgel koma esete alkalmából nem hallgathatjuk el azt a megjegyzésünket, hogy ez a jezsuita különös egy teremtmény volt az Istennek. Külsejéről ítélve azt mondhatnók róla, hogy ember, az embernek sima képmása, de belsejében köszív!

Csakhogyn minden élő lényben, még a kőszívű jezsuitában is vannak kifürkészhetetlen rokonszenvek: más-ként hogyan volna elképzelhető az a loyaltás,¹ az a testtel-lélekkel való odaadás, a mivel Róka abbé az aluszékony Monseigneurhöz ragaszkodott; hogyan dédelgetné különben, saját tojásai és érdekei rovására, a szegény barázdabillegető a toprongyos kakukkot, s hogyan gondolná, hogy minden fáradsága meg van fizetve az által, ha a koromsötét Butaság napról-napra kövérebb és kövérebb lesz! Elég az hozzá, jezsuita módon vagy másként, de nem a saját jóvoltából lett Prince Louis de Rohan st.-wasti nagymesterré és sok más egyébbé, épenséggel olyanná, a minő, Thierry király, a Fainéanok (semmittevők) ősapja óta, a ki ezt az intézményt megalkotta, itt talán még nem szerepelt.

Természet és művészet egyesültek arra, hogy ilyenre tegyék Lajos herceget. Méltóságokkal, vörös bársonnyal, mindenféle polgári és egyházi cifraságokkal háromszorosan fölruházott alak, de önmagában véve nem egyéb, mint ellenmondásoknak, aluszékonságnak és erőszakosságnak alaktalan tömege, aljas szenvedélyeknek és szokásoknak vegyüléke. Az ilyen figurát főleg bársonypalást és egyéb czafrangok tartják össze; ha ezek nem volnának, ő maga szétmállana menthetetlenül. Képzeljük őt továbbá a túláradó erélynek és tűznek bizonyos fokával ellátva,

¹ Azoknak, a kik azt az ellenvetést teszik, hogy miért nem fordítom a „loyalty“-t „hűség“-gel vagy „odaadó hűség“-gel, legyen szabad Csiky Gergely egy jegyzetét figyelmükbe ajánlanom: „Loyalty, lefordíthatatlan szó, mely a nemes alárendeltség érzését jelenti.“ („Az angol irodalom története“. Irta Taine. Ford. Csiky. Bp. 1885. M. Tud. akad. 5-ik kt. 273. l.) Ford. jegyz.

mert néhanapján tud ám tisztán látni és hévvel beszélni; mégis arra van kárhoztatva, hogy elposványosodjék és erjedjen, s hogy a kövérség árába fuladjon: nem egy piszkos iszap-vulcánnak hű képét kapjuk-e, a mely folytonos gőzkörben párolog, kivéve, a mikor egy-egy szélroham megkapja, a mint már érintettük és ilyenkor, rettenetes kitörésben, iszap-tengert okád!

Ilyen Lajos herczegnek a jelleme, bármiként igyekezzenek is fölpiperézni és szépíteni. Szégyenteljes látvány, a minőt azonban a világ gyakran látott. Kivánni lehet, hogy több ilyen elő ne forduljon, de ez hiú remény. Nem foglalata-e minden lehető, külső és belső, szörnyűséges ellenmondásnak az az egy hihetetlen képtelenség, hogy ez a szegény Rohan: pap, az Egyház biborosa? Erkölcstelen, kicsapongó halandó, merőben ügyefogyott, laza erkölcsű (a mint méltán nevezhetjük így), a kit Bibornoknak, a láthatatlan Szentség symbolicus oszlopának látni: annyi, hogy Saturnus lakója akár megpukkanhat a kaczagástól, ha nem töltené el inkább az iszonyat és száanalom!

Lajos herczeg, mint ünnepi kamarás Strassburgban, azt remélhette, hogy mély benyomást tesz a szép, fiatal Dauphinera, de, úgy látszik, ez a benyomás elmaradt. Talán azokban a nagy, egy tizenötéves Menyasszony és Dauphine számára oly sokat jelentő napokban a szép Antoinette túlságosan elfogult volt; a jövődöbéli bibornokot látva színről-színre, talán az ő szép, fiatal lelke szintúgy öntudatlanul leolvasta róla a visszataszító rouéságot, a határtalan iszapos vulcanismust, a mitől özszerűleg visszariadt.

Ezenközben, a mint már érintettük, Rohan Bécsbe ment nagykövetnek, „huszonnégy nemes apróddal“

(ha Georgel abbé adataira jól emlékezünk), mindannyi scarlat nadrágban, s olyan fényes kísérettel, hogy még az ő kövér jövedelmei is folytonos adósságba fultak. Mindenekelőtt az ő jezsuita bizalmasa tart vele. Mert mindenütt így osztak meg a szerepek: Rohan Ő Eminenciája a köpenyeg, Georgel jezsuita benne az ember vagy a báb rugója. Rohan nézi Lengyelország felosztását, vagyis Georgel az ő „álczázott osztrák árulójával a sánczokon“ nézi helyette, de mit tehet ő? Felvonulást rendez huszonnégy scarlátos apródjával, a kik széltében-hosszában dugárú-üzletet folytatnak; jövendőbeli bibornok létére, keresztülgázol egy katolikus körmeneten, egyszerűen azért, mert az utat elzárta előtte, s az neki túlhosszúnak tetszett; vadász, udvarol; Sardanapal-módra rendez vacsorákat, olyan fényeseket, a minőket Bécs soha nem látott. A mint elképzelhetjük, Georgel abbé minden két hétben, Rohan nevében, megír egy-egy jelentést, — az egyikben megemlíti, hogy „Mária Terézia ott áll, egyik kezében zsebkendőjével és siratja Lengyelországot, de a másikban karddal, arra készen, hogy Lengyelországot darabokra szaggassa, s a maga részét kivegye belőle.“¹ Idétlen tréfa, a mi gyökere volt a Lajos herceget ért kimondhatatlan kellemetlenségeknek.

¹ Mémoires de l'abbé Georgel. II. 1—220. Georgel abbé, a ki a nyakláncz-esetet hosszan és ünnepélyes módon beszéli el, ebben a tárgyban nagy tekintély, de, szorosan véve, az ő adatai se megbízhatók. A lehető legbizonytalanabb módon úgy ír, a mit „beszappanozott disznóstilnek“ neveznek, de imitt-amott hasznát lehet venni. Egész elbeszélésében alig van több három pontos adatról. Gyakran téved, s egyszer-kétszer szándékosan ferdít. A főesemény tekintetében csaknem egy esztendő téved. Nem kell elfelejteni, hogy a szegény abbé számkivetésben írt, s elég oka volt az ellenséges indulatra és elfogultságra.

Mert d'Aiguillon minister (egyenesen kötelessége ellenére) közli a levelet Lajos királylyal, Lajos pedig Du Barryval, hogy fűszerezze vacsoráját, s nevet rajta: a dolog az egész udvart tréfás hangulatba hozza; meghallja a gyermeki kegyelettől áradó Dauphine, s rá emlékezik. Az a hír is járja, hogy Rohan becsmérőleg nyilatkozott a Dauphineról anyjának, — ez valószínűleg csak mendemonda és hazugság; az ájtatos Mária Terézia azonban gyűlölte, megvetette Rohant, s erélyesen követelte visszahívását.

Így telnek a jövődöbéli Bibornoknak és Nagymesternek napjai rózsás álmokban és alvajárásban, a miből csak azért ébred föl, hogy anyjának, a scarlátvörös asszonynak, borral teli serlegét kiűritse, s aztán újra álomba ringatózzék. Szerencsétlen ember! Nem olyan világ ez, a mely álomban fogant, s a melyben kényünk-kedvünk szerint aludni és álmodni lehetne. „Az Időnek ezen a hangosan berregő szövőszékén“, a melyen több mint kilenczszáz millió éhes ember dolgozik szakadatlanul, az „örökös orsókról“ annyi szál pereg le zakatolva, s láthatatlan száll a Világ minden tája felé, — bonyodalmas egy história! Ebben az órában egy nyomorék Boehmer, a kiről sejtelmes sincs, gyémántokból és aranyból sző vékony fonalat, a mely csaknem megfojt.

E közben a hön szeretett Lajos mindörökre oda hagyja szarvaskertjét, s a világnak alig elnyomható gúnykaczaja közepette elfoglalja utolsó lakását Saint-Denisben. A mikor érezte, hogy mindennek vége van (mert a hólyagos himlő diadalt ült, s maga Du Barry is elpárolgott), a mint Georgel abbé magát kifejezi: „Lajos megadta az Istennek az amende honorable-t (a törvényes jóvátételt“), (ezek Ő tisztelendőségének

saját szavai); három álló napig igaz bűnbánatot tanusított és „így aludt el az Úrban“, teszi hozzá az abbé. Elaludt az Úrban, Monsieur l'Abbé? Ha a Rothadásnak és a Dorbézolásnak ilyen tömege is az Úrban alszik el, ugyan ki alszik el — másként? Elég az hozzá, hogy elaludt, hogy az éj leplebe burkolva, — kinek a felügyelete alatt, nem kérdezzük sem a saját, sem a mi bűneink miatt, — a végtelen Időn át, a Nap korongját soha többé meg nem sértheti, és így menjünk tovább, ha az állatiasságnak nem csekélyebb fokozataihoz is, de legalább vidámabb és változatosabb jeleneteihez.

Tehát XVI-ik Lajos uralkodik (és Sieur Gamain vezetése mellett lakatosmunkát végez); a szépséges Dauphineból királyné lett. Rohan ő Eminentíája Bécsből haza érkezett, hogy kifejezze részvétét és szerencsekívánatait. Egy levelet hoz Mária Teréziától, s azt reméli, hogy a királyné nem fog megfélemlkezni az ő régi ünnepi lovagjáról és a Dauphine barátairól. Ég és Föld! A királyné nem akarja őt látni s azt parancsolja, hogy a levelet küldje hozzá. Maga a király levélileg adja tudtára, hogy „ha szüksége lesz rá, majd hívadni fogja!“

Óh jaj! az udvarnál való forgolódásunk a legkényesebb, a legbizonytalanabb Mintha feneketlen mélységek szélén lábujjhegyen járnánk. A megállás egyértelmű a bukással, de egy hibás mozdulat is ezt vonja maga után. Még egy szempillantással előbb úgy nézett ki a dolog, mintha Rohan ő Eminentíája a legpompásabban keringőzött volna, de nézzük csak: megbotlik, elveszti az egyensúlyt, még csak most iramodik igazán neki rohan, mint az idő, mértani arányban zuhan lefelé.

Az „érző kebel“ tudhatja, hogy minő hatást tett

ez egy fokozott aluszékonysággal és erőszakossággal fölruházott emberre, a minő a szegény Rohan volt.

Elszörnyűködés, megdöbbenés, vértolulás, az agynak és az idegrendszernek megbénulása; szívszorulás és fülbúgás, a nyugtalan levegőben mindig hangosabb riadalom. A Sátánéhoz hasonló esés! Voltak elegendő, a kiket elűztek az udvartól, s tehetségükhöz képest viselték a csapást. Épen ezekben az években vonult vissza parthus módjára Choiseul, mosolyogva vagy bosszusan s az udvari seregnek felét magával vitte. Wolsey, a ki egykoron „Ego et Rex meus“ stílusban beszélt, kényszerzubbony nélkül utazhatott zárdájába, morzsolhatta ott olvasóját, s előkészíthette magát egy még sokkal hosszabb utazásra. A dallamos, túl-érzékeny Racine, a mikor királya hátat fordított neki egyetlenegy jajszóban tört ki és kellő alázatossággal — mult ki. De Rohannak, a Coadjutornak bukása egészen más természetű volt. Nem volt benne loyaltitás a meghalásra, nem volt önbizalma, hogy tovább éljen, nem volt hite, hogy imádkozzon. Iszapos vulcánal telített, megférhetetlen és alapjában örületes jellem. Tegyük hozzá, hogy udvaronczkodása (mert hogyan férközhetett volna bele csak egy szemernyi nemesség is?) nem volt egyéb léha számításnál: szíve királyné-lyának, ütőkártyájának elveszte, csak rémséges kétségbeesést idézett elő nála. Sem ezen, sem a más világon számára nincs más játszma. S ugyan miért van ez? Hogyan történhetett? Mert az a Rohan-Georgel-féle tréfálkozás „a zsebkendővel az egyik kézben és a kárddal a másikban“, ha tényleg ez okozta volna is vesztét, eszébe ugyan nem jutott. Bacon testvér nevében kérjük, mi volt ez? A Kétségbeesés által hajtott képzelet a világ minden tája fele elkalandoz

és kifáradt szárnyakkal tér vissza, de hirt ugyan nem hoz. Tartsatok meg itt: ez, a mi az emberek legtöbbjénél főbenjáró, elsőrendű óhajtás, az szegény Rohannak első és utolsó, sőt egyetlen kívánsága. Az ő Ott-hona! Ha fölfelé tekint, égő mocsarából rá lát azokra az azur régiókra, a melyeket egykoron magáéinak nevezhetett, a hol cousineja, Marsan grófné, a Richelieu, Polignacok s a többi angyal — férfi és nő vegyest — boldogan rajzik körben, míg ő —!

Mindazonáltal az emberi kebelben a reménység örök forrás. A kirekesztett Rohan egy dologra összpontosítja minden gondolatát, tehetségét, imáját, törekvését: vagy eléri ezt, vagy a Bedlambe vonul. Mennyi utat-módot eszel ki; hány napot és éjjelt tölt el kísérletezésekkel és tanácskéréssel; a levélírásnak, protestálásnak, hátsó lépcsőn járó diplomatisálásnak milyen garmadája gyűl halomra! Mennyi vacsora adódik, költetik el — mind hiába! Ez az ő reggeli és estéli imája. Megszámlálhatatlan bukás után újra föltápászkodik, de csak azért, hogy újra bukják. Szürkületkor, vörös harisnyáival, a trianoni kertben látható, megvesztegeti a kapust; látni akarja a Felséges Asszonyt, az Etiquette és a Sors ellenére is; hátha mégis szánalomból megérinti őt s meggyógyítja az ő nagy baját. Hiába, mondja a történetíró, Mme Campan.¹ A királyi kocsi gyorsan robog tova a tollas

¹ Mme Campan, az ő Mémoirejaiban, nem igyekszik elferdíteni az igazságot, a mivel, a nyaklánczügyben, sok van mondva. Talán inkább arról a benyomásról kíván számot adni, a mit az események reá gyakoroltak. De se most, se máskor nincs érzéke a szigorú történeti igazság iránt; dátumot alig közöl, ugyanazt hol itt, hol ott adja elő stb. Azt állítják, hogy XVIII-ik Lajos, a közzététel előtt, Mme Campan Mémoirejait átnézte. Óvatosan kell olvasni, de adatai azért nem kicsinylendők.

bentülőkkel; ő Eminentiaját, vörös harisnyáival, felösmerik, de rá se néznek, csak kikaczagják, a mint ott áll, sóbálványnyá meredve.

Tíz hosszú esztendő mult el új határozatok, új keservek közepette s Párisból Saverneig, Savernetől Párisig való ide-oda futkározásban: a tovatünő remény beteggé teszi a szívet. Georgel, a nagy róka, és de Marsan, a cousine, ékesszólásukkal, befolyásukkal és annálfogva, hogy „Maurepas ágyánál voltak már hat óra előtt“, biztosították az érsekséget, a főalamizsnásságot, a bibornoki kalapot (Lengyelország közvetítésével) és végre, hogy emeljék a jövedelmeket és lecsendesítsék a zsidókat, a semmittevő Thierry királytól — talán épen ilyen esetekre való tekintettel — alapított legkövérebb Commendatorságot. Ez mind szép! nyögi sóhajtozva Rohan, de ez még mind nem az, a mire vágyom, mert a királynő szemei nem ragyognak én reám.

Georgel abbé, az ő sajátságos, finom diplomatikus modorában, bevallja, hogy az iszapos vulkánt ezek az állapotok nagyon felizgatták s idővel egészen meg is változtatták. Monseigneur kabalistikus útvesztőkbe tévedt, elixireket, bájitalokat kutatott és a bölcsek követ kereste, vagyis a vulcanicus gőz mindig vastagabb és nehezebb lett; végre is Cagliostro bűvészkedése révén (mert Cagliostronak és a Bibornoknak, a válrokonságnál fogva, okvetetlenül találkozniok kellett) teljes és tökéletes londoni ködbe vészett. S ha Monseigneur dühbe gurult, visszavonult az emberektől, szolgálaira s hozzátartozóira durva szavakkal támadt, — ezek a rettenetesen absurd iszap-kitörések nem mindig sürűbbek lettek-e? De csoda volt-e? Negyvenkilencz tél viharzott el Ő Eminentiaja fölött (1783-ban), s szakálla féhéren hull a borotva alatt; de a kor nála

nem jár a „tapasztalat jótékony hatásával“. Egy rögeszme kerítette hatalmába.

Balga Eminentia! Kietlen és tubákszinű-e a Föld azért, mert egy szempár görbén néz reád? Bizonyára még megvan a test s a lélekből is annyi, a mennyi ilyen testben föltalálható. Hiszen az a meleg s a kicsapongások daczára még mindig egészséges test nemcsak öt érzékkel van ellátva, hanem ugyancsak felesleges és tekintélyes ruházattal: bibornoki paláttal és vörös kalappal, Commendatorsággal, főalamizsnasággal, egy csomó czimmel és méltósággal, a miknek fölsorolása fárasztó volna. A csillagok éjjel a végtelen Mennibőltről híreket hoznak (neked is, ha rájuk figyelsz); Nap és Hold az időjárás változásait idézik elő; öreg, de örökifjú Földünket zöldbe öltöztetik, virágözönnel és aranykalászosokkal borítják, s keblét a mindeneket tápláló anyatejjel árasztják el. Akarsz dolgozni? Nyitva áll az egész Encyclopedia (nemcsak Dideroté, hanem a Mindenhatóé), hogy kifejthesd tehetségeidet. Vagy, ha nincs tehetséged, nincs-e meg öt érzéked? Rendeld meg azokat az ételeket, a mikre vágyol, azokat az italokat, a mik jól esnek. Immáron álnok, falánk pap vagy, a mint mondják, egy negyedmillió sterlingnyi jövedelemmel, s eszed ágában sincs, hogy megjavulj. Egyél, bolondos Eminentia, egyél mohón s ne törődj az utólagos számlával! Mindebben Marie-Antoinette szemei nem segítenek, de nem is akadályoznak meg.

De vajjon a Bibornok, ez a szerteomló iszapos vulcán, ebben eszeveszettebb-e, mint Ádám többi fia? Oltsatok közülünk a legbölcsebbe egy rögeszmét — s ha csak átmenetileg is, ugyan kinek ne lett volna ilyen rögeszméje? — és nézzétek meg, hogy mire megy a bölcseségével? A zergevadász kitölti az ólom-

bányákban a rárótt hét esztendő, hátgerince utolsó csontjáig megmérgezve tér vissza és az első reggel — ismét vadászni megy. Nézzétek Urinals királyát, Cardalions, imádottja szemöldökéről zengő fájdalommal balladáival! Werther módjára kioltja ennen életét, mert imádottja ügyet se vet reá; nem gondol arra, hogy nemes földtekénken egynehány száz millió, az övével vetekedhető delnő létezik. Balga emberek! Eladják örökségüket, mint ősanyaik a magukét, legyen bár az a Paradicsom maga, egy szeszély miatt: nem daczolnak-e minden időben nemcsak a kartácsokkal és az akasztófával, hanem magával a Pokol tüzével is, ha arról van szó, hogy ételükhöz jobb mártás kerüljön ki. Barátim, óvakodjatok a rögeszméktől!

Itt van mindjárt a szegény Boehmer, a kinek a fejében szintén egy rögeszme motoszkál. Az ő „Cardan-féle megoldhatatlan problémájával“, az ő nyaklánczával három hosszú éven át házalt palotákban és nagykövetségeknél, a régi „kilencz királyság“ területén, mozgásba hozva Földet és Eget, hogy vevőre akadjon. Darabokra osztani nyaklánczát és így, csupán a ráfordított munkát és a várt dicsőséget veszítve, megszabadulni rögeszméjétől s gyémántjait széjjel-szedni: ez egyszerűen annyit tett volna, mint önmagából kiűzni az ördögöt: csoda lenne vagy talán ennél is több! Mert benne is ördög tanyáz vagy éppen ördögök: bolond czélra tör, a mit el akar érni, vagy a bolondok házába kerül. Kívülről békételen hitelezők ostromolják, belülről tört remények, kárba veszett fáradság emésztik: ilyen gyötrelmekbe kergette s tartja fogva rögeszméje. Lehet-e csodálni, hogy harminczhat hosszú holdváltozás megaszalta ennek az embernek az agyvelejét?

Nézzétek csak, a mint egy napon, udvari ékszerész létére, ő is a királyné közelébe furakodik, mint Rohan tette, belső termeibe megy s — Campan aszszony elbeszélése szerint — ő Felsége lábaihoz borul és ott, összetett kezekkel, szenvedélyes orr- és torokhangon, omló könnyek és hangos fuldoklások között könyörög, hogy két dolog közül egyet tegyen meg: vagy vegye meg nyaklánczát, vagy adja meg kegyesen királyi engedélyét arra, hogy a Szajnába vethesse magát. Ő Felsége, szánakozva az embernek kétségbeesett, felizgatott állapota fölött, nyugodtan jelöli meg a harmadik megoldást: *Dépecez votre Collier* — szedje széjjel nyaklánczát, s királynői szemrehányással teszi hozzá, hogyha el akarja emésztetni magát, ám tegye bármikor, de az ő hozzájárulása nélkül.

Oh, bárcsak elemésztette volna magát, a nyaklánczczal zsebében, s nyomában a Bibornok-kamarás! Királyok és mindenekfelett szép királynék, mint a világ párkányairól messze sugárzó symbolumok, ennyire ki vannak téve az örültek hebehurgyaságainak! Ha a legszebb királynét ostromló s a palota falait áttörő két rögeszme egy napon egyesül és pedig nem arra a célra, hogy a Szajnába ugorják, micsoda eszeveszett eredmény kerül ki ebből!

ÖTÖDIK FEJEZET.

A művészről.

Ha az olvasó eddig a mi túlfelül jelképes előadásunkban csupa jelképes összekötő kapcsolatot és lánczszemet látott, a miket Boehmer és Rohan külön-külön, de egyik a másik számára kovácsolt, most látni fogja a ravasz divatárúsnőt (egy igazi, nem képletes értelemben vett divatárúsnőt), a kinek az útján jön összeköttetésbe ez a két egyén, s forr össze bámulatosan művészi siami iker-testvérré, a minek következtében az egész csomó természetesen, önmagától kötődik és oldódik meg.

Jeanne de Saint-Remi, par courtoisie, vagy más-ként Comtesse de Valois, vagy éppen Comtesse de France néven ösmeretes, a kegyelemnek ebben az évében (1783) huszonhét tavaszt ért meg és sok volt a rovasán. Azzal dicsekszik, hogy úgy nevezett természetes úton-módon származott francia királyi vérből: II. Henrik, mielőtt az a végzetes torna-lánda kidöfte jobb szemét és véget vetett életének, egymásután vagy egyszerre négy megnevezhetetlen hölgyet tartott, s ezek közül a harmadiknak akadt egy bizonyos Henri de Saint-Remi-je, a ki hatalmas úr létére kenyerre legjavát a fontettei uradalomban, Bar-sur-Aube-hoz közel, Champagne-ban ette meg. A fontettei hatalmas úrtól hat nemzedék származott, s körülbelül két század elmúltával, mint utolsó hajtás, ez a kis,

eleven Jeanne de Saint-Remi állott elő, a kiről most szó van. De ah, micsoda hajtás! A francia királyi család jóformán elfelejtette balkézi oldalrokonait: az utolsó hatalmas úr, a kinek birtokát elődei nagyon megnyirbálták, neki adván magát az itálnak, s botrányos környezete megtűrvén, hogy serlegét utolsó cseppig kiigya, lassan-lassan kénytelen volt minden czók-mókján túladni, le a legnélkülözhetetlenebbekig; a kimondhatatlanokig, s végre is a párisi Hôtel-Dieu-ben halt meg. — még jó, hogy nem az utcán. Így adott életet, királyi fattyúhajtásként, a kis Jeannenek és testvérkéjének, de nem hagyott semmi néven nevezendő földi jót, a mi fentartásukra szükséges. Vég-szükségében az anya a legképtelenebb összeköttetésekbe keveredik, s a kis Jeanne és testvérkéje az országúton koldul.¹

Egy jólelkű grófné, Comtesse Boulainvilliers kitekint kocsija ablakán, megpillantja, megszereti a nagyszemű, kóczos kis leányt, s fölszedi; kimosdatja, fölruházza, kineveli a maga szeszélyes módszere szerint, úgy, hogy húszéves korában a leány divatárusnő, soubrette, udvari koldus, finom uri nő, Abigail és királyi ivadék lesz egy és ugyanazon személyben. Gonosz vegyüléke a keresetforrásoknak! Az udvar, véget nem érő rimánkodások után, harmincz fontnyi sovány évjáradékban részesíti. Boulainvilliers gróf — ő tudja a legjobban, micsoda hátsó gondolattal — egynémely gyanus ajándékkal rukkol ki.² Jószivű neje, mivel-

¹ Vie de Jeanne Comtesse de Lamotte (tőle magától) I. vol.

² Boulainvilliers zsidó eredetű: unokája a hírhedt Bernard zsidónak, a kinek XIV. és XV. Lajos megengedték, hogy „a királyi kertben sétáljon“, a mikor pénzre volt szükségük (l. Souvenirs du Duc de Levis. Mémoires de Duclos, stb.).

hogy a divatárúkereskedés rosszul megy, arra a gondolatra jut, hogy tanácsos volna Jeannenak Bar-sur-Aube-ba ruccsanni, s ott szétnézni: hátha vissza lehetne szerezni az idegen kézre került fontette-i birtoknak egy részét erőszakkal vagy csellel. Tűzbe dobva papírmintázatait és zsebre vágva évjáradékát egy jobb jövő reményében, Mademoiselle Jeanne fölkerekedik és huszonharmadik évében Bar-sur-Aubeban kiköt.

Ilyen különös módon cseperedve föl, a salon és a konyha közt hol ide, hol oda dobátva, a legfölcsigázottabb igényekkel és a legsilányabb eszközökkel felszerelve, a mi szegény, de nagyratörő divatárusnőnk „nem épen szép, de pikáns arczocskára“ tett szert; sötét haj, kék szemek és olyan jellem, a minőre a jelen sorok írója, az emberi természet buzgó kutatója, azt mondja, hogy — kifürkészhetetlen. Kisértsék meg a lélek-búvárok! Jeanne de Saint-Remi de Valois de France tényleg élt, működött és létezett; sőt, különböző időkben, három vaskos kötet önéletleirást tett közzé, s e mellett egy csomó törvényszéki tudósítást ismeretlen számban, a miket olvas, olvas az ember, de megérteni nem tudja.¹ Furcsa könyvek! Inkább hasonlitanak a rendőri közegek által hirtelen fölrebbentett éjjeli madarak károgásához, mint egy értelmes tollatlan két lábúnak tagolt beszédéhez. Készséggel engedve meg,

¹ Négy Mémoire az „Affaire du Collier“-ben, „ügyvédi nyelvtölgötések“ módjára. Azután egy kötet: „Mémoires Justificatifs de la Comtesse etc“. (London, 1788), egy appendix-sel, úgynevezett „okmányokkal“. Ezt is lefordították angolra. Azután két kötet: „Vie de Jeanne de etc.“, Londonban nyomtatva, arra a czélra, hogy Párisból pénzt csikarjon ki. Lamotte grófnénak ezt a hazudozó önéletleirását francia hatósági személyek vásárolták meg. Ennek az Editio Princeps-nek a sévres-i por-

hogy mindezek az adatok merő hazugságok, azt kérdezzük: hogyan képes halandó *így* hazudni, s mire jó az?

A lélekbúvárok nagy hibát követnek el, hogy minden, úgynevezett emberi jellemben egy nemét a lelkiösmeretnek kurkászszaak. Többé-kevésbbé elmélkedő remetéek lévén, s azt érezvén, hogy az erkölcsiség az Élet főeleme, azt gondolják, hogy így van ez mindenkel. Csakhogy, a mint ezt gyakorlati emberek észlelik, az élet foly pompásan, erőteljesen, egy szemernyi lelkiösmeret nélkül. Mi az élet lényege? Akarat-erő? Hatolj mélyebbre s egy sokkal egyetemlegesebb, jellemzőbb gyökeret találsz: az emésztést. Bölcselmi értelemben az élet nem tekinthető elhamvadottnak mindaddig, míg az emésztés tart és az emésztés bőségesen ad alkalmat az akaratnyilvánításokra, vagy legalább is vágyakra és erőfeszítésekre, a melyek akaratnyilvánításszámba mennek. A ki nem néz se előre, se hátra, csak az éléskamrára és a díszteremre, mely voltaképp csak finomabb osztálya az éléskamrának, annak ugyan nincs szüksége világelméletre, úgynevezett vallásra vagy kötelesség-tanra: könnyű szívvel bizza a világra, hogy csak hadd törje magát olyan elmélet után, a minő neki épen tetszik, az ő főczélja az utak és módok gyakorlati kieszelése. Nem a jóság vagy a gonoszság az ő vezércsillaga, hanem a czélszerűség vagy a czélszerűtlenség.

És most, fölszabadulva e békó alól, hadd induljon ki a lélekbúvár merészebb szempontból. Vegyük csak

czellángyárban 1792. máj. 30-án történt elégetése olyan füstöt csinált, hogy a törvényhozó testületet is fölkavarta. Vizsgálatot tartottak a gyárban, míg aztán az igazság kiderült. Aug. 10-ike után a könyvet újra nyomták. Angolul is megjelent, s kivéve a nyakláncz-részletet, a többi rész érthetőbb.

szemügyre ezt a fürge Jeanne de Saint-Remi de Szent Ügyeskedés-t, mint a lobogó Élet szikráját, a ki nem fejlődött ki semminemű Akarattá, hanem minden fajta Vágygyá és helyezzük olyan életelembe, a minőre már rá mutattunk. Hiúság és Éhesség: vér szerint hercegnő, de a kinek atyja eladta még az utolsó nadrágját is; bizonytalanságban vagyunk az iránt: vajjon egy szeretetre méltó, égbe törő reményekkel ékeskedő grófnénak fogadott leánya-e, vagy számfölötti soubrette, a kinek kevés a megrendelése; egy szóval: előkelőség, a megfelelő anyagi eszközök hijával, egyike a legferdebb, a legsajnálatosabb helyzeteknek! Abból a könnyűvérű, gondtalan osztályból és nemből való, a mely: *varium semper et mutabile* (mindig változó és ingatag). Pénztelen uriassága így nyilvánul: szeszélyes, kaczerkodó, de a szív nemesebb érzéseivel fölruházottan; most haragra lobban, majd elsötétül; csupa ellentmondásba csap át; sir és nevet minden igaz ok nélkül, bár ahhoz értők azt mondják, hogy ezek a ténykedések épen az okosság jelei valának. Vegyük figyelembe, hogyan kell magának utat törnie hizelkedés, kedveskedés, hallgatózás, kaczerkodás, álnokoskodás és furfang útján; mennyire szükség van rejtett megélhetési eszközökre, mert productiv keresetforrásokat nem ismer. Azt alig lehet mondani, hogy Gondolat létezett volna benne, csak Megfigyelés és Ötlet. A dolgok felszine iránt megvan neki éles hiúz-szeme, de a felszín mögött nem vesz észre semmit; minden egyes dolog naponta új meg új világításban jelenik meg előtte, megmutatja ábrázatát, s imigy változva más és más dolognak tűnik föl, mert annak magvát sohase fogja föl. Imígyen ül, vagyis inkább tánczol ide s tova az ő erőszakos, nyughatatlan szel-

leme az aranyos czafrangok, papír-díszletek és szerencsés véletlenek határtalan, támolygó középpontjában, — a mihez képest az én Tóbiás bátyám pipázó-kabátja merő solidság és szabályosság. Olvasó! büneid árjában bizonyára te is találkozál ilyen szép eszeveszettekkel, a kik ragyogó szemeikkel, vakító szeszélyeikkel megbabonáztak; a magasabb körökben, a divat világában, sőt az irodalomban is kitűnnek; kecses, könnyű szárnyakon libegnek és zümmögnek, s csodás ügyességgel szedegetnek mézet; „féktelenek, mint a legyek!“

Mondjuk, csodás ügyesség a mézkeresésben, és kérjük, jegyezzétek meg ezt jól magatoknak, a Szent Élelmesség grófnéját illetőleg; ösztönében nyilvánuló geniusa csodálatos, étvágya hatalmas. Nevezzétek bár eszmeszegénynek, bármily speculációban túltesz száz gondolkodón. Így zümmög a féktelen legyek közt a legféktelenebb, Mademoiselle Jeanne, a bar-sur-aubei postakocsiban, hogy szemlét tartson a fontettei méhkasokon, színről-szinre lássa, szagolja, izlelje azokat; van-e bennünk valami izelintni való.

Sajnos, Fontetteben elérzékenyedve legeltethetjük szemeinket a szalmafüdeleken, a melyek alatt szoptattak minket; a parasztok nyájasan kínálnak forralt tejet és egyéb falusi csemegét, de egy lélek se hajlandó megosztani földbirtokát, a miről mindenik elmondja, hogy nem drága, de készpénzzel fizette meg. A méhkasok tehát mind el vannak zárva? Mégis, egy bizonyos Monsieur de Lamotte, egy természetes zsandár, Lunévilleből jövet épen most szabadságon van otthon, Bar-ban; figyelmet tanusít irántunk, előzékenysége nőtön-nő; mert van ám pikáns arczoskánk, eleven, pergő nyelvünk, behizelgő czicza-kedvességünk, mely még nem fajult macska-modorra,

800 livrenyi évi jövedelemmel és kedvező kilátásokkal. M. de Lamotte ugyan még most csak közlegény, de a „Gendarmes“-csapatban és atyja nem csapata élén harczolva esett-e el Minden-nél? Miért ne ütnők őt gróffá a saját grófnéságunk erejénél fogva, s miért ne részesíthetnők őt előmenetelben a balkézi rokonság révén? Mielőtt a szabadság lejárt, a dolog nyélbe volt ütve! A legyek legrakonczátlanabbja ismét föl-szedte sátorfáját, férjhez ment de Lamottehoz; ha már nem bírt szert tenni mézre, legalább a pókoktól akart szabadulni; garnisonban van Lunévilleben, kaczerkodik, ájuldozik, s meglehetősen czéda életet folytat.

Négy hosszú, ugyancsak hosszú év elteltével M. de Lamotte, vagy mondjuk: gróf de Lamotte, jónak látja lerakni fegyverét (szerencsétlenségre még csak muskétáját), s azzá lenni, a mit „cibil“-nek neveznek, nem juris doctorrá, hanem egyszerűen olyan polgárrá, a ki nem abból él, hogy engedje magát megöletni. A Lamotte-tűzhely évről-évre mindinkább kihült. Igaz, hogy Boulainvilliers grófné ontja az érzelmes leveleket, de a királyi pénzügyek siralmas állapotban vannak! Személyes, sürgető könyörgés nélkül nincs az az udvari kéregető, legyen bár évjáradéka még oly csekély is, a ki azt remélhetné, hogy fizetését megjavítják. Lunévilleben még süt a nap, s valamelyes élet ott is pezseg, de nem párisi, csak amolyan fél- vagy negyedélet; az iparosok, kereskedők morognak, kezdenek nyugtalankodni, s még oly szépen kieszelt mesékkal se lehet őket kielégíteni, csak készpénzzel. Marquis d'Antichamp¹ abban egyetért Madame

¹ Ugyanaz a Marquis d'Antichamp, a kinek 1793 őszén feladata lett volna Lyont a körülférfalás alól fölmenteni, de nem bírta.

Boulainvilliers-vel, hogy legjobb volna Párisba utazni, a hova ő is menendő. Perfid parancsnok és marquis egy személyben! Terve átlátszó: udvarolni merészel egy királyi vérből származott hölgynek, vagy legalább is el akarja hitetni, hogy ő elég vakmerő, ilyen vállalatba bocsátkozni Erre a fölháborodott de Lamotte gróf, a mint már mondtuk, szakit eddigi mesterségével, eldobja muskétáját késedelem nélkül. A király elveszti természetes katonáját, a világ meg egy semmirekellővel gazdagabb. Monsieur és Madame de Lamotte helyet foglalnak a strassburgi postakocsiban.

A jó nevelőanya, Mme Boulainvilliers, már nincs többé Strassburgban: ő a savernei érseki palota felé dőczög, Ő Eminenciájája, a Parancsnok, — Nagy Alamizsnás-Érsek — Prince Louis de Rohan látogatására! Így intézte a Sors. Így érkezett el az ideje annak, hogy 1783-ban, hosszú vándorlások után, oly annyira különböző ösvényeken, a Föld kilenczszáz milliónyi lakosa közül ez a kettő praedestináltan egymásra talált.

A balga Bibornok, minthogy földi eszközök nem lenditettek rajta, még a trianoni kapus megvesztegetése se használt, földöntúli eszközökhöz folyamodott: ott ül, rögeszméjével, mindinkább elsötétülő vulcanicus kitörésével, Cagliostro-nak és a fekete művészetnek vezetése alatt. Egy éhes lángész szemében a Bibornok és Cagliostro szükségképen nem csekély jelentőségű egyének. A meglepetés pirját, a határtalan Ostobaság kezében levő mérhetetlen gazdagság utáni sovárgást (mert az adósság föltornyosult halmaza rejtve maradt), a bizonytalan reménység felcsillanását: mindezt könnyen elképzelhetjük. Csakhogy mit ér egy vörös bársony-mezben páváskodó Bibornoknak egy királyi vér-

ből származó, de olyan szegény hölgyecske, mint a templom egere, legyen bár arczocskája még oly pikáns? A jó nevelőanyának látogatása legfeljebb három napra terjed és azután a szokásos ölelkezések, a nemesebb érzelmek kitörései, könnyek zápora után de Lamotte grófné és férje kénytelenek fölczihelődni, Párisnak tartani, s az udvarnál új kísérleteket tenni. Az a savernei bizonytalan reménysugár csak akkor tűnik elő, mint biztató időjelző, ha az ég újra elborul.

HATODIK FEJEZET.

Egyesül-e a két rögeszme?

Azonban az ég nemsokára ismét elborul, a mint ez már így szokott történni. Ismételjük, a királyi pénzügyek rettenetes állapotba jutottak. Az üres szalmacsépelésben kifáradva, se d'Ormesson, se Joly de Fleury nem hajlandók a királyi sarj nyomorúságos harmincz fontját csak egy fillérrel is fölemelni. Maga Calonne, a ki különben mindenki iránt oly előzékeny, a kinek mindig van egy biztató szava az emberekhez, csak nagy nehezen és akkor is Madame de France¹ segélyével emeli föl hatvanöt fontra. S a mi legrosszabb, a jó nevelőanya, Madame de Boulainvilliers, egy pár hónapra rá hirtelen meghal: a bánatos férj, kezében fehér zsebkendővel, bezárt ablakok mögött, halotti díszszel ékesített szobában, égő viaszgyertyák közepette (a melyeket azonban takarékosági szempontból rögtön kiolt, mihelyst a látogatók eltakarodtak), ott ül, hogy fogadja a részvét-kifejezéseket, de nyomban, krokodil-könnyek között, új viszonyon töri fejét.² Sőt, minden tekintetben romlott ember létére, ostrom alá veszi a Lamotte-asztalt, s az erényt úgy positiv, valamint negativ úton próbára teszi.

¹ L. Campan asszony emlékiratait.

² L. Vie de Jeanne de Lamotte etc. écrite par elle-même, vol. I.

Lamotte-ék a téli világban nem menekülhetnek el elég gyorsan.

A mi Lamotteot, a férjet, illeti, hogy szükségét ne szenvedjen, a semmirekellőség földalatti oduiba búvik, játszik, szélhámoskodik, élni remél, ha nem is Isten kegyelméből, de az Ördög jóvoltából, — legalább egy időre. Az asszony is összeszedi czók-mókját, s a kevéssé csábító kinézésű Boulainvilliers 'grófnak megvetéssel búcsút mondvá, a versaillesi *Belle Image* felé tart és ott, az Udvar tövében, padlósszobában, szegényes kosztan tengődve vár a történendőkre. Ennyi minden történt ennek a végzetes 1783-ki esztendőnek egy pár hónapja alatt.

Szegény Jeanne de Saint-Remi de Lamotte Valois, ex-divatárusnő, királyi sarj! Volt-e szem, a mely akarata ellenére könnybe ne lábbadt volna, a *Belle Image* padlósszobájának s nyomorúságos életmódjának láttára? Itt vagy, eleven pillantásoddal, pikáns ábrázatoddal, zabolátlan jellemeddel, pajkos ötleteiddel: a megtestesült, fölciczomázott, farkasétvágygyal fölruházott életkedv, beledobva az élet rohanó árájába, megkérdezésed nélkül, mert a választási jog idáig nem terjedt, s úgy szeretnél itt élni! Ki kellene fizetned az apró-cseprő számlákat, ezüstös udvari ruhákat kellene beszerezned, vagy a meglevőket átlalakítanod, állandó kocsira kellene szert tenned! Előszobáról-előszobára kell tipegned, topognod; rettegésben kell tartanod a nagyállású férfiakat s azokat a nőket, a kik rájuk befolyást gyakorolnak; nem szabályszerű ütemekre kell tánczolnod, hanem másként; zokogásokba és hálaömlengésekbe kell kitörnöd; hol udvari, hol piaczi ékesszólást kell kifejtened; talán megfogytakozott bájjaidat kaczerkodással kell pótolnod

egerúton; és így küzdve a keserves szegénység ellen, fiatal, forró vérrel szövöd szertelenül vékony fonaladat, a mit Atropos ollója idő-nap előtt fog elmetzeni.

Ha valaha, úgy bizonyára most lenne kívánatos a Saverneből áradó fuvallat, mint időjelző. Kétszeresen kívánatos a vörösbársonyos Eminentianak személyes megérkezése, mert kora tavasszal megjő, a mint évről-évre [szokta, gőzkörrel borítva, rögeszméjétől úzve-hajtva.

Csak egymás számára teremtetett két erőnek összeolvadásából születhetik meg, a Genius segedelmével egy harmadik. Tubalkain korától kezdve a Vas összekovácsoltan készen állt; a Viz is forrt és bugyogott: de, lángész hiján, nem jött létre a gőzgép. Lajos herczeg Ő Eminentiajában, az ő természetes, nyughatatlan, összefüggéstelen lényében van mély, sokféle erő, — bizzál benne, jeles grófné; sőt egy rögeszme tartja össze az egész Összefüggéstelenséget, s teszi erővé; nem fedezheti-e föl a Genius szeme a társat?

Sokat trécselve az udvari cselédséggel, a mi jeles grófnénk nem egyszer hallott harangozni Boehmerről, nyaklánczáról s kilátásba helyezett vízbe ugrásáról; beszélgetés és pletykázás közben ez a tárgy időről-időre mindig fölmerül, vig hahota kíséri, mintha semmi nagyobb jelentősége nem lenne. Községes halandó szemében csakugyan nincs; de hát a lángész szemében? Az ihlet perczében a mi derék Lamotte asszonyunk előtt ez a kérdés merül föl: minden létező erő közt nem ez-e a rokonerő, a mely képes őt Rohan Ő Eminentiajával egyesíteni? Döntő pillanat, világosságot hozó, tűzhányó, miként Minerva születése, miként a Teremtés minden pillanata! Képzeljük csak el magunknak, hogyan reszket minden ize, hogyan dőb-

ben meg a nagy, nem isteni, de ördögös, az ő számára túlnagy Eszme hatása alatt. Gondolat vezérli a világot. (Hányszor ismétljük?) Tűz és kisebb mértékben Fagy; Föld és Tenger (mert mi egyéb leggyorsabb hajótok, gőzösötök, mint fában megtestesült Gondolat?); reformált Parlamentek, Nemzetek emelkedése és bukása, Gyémántok eladása: minden a Gondolatnak engedelmeskedik, Comtesse de Saint-Remi de Lamotte-ból a Gondolat hatalmánál fogva most sikert arató asszony lesz. A lángész erejével melengeti, mélyíti nem-isteni eszméjét, s minden tehetségét annak megvalósítására fordítja. Készítsd elő magadat, olvasóm, a legmeglepőbb drámai fordulatokra, a melyek valaha színpadon előfordultak.

Hallunk drámairókról, illusiót keltő jelenetekről; milyen „természetes“, milyen élethű volt ez és az! Ha a néző csak egy pillanatra is abban a hitben ringathatja magát, hogy a mit látott, való volt, kétszeres elégteliséggel távozik. Minderre és sok más egyébre nincs semmi megjegyzésem. De mit gondoljunk arról a színpadi művésznőről, a ki tizenhatsz hosszú hónap után képes volt a legszebb délibábot ragyogtatni egy vörösbársonyos, fölvilágosodott Bibornok előtt, a kinek vállait nem kevesebb nyomja ötven esztendőnél, s olyan csalódásba ringatja, hogy minden földet szilárdnak tekint, s azt is elhiszi, hogy a színpadi fákon a Hesperidák almái teremnek? Meg tudott volna-e hát írni Madame de Lamotte egy Hamletet? Azt hiszem, nem. Egy Hamlet megírásához több kell, mint a Föld összes jellemeinek és dolgainak legteljesebb „utánzása“; ehhez mindenekelőtt a jellemeknek és dolgoknak a legritkábban előforduló *megértése*, rejtett lényegükbe és összhangjukba való bepillantás

szükséges. Erasmus majma, a mint az irodalomtörténetből tudjuk, mestere mögött ült, a mikor borotválkozott, s minden mozdulatát „utánozta“ a legnagyobb pontossággal, de azért szakálla mégse nőtt nagyobbra.

Valamint a legtökéletesebb drámánál nem volna tanácsos, hogy a néző mindenekelőtt a színfalak mögé pillantson és lássa a pattogatott dugókat, lobogtatott gyantát, a dörgést csináló hordókat s az éhségtől elcsigázott férfiakat és nőket, a kiktől és a mikből kerül ki a hősi játék: épen úgy vagyunk az olvasóval. Időről-időre a mellékjelenetek egy-egy csücskét föllebentjük előtte. De egészben véve türköttesd kielégíthetetlen tudományos kíváncsiságodat, óh, olvasó; első sorban aesthetikai érzésednek engedj helyet és légy tanuja annak, hogy a szegény Rohan minő Prospero-sziklaüregbe jutott, a hol azt se tudja, minek örüljön.

Először is arra figyelj, a mit világításnak, zene-karnak, a színház általános berendezésének, a közönség általános hangulatának nevezünk. A színház a Világ, a maga örökös zakatolásával, örült hebehurgyaságával; közelben Versailles királyi dómjai, körülük csupa rejtély, a háttérben ezer év emlékei. A Szajna partján halványan, lesoványodva támolyog a királyné ékszerésze, nyaklánczczal zsebében. A közönség egy részeg Sly Kristóf, a legmegfelelőbb hangulatban. Egy rögeszme üzi őt a legmeredekebb helyeken keresztül, mint a Gadarenek disznóit, s a kétségbeesés könnyelműségét kelti föl benne, a mely kapkod a szalmaszál után is. Még egyet: Cagliostro mond neki jövődőt! A kuruzslók fejedelme vezeti az orránál fogva, évek óta. Titkos írással mond jövődőt; hieroglyphicus szekrények előtt az ártatlanság primitív állapotában

levő Columbinákat kérdez meg életelixirek és a bölcsesség köve felől; rejtélyes félhomályban a Természetnek képzelt méltóságát fedi föl s mindinkább elszigeteli őt mindenkitől, a ki még nincs megbabonázva. Nem volt-e elég, hogy a szegény Rohan szertefolyó, álmatag, erőszakos, mindig füstölgő Iszap-Vulcánná lett, hanem még a fekete, egyiptomi bűbájoságnak is reá kelle nehezednie!

S ha talán a mi de Lamotte grófnénk az ő csábjaival —? Mert ha nem is volt szép, de volt benne bizonyos pikantéria et cetera! — Elég az hozzá, a szegény Eminentia a legjobb helyen, a legmegfelelőbb hangulatban üldögél: egy, épen csak az imént fölébredt Sly Kristóf, könnyű sörrel az oldala mellett. Gyujtsátok csak meg a gyertyákat, s zenditse rá a zenekar az ő gyöngéd, finom muzsikáját!

HETEDIK FEJEZET.

Marie-Antoinette.

Ilyen édes zöngésű dalként csengett Ő Eminentíája fülébe, a mikor, 1784 január elején, a mi grófnénk rejtélyesen és titok pecsétje alatt először súgta meg neki, hogy pergő nyelvével és anecdotamondó nagy tehetségeivel Ő Felsége a Királynéhoz férközött.¹ Óh, Istenem! *te* hozol nekem dalt a Mennnyországból? Annak a ragyogásnak a visszfénye van a te arczodon, a mely mindenek felett való? — Rögeszmeivel megbénított ember nem olyan, mint más ember. Hallgatni a rava-szul kieszelt mesére, a hogy a drámairók szövik; mérlegelni a szavakat, beszívni azokat, mint Ephraim a keleti szelet s megittasulni: ugyan mit tehetett egyebet a szegény Eminentia? Álmatag szeliden elringatott lelke azt érzi, hogy új elem van beleoltva; rikitón vakító, messze sugárzó szurokfény csillog képezelete mérhetetlen árján. Érdeklik-e őt ezek a rejtélyes közlemények? Igen, igen! Megragadta őt a remény; nincs a világon semmi egyéb, a mi őt érdekelné.

A királynék titkos barátsága nem olyan dolog, a mit hagyni lehetne elaludni; mindig új kihallgatások következnek a palotában, de a legtitokzatosabb

¹ V. ö. Rohan Emlékiratait (négy van belőlük) az Affaire du Collier-ról Lamotte aszony négy emlékiratával. Az érvek és ellenérvek homlokegyenest ellentétbe kerülnek.

módon, mert hogy is kelthetné föl Ő Felsége annyi nemes úr és hölgy figyelmét, a kik féltékenyen örködnék fölötte? Főleg febr. 2-án, a kék-szalag-ünnepélyen,¹ sok szó esett Monseigneur de Rohanról is! — Szegény Monseigneur, ha *három* hosszú füled lenne, meghallhatnád.

De talán egy jövendő, megbecsülhetetlen látogatás alkalmával fog egy jó szót ejteni érdekedben? Magad fogsz beszélni; őrangyalunk, a grófné, fogja elvinni leveledet! — Márczius 21-én megy az a hosszú, mentegetődző, könyörgő levél, — az első, a mit a Bibornak a királynénak irt, s a mire több, mint kétszáz következett, s ezekre jöttek a bájos, szóbeli izenetek királyi névalíráások aranszegélyű papiron, s mindezek átadója a mi őrangyalunk, a grófné, volt.² A grófné jön, megy, visz és hoz; egy római augur komolyságával vizsgálja ezeket a csirke-belsőrészeket és belőlük jósjeleket állapít meg. A dolgok pompásan folynak; a Dauphine egyet-mást rossz néven vett Monseigneurnek, de a királyné azon a ponton van, hogy a sérelmeket elfelejtse. Nem kérlelhetetlen a királyné, óh nem! Olyan jó, olyan szabadröptű, olyan könnyűvérű; csak gonoszindulatú Polignac-ok és mások befolyásolják, — s néha pénzszükében van.

A mint az olvasó jól tudja, Marie-Antoinette sok kárhoztatásnak volt kitéve, mert nem tartotta magát az etiquettehez. Épen most, a mikor az ellene emelt vádak ismét feledésbe mentek s a Hazugságok Atyjához költöztek, az etiquettenek ez a megvetése túléli

¹ Lamotte, „Mémoires Justificatifs“ (London, 1788).

² L. Georgel és Lamotte emlékiratait. Az „okmányokból“ álló appendixben ezek közül a levelek közül egynehány közölve van.

őt, — ebben az órában (1833) M. de Polignac és és társai a hami¹ erődben tördelik a kezüket s részben őt okolják, hogy ide jutottak. Ő valóban nem vette számba az etiquettet; egy alkalommal, a mikor kocsija eltört, egy bérkocsiba ült bele. Trianonban szalmakalappal és muszlin-ruhában sétálgatott! Ilyeténképen meglazulván az etiquette, az egész társadalom állványa összedőlt s a francia forradalom megdőbbentő iszonyatosságai következtek. Micsoda Damocles-hajszálon függ az ítélet kardja a sarkaiból kifordult föld fölött!

Így a tenterdeni torony volt okozója annak, hogy az atlanti tenger ránk zúdult és Goodwin Sands állott elő. Épen így lehet, hogy azért, mert Noé atyánk fogta magát, boros hordóját — mondjuk — kiöblítette, bárkája tovasiklott és egy világ alámerült. — Szépséges Királyasszony, a ki oly szégyenletesen sodortattál aláfelé! Mert ha léted az ősi Habsburg-dynastiából került is ki, egyszersmind nem a mennyországból származál-e (akár csak én)? *Sunt lacrymae rerum, et mentem mortalia tangunt.* Van-e emberi sziv, a mely részvét nélkül gondolna a lassan sinlődő szégyen hosszú hónapjaira és éveire; — a császári Schönbrunnban lágyan ringó bölcsődre, a mikor arczodat a széltől is óvják, lábad csupa puha szőnyeget érint, szemed csupa fényárban úszik; és azután halálodra, százszoros halálodra, a mely a Guillotine és Fouquier Tinville birói széke után csak megváltásnak volt mondható? Ide tekints, oh asszonyszülte ember! Annak az arcznak rózsái elhervadtak, a haj a Gondtól őszült

¹ Ugyanaz a Ham ez, a melynek erődjében III. Napoleon császár — akkor még csak Napoleon Lajos herczeg — 1846-ban fogva volt.

Ford. jegyz.

meg; a szemek fénye kihamvadt, a pillák bágyadtan csukódnak, az arcz márványhideg. Sajátkezüleg fol-
dozott¹ szegényes ruha fedi a Világ királynéját. A
halottas talyiga, a melyen sápadtan, mozdulatlanul
ülsz, s a melyet csupa átok környékez, kénytelen meg-
állani! A bosszútól megittasult nép, a mint reád tekint,
újra és újra attól szomjas. A meddig csak a szem ér,
örjöngők tengeráradatát látja; diadalmi ujjongásuk
megreszketteti a levegőt! Még egy utolsó kin hatása
alatt az élőhalott összerázkódik; a megdermedt vér a
halálvergődés pillanatában halovány arczát ismét elbo-
ritja s fejét kezével eltakarja. Nincs-e hát szív, mely
ezt mondaná: Isten legyen neked irgalmas? Oh, ne
ezekre gondolj; gondolj Arra, a kit imádsz, a keresztre
Feszítettre, a ki *egyesegyedül* itta ki a poharat, még
sokkalta nagyobb fájdalmat hordozott, diadalmaskodott
fölötte, szentté avatta azt s belőle a „Fájdalom Szent-
ségét“ alkotta, számodra és minden szerencsétlen szá-
mára. Tövises pályafutásod véget ér. Még egy utolsó
pillantás a Tuileriákra, a hol egykor oly könnyedén
lépdelél, a hol gyermekeid többé lakni nem fognak.
A fej a tőkén, a bárd suhint, — elnémul a Világ;
az a vadul ordító Világ, a maga örjöngésével, mögöt-
ted van.

Szépséges Felség, a ki oly szégyenletes módon
zuhantál alá! Maradj még ártatlan, bájos, gondtalan
visszavonultságodban, a melyben én se zavarlak, a míg
nyugalmadat durva kezek föl nem dűlják. Légy
lepel, a mely (ha e földön utoljára is) előttem még
szent, királyi életet főd el. A te hibád a franczia for-

¹ Weber: Mémoires concernant Marie-Antoinette (London, 1809) tome III. notes. p. 106.

radalomban az volt, hogy te voltál a jelképe az ezeréves Bűnnek és Nyomornak, hogy az emberiség torkig volt a Szent Bertalan-éjszakákkal, a jacqueriekkal, a robotokkal, dragonyos zsarolásokkal, a szarvaskertekkel, — túláradt, mindent elsodró örületbe tört ki. Házastársad nem volt se Napoleon, se Cromwell: ilyenek nem maguktól ülnek a legmagasabb polczon, hanem minden rangnak összeomlása és összekeveredése következtében emelkednek magasra! Milyen boldogok, milyen tiszteletre méltóak lehettetek volna ti ketten, ha szegény parasztok maradtok! De a gonosz sors királyt és királynét csinált belőletek s ti mindketten, minden időkre, a világ ámulatának tárgya lettetek.

NYOLCZADIK FEJEZET.

A két rögeszme egyesül.

„De Lamotte grófné tehát megnyerte a királyné bizalmát? Azokat az aranyos szegélyű autographokat tényleg a királyné írta?” Olvasó, ne feledd elfojtani kielégíthetetlen tudományos kíváncsiságodat! A mit én tudok, ez az, hogy egy bizonyos Villette de Rétaux, katonás szakállal, a Semmirekellőség polgára, ezen a téren a gróf úr pajtása, nagy ügyességet fejtett ki a kézírások utánzásában. Az is bizonyos, hogy a grófné a Trianon kulcsárjáig hatolt. Sőt, a mint Campan asszony is megengedi, egy versaillesi nőorvosnál a királynénak egy érdemdús komornyikjával, Lesclauxval vagy Declosval (a név hol így, hol úgy fordul elő), találkozott. Ezekkel vagy ilyesmikkel magának a palotának hátsó részében meg-megeresztetett egy-egy tréfát, vagy szürcsölhetett egy pár pohár champagneit. Nem akarjuk egyelőre tovább kutatni magas összeköttetéseit, sem boncztanilag szétszedni azokat az állati belső részeket, a mikből ő és egyedül ő képes kiolvasni sorshatározatokat és azokat meg is valósítja.

Kétkedő, látod-e ő Eminentíáját, a mint holdvilágos éjszakán vár, föl s alá sétál a terraceon, míg Jeanne a kimondhatatlanul érdekes interviewről megérkezik? Erősen beburkolózva, nyugtalanul, még az árnytól is megriadva, tekint ide-oda. Végre megérke-

zik. Szorosabbra a köpenyt, oh Eminentia, le a széles karimájú kalappal, mert kíséretében van valaki! Csak-hogy ez a királyné komornyikja, a jó Lesclaux úr, a kit most elküldenek, mert többé nincs szükség reá. Mindazonáltal jegyezd meg őt magadnak, Monseigneur, mert még egyszer fogod őt látni. Monseigneur alig ügyel rá: szíve a kimondhatatlanul érdekes interview-val, az aranyos szegélyű autograffal van eltelve. A királyné komornyikja Lesclaux? Nekem úgy tetszik, egészen olyan az alakja, mint Villetteé, a Gázság polgáráé. Lehetetlen!

Hogy bánt a mi grófnénk Cagliostroval? A Strass-burgból elutazott Cagliostro még messze van, sötét utakon jár; hónapok eltelnének, a míg itt lesz; csupán „titkos jegyű jövődölései“ vannak itt. De akár itt, akár másutt, Cagliostro csak hasznára lehet a mi grófnénknak. A lángész szeme az első pillanatra fel-ösmerte benne a csalárdságnak, hiúságnak, falánk-ságnak, szemtelen butaságnak mérhetetlen fertőjét: a legrothadtabb, de a legkövérebb talajt, épen arra valót, hogy kikeljen benne a várva várt növény. Meg-kísérli azt elámitani, a ki egész Európát elámitotta. Columbinák, démoni műveletek, egyiptomi elixírek, mindez mi a könnyen csevegő, kizárólag gyakorlatias Lamotte asszonyinak? Minden jó vagy rossz művelet lepereg róla, mint a víz a vitorlavásonról. Közbe-közbe szóval tartja, a Hízelkedés olaja, köztudomás szerint, a legjobb módszer a surlódás ellen, minden képzelhető szabálytalanságot kiegyenlít.

Viszont Cagliostrót bizonyos kellemetlen érzés lepi meg olykor-olykor; a varju nem szereti a varjut. De mit csináljon? A grófné részben a Cagliostro játszmáját játszsza: nem ütheti-e ki kezéből idejében a teli

serleget s nem dobhatja-e ki őt az ajtón? Vidám dobzódásaikban ez a könnyűvérű, vakító grófné, a ki talán Cagliostro szívére speculál, úgy tűnik föl előtte, mint egyike azoknak a röpkeszárnyú pillangóknak, a kik világszerte körülötte röpdöstek s a kiket undok csápjával ezerszámra kapdosott el.

Így él szegény Rohan ő Eminentiaja a könnyűvérű, bájos grófné és a kuruzslók fejedelme körében; az ő iszapos vulkán-sága vastag, egyiptomi ködbe burkolva csendesen gőzölög, elszigetelten az egész világtól. Lát ember-számba menő mozgó alakokat, de nem veszi magának a fáradtságot, hogy jól megnézzék őket. Barátjai, rokonai gúnyolódnak vele; válasza vagy hallgatás, vagy, ha azok nagyon is messze mennek, rettentő-képtelen, iszapos kitörés. Rokonok, barátok, mindenki pusztá árny neki; az egyedüli valóság a királyné kegye.

Azonban a világ forog, s ezekben a napokban ugyancsak sok minden történik. A versaillesi béke hónapokkal ezelőtt alá van írva, s a teljhatalmazottak ismét otthon vannak, hogy fogadják az elősmerés koszorúját. Páris, London s a többi kis és nagy város dolgozik, cselszövényeket sző, halál és születés változnak. Például a Taranne-utczában az egykor oly sok vizet zavaró Diderot ugyancsak elhallgatott. Itt is, Bolt Courtban, az öreg Johnson Sámuel, a túlterhelt óriás, letört és szunnyad, de álma nincs; a fogatok és kocsik zaja s a világ zakatolása egyre tart, mint annak előtte. Sieur Boehmer még mindig nem ölte magát a Szajnába; csak halványan, kiaszot-tan sétál és azt forgatja elméjében, hogy megteszi.

Egészen véletlenül tudja meg Sieur Boehmer, hogy Madame Lamotte Ő Felségénél kegybe jutott! Az em-

berek sok mindent elkövetnek, mielőtt elemésztik magukat. Sieur Boehmer nyakláncza ott fekszik Madame asztalán, torok- és orrhangú ékesszólása fülébe cseng; a vételárnak nem egy pennyjét és fontját ajánlja föl; készörömost ad ezer Louis d'ort, mint *cadeaut*, a királyi vérből származottnak, hogy vegye rá Ő Felségét a vételre. Ennek az embernek a torkodásával már torkig van a mi grófnénk s a maga módja szerint, satirikus megjegyzések kíséretében, a többek közt elbeszéli a dolgot Monseigneurnek is.

Keleti, alacsony [vánkosokon pihenve, zajtalanul kiszolgáló Hebek és pazar fényűzés közepette, hajduk és megszámlálhatatlan cselédség zárják el a világtól és annak zavaró zajától: így fekszik Monseigneur álmódzva, elbűvölő álomba ringatózva. De képes-e megfeledkezni még álmában is az ő őrangyaláról és arról a szolgálatról, a mit neki a grófné tett? Gyöngéd ajándékokkal enyhíti meg nem érdemlett szorult helyzetét. Az aranyos szegélyű autogrammok által a királyné, a kinek kegyében nyilván mérhetetlenül magasan áll, — kilátásba helyezte Monseigneurnek a Felség személye körüli Nagy Alamizsnátságot, ha rákerül a sor. Monseigneurnek még az a szerencse is kijutott, hogy Ő Felsége nevében ennek vagy annak a megszorultnak jótékony adományokat osztogathatott: egy pár ezer fontot előlegezett a magáéból, mert Ő Felsége pillanatnyira nagyon szegény, a jótékonyság pedig olyasvalami, a mi nem tűr halasztást. Madame pedig, az áldott, vidám, jó teremtes, magára vállalja, hogy a pénzt ő osztja szét. — Leszállhat immár ő nagysága az ő kis padlásszobájából a „Belle Image“-ba s a Természet és Szerencse mosolya kíséri útjain, — olyan jószágos volt iránta a királyné Ő Felsége.

Monseigneur szemében a pénz hatalma még a legmagasabban álló női szívek fölött se tartozott a hihetetlen dolgok közé. Gyakran műveltek csodákat az ajándékok. És milyen ajándék, oh Egek! Maga a Felleggyújtó Isten, ha csupa Lajosarany-záport is bocsátana alá, alig volna érdemes, hogy ily nő ölen pihenjen. Kölcsönök és jótékony adományok azonban járják, a mint látjuk, s ha a visszafizetés elmarad, ajándékokká válnak. Ő Eminentiája nappali álmaj közt, a melyek ezer változatban szeliden röpködik körül, a tolakodó Boehmer és nyakláncza időről-időre fölmerülnek. Vajjon rávágynak-e csakugyan Ő Felsége, avagy túlszegény-e hozzá? Őrangyalunk, a grófné, határozatlanul, rejtélyesen felel e kérdésre; végre bevallja, titok pecsétje alatt, saját véleményét, hogy a királyné mindenek felett szereti épen ezt a nyaklánczot, de, fukar férjére való tekintettel, nem meri megvenni. Ő, Lamotte grófné, utána fog nézni a dolognak, s ha Ő Eminentiájának szolgálatára lehet, megfelelő módon és időben előterjesztését meg fogja tenni.

Csak csinyján, Lamotte grófné, mert visszafojtott lélegzettel most érsz a döntő pillanathoz! Főméltóságok és Hatalmasságok, Parlament, Grande Chambre és Tournelle, ostoraival és kinzó-kerekeivel: egy szóval, a Sors csapása függ fejed fölött, ha félrelépsz. Előre, vas idegzettel, zajtalan cipőkkel, mint a kincsásó, némán, nem nézve se jobbra, se balra, — tátongó örvények, mélységes mocsarak, vinnyogó démonok nyujtják ki karmaikat, hogy darabokra szaggassanak!

KILENCZEDIK FEJEZET.

A versaillesi park.

Avagy az olvasó inkább hajlik a dolog másik, napos oldala felé, hogy Monseigneurnek Lamotte-Circe — színházába lépjen és ott lássa, hogy a legjobb drámaíró vezetése alatt a melodráma miként fejlődik, míg az elbűvölt gyémánt-gyümölcs fokozatosan érik, hogy az első rázásra lehulljon?

Ugyanennek az emlékezetes 1784-iki esztendőnek júl. 28-ik napja is elérkezett, s a legnagyobb elragadtatás hozza lázba Monseigneur szívét. Kimondhatatlan remény zajdítja föl lelke mélyét és kavarja föl mindazt, mi benne nyugvék: Armida-szigetek vad tengerei zúgják körül, de, természetesen, sötét iszonyat hullámai közt hányatva. A kastélyhoz, a parkhoz! Ezen az éjszakán a királyné fog veled találkozni, a királyné, saját személyében, — ennyire vitte őrangyalunk, a grófné. Mire is tudnak menni a ministeri akadékoskodások, egy Polignac cselszövényei a királyné kegye, sőt — Ég és Föld! — a királyné gyöngédsége ellenében? Az etiquette és cselszövény hálójából kiszabadulva, leszáll égi köréből, hozzád, a latmos-i pásztorhoz. Sajna, egy fehérszakállú, kövér, rövidlélegzetű pásztorhoz! Ki tud eligazodni a nők izlésén? Te pedig szedd össze gavallérságod összes tehetségeit, ötvenéves tapasztalataidat a nők körül; — ezen az éjszakán, vagy soha! — Ilyen kifejezhetetlen elmél-

kedésekben tölti Monseigneur az egész napot, eped a sötétség után, de egy füst alatt retteg is tőle.

Végre-valahára a sötétség is leszállt. A strassburgi hôtélben a hajdúk sorai álomra hajtják fejüket; maga a kapus nyitott szájjal horkolva élvezi a búfelejtő álmot, a midőn Monseigneur, „kék kabátban, szemére húzott kalappal“, fegyverhordozója, Planta de Grisons, kíséretében a versaillesi park felé tart. Planta tisztos távolban köteles magát tartani, hogy senki meg ne lássa; a szemre húzott kalap a sűrű bozótban várakozik, a míg őrangyalunk, a grófné, „fekete dominoban“ jelenti azt a pillanatot, a mely bizonyára már nagyon közelg.

Az éj, az évszakhoz mérten, a lehető legsötétebb; hold nem világít; a meleg, álomba ringató július, mozdulatlan felhőivel, kövér cseppekben termékenyíti meg a földet. Maguk a csillagok se látják Monseigneurt a Zenitről; csak az őt meg a világot borító felhőlepelt látják, szürkületi fénynyel szegélyezve, az északi távolban. A palotadómok árnyas ormairól feléd int-e az éjfél? Versailles minden tornya, köröskörül a falvak s maga a tompán morajló roppant Páris ércnyelven, álmosan ezt válaszolja: igen! Álom környékezi a világnak azt a felét. A déli sarktól az északiig álom ölen pihen földünk egész élete, hosszú sorokban, miként a hajdúk sorai s a hortyogó kapus! Különös egy látvány!

A kis Trianonban a virágok mind alusznak; a rózsák éji álomra zárják be kelyheiket; csak a Rózsák Rózsája van még ébren. Csodás Föld! Kétszeresen csodás versaillesi park, kis és nagy Trianonoddal s az alig-alig lihegő Monseigneurrel. Ti vízművek, Lenôtre alkotásai, kik ólomkamráitokban szunnyadtok, a míg a csapok zárva vannak, ne fecsegjetekek *rola*, ha ismét megnyílnak a csapok. Ti illatos, balzsamos bokrok,

kisértetiesen fölnyúló cedrusok, te szentelt vadrózsa, ti néma pavillonok, ne susogjatok! Légy csendesen, oh Hold, elhagyott barlangodban; ne pislogjon egy csillag se; ne tépje szét az éj leplét se Menny, se Pokol s ne kiáltson: „Állj meg, állj meg!” — A Fekete Domino? Hah! Igen! — Szilárdabb léptekkel, mintha várni lehetett, kel útra Monseigneur; a Fekete Domino halkán és sebtében csak ennyit súg: „A vadrózsabokorba!” És most, Bibornok, oh most! — Igen, ott lebeg a fehér égi lény, „*linon moucheté*¹ fehér ruhában“, a mely finomabb a holdvilágnál; alakjára Juno: ott, abban a bokorban! Térdre, Monseigneur; soha szebb alkalom nem kínálkozott: tönkretenni a vörös nadrágot. Oh, megcsókolná ő szívesen a cipőszalagot, vagy annak árnyékát is, ha volna ott ilyen: nem ejt ki szavakat, csak tört hangok, zavart susogások árulják el ékesszólóan gondolatát. De ah, vigyázz! Őrző angyalunk, a Fekete Domino, hirtelen, izgatottan súgja: „On vient. Jönnek“. A fehér Juno elejti legszebb rózsáját, ezekkel az örökké emlékezetes szavakkal: „Vous savez ce que cela veut dire. Ön tudja, mit jelent ez“; eltűnik a sűrűben, a Fekete Domino lázas sutogással siettet: „Gyorsan, gyorsan!“ mert léptek zaja hangzik mind közelebb-közelebb. (Kétségkívül Madame és Madame d’Artois, ezek az alkalmatlankodó nővérek!) Monseigneur fölszedi rózsáját, elrohan s majdnem elgázolja szegény Plantát, a kinek kacaja megnyugtatta őt, hogy nincs semmi baj.²

¹ Babos vászon.

² V. ö. Georgel, Lamotte, „Mémoires Justificatifs“-ját, a különböző tanuvallomásokat, főleg Gay d’Oliváét. Georgel a jelenet idejét, elég helytelenül, 1785-re teszi. Lamotte „Királyi kézjegyei“ (a mint ezek a „Mémoires Justificatifs“ appendixében

Oh Ixion de Rohan, a világ legboldogabb halandója, a halhatatlan emlékü első Ixion óta, a ki különben abban a bizonyos felhő-ölelkezésben furcsa Centaurokat hozott létre! Szó sincs róla: te Franciaország első ministere vagy, — nem a királyság rózsája-e ez, méltó arra, hogy rózsasolaj legyen belőle, s minden időkre terjeszsze illatát? Hogyan vállalkozol épen te, annyi millió közül, arra, hogy Franciaországot ilyen nehéz időkben kormányozzad, — de ez keveset változtat a dolgon. Kétségkívül a rózsád megvan (a minek, szerintem, jó volna egy szekrényt csináltatni): sőt Junod susogásában: „Vous savez . . .“ volt valami a remegésből, az összerendezésből és sok más, mélyebb jelentőségű dologból!

Olvasó, idáig a csodának egy alkatrésze se merült föl, a mely ne lett volna történeti alapon bizonyítva és ne volna szentigaz. A sötétben varázsló képzelet őrült alkotásaiban még magasabb, sőt legmagasabb gyönyörök képei¹ lebegnek a háttérben, bámulatot keltve, a mikről a ti Georgelteknek, Campantoknak és egyéb hivatalos személyeknek fogalmuk se lehet! Csak hadd lebegjenek a sötétbe varázsló képzelem őrült alkotásaiban e képek. Az igazság, a mi bennünket érdekel, az, hogy csakugyan így lebegnek ezek a mámorok. Az ebben rejlő igazságot csak három sze-

olvashatók), a napot illetőleg, tévesek. A dátumokat illetőleg véget nem érő zűrzavar uralkodik.

¹ L. Lamotte „Mémoires Justificatifs“, s az „Affaire du Collier“-ben közölt dalokat stb. Ezeknek a daloknak durvasága minden képzeletet meghalad; merőben alkalmatlanok a nyomtatásra, s mégis találtak hívőkre, a hívőknek egy egész seregére, az általános megbotránkozás közepette, s a mint minden történész igazolja, kiszámíthatatlan kárt okoztak a királyné hírnevének.

mély ismeri: a saját maga kegyelméből Comtesse de Lamotte, az Ördög és Égalité Fülöp, a ki pénzt és adatokat szolgáltatott Lamotte asszonynak emlékiratai megírásához, s mielőtt a nyaktiló alá került, Lajos Fülöpnek atyjává lett.

Elég az hozzá, hogy Ixion de Rohan, a kit a szerencse ilyen kézzelfogható bizonyossága csaknem örületbe hajtott, a legboldogabb ember széles e világon és az ő őrangyala, a grófné, a legkedvesebb asszony, — kivéve egyet. Az udvari hitvány cselszövények azonban még oly erősek, hogy augusztus 25-én, könnyes szemekkel, de magát megadva, egy aranyos szegélyű kézjegyben foglalt parancsszóra szépen haza somfordál Savernebe, míg további kegyekben részesülhet. Magával viszi immáron alaposan elhervadt rózsáját, megfelelően értékes szekrénybe zárva; sőt, ha neki úgy tetszik, *potpourri* gyanánt átadhatja az örökkévalóságnak. Érseki kéjlakában kedvencz sétahelyét „Promenade de la Rose“-nak kereszteli, itt emészthet és alattvalói hódolattal folytathatja alvájárását, míg ismét előszólítják.

Megemlítem azt is, mint a chronológiában összegyűjtő adatot, hogy augusztus 25-ike után, egy pár napra rá, Gay d'Oliva kisasszony (a kiből épen az utóbbi hónapban lett báróné) de Lamotte asszonyt nem találta otthon, se párisi palotájában, se charonnei csinos nyaralójában, s többé nem járt a színházba Villettetel s a többi vig ebédelő czimborával, hogy a századik előadást megért Mariage de Figaróban.¹ gyönyörködjék.

¹ Gay d'Oliva első emlékirata, p. 37.

TIZEDIK FEJEZET.

A színfalak mögött.

„A Királyné?“ Kedves olvasóm, te bizonyára nem vagy se Partridge iskolamester, se Monseigneur de Rohan, s a színpadot nem tekinted valóságnak! „De ki volt ez a d'Oliva kisasszony?“ Hadd mondok el inkább azt, hogy dramaturg-grófnénk dolgai mennyire szaporodtak.

Új szereplőket látok a színpadon; nem egy közülök csak azt lesi, hogy mit csinál a másik, arról meg minél kevesebb fogalma van, hogy neki magának mit kellene tenni. Például Lamotte és Villette urak, a Gázság országából, Nisushoz és Euryalushoz hasonlóan, nem tehetnének-e egy éjjeli sétát „Madame és Madame d'Artois léptei nyomán“ (minthogy minden lábnyom többé-kevésbbé egyforma), a nélkül, hogy valakit megsértenének? Egy királyné képmása képes elhinni, hogy csupa tréfából maga a királyné tekint reá a sűrűből;¹ egy földi Bibornok áhitattal csókolhatja meg a királynénak vagy a királyné képmásának a papucsát és senki se tudja ennek a nyitját, csak egy Fekete Domino. Mindezek folytatják előre kiszámított útjukat; mert belső gépezetük ösmeretes és az összekötő drótok ebbe kapcsolódnak. Csak két egyén él a hit teljes bizonyosságában: Monseigneur

¹ L. Lamotte és Gay d'Oliva emlékiratait.

hite a butaságra van alapítva; a rejtély nyitjánál működő nagy drámaköltőnknek tiszta hite pedig a legteljesebb belátáson nyugszik. Nagy alkotó drámaíró! Schillerhez hasonlóan, „a lehető összekapcsolva a szükségképen létezővel“, kihozza — a 80,000 fontot! Don Aranda méltán dicsekedett, hogy hármass pecsétű leveleivel és álarczos titkáiraival egyetlen egy napon képes volt a jezsuitákat leverni; de itt minden segítség vagy királyi kegy, minden más támogatás nélkül a Fekete Domino még nagyobb munkát végez. Hogy tör előre, lopódzva, szilárdan, Argusszemmel, mindig tiszta fejjel, vasidegzettel, zajtalanul! Méltó lett volna arra, hogy a jezsuitismus érdekében, a Pápa tiarája szolgálatában szőjje csel-szövényeit és mint az Arachnek Arachneja annak a csodás szövőszéknek a közepébe üljön, a mely Goatól Acapulcoig, a Mennnyországtól a Pokolig érve, az emberek gondolatait és lelkeit körülhálózta! — a mely szövőszéknek szálai, jótékony, harmatos reggeleken, még ma is láthatók.

D'Oliva kisasszony? Ő egy harminczhárom éves, magas, szőke és szép párisi Demoiselle,¹ a ki igazságtalan gyámjai és a gonosz világ részéről nem csekély szenvedéseknek volt kitéve.

„1784 június havában — mondja maga a kisasz-

¹ „Két nőnek mutattak be, a kik közül az egyik feltűnően szép alak volt, kék szemmel és gesztenyeszín-hajjal“ (Bette d'Étienville második emlékirata a „Suite de l'Affaire du Collier“-ban). Ez az, a kit Bette és ügyvédje Gay d'Olivának mutatott be. „A másik középtermetű; sötét szemek, gesztenyeszín-haj, fehér arczzsín; hangjának csengése kellemes; előadása kifogástalan, könnyed és élénk“. Ez a „másik“: Lamotte asszony. Az Oliva-nevet (Olisva, a Valois-k anagramja) Lamotte asszony adta a báróné-czimmal együtt (l. „Affaire du Collier“).

szony az ő törvényszéki önéletrajzában — egy kis szobám volt a Rue du Jourban (Quartier St.-Eustache). Nem messze voltam a Palais Royal kertjétől, s itt végeztem rendes sétámat. Mert a való igazság az, hogy én egy szerencsétlen párisi asszony voltam, mérsékelt eszközökkel, s az embernek oda kell eljárni, a hol piacza van. Gyakran töltöttem ott délutánonként három-négy órát női ösmerőseimmel, s egy négyszáz éves kis gyerekkel, a kit nagyon szerettem, s a kit szülei kész szívesen biztak reám. Ha más társaság nem is akadt, az ő kedvéért szívesen mentem oda.

„Egy délután, a rákövetkező július hónapban, a Palais Royal-ban voltam, egyesegyedül ezzel a gyerekkel. Egy magas, magában sétáló fiatal ember többször vonult el előttem. Olyasvalaki volt, a kit azelőtt sohase láttam. Rám néz, merőn rám szegzi tekintetét. Azt veszem észre, hogy a mint közeledik, lassítja lépteit, mintha jobban szemügyre akarna venni. Kéthárom lépésnyire tőlem egy üres szék volt. Erre leült.

„Eddig a pillanatig a fiatal ember arcza, sétálgatása, közeledése, folytonos kémlelődése nem tett reám mélyebb benyomást. De most, a mikor oly közel ült hozzám, nem kerülhettem el, hogy tudomást ne vegyek róla. Szemeit szakadatlanul rajtam legeltette. Kezdett elkomolyodni. Úgy látszott, mintha nyughatatlan kíváncsiság gyötörné, mintha egész alakomat, arczom minden vonását emlékébe akarná vésni. Nagyon türhetőnek talált (de ezt ne adjátok tovább) egész egyéniségemet, úgy arczomat illetőleg, mert, a mint Georgel abbé mondja, „belle courtesane“ voltam.

„Ideje megneveznem ezt a fiatal embert; sieur de Lamotte volt, vagy, a mint magát nevezte: „Comte de Lamotte“. Ki kételkedik benne? Magasztalja

„gyöngé bájaimat“, azt az óhaját fejezi ki, hogy szeretne nekem udvarolni. Egyedül álló asszonyszemély létemre nem tudtam mit felelni, s azt gondoltam, legjobb lesz visszavonulni. Hiú óvatosság! Egyszer csak azt látom, hogy szobámba toppan!”

„Kilenczedik látogatása alkalmával (mert mindig maga volt a megtestesült udvariasság) azt meséli, hogy egy nagybefolyású udvarhölgyet vezet hozzám, a kinek útján Ő Felségének tehetek titkos szolgálatot, a minek jutalma kiszámíthatatlan“. Azt esthomályban selyemszoknya suhog rejtélyesen; az önmaga által Comtesse de Lamottenak keresztelt hölgy lép be és így a túlságosan kíváncsi tudományos olvasó, büntetésül, a bájos színjáték visszáját kapja; semmi egyebet nem talál, mint faggyú-tégelyeket s a kialvó lámpabelek füstjét.

Gay d'Oliva kisasszony ismét a Palais Royalban ül vagy áll, úgy, a hogy rendszeren szokta tenni. Annak idején a *Terreur* ismét kikürtöli az ő nevét és a kürtszó fuvalma majd elfújja Gay d'Oliva kisasszonyt Franciaországból egész Bruxellesig.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A nyakláncz el van adva.

Süvöltő szeleivel, hulló piros levél-lepelbe öltözködve, az ősz arra inti az udvaronczoikat, hogy élvezék a Természet gyönyöreit. Minden üzlet szünetel. A míg minden imígy trespel, s maga Boehmer is elzárja nyaklánczát és reményeit erre az időnyre, Lamotte grófné bizvást lerándulhat, grófjával és Euryalus-Villette-tel, szülőföldjére, Bar-sur-Aube-ba és ott (a királyné jóvoltából) mutogathatja magát, mint jogaiba visszahelyezett királyi sarjat, hogy a bámulók az irigységtől még jobban elsápadjanak. Egy jól kikent-kifent hintó, csinosan ékítve a Valois-czímerrel, jól kiöltöztetett cselédséggel előkelően ellátott háztartás a legkedvezőbb fogadtatást biztosítja neki minden rendű, rangú ember részéről. Maga Penthievre herczeg (Égalité apósa) üdvözli a mi Lamotte asszonyunkat, azzal az udvariassággal, a mi a legmagasabb köröket és a régi iskolát jellemzi. A kiválóság adja meg a férfinak és a nőnek a jelentőségét, de az érvényesülés csak akkor áll be, ha divatba jönnek.

A nagy dramaturg ilyenképen egyelőre lebocsátotta a függönyt s csak egy-két, Savernebe intézett levéllel vagy látogatással (mert Saverne-től Bar-sur-Aube csak egy napi járóföld) tartja fenn az össze-köttetést, a mi fölvonásközi zene-számba vehető. Szünetre van szüksége, jótékony nyugalomra, hogy egy

kissé összeszedje magát, mert az utolsó felvonás, a nagy katasztrófa közelg. A két rögeszme, az egyik a bibornoké, a másik az ékszerészé, az egyik pozitív, a másik negatív, egyik a másikat megérezte; új reménytől izgatva, sebesen forognak egymás körül; mint két láng, ki-kiöltik hosszú nyelveiket, hogy egyesüljenek.

A maga részéről Boehmer résen áll, a mint hogy ezt cselekszi négy hosszú éven át. Igaz, hogy a grófné nem akar tudomást venni erről a balga ajándékról s az egész szerencsétlen nyakláncz-ügyről: ezt ő világos szavakkal, nem minden érdekesség nélkül, a minőt az ilyen tolakodó megérdemel, adta tudtára. Éleseszű következtetések nyomán és pusztá véletlen útján a ravasz ékszerész tőle csikarta ki, hogy Monseigneur de Rohan az ő embere. — Elég! elég! Madame-ot többé nem kell zaklatni. Nyugodj békében, ördögös nyakláncz; te pedig, Monseigneur, térj vissza mielőbb!

Hajh, nincs is a föld hátán ember, a ki serényebb volna a visszatérésben, mint Monseigneur, ha merne. De még eddig az aranyos szegélyű autogramm nem hivogatja, nem ad rá engedélyt; a mi kevés aranyos szegélyű autogramm kezéhez jut, az mind tagadó, legjobb esetben halasztó. Udvari cselszövények, mindig csak cselszövények! Ha csak nem nyakláncz, vagy egyéb szeszély, vagy szükség forog kérdésben, ki tudja, talán soha vissza se hinák (ilyen ingatag az asszonyi állat), hanem elfelednék s hagynák hervadozni, mint a hogy az ő rózsája elhervadt pot-pourrivá! Ebben a dologban a mi őrangyalunk, a grófné, is tartózkodóbb, mint a minőnek őt valaha láttuk. Mindazonáltal beható, ügyes keresztkérdésekkel valamit kisütött; részben tájékozva van a dolgok állásáról. Ő Felsége a királyné bírni akarja a nyaklánczot s ilyen esetben melyik nő

nem vitte keresztül azt, a mit akart? A királyné Ő Felseége megadhatja a vételárt — részletekben is; de hogy leszünk a zsugori férjjel? Szóval, ő maga nem akar beleelegyedni az üzletbe. Most tehát megengedhető-e földi halandónak vagy nem, hogy helyette titokban eljárjon? Ez itt a kérdés. Ha van ilyen halandó, úgy az csak Monseigneur lehet. Grófné czélozni mert Monseigneurre (a kedves grófné!) illetékes helyen; de Monseigneur titoktartása pénzdolgokban kétségbe vonatott. Titoktartás? Én, a ki a Promenade de la Rose-on járok! — Ne robbanj szét, oh, Eminentia! A bizalom megjő; órád ütni fog.

Eközben Lamotteék bucsúzás fejében látogatójegyeiket a bar-sur-aubei összes előkelőségeknél hátrahagyták; dramaturgunk ismét a párisi színpad mögött foglalja el helyét. Miként van az, oh Monseigneur, hogy a grófné még mindig oly tartózkodó veled szemben, ebben a nyakláncz-dologban, hogy epedni hagyja a szerelem-gyötörte latmos-i pásztort Saverneben, mint a szomorú fűz eped pusztá télen, a Promenade de la Rose-on s csak révedező közhelylyel válaszol, hogy órája ütni fog? — Ég és Pokol! végre is, január utolsó napjaiban, elérkezett. Olvasd csak az új, arany-szegélyű autogrammot: „Párisban egy csekély, de kényes üzletet a grófné fog megmagyarázni“. Minőt? Azt már tudom! Párisba! Elő a lovakkal, fulajtárokkal, szolgálkkal! — És így robog az új életre ébredt Eminentia, bundákba burkoltan, csikorgó hidegben („un beau froid de Janvier“, mint Georgel abbé mondja) csonttá fagyott utakon, — álmok ölén ringatózva.

Oh Lamotte asszony, az elbűvölt gyémánt-gyümölcs tehát érett? A kifürkészhetetlen sorssal szövetkezve, azt a bizonyos kis rázást megtetted tehát? Én? Ő nagysága

méltán vághatja vissza: ki látott engem ebben a dologban? — Az olvasó még három jelenetnek lesz tanuja, a melyek mind a mi nagy drámairónktól származnak; azután jön a negyedik és utolsó — egy más szerzőtől.

Nekünk, a kik tudjuk, hogy az emberi dolgokban az igazi mozgató erő a föld alatt rejtőzve dolgozik, nem megy csodaszámba, hogy 1785-nek ez a január hava, a melyben a közönséges történetíró szeme olyan ritkán látja a mi grófnénkat, ennek daczára épen az a hónap volt, a melyben ő a legszorgosabb műveletekbe bocsátkozott; kivált a hónap második felében.

Bölcsen kerülve az üzleti dolgokat (a miket világi életében megérteni sohase tudott) a mi grófnénk személyesen nem ártja magát ennek a kereskedelmi ügyletnek a megkötésébe: merőben Ő Felségére és aranyos autogrammjaira bizza. Az élelmesen szívós Boehmer azonban sűrűn tart titkos tanácskozásokat Monseigneurrel; a párisi palais de Strassbourg mindenki előtt zárva van, csak az ékszerész jár ki s be, fontoskodó, hivatalos arczkifejezéssel. A nagy nehézség — megmondjuk? — Ő Felsége szeszélyes akaratosságában, az üzleti dolgokban való járatlanságában rejlik. Nem akar olyan aranyos szegélyű autogrammot írni, a melyben Ő Eminentíája egyenes meghatalmazást kap az üzlet megkötésére, sőt inkább ingerkedő, bosszantó módon azt írja, hogy a dolog nem sürgős, el is maradhat! Így kénytelen a szegény grófné jönni-menni Páris és Versailles között, mint szövőszéken a vetéllő; lovait, idegeit egyaránt elnyüvi; néha a legnagyobb sietésben órák számára lebzsel a palota környékén és fontolgatja, mit lehetne tenni (a mikor csupán Villette szegődik társul), — a mig a királyné szeszélye elmulik.

Végre-valahára, egy csomó jövés-menés és érte-

kezlet után, január 29-én középútat fedeznek fel. Az óvatos Boehmernek a legfinomabb papírra föl kell jegyezni föltételeit, a mik igazán nem is túlzottak: 1.600,000 livre (kb. annyi korona), öt egyenlő részletben fizetendő; az első részlet hat hónap alatt esedékes; a többi három hóról három órára; ez a megállapodás a mit egyfelől az udvari ékszerészek, Boehmer és Bas-sange, másfelől pedig Prince Louis de Rohan bibornok sajátkezű aláírásaikkal erősítenek meg. S megint a mi szegény grófnénkra nehezedik az a feladat, hogy ezt a legfinomabb papírra vetett okiratot Versaillesba vigye, a honnan leirhatatlan zaklatások után (a melyekből csupán a Semmirekellőség netovábbja, a hűséges Villette, vette ki részét) tér vissza ezzel a becses széljegyzettel: „Bon — Marie-Antoinette de France.“ Ő Felséges sajátkezű írása! Boldog bibornok! Ezt az okmányt legrejtettebb fiókjaid titkos zugába kell elzárnod. Boehmernek pedig, a ki néma, miként a sir, nem szabad elmondani senkinek, hogy a nyaklánczot eladta s ha már nagyon sarokba szoritják, akkor vallja azt, hogy a török szultán kedvencz szultánájának adatott el.

Így most már a gőzölgő Lamotte-lovakat végre valahára meg lehet dörzsölni s éjjél után zabot is lehet nekik adni; Lamotte grófné pedig átadhatja magát a soká nélkülözött szunnyadásnak, a mit azonban álmok zavarnak meg. Másnap az ügylet befejezést nyer; a rá következő napon Monseigneur elősmervénye ellenében a nyakláncz átadása megtörténik.

Legyen szives az olvasó a következő két életképre, valószínű phantasmagoriára (vagy minek is nevezzük) egy pillantást vetni; a drámaírónk által nyélbe ütött három valóhű költői jelenet közül kettő rövid, de mély jelentőséggel bír.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A nyakláncz eltűnik.

Február elseje: az átadás nagy napja. Sieur Boehmer a palais de Strassburg udvarán ögyeleg; tekintete rejtélyesen hivatalos, arcza, bár lesoványodott, de lelkesedéstől sugárzik. A Szajna nem nyelte el; most vézna, de ismét meg fog hizni, s új vállalatokba fog bocsátkozni.

Ha nem volnánk hozzászokva, különösnek találók: a Boehmer névre — vonuljon akár ki, akár be — a hajduk alabárdjai vízszintes sorokba verődnek; a történész szeme viszont úgy látja őt, mint a ki, mélyen meghajolva, édeskésen mosolyog a vörösbársonyos fogadóteremben. Méltóztatik-e Monseigneurnek megtisztelni a nyaklánczok non plus ultráját azzal, hogy megtekinti? Olyan műdarab ez, a melynek párja nincs a föld kerekiségén, s a mit (hiszen csak a szükség kényszeríti rá az udvari ékszerészeket!) képtelenül olcsó áron vesztegetnek. Ők, az udvari ékszerészek, nehezen lábolnak ki ebből az üzletből; de legalább műdarabjuk méltó Viselőhöz jut, s méltánylásra talál az utókornál. Monseigneur csak az átvételi elősmervényt kegyeskedik nagybecsű aláírásával ellátni; minden egyéb a Magas Porta Szultánája Ő Fenségére tartozik. Ekkor az udvari ékszerész bátorodik örömpeső, bár lesoványodott arczával csendes mosolyra derülni, a mire Monseigneurnek szórakozott mosoly-

gásra fanyalodott arcza a beleegyezés bólintásával felel. A három realisticusan költői jelenet közül ez az első, a mit drámairónk teljes sikerrel oldott meg.

Később, sokkal később az mondatott, hogy úgy Monseigneurnek, valamint Boehmernek tudnia kellett, hogy a Szultána Ő Fensége nek széljegyezte: „Bon — Marie-Antoinette de France“ merőben költött és hamis, mert a „de France“-nak odabiggyesztése méltán gyanút kelthetett. Könnyű beszélni, könnyű bírálgatni utólag! De hogyan is tudna másként két elbűvölt ember egymásra találni, mind a kettő egy-egy rögeszmével, egy pozitívval és egy negatívval, mohón egyesülve, hogy elragadtatásukban semlegetsítsék egymást? Elég az hozzá, Monseigneur a férfi bátorság és női ügyesség által megszerzette non plus ultra nyakláncz birtokában van, s rejtélyes gyorsasággal viszi Versaillesba, diadalmasan, mint Jason az arany gyapjút.

A drámairó Grófné által rendezett második nagy jelenet versaillesi lakásán megy végbe, a rá következő éjjelen. Tágas szoba, hálófülkével, s annak üvegajtaja van. Monseigneur belép, — kísérője rejtélyes szekrényt visz, óvatosan leteszi és azután tiszteletteljesen eltávozik. A nyakláncz ez, teljes dicsőségében! Őrangyalunk, a grófné, Monseigneur és mi mind kedvünkre bámulhatjuk a királyi talismánt; örülhetünk, hogy a fáradságos hódítás be van fejezve.

De csitt! Halk, de határozott kopogás olyan részéről, a ki fölény nyel kopogtat! Monseigneurrel a hálófülkébe vonulunk vissza; onnan, az üvegajtón keresztül, mindent észlelhetünk, a mi történik. Ki jön? Az ajtó kinyílik: „De par la Reine!“ („A királyné parancsára!“) Jól megnézd, Monseigneur: komoly,

tiszteletteljes, de mégis hivatalos arczkifejezéssel lép be az érdemdús Monsieur Lesclaux, a királyné komornyikja, ugyanaz, a ki a mi grófnénkat ama bizonyos holdvilágos éjjelen kísért a versaillesi hátsó szobák-ból. Nem mondtuk-e, hogy még egyszer látni fogod őt? Nekem úgy tetszik, daczára az udvari egyenruhának, hogy vonásai nagyon hasonlítanak a gazficzkó Villette vonásaihoz! Gazficzkó, vagy komornyik (mert a vaknak minden szín egyforma), már az, a ki, komoly, tiszteletteljes, de egyszersmind hivatalos arczkifejezéssel átveszi a szekrényt, a benne rejlő mérhetetlen becsű kincscsel együtt; magatartása kifogástalan, az átvétel ünnepélyes; mélyen meghajtja magát és visszavonul.

Így tűnik el halkan, nesztelen, mint egy álom, a mi kézzelfogható nyaklánczunk, az álmok hiú kapuján keresztül!

TIZENHARMADIK FEJEZET.

Harmadik jelenet: Lamotte asszonynál.

Ugyanabban az időben (a mint utólag vendéglősök igazolják) érkezik meg Lyonból maga gróf Cagliostro! Többé nem titkos jegyű jövendölgetések által, hanem élő szóval, gyakran a láthatatlan világgal szőtt egyenes közlekedés útján, „kancsóval és négy gertyával,” fakó, prófétai buldogarczával, a melyről meg vagyon írva, hogy „a tizennyolczadik század legtökéletesebb kuruzsló-arcza”, bizonyítja, hogy minden jól megy, minden „Monseigneur dicsőségére, Franciaország, az emberiség és az egyiptomi szabadkőműveség javára válik”. „A tokaji foly, mint a víz”; bájos grófnénk, az ő pikáns arczocskájával, elevenebb, mint valaha; szikrázó ötleteivel, ügyes hizelgéseivel fölvillanyozza ezeket az isteni vacsorákat. Oh, éjszakák, oh, vacsorák, igenis jók arra, hogy soká tartsanak! Épen most következik a harmadik jelenet, a mely arra alkalmas, hogy ragyogásával Monseigneur lelkétől a gondnak és aggodalomnak utolsó árnyát is elűzze.

Mért nem fogad engem a királyné még most se nyilvánosan az udvarnál? Türelem, Monseigneur! Nem ösmered eléggé azokat a rettenetes cselszövényeket, nem azt, hogy milyen csendesesen, milyen visszafojtott királyi dühvel dolgozik ő, mint egy királyi oroszlán, hogy kiszabaduljon a vadász hálójából. Egyébiránt a te műved nincs-e befejezve? A nyakláncznak mód nélkül örül; gyakran fölrakja titokban junoi nyakára,

a melyen oly remekül áll, a mint grófnénk ezt bizonyítani képes. Jer holnap az Oeil de Boeuf-be; lásd fényes nappal ennen szemeiddel, a mint már egyszer sűrű setét éjjel színről-szinre láttad, hogy királyi szive nem haboz.

Álljunk hát föl szépen sorba abban az Oeil de Boeufben, a versaillesi palota folyósóján, mert ez meg van engedve minden tisztességesen öltözött embernek: ott fog elhaladni misére, királyi pompában, a Legbájosabb. Mindenki téli kabátban, bundában; az idő tiszta, derült, az orrok kékre dermedtek. Itt is, ott is vidám terefere hangzik szánkázásokról, udvari összejövetelekről, a hideg időjárásról, arról, hogy Calonne tartja-e magát soká, Ő Felsége tegnapi kinézéséről: ugyanaz a beszélgetés, a melyet Nagy Lajos hozott divatba és szentesített, s a mely több-kevesebb élénkséggel foly közös légkörünkben.

Ah, ezen a hosszú, magas folyóson milyen alakok vonultak föl és tűntek el! Louvois, a nagy királylyal, a mint a szökevényre tüzes pillantásokat vet; jobb kezében csiptető vas, a mit az ájtatos Maintenon alig bír visszatartani: Louvois, hol vagy? Ti, Franciaország marsalljai! Ti, az elmúlt nemzedékeknek megnevezhetetlen asszony-személyei! Itt zúgott végig az udvaroncok moraja, „egészen úgy, mint a mennydörgés”,¹ abban a sötét órában, a melyben XV. Lajos hálósobájának ablakából kialudt a jelző világosság, s undok, ragályos teste „egypár szegény asszony kezében” elfeledten, elhagyottan feküdt összerücskölt halottas-ágyán, s az udvaroncok a mélyre bukottól elfordultak, elsiettek, hogy üdvözljék az újonnan kelő napot! Ezek is elmultak s „a mennydörgéshez

¹ Campan.

merőben hasonló zsivaj“ is elnémult. Alakok? Emberek? Tova suhanó, egymást kergető Árnyak ezek: nem palota ez, hanem karaván-serail. Monseigneur, az éjjeli tivornyán felöntött túl-sok tokajival, szünj meg aggodalmaskodni: ezen az áldott februári napon te itt vagy! Vajjon feléd fordítja-e a Páratlan az ő magasztos fejét, s vet-e futó tekintetet reád az Oeil de Boeufben, a mint elhalad? Ha Isten akarja, vet. Legalább a mi kegyes grófnénknak megigérte, de hajh, a női szeszély kiszámíthatatlan!

Hallga! Az ajtók nyílnak! Ő megjelen, miként a Hold, ezüst pompájában! La Reine vient! (Jön a királyné!) Minő alak! Látszó segélyével kiveszem, hogy ő az. Oh, te Legszebb, oh te Páratlan! Némuljon el a léha fecsegések zümmögése teljesen s csak egy szakadatlan, a levegőt megreszketető kiáltás: „Vive la Reine“ sugározza körül pályáját, folytonosan megmegújuló tűzijáték ragyogásához hasonlóan. Ti halhatatlanok! Ő int, fejét erre fordítja! „Úgy-e, ide néz?“ hangzik Lamotte grófné ajkairól. Versailles, az Oeil de Boeuf, minden ember, minden tárgy fényárban úszott; Monseigneur s az a magasztos, bicczentő Fej a Világegyetemben egyedül álltak, egymással szemben.

Oh, Eminentia, micsoda boldogító látvány! Élvezz, miként az Istenek! Tele tüdővel szívjd magadba újra és újra a boldogságot; ez az utolsó, a mit a sors neked szánt. Túlkorán, alig hat hónap elteltével, a boldogító látomány, miként Mirzáé, fokozatosan szétfoszlik, s helyén ökrök és juhok legelnek, s te, sorsujtotta Nabugodonozor, velük együtt legelsz.

„Úgy-e, ide néz?“ mondá Lamotte grófné. De hogy ez szokása, hogy nem mult egy nap se, a melyen ezt meg ne tette volna, erről Lamotte grófné hallgatott.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A nyaklánczot nem bírják kifizetni.

Azt lehet mondani, hogy Lamotte grófné különleges drámaszöví tevékenysége itt véget ért. Élte többi része inkább színészkedő és bíráló, a mint, valójában, megelőző szerepe se volt egyéb Hypocrisisnél, többé-kevésbbé ügyes szereposztásnál. Óh, te „kettősarczú asszonyosság“ (a mint az öreg Bunyan mondá), micsoda tehetségeid voltak! Nincs az a Proteus, a ki több alakot öltött, nincs az a Chameleon, a ki sürűbben változtatta színeit. Egy alakban jelentél meg Monseigneur előtt; egy másikban Cagliostronak és gazfalvi Villettenek; egy harmadikban a Világ előtt és nyomtatott emlékiratokban; negyedikben Égalité Fülöp előtt: mindenkinek minden voltál!

Mindazonáltal, azt mondjuk, csak hadd vegye magának a fáradságot és játszsza, megfelelő színészi ámitással, a saját szerepeit, s kritikai glossáival, Monseigneur és mások szemében, helyezze kellő világitásba eddigi drámairói működését; ebben áll most már egész feladata s nem új drámai tervelgetésben. Most már a drámai jelenetek egyre-másra maguktól következnek; főleg a negyedik és befejező jelenet, a melyet, a mint már jeleztük, egy más szerző: maga a Végzet irt meg.

Mert a mi közönséges bábszínházunktól annyira

elütő Lamotte-szinházban a játék akkor is foly, ha a gépész eltávozik. Elég különös: azok a ködképek, a miket bűvös lámpájával az éj homályába vetített, a szilárdnak látszó világban, a melyet némelyek „anyagi” világnak neveznek, mintha ezzel a névvel az realisabbá válnék, megrögződnek s a legszilárdabb tömegeket ide-oda dobálják. Igen, olvasó, így megy ez itt alant. A mit Agyrémnek nevezel, vagyis inkább illusorius Semminek, nem szövedéke ez az Agynak, annak a Szellemnek, a mi az Agyban honol, s a mi ebben a Világban (a mit, úgy gondolom, inkább spiritualisnak nevezhetünk) mozgat, ide s tova lódit, a mire csak rábukkan a Földön és az Égben? — Így a nyakláncz, bár látjuk eltűnni az Álmok csúcsíves kapuján át, s nézetem szerint soha többé meg nem kerül, tevékenységét mégis folytatja. Mert az embernek egy ténye se vész el, egy dolog se pusztul el (mennyivel inkább nem az ember maga!), ha a tény és a dolog eltűnnek is a szemhatárról: sok-sok időn át láthatólag működnek, ha ténynyé váltak s majd eltűntek. Láttam olyan tényt, a mely több mint háromezer éven át munkált, láthatatlanul, föl nem ismerten. Mérhetetlen, időtlen időkig megvan a hatékony ereje minden ténynek. Ilyen túllontúli bűverő rejlik a mi szegény, öreg, való világunkban, a melyet némelyek olyan kimerültnek, olyan prózainak tartanak. Barátom, te jó-magad vagy, a ki elaszott prózává s mint a hamu, oly elhamvadottá válsz: védd ezt eszedbe (tanácslom neked) s keresd szenvedélyesen, keresd a kétségbeesés határáig hajtott szenvedélylyel az orvosszert.

Eközben mit gondol az érző szív, ha megtudja, hogy Monseigneur de Rohan, a mint megjövendőltük, ismét tapasztalja az Udvar szeszélyét, azt, hogy Ő

Felsége a Királyné — daczára a nappali és éjjeli boldogító látományoknak — nemét eláruló, könnyűvérű háládatlanságával tova siklik s távol attól, hogy gyűlölt és az őt gyűlölő vetélytársát, Breteuil minisztert eltávolítaná, alig-alig juttat egy pár aranyos szegélyű autogrammot, s azoknak is tartalma a lehető legszeszélyesebb, gyanut keltő és a lelket zavarba ejtő? Micsoda rettentőn képtelen kitörések, a miket vizespalaczkkal és négy gyertyával Cagliostro is alig képes zabolázni: micsoda mélyen átérzett alázatos kérelmezések, fejtegetések, magyarázatok, forró ékes-szólással és ravasz diplomáczkiával előadva s őrangyalunk, a grófné által, kézbesítve — mind hiába! — oh, Bibornok, micsoda rettenetes vasbuzogánynyal vagdosod a képzelet alkotásait, akár egy Guy of Warwick, a mik ismét összefolynak, újra alakulnak és te csupán a levegőt paskolod!

Egy vigasztalásod azonban megvan és ez az, hogy a királyné Ő Felsége compromittálta magát. A trianoni rózsa, azzal, a mi vele jár, nem fekszik-e itt? Hát a „Bon — Marie-Antoinette de France“ és július harminczadika, az első fizetési részlet esedékes napja? Meg kell a királynénak hajolnia, jó Eminentia! Rendelj lovakat és csatlósokat Savernebe; ott, megszakitva minden írásbeli vagy szóbeli közlekedést, ott kell őt megadásra kényszeríteni. A csodaszép május hónapban vagyunk: Ő Eminentiaja ismét a Promenade de la Rose-on vándorol; de immár bosszútól villogó, kiégett szemekkel, s időről-időre rémségesen toporzékolva.

De ki az, a ki egy drága, remekül fölszerszámozott lovon parádéz a newmarketi versenyeken, fogad, bár egy kukkot se tud angolul, csupán bizonyos

Chevalier O'Niel és egy bar-sur-aubei kapuczinus, Macdermot, fordítja angolra az ő francziáját? Egy pár nap előtt láttam a Fleet-street-en, gondolatokba mélyedve, a Temple-Bar-on; majd hosszú beszélgetésbe ereszkedve Jeffreys és Grey ékszerésszel,¹ gyémántokat kínált nekik megvételre: olyan sors, a mivel büszkélkedni lehet. Szép, magas ember, exkatona-szakállal; arczán erőltetett vidámság és gonosz-ság tükröződött vissza. Önök azt hiszik, hogy ez a maga kegyelméből gróf: Comte de Lamotte, s csakugyan a jeles férfiú önmaga ezt állítja! A gyémántokat az ő grófnéja kapta ajándékba — a jóságos királynétól.

Hát Villette elkészült-e eladásaival Amsterdamban? Időről-időre látni fogjuk őt: nem Newmarketben fogad, hanem a genfi csapszékekben boroz és pálinkáz. Ebül gyült vagyonnak ebül kell elveszni; a gazságnak nincs takarékpénztára. Lamotte grófné! micsoda szemétnép javára dolgoztál és dolgozol folyvást!

Azt mondjuk: még folyvást dolgozik. A mint a végzetes július harminczadika közelg, mi egyébre lehet kilátás, mint általános földrengésre, iszap-kitörésre, a mi a Természet arczulatát bemocskolja. Ha neked volnék, Dame de Lamotte, fölszedném a sátorfámat és elillannék. „Elillanni?” kiáltja ő, megbotránkozó csodálkozással. „Hát a megrágalmazott Ártatlanságnak menekülnie kell?” Mert meglepő, hogy némely lelkekben, a melyek nem egyebek, mint „megaranyozott czafrangoknak zürzavaros összevisszaságai”, volta-

¹ Grey a New-Bond-Street-en lakott 13. szám alatt; Jeffreys a Piccadillyn (Rohan emlékiratai. L. még Lamotte gróf elbeszélését a Mémoires Justificatifs-ban.). „Jeffreys többet vásárolt 10,000 font sterlinget érőnél”, így szól Rohan.

képen nincs előre kieszelt Hazugság, hanem (bizonyos felszines, színészi fölbudulás közben) a pletyka, szószátyárkodás csak úgy dől belőlük.

Volt-e hát Lamotte asszonyban a jellemnek bizonyos nagysága, vagy legalább a szertelen vakmerőségnek a fattyú-hősiesség fokáig fejlett ereje? Drámaszövő és színjatszó tehetsége nagy, kétségtelenül nagy; de a többire nézve határozott „nem“-mel kell válaszolnunk. A kettősarczú asszonyságban „a heves életkedv szikrája“ megvan ugyan, de ő maga minden inkább, csak nem derék, tisztességes asszony; egyetlenegy esetben se adta tanújelét derékségének; viszont igen sok esetben ideges rángatódzása lépett előtérbe. Nagy tehetsége inkább negatív: a légy „szemtelenisége“, „a vitorlavászon, a melyről annyi víz lecsurog“. A mint beszélük, piczi verebeket be lehet oktatni ágyú elsütésére, de azért furcsa tűzértisztek lennének belőlük egy waterlooi ütközetben. Nem kitünő úszó-e a dugó, a mely úgy lesiklik a Niagarán, hogy semmi baja nem történik, s dörgésvillámlás közepette is legfeljebb egy pillanatra merül alá? Értelem, képzelőerő, a megfigyelés hatalma, s egyéb szellemi képesség nélkül is tud valaki bátor lenni, csak legyen meg a hajtóerő, például az éhség! A legegyszerűbb módszerrel, a rá nem gondolással, a tudatlansággal, mennyi mindenre lehet vállalkozni! E mellett nincs-e Cagliostro, az ördögös, vakmerő kuruzsló? Nincs bűnbak, a melynek szélesebb háta lett volna. S nincs-e pénze a bibornoknak? A királyné Ő Felségét még in effigie se szabad bántani, a Soubise-ok, de Marsan-ok és a többi magasállású rokon arra valók, hogy elsimítsák a dolgot: a megrágalmazott Ártatlanság majd csak talál a legáltalánosabb föld-

rengés alkalmával is valami kis rést, a min átbujhat, a mint ez már gyakran megesett.

De hogy állunk ő Eminentíájával, a ki alvajáróként sétál a Promenade de la Rose-on s időnként veszettül toporzékol? Sajnos, rosszul, nagyon rosszul. A kiéhez-tetési rendszer nem vezet eredményre, bármily különösnek is látszik, csak annyiban, hogy egy hónapi várakozás után megérkezik a mi őrangyalunk, a grófné, egy aranyos szegélyű autogrammal, „csupa selyem-szálakkal és pecsétektől duzzadtan“, — de ezt átko-zódva olvassuk.

Vissza kell térnünk ismét Párisba s ott új kérvé-nyeket kell faragni, a miket a mi fáradhatatlan gróf-nénk elvállal, de a mikre, sajnos, nem birt választ kapni. Azonban július harminczadika nincs-e küszöbön? — Ennek a hónapnak 19-én érkezik a legrövidebb, a legszeleburdibb autogramm 1500 font sterling kész-pénzzel terhelve, az első részlet kamatainak fedeze-téül, mert a 30,000 fontnyi tőketörlesztésre szükséges összeg e pillanatban nincs kéznél! Az éhes Boehmer nagy szemeket mereszt: elfogadja a pénzt, de csak mint részletfizetést: rideg ember, a ki, ha másként nem megy, a törvényszéket fogja igénybe venni. Mi hát a teendő?

Egy nagy bérlő, Monsieur Saint James, Cagliostro tanítványa, elázva a tokaji bortól, Ő Felsége kedvé-ért szívesen előlegezi a kívánt összeget, de, a tokaji daczára, azt tartja, hogy mégis csak jó volna előbb Ő Felségével beszélni! — Megjegyzem különben, hogy most már nem rögeszméje űzi-hajtja a felizgult, éhes Boehmert, hanem egy még iszonyatosabb rémkép: a fizetés elmaradása. Egy napon beszédbe ereszkedik a királyné egyik komornájával (magával Campan asz-

szonynyal) s „ott állanak a zivatarban, a nélkül, hogy ügyet vetnének rá“, — annyira le vannak sujtva. Micsoda időjelek ő Eminentíája számára!

Július harminczadika elérkezett és pénz nincs; július harminczadika elmúlt és pénz sehol. Oh, Eminentia, micsoda keserves bucsú ez 1785. július havától! Egy évvel előbb július hava mennyei hangokat és trianoni rózsákat hozott. Ezek az augusztusi napok nem rosszabbak-e a kánikulai napoknál, a melyeket minden naptárból ki kellene küszöbölni?

Boehmert és Bassanget még hébe-hóba láthatod, de csak azért, hogy „káromkodva hagyd őket a faképnél“. Sőt, micsoda új nyomorúság keletkezik? Őrangyalunk, a komédiás grófné, révedező szemekkel lép be; éppen Versaillesből érkezik; a Királyné ő Felsége, a szeszély könnyelműségével, a minek jellemzésére nem is merünk vállalkozni, kereken kijelenti, hogy ő sohase kapott semmiféle nyaklánczot, Ő Eminentíájával soha semmiféle ügyletet nem kötött! — A vulcanicus évkönyvekben nem fordult elő olyan iszap-kitörés, a minő erre a kijelentésre következett. A strassburgi palotát kémek környékezik; Lamotteék (mert a gróf is itt van) pakolnak és Bar-sur-Aube-ba igyekeznek. Sieur Boehmer talán megörült? avagy Breteuil miniszterrel folytat titkos beszélgetést?

És így, örjítő és örületes módon, a természet zűrzavaros hangai mellett, nyílik meg a negyedik és utolsó jelenet, melyet a Végzet hozott színre.

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

Negyedik jelenet. A végzet.

Nagy-Boldog-Asszony napja: augusztus tizenötödike. Öltsd magadra főpapi diszruhádat oh, Nagy-Alamizsnás; üzd el szemeid elől ezeket az utálatos világi dolgokat. Akármi történik is, rángasd arczod vonásait bizonyos fenségesen szórakozott derű kifejezésére; hiszen olyasvalamit végezel, a mit istenitiszteletnek neveznek s ebben te vagy a főszereplő.

A Nagy-Alamizsnás megcselekedte. A versaillesi Oeil de Boeuf-folyósón van a férfi és női előkelőség, egész Franciaország nemessége változatos és dicsőséges szivárvány-színekben pompázó diszben csak a jeladásra vár, hogy megkezdődjék az istenitisztelet: az ő nyugodt, derült magatartásán semmi különöset észrevenni nem lehet.¹ Szent Isten! a királyi termekből érte küldtek!

A régi, fenségesen szórakozott, kifürkészhetetlenül derült tekintetével tér vissza: tehát ismét tényleg visszajutott a királyi kegybe? Tizenöt hosszú év lelki küzdelmei új életre keltek? Breteuil báró úr, méltósága érzetében, pályája tetőpontján büszkén lép elő. Ragyogó arczczal int a szolgálattevő tisztnek s Mon-

¹ Íme Bette d'Etienville leírása: „Csinos ember, ötvenes; szálas, szürkébe játszó haj, kopaszodó homlok; nemes és fesztelen magatartás, bár egy bizonyos fokig el van hívva: semmi kétség, Monsieur de Rohan volt“. (Első emlékirat.)

seigneurre tekintve így szól: A Király parancsából, Monseigneur, ön le van tartóztatva. Tiszt úr, Ön felelős! — Szuroksötét forgószélből kerekedett viharfelhők fogják körül Monseigneur s a fekete éjszakába sodorják. Versailles folyosójának közönsége úgy szétrebben, mintha Guy Fawkes lőporaknái robbantak volna föl alatta. „Ő Felsége a királyné sír“, susogják itt is, ott is. Az istenitisztelet vagy elmarad, vagy olyan kerekedik, a minőhöz fogható soha nem volt, a mióta Nagy-Boldog-Asszony ünnepe divatba jött.

Ez az eset visszhangot kelt Európa egyik végétől a másikig! — De miért lovagol az a hajdu, mintha ezer ördög üzné? Monseigneur hajduja. Monseigneur németül három szót sugott fülébe versaillesi palotája kapujában s egy papirlapot adott át, a mire kölcsönként írónnal írt egy pár szót. Párisba! a bibornok palotájába! A ló kidől, mielőtt az istállóba ér, a hajdu elájul, mire a szobába jut, de én ott voltam (mondja Georgel abbé). Az összes aranyszegélyű autogrammok tartalmazó vörös tárcza sok minden egyébbel együtt a lángok martaléka lesz, mielőtt Breteuil megérkezik és mindent lepecsétel! — Innen van, hogy az egyik végétől a másikig visszhangzó Európa töri a fejét, találgatásokba merül s még ebben az órában is érdekes félhomályban látja az egész dolgot.

Cagliostro gróf és seraphi grófnéja követik Monseigneur az államfogházba. Egy pár napra rá Dame de Lamotte Bar-sur-Aubeból, Demoiselle d'Oliva Bruxellesből, Villette-de-Rétaux a genfi kocsmából szintén hurokra kerülnek. A Bastille vastorka elnyeli mindnyájukat.

TIZENHATODIK FEJEZET.

Missa est.

Így, egyfelől a gyémánt-nyakláncz eltűnván az álmok kapuján át, s Nisus-Lamotte és Euryalus-Villette karmai közt elvesztvén eszményi egyéniségét és létezését, másfelől pedig mindenki, a ki a nyakláncz-czal trafikált, most már hüvösre kerülván, hogy az igazságszolgáltatással jöjjön közelebbi ismeretségbe, a mi feladatunk immár végéhez közelg.

Ez a rendkívüli „Procès du Collier“ több mint kilencz hónapon át örökké emlékezetes módon folyt le, száznyolczvanhét parlamenti tag s a földteke mindkét felén lakó kíváncsiak, hirlapírók, adomázók, satíráírók álmélkodására minden tekintetben „hírhedt per“-nek bizonyult, s mint ilyen a kiadók zsákmánya lett. Hogy a hazugságoknak ez a gazdag tárháza, megszámlálhatatlan szembesítések, keresztkérdések által, bonnyodalmakon, szemet-lelket kifárasztó tévelygéseken, kanyargásokon keresztül miként vált végtére is botrányosan nevetséges salakká: azt beszéljék el mások.

Ez alatt az örökké emlékezetes kilencz hónap alatt, míg a tárgyalás 1786 májusban éjjel befejeztetett,¹ mennyi szállongó, maró, költött, hazug hír jelent meg hirlapokban és pamphletekben, s mennyi jegyez-

¹ 1786 május 31-én hozták meg az ítéletet; éjjel tíz óra felé bocsátották ki a bibornokot a Bastilleből. Nagy néptömeg ünnepelte, az udvar iránt való gyűlöletből (l. Georgelt).

tetett föl kéziratokban, nem tudjuk, mert nem rendelkezünk azok teljes gyűjteményével, s a mi fő, nem is helyezünk súlyt ilyen gyűjteményre. Mindazonáltal alkalmas befejezést keresve, hogy elbeszélésünknek immáron kész, magasba nyuló oszlopát illő oszlopfővel koszoruzzuk meg, egy kiadatlan okmányt közlünk, a mely így szól:

Alkalmi beszéd, elmondotta gróf Cagliostro Sándor, thaumaturgista, próféta, főkuruzsló, a Bastille-ban letartóztatva Lucifernek 5789-ik évében, a mahomedán hegira szerint 1201-ben, a Cagliostro-féle palermoi hegira 24-ik, s a közönséges időszámítás 1785-ik esztendejében.

„Társaim a gazságban! A Circe-Megaera lelkében szövéődött, s akarva vagy akaratlanul általunk is elősegített kimondhatatlan cselszövény gyűjtött össze mindannyiunkat, ha nem is egy földél, de vaskapcsokkal összetartott várfal alá! Az Idő örökké rohanó árában, egy pár előre meghatározott hónapra, a világnak mind a négy tája felől összegyülekezve, a Végzet ujjmutatása szerint egy külön testületben dolgoztunk és az egész föld kerekiségén híressé vált vállalattal, a régi kor argonautáihoz hasonlóan, kiküzdöttük „a gyémánt-nyakláncz hódítói“ nevet. Rövid idő múlva (mert a várfalak örökké nem tartják fogva a szabad portyázót) ismét szerteszétmegyünk a földi téreken; sőt lehetséges, hogy közülünk nem egy a Tér határait is túl fogja lépni. Tevékenységünk törhetetlenül egyseges, s az emberek emlékezetében csodaszerűnek tűnik föl: ezalatt, a semmirekellők kisdéd csapata, a kik rövig időre láttuk egymást, most úgy szétbolyongunk, hogy többé sohase fogjuk egymást látni, kivéve az utolsó Ítélet napját, a legutolsó napot!

„Ilyen érdekes pillanatban, a midőn a válponton állunk, de még el nem váltunk, nekem úgy tetszik, hogy czélszerű ezekben a zárt helyiségekben egy pár általános megjegyzést tenni. Engem, a nyilvános szónokot, a szabadkőművességnek, a bölcsészetnek, az emberszeretetnek, sőt a jövőmondásnak az álmok országából rejtélyesen intő szelleme arra késztet, hogy ezt megtegyem. Hallgassátok, testvéreim, a szellem szavát, véssétek sziveitekbe és gyakoroljátok tetteitekben.

„Ezen a helyen ülve, a melyet képletesen a Természet központi sár-csatornájának nevezek, a zsarnoki de Launay megtilthatja testi szemünknek a szabadba való nézést, de lelki szemünk annál jobban, annál messzebbre lát. Nem inkább szív-e ez a központi sár-csatorna, a melybe beletorkollik, minden világtáj felől, a mi kiválót csak földi gazság bármi téren fölmutatni képes, a végből, hogy vagy elnyelessék, vagy egy másik nyíláson át újra forgalomba kerüljön? Hadd fussa körül a szellem szeme ezt a mérhetetlenül szétágazó erezetet és essen ámulatba a gazság magasztos kiterjedésén, mély, mondhatnám: kifürkészhetetlen jelentőségén.

„Igen, testvérek, birodalmunk oly messze terjed ki, a mennyire a nap süt; nagyobb, mint a régi Rómáé, fénykorában. Messze jártam: a fagyos Oroszországban, a forró Calabrióban, keleten, nyugaton, mindenütt, a hol csak civilisált ember megfordult és sehol se éreztem magam idegennek; sehol se voltam kívül a Gazság birodalmán. Nem mondják-e régtől folyvást az ellenpártól: „Mind hazugok vagyunk“? Nem beszélnek-e (s nem is olyan „sebtiben“) siralmas hangon „egy igaz emberről“ (a mint elnevezik), s

ezen az egyen kívül ezer másról, a kik velünk tartanak? Ilyen nagy a mi többségünk. (Taps.)

„A biboros hölgyről, — ne vegye Monseigneur rossz néven — a hét dombon ülő biboros hölgyről s fekete jezsuita seregéről, a mely egyik sarktól a másikig vonul, nem beszélek, mert ez nagyon is fura egy história; ez a sereg maga, a mint látom, kezd szétmállani, egy második árulás, az önmaga ellen elkövetett árulás következtében! Hasonló okból a kormányokról se szólok. A nagykövetek, a mint egy angol humorista mondja, uruk helyett hazudoznak külföldön. Én meg azt felelem rá: uraik otthon saját jóvoltukból hazudnak. Minderről én nem beszélek, nem az esküdő udvaronc-seregről, az ügyvédi karról, a nyilvános téren szónoklókról, az árverési eladásokról. Egyszerűen csak azt kérdezem ellenfelemtől: melyik az az ügylet, foglalkozási kör, rejtély, hivatás, a melyet Ádám fiai sikeresen másként üznének? Nem bír válasszolni! — Nem: maga a Bölcsészet, úgy a gyakorlati, valamint az elméleti, a legszégyenteljesebb tapogatózás után végre is arra az egyszerű következtetésre jut, hogy a Látszat épen úgy nélkülözhetetlen kiegészítője a Valóságnak, mint a Hazugság az Életnek, hogy Hazugság nélkül az egész világi üzlet, elkezdve a tanácskozó testületek vezetésétől a czérna-eladásig, anarchicus zűrzavarrá gabalyodik és szánalmas véget ér.

„De a nagy probléma, testvéreim, a mint jól tudjátok, az Igazságnak és a Látszatnak *összeházasítása*, úgy, hogy egy testté, férfivé és nővé, váljanak, s a következő három gyermeket hozzák napvilágra: Haszon, Pudding és Tiszteletreméltóság, a mely utóbbinak állandó kocsija van. Valóban, az Igazság és a Csalás

csodálatosan egymásba fonódnak; a Valóság az Álmon alapszik. Az Igazság csak *felhámja* a határtalan Valót-lanságnak s időről-időre a Valótlanság *lehántja* amaszt s az elavult Igazság maga Mesévé válik. Így kerül vissza minden ellenséges dolog a mi hatalmi körünkbe s birodalmunk megnövekedésének vége-hossza nincs.

Oh, testvérek, ha meggondoljuk, mennyi értelmetlen beszéd foly (a mi jó részben tőlünk kerül ki) s milyen szóár ömlik a józan ész ellenére (ez meg egészen a mi pecsenyénk), a mit az emberiség képviselői egyetlenegy szent napon összehadarnak! Vagy nevezzétek jubiláris napnak, a mikor nyilvános lakomák adatnak és ebéd-szónoklatok tartatnak, vagy gondolatok a szomszédos Szigetországra, képviselőválasztások idején! Ti halhatatlan istenek! Homokba vész az értelem; csak a nagy Természetnek bőségét bírja némikép szent gyönyörrel csodálni.

„Mert mondjátok meg nekem, mi az ember vég-célja? „Istent dicsőíteni“, mondja a régi keresztény secta, a mely, szerencsére, már kiveszett. „Enni és inni valót fedezni föl a leggyorsabb és a legcélszerűbb módon“, feleli a józan bölcelem, félretéve minden káprázatot. Ha van módszer, a melynek vonzereje, meggyőző hatalma ennél is hatékonyabb, — ide vele! — Testvérek, azt mondtam, hogy a régi keresztény secta, szerencsére, már kiveszett: a mint hogy magában Rómában az a csodálatosan hagyományos jövőmondás tartja magát,¹ hogy a Nazarethi Jézus visszajön és *Rómában* másodszor fog keresztre feszíttetni — és én igazán nem látom be, hogy ez miért ne történhetnék meg. Mindazonáltal az a régi keresztény rög-

¹ Goethe említi „Olasz útjában“.

eszme az egy élő, kormányzó Istenről és arról a szent *frigyről*, a mely minden embert ő Benne fűz szorosan egymáshoz, egyéb mysticus fölfogással egyetemben, új vagy régi alakjában, csak keveseknél maradt meg csenevész formában. Tartsátok mindig távol magatokat ezektől a kevesektől! Csak hadd gubózzák be magukat rögeszméjükbe, a miről különben nincs bebizonyítva, hogy ragályos volna.

De mi se vagyunk hijával, oh, testvéreim, a vallásnak, az istenitiszteletnek, a mi, a legrégibb, a legigazibb istenitisztelethez hasonlóan, a Félelem kultusa. A keresztyéneknek megvan a keresztjük, a moslemeknek a félholdjuk: nincs-e nekünk is akasztófánk? Igen, határtalanul rettenetes a bitófa; borzalmas villájával mérhetetlen iszonyatot kelt! Nem vagyunk mi manicheusok, Egy a mi Istenünk! Mondom, nagy, rendkívül nagy a bitófa, ősidők alkotása, világ kezdetétől fogva uralkodik; nem ösmer se változást, se hanyatlást; mindörökkön-örökké ragyog derűlten irtóztató homloka a korszakok, polgári és vallási villongások, lázadások, forradalmak romhalmaza fölött. Társaim a gázságban, féljete az akasztófától, de semmi egyébtől ne féljete! Ez a Törvény. Ezt mondják a Próféták. Féljete az Akasztófának minden megnyilatkozásától. S mi egyéb a csapás ököllel vagy akár nyelvvvel olyasvalaki részéről, a kinek tekintélye van, mint ilyen megnyilatkozás? S mi egyéb a közvélemény ereje, mint ilyen megnyilatkozások végtelensége, lecsapva rád, mint egy hatalmas szélvihar? Féljete az Akasztófát, mondom nektek! Oh, ha átfog hosszú, fekete karjával, mit használ minden földi kincs? Mindezek eltűnnek, rettenetes, mondhatatlan, fülsiketítő zakatolással, s a szerencsétlen gézen-

gúz Ég és Föld között csüng, olyan tárgyként, mit mind a kettő eldob magától. (Hosszantartó mozgás.)

„Kiterjedésében ilyen széles, ilyen nagy, méltóságában ilyen akasztófaszerűen magas a ripókok birodalma, s a mi mélységét illeti, mélyebb, mint a Világ fenéke. Mert, a legkiválóbb bölcészek nézete szerint, mi egyéb volt a Teremtés maga, mint az Idő Szellemének (az úgynevezett Ördögnek) elszakadása, az Örökkévalóság ősi nyugalmanak erőszakos fölforgatása, összetörése? Lucifer volt az, a ki elbukott és bukásából támadt ez a dicső világ. Mély? Mérhetetlenül mély: maga a Gondolat, ha alámerül, bele-szédül. Nem az úgynevezett Hazugság Bűne-e ez, Ádám-Kadmon, a durva őselem, olyan régi, mint a Chaos, a Halálnak és a Pokolnak anyaméhe, a min az Erénynek, az Igazságnak és több effélének vékony hártája nyomorúságosan libeg — egy napig? Ugyan mi egyéb az Erény, még dicsőítői szerint is, mint átalakított, vagyis átgyúrt, mesterkeltté tett Bűn? „Az ember Bűnei a gyökerek, a honnan Erényei kinőnek és napvilágot látnak“, — mondja egy a dicsőítők közül.

„Igen, — teszem én hozzá — és háládatlanul lopják táplálékukat!“ Ha nem volna itt a kilenczszáz-kilenczvenkilencz el nem ösmert, talán megkinzott és megrágalmazott Gazember, hogy volna lehetséges annak az egy Igaz Embernek (átok reá!) a létezése? Oh, ezek magas, magas dolgok túlságosan is nagyok én nekem; Értelem, Képzelet lecsüngenetik fáradt szárnyaiukat; a lélek eltévelyeg, elkábul. —“

Ekkor Lamotte asszony hallhatólag vinnyogott és „Coq d’Inde“-t mormogott, a mi annyit tesz, hogy: „Pulyka-Kakas“. A főkuruzsló, a kinek szemei elébb

ájtatos merengésben, befelé fordultak, mereven tekintett a vinnyogóra és mormogóra: szemei kidülledve, most már kifelé meredtek; orrlyukai kitágultak; még azelőtt fürtökben leomló haja is égnek állt, s a mint a méltatlankodásról azt állítják, hogy költészetet teremt, úgy most az jóvendőmondást idézett elő, vagy legalább úgy hangzott. Rettenetesen élénk arczvonásokkal s oly taglejtésekkel, a minőket a jó modorról szóló könyvek épen nem ajánlanak, iszonytatóan bömbölő hangon, a milyen a bashani bikát szétmarczangoló oroszáné, a főkuruzsló így folytatta:

„Ne sziszegj, Dame de Lamotte, reszkess, te elvetemült Circe-Megaera; büntetésed napja közelg! Látjátok a Birák Sanhedrimjét, irott pergament-legyezőikkel, a mint hazugságaid polyváját nagy zajjal kiverik míg te leleplezve, meztelenül állsz? — Villette, Oliva, ti fecsegtétek ki a titkokat? Nem éreztek szánalmat az ő fölötté szorongatott állapota iránt, a minthogy ő se könyörült rajtatok. Ledér, féktelen szived végre meg van-e törve? Figyeljete! Ez a megbélyegzettnek ordítása, a kinek mind a két vállára tüzes vassal nyomják a „V“ betűt, s te *Voleuse* (tolvaj), behatolt-e lelkedbe az az izzó „V“ betű? Sirj, Circe de Lamotte, gebbedj meg guruló nyoszolyádon, idegrázóan csikorgasd fogaidat, ásd be magadat durva szőrű takaródba; rátaaláltál czimboráidra: a Salpêtriéreben vagy! — Sirj, óh leánya az előkelő és hatalmas „Sans-inexpressiblek“-nek! Párisi atyafiságod körülöttesz rajzik, de nem azért, hogy segítsen rajtad, nem, hanem azért, hogy időnap előtt elemészsen. Ugyan mihez fogjon egy királyi udvar veled, te tisztátalan teremtés, míg életben vagy? Menekülj! Menekülj messze földre, rejtse el ott, ha tudod, Kain-bélyegedet! — A ködös

ország Babylonjába! Hah! Ez az én Londonom? Judas Iscariot Egalitét látom-e? Nyomassátok nyalábszámra szíveitek piszkolódásait: a csörgőkigyó lehellelte elhomályosítja az aczéltükröt is, de csak rövid időre. — És ott! Végtére ott! Te, szegénység-verte, szerencsétlen leánya a hatalmas úrnak, a magas tetőről zuhansz alá, hogy kikerüld biráidat? Csendes éjjel, a harmadik emeletnek egy ablakából bukol alá, kergetve a Bachanalok által, a kik hegyes nyelvedet kiállhatatlannak találták?¹ Igen, ennek az új Babylonnak füstjén keresztül zuhansz alá, fejjel lefelé; egy hosszú, éles sikoly zavarja meg az éjszakát, s te ott fekszel, mint egy megzápult tojás, „Flóra templomához közel“! Oh, Lamotte, véget érnek-e hát alakoskodásaid? Annyi és annyi szereped mind egyszerre pusztul el. Itt végtére nem alakoskodszt, hanem olyan vagy, a minőnek látszol: keveréke az aludt vérnek, zűrzavarnak, iszonyatnak, a mit az emberek hevenyészve dugnak a föld alá, sirkő nélkül. Te akasztófavirág!“

Ekkor a próféta fölfelé tartotta orrát (a tizen-nyolczadik század legtekintélyesebb orrmányát) s orrlukai, az undornak következtében, oly fokon tágultak ki, hogy az egész hallgatóság, maga Lamotte asszony is, önkéntelenül utánozta őt. — „Oh, Dame de Lamotte!

¹ Lamotte asszony élettörténetének angol fordítója azt mondja, hogy a Flora-templom közelében levő ház tetejéről esett le, a mint menekülni akart, a mikor adósságcsinálás miatt el akarták fogni s olyan súlyos sebeket kapott, hogy ezek következtében meg is halt. Egy másik versio szerint — s erre céloz beszédeben Cagliostro — kidobták egy ablakból. Így vagy amúgy, 1791. augusztus huszonharmadikán halt meg (l. Biographie Universelle. XXX. kötet. 287-ik lap). Hol volt a Flora-templom — senki se tudja.

Dame de Lamotte! Most, a mikor léted körfutása befejezést nyer s szemem végig tekint azon a negyvenhárom esztendőn, a mi osztályrészedül jutott s a mikben te annyi rosszat elkövettél, a mennyit csak birtál; s látlak, mint kolduló, a boulognei erdőben rőzsét gyűjtő, nagyszemű kis leányt s végre mint büzhödt hústömeget London kövezetén, a közbeeső pipere-munkákkal és nélkülözésekkel, csatangolásokkal és hystericus kaczerkodásokkal, — mit mondjak: mi értelme is volt mindennek?

„Villette de Rétaux! A fogdmegek cselvetéssel csíptek-e nyakon a megszentelt köztársaság csapszékeiben? Te voltál, úgy-e, fölbérelt hamisítója a kéziratoknak? Bevallod-e? Takarodj, meg nem korbácsoltan, de elátkozottan! — Hah! Hitünk rémitő Jelképe! Az Angyalváron lóg egy alaktalan tömeg s úgy nézem, hogy ez Villette teste! Hadd pusztuljon el ott s legyen csalétek Juggernaut számára.

„Te pedig, vigasztalhatatlan Oliva, ne sírj; az árnyas kertnek szép leánya, ne sírd ki vörösre ragyogó kék szemeidet! Téged a Sanhedrim nem bánt: a Természetnek ez a cloacája téged kidob; a szerencsétlen asszonyi állatok között te legismertebb, neked még választásod lesz olyan férjek között, a kik nem is valának hijával minden tőkének, s egyet ki is választasz.¹ Vésd ezt szivedbe, mert a mit jósolok, beteljesül.

¹ Az „Affaire du Collier“-ban a következő jegyzet olvasható: „Gay d'Oliva, a Palais Royalnak egy közönséges örömléánya, a ki arra a célra volt kiszemelve, hogy ebben a dologban szerepet játszszék, egy pár év múlva férjet kapott, egy bizonyos Beausireban, ex-nemes, a ki azelőtt Artois gróf udvarában volt alkalmazva. 1790-ben a templei nemzeti őrsereg kapitánya volt. Azután Choisyba vonult vissza s annyira vitte, hogy ennek a községnek „procureur“-jévé neveztetett ki; élte

„Hát a fölcent Felséggel, a kit ti profanáltak, hogy vagyunk? Vondd szét, oh szelleme az egyiptomi szabadkőművességnek, vondd szét a Tér sűrű függőnyeit! Nézzétek, szemei vörösek a keserű könnyektől, a melyek nem is az utolsók. Campan asszony, a komorna, a rakodópart boltjaiban Circe de Lamotte száz meg száz képei közül a legjobbat kiválasztja, azt, a mely leginkább hasonlít az eredetihez: egy királyné fogja megítélni, hogy a nők legaljasabbja, valami véletlen útján, képes volt-e napvilágnál vagy gyertyafénynél a legmagasztosabbat elhomályosítani. Az arczkép válaszol: soha! (Nagy mozgás a közönségben.)

„Hah! Mi ez? Angyalok, Uriel, Anachiel, s ti többiek, számszerint öten: a megifjodás Pentagonja; az eredendő bűnt összeromboló Hatalom; Föld, Ég, s az Előcsarnok, a mit az Emberek Pokolnak neveznek! Ing-reng az Impostorság Birodalma? Sötét talapzatából, rikító színekben, fölfelé lövellő fénysugarak áradnak szét, a mint recseg-ropog, nem a vajudás, de a vonaglás kinjai közt? Igen, az áttörő sugarak tiszta fényben üdvözlik az eget, nézzétek, *föl is gyujtják*; a csillagfény tiszta sugára a pokol izzó tűzévé válik!

alkonyán a luxembourgi börtönben proscriptionalis jegyzékeket állított össze és a besúgó (mouton) szerepét vitte“. (L. Tableau des Prisons de Paris sous Robespierre.) Ezek a részletek szabatosak. A „Mémoires sur les Prisons“ (az imént említett könyvnek egy másik czíme) második kötete 171-ik lapján ezt találjuk: „A második besúgó Beausire volt, ex-nemes, a régi kormány alatt ármánykodásai miatt ösmeretes. Hogy fogalmunk legyen róla, elég annyit mondanunk, hogy Olivát vette nőül stb.“, a mint ez a jegyzetben olvasható. Végül ez áll: „Ő volt főkéme Boyenvalnak, a ki azt mondta, hogy ő ugyan használja, de Fouquier-Tinville ki nem állhatja s kijelentette, hogy alkalmadtán nyaktiló alá keríti.

Az Impostorság lángban áll; a tűz emészti föl; vadul hullámozó vörös tenger-ár borítja el a világot; vörös nyelve a csillagokat nyaldossa. Trónok, püspöksüvegek, kövérségtől csepegő stallumok dobognak bele — s mit látok? a teremtés összes Gigjeit.¹ Mind, mind ott vannak! Jaj nekem! A mióta Pharaó szekereit a Vörös-tenger elnyelte, annyi kocsi nem pusztult el egyszerre, mint most a lángözönben. Elhamvadva, szélről hajtva röpködnek szerteszéjjel.

„Magasabbra, mindig magasabbra tör a tűz-tenger; új meg új széthulló fatömeg ad neki tápot; bőr és selyem-szövet sustorogtatja. Az érczbálványok megolvadnak, a márványszobrok porrá válnak; a sziklák tompa dübörgéssel robbannak szét. A Tiszteletreméltóság összes, halomra gyűlt Gigjeivel máglyaként lobogva, jajveszékelve bucsúzik a földtől, s nem is tér előbb vissza, míg új avatar nem áll elő. Hogy ég az Impostorság, nemzedékeken át; hogy oda van — egy időre! A világ sötét hamuvá lett, mikor zöldül ki ismét? A képek alaktalan korinthy ércztömeggé olvadnak egybe; az embereknek minden hajléka összedől; még a hegyek is letarolva vannak, meghasadoztak; a völgyek feketék és kihaltak: üres a világ! Jaj azoknak, a kik akkor születnek! Egy király, egy királyné is (óh jaj!) belesodródtak: még egy rázkódás, még egy föllobbanás, és eltűnnek, mint papirfoszlányok. Oliva férje is ott vészett, Égalité Iskarióth is; te is, te komor de Launay, a te komor Bastilleoddal; egész családok és nemzedékek; egymást öldöklő öt millió ember. Mert az Impostorság uralmának vége (a mi egyértelmű a sötétséggel és a tüzes

¹ L. a jegyzetet a 321. lapon.

füstgomolylyal); elolthatatlan tűz emészti meg a föld kerekiségén levő összes Gigekeket!“ — Itt a próféta szünetet tartott s mélyen fölsóhajtott; a Bibornok pedig bágyadtan, reszketve ümmögött.

„Ne búsulj, oh Monseigneur, daczára idegránga-tódzásainak és egyéb bajaidnak. Szerencsére, a halál még nem jutott osztályrészedül.¹ Oh Monseigneur (mert benned volt egy szemernyi jóság), ki nem sirat téged, ha azelőtt ki is nevetett? Nézzétek! Még az a kevésbé méltányos történész is, a ki, hosszú évek multán, messze vadonban, életed történetét megírja s téged „iszap-vulcánnak“ nevez, még ő is kénytelen elösmerni, hogy valósággal ilyen volt életed, az örökkévalóságban nem jutott ki más osztályrészedül, csak ez, a mit te (szegény játékos) ilyen módon fecséreltél el, s még a történész kemény szívét is megérintette a harmatos szánalom szellője. — Oh Monseigneur, nem voltál te merőben nemtelen; a te iszap-vulcánságod csak rosszul fölhasznált erő, helytelenül alkalmazott tűz volt. Végig robogtál a világon; kellő alap hiányában se az élet-elixirt, se a bölcsek kövét nem birtuk mi ketten, fölfedezni: egy aljas Circe vállalkozott arra, hogy fölhizlaljon, s hasad keleti széltől fuvódott föl. S kipukkantál? A szabadkőművesség Enochjára mondom, nem! mert nézzétek csak, jezsuita kebelbarátjának nem voltak-e sötétben bujkáló kémei? Rögeszmédet kivéve, minden bűn alól tisztára mosakodtál, s az auvergnei hegyek közé kerültél szám-

¹ Rohant beválasztották az alkotmányozó gyűlésbe, a hol egyik-másik hígvelejű ember meg is gratulálta, mint az udvar áldozatát. Egyike volt az elsőknak, a kik „a papságnak polgári alapon való szervezésével“ nem voltak kibékülve, s a Rajnán-túlra hordták el irhájukat.

kivetésbe, mint bűnbánó, s ott ontod könnyeidet. Még a vörös tűz-tenger se emészt meg, csupán gígedet, s e helyett (micsoda remek csere!) magad talpra állsz. A Rajnán túl biztonságban vagy, s nyugodalmas napokat élsz, kimentesz sokat a tűzből és sajgó sebeiket bekötözöd, gyógyítgatod. Nagy kort érve, anyád ölen szenderülsz jobb létre! — A bibornok lassú hörgést hallatott, a mi egy hosszú sohajban végződött.

„Oh, ti Irtózatok, a mint benneteket nevezni fognak, — folytatta a kuruzsló — miért feledkeztetek meg Sieur de Lamotteról; miért nem csináltatok belőle is akasztófavirágot? Nem tette-e tönkre egy lándsadőzés vagy egy kardvágás a Ködhomály Babylonjának Piccadilly nevű városrészében, a hol kétségbeesetten ödöng s egy bérkocsi ablakából sujtott valaki ő felé? Legalább így beszélik szélteben. Avagy nem mérgezték-e meg? Se méreg, se aczél nem öli meg Sieur Lamotteot; se tömeges mézszárlás közben nem pusztul el.¹ Hadd tengesse merőben fölösleges életét,

¹ Felesége halála után Lamotte visszatért Párisba s ott letartóztatták, bizonyára nem azért, hogy templomokat épített. A régi parlamentnek a nyakláncz-ügyben ellene hozott ítéletét az új bíróságok megsemmisítik; de azért őt fogva tartják. (Lásd a „Moniteur“ 1792. aug. 7-iki számát.) A szeptemberi mézszárlások kitörésekor még fogságban volt. A Force-fogházban levő Maton de la Varenne irataiból ide igtatjuk a következő passust:

„Éjjeli 1 órakor (hétfőn, 1792 szeptember 2-án) — írja Maton — a czellánkhöz vezető vasrács ismét kinyílt. Négy egyenruhás ember kivont kardokkal és égő fáklyákkal lépett folyosónkba; egy porkoláb mutatta az utat; a mellettünk levő szobába vonultak, ott feltörték egy ládát és annak tartalmát kutatták. Ennek elvégzése után megálltak a folyosón s kezdtek egy Cuissa nevűt faggatni, hogy hol találhatnák meg Lamotteot, a ki — a mint elbeszélték — az alatt az ürügy alatt, hogy kincset

két-három nemzedéken át, s a nem nagyon belátó tör-ténész szemügyre is veheti ábrázatát, mielőtt meghalna.

„De hah! — kiáltott és úgy állt ott, meredt szemekkel és iszonyattól gyötörtén, mintha valami at-léta ökle ütötte volna orron — Irtózatok irtózata! Nem magamat látom-e? Római inquisitio! Kegyetlen, hónapokig tartó kínzások! Balsamo József életleírása! Cagliostro teste a Szent Leo-kastélyban, de ő maga elszállt — hova? A körülállók a fejüket rázzák és ezt mondják: „Nézzétek, hogy lekopott az érczhom-loknak minden máza; ezek a szederjes ajkak többé már nem bírnak hazudni!“ Oh, oh!“ — S a könnyek kiapadhatatlan zápora omlott szemeiből s fuldokolva, félájultan rogyott össze, mire de Launay és mások ágyba fektették.

Igy beszélt (vagy beszélhetett) és jövendölgetett a szélhámosok nagymestere, Cagliostro, bizonyára job-ban, mint valaha, mert (kivéve a Nestor de Lamotte-tal való találkozást, a mely napról-napra valószínűtlenebbé vált s 1826 óta azt se tudjuk: életben maradt-e vagy meghalt) minden, a mit mondott, betűről-betűre betel-jesedett. A minthogy ebben az egész elbeszélésben

talál s abból részt juttat, egyiküktől 300 livret csikart ki, ebből a czélból ebédre hiva az illetőt. A szerencsétlen Cuissa, a ki hatalmukban volt, s a ki még az éjjel életével lakolt, reszketve azt válaszolta, hogy emlékezik erre a dologra, de nem tudja meg-mondani, mi lett a fogolyból. Eltökélten arra, hogy Lamotteot kézrekerítik és szembesítik Cuissával, más szobákba is beha-toltak s mindent fölkutattak, de, úgy látszik, sikertelenül, mert hallottam, a mikor az egyik így szólt: „Jertek, keressük a hullák között, mert, „Nom de Dieu“ meg kell tudnunk, mi lett belőle“. (Ma Résurrection, par Maton de la Varenne; újra közölve a Histoire Parlementaire, XVIII. köt., 142. l.) Lamotte a Bicêtre-fogházban volt, de még idejében kiszabadult és nyomtalanul eltűnt.

semmi néven nevezendő valótlanúság elő nem fordult, bármennyire rázza is a fejét egyik-másik gyanakodó olvasónk.

Ezzel kiseded munkánk véget ér. A nyakláncz volt, de többé nincs sehol: kövei ismét „a kereskedelmi forgalom tárgyai“, egyik-másik kő talán ebben az órában is közkézen forog s más meg más történetnek szolgál alapul, a miről mi mind nem tudunk. Hódítói közül mindenik, a ki vele bibelődött, nem kapta-e meg a maga jutalmát, a Halált?

Ez a kis eset a felszines szemlélő szemében apró felhő volt, a mely a tiszta égen támadt, a gondolkodó előtt azonban a mélyen rejlő elaljasodottságnak, süllyedésnek, bomlásnak és általános fölfordulásnak sötét színét mutatta és ekkép a villanyos anyag fölhalmozódását árulta el, úgy hogy bölcsek emberek, mint például Goethe, földrengést jósoltak. S nem következett-e be a földrengés?

NÉVMUTATÓ.

NÉVMUTATÓ.

A.

Abdallah 66.
 Abelard 206.
 Abigail 353.
 Abu Thaleb 66, 67, 75, 76.
 Abyssinia 77.
 Acapulco 383.
 Addison 101.
 Adumbla 44.
 Agamemnon 42, 173, 187.
 Agincourt-i csata 140.
 Ali 75.
 Allah 81, 87–89, 92.
 Amerika 145, 146, 173, 184.
 Amsterdam 400.
 Anachiel 416.
 Anglia 24, 37, 42, 131, 140,
 145, 173, 175, 187, 208, 229,
 235, 242, 257, 262, 265, 269,
 272, 277, 284, 291–2, 294 –
 301, 303, 306, 314, 320.
 — Új 183, 187.
 Angolok 129, 145, 146, 183, 288.
 Angol-szász faj 145.
 — király 146.
 — India 321.
 — puritánok 98, 173.
 — szabadság 269.
 Antaeus 293.
 Antichamp, Marquis d' 358.
 Apocalypsis 258.
 Apollo-szobor 25.

Arábia 65–67, 71, 87, 90, 98,
 144.
 Arabok 65, 78, 86, 98, 127, 144.
 Arab, bálványimádások 81.
 — felfogás 89.
 — kalifa 128.
 — lélek 73.
 — nemzet 98.
 — sivatag 67.
 Arachne 383.
 Aranda, Don 383.
 Arany János 130.
 Arany László 139.
 Argyleok 295.
 Arguillon d' 344.
 Ariosto 322.
 Aristoteles 110.
 Arras St. Wast d' 340.
 Artois gróf d' 382.
 — Madame d' 379, 382.
 Asák 22.
 Asgard 22, 26.
 Asen 30.
 Atahualpa 35.
 Athanasius 29.
 Atropos 363.
 Augereau 311.
 Augias istállója 174.
 Augustinus klastrom 166.
 Austerlitz 310.
 Austria 337.
 Ayesha 74.
 Ábrahám 86.

Ádám 3, 82, 90, 161.
 Ágoston-rend 167.
 Ázsia 30.
 Aegir 24, 25.
 Aeschylus 144.

B.

Babylon 414, 419.
 Bachanale 414.
 Bacon 132, 134, 346.
 Bagdad-i mecset 75.
 Balder 24, 45, 46.
 Balsam József 420.
 Banyan-fa 43.
 Barabones parlament 298.
 Barry Du 327, 333.
 Bar sur Aube 352, 354, 386,
 403.
 — -i postakocsi 35.
 Bar-Temple 400.
 Bassange 326, 327, 390, 403.
 Bastille 405, 406—7, 417.
 Beausire 415.
 Beduin 86, 93, 96.
 Bellarmin 160.
 Bentham Jeremias 97, 220—1,
 225.
 Bernard 353.
 Bertalan szent éjszaka 371.
 Bécs 337, 342, 345.
 Bianchi Neri 112.
 Bicêtre fogház 421.
 Blakes 42.
 Boccaccio 100.
 Boehmer 326—8, 330, 334, 337,
 344, 350, 352, 363, 374—6,
 386—7, 389, 390—2, 401, 403,
 Bolt Court 374.

Bordeaux-i bor 194.
 Boswell 18, 235, 247, 287, 320.
 Boullainvilliers Csse 353, 358,
 359, 362.
 — Mme 359, 361.
 Boulogne-i erdő 415.
 Bourienne 308—9.
 Boyenval 416.
 Breteuil minister 399, 403—5.
 Brézé-féle udvarmesterek 246.
 Brit királyi vér 337.
 Brobdignag 46, 50.
Brockhaus Conv. Lex. 321.
 Brunetto Latini 118.
 Bruxelles 385, 405.
 Budapest 251.
 Bunyan 8, 397.
 Burke 209, 251.
 Burns Robert 55, 58, 100, 108,
 186, 197—8, 202, 213—4,
 227, 241—9.
 Burnsön 215.
 Byron 209, 213.
 — -i izlés 122.

C.

Caabah 64—5, 76.
 Cagliostro 57, 224, 348, 359,
 365, 373—4, 394, 397, 399,
 401—2, 405, 407, 414, 420.
 Cairo 98.
 Calabria 408.
 Calonne 395.
 Calas 18.
 Cambridgeshire-i földek 285.
 Campan asszony 327, 334, 347,
 351, 361, 372, 380, 401, 416.
 Can della Scala udvara 112,
 113.

Canopus 12, 156.
 Cardalion 350.
 Cardan problema 235, 350.
 Cato 289.
 Cavalcante 119.
 Celia 205.
 Champagne 352.
 Charonne-i nyaraló 381.
 Chatam 224.
 Chillingsworth 279.
 China, Chinaiak 216.
 Chrysostomus 13.
 Choiseul 304, 346.
 Choisy 415.
 Chosroes 71.
 Circe 418.
 Clarendon 279.
 Clemens Danes-i St. templom
 230.
 Clifford 205.
 Coleridge 115, 157, 290.
 Colombia-i köztársaságok 185.
 Colonne 361.
 Columbus 152.
 Conclavek 158.
 Cowper 180.
 Coriolanus 134, 139.
 Corsika 287—8.
 — -i tűzérhadnagy 107.
 — -i Letitia 336.
 Cranmer 150.
 Cromwell Oliver 58, 183, 187,
 195, 232, 251, 261—2, 266—8,
 271—286, 291—300, 302—
 307, 311, 371.
 Csiky Gergely 341.
 Cuissa 419—20.
 Cyr Saint 333.

D.

Dalecarlia, svéd 334.
 Damocles hajsza 369.
 Dánia 30.
 Dante 29, 46, 99, 104, 108—
 114, 116—130, 138, 142, 144,
 150—1, 154, 160, 175, 322.
 Dauphine 334, 338, 342, 344,
 345, 368.
 Dávid 60.
 Delfti kikötő 184.
 Delhi 64, 98, 127.
 Denis St. Porte 19.
 — Saint 344.
 Dél-Afrika 62.
 Desmoulins Camille 336, 256.
 Diderot 349, 374.
 Diocletian 294.
 Diodorus 64.
 Dis-esarnoka 118.
Divina Comedia 111, 116, 120,
 122, 125.
 Dogberry 139.
 Domokosok St. 150.
 Drontheim 51.
Duclos, Memoires de, 353.
 Dumbar 274.

E.

Eck Dr. 160.
Edda 21, 22, 29, 40, 44.
 Edinburgi székesegyház 187.
 Egyptom 65.
 — -i exilir 373.
 — -i út 308.
 Eisleben 164.
 Elek, Luther barátja 165—6.

Eliot 266 – 8.
 Elsterkapu, wittenbergi 171.
 Ely 273.
 Enoch 418.
 Ephraim 367.
 Erasmus 365.
 Erfurt 165 – 6.
 — -i könyvtár 167.
 Erzsébet királyné 131
 — korszak, 130 – 1.
Essay on Language 31.
 Etienville, Bette d' 382 – 3,
 404.
 Európa 20, 30, 36, 125 – 7,
 129, 131, 174, 217, 311, 373,
 405.
 Euryalus 382.
 Égalité Fülöp 381, 386, 397,
 414.
 — Iskarióth 417.
 Északi Ocean 21.

F.

Fallstaff 134.
 Falkland 279.
 Farinata 119.
 Fawkes, Guy 405.
 Fekete tenger 30.
 Ferney 18.
 Fichte 102, 199, 200, 201, 208.
 Firenze 110 – 114.
 Fleury, Joly de 361.
 Flora-templom 415.
 Fontenelle 284.
 Fontette 357.
 — -i uradalom 352.
 Force-fogház 419.
 Fouquier Tinville 369, 416.

Francesca da Rimini ? 120.
 Franciaország 19, 216, 241,
 257, 290, 310, 313, 333, 338,
 339, 340, 380, 385, 394, 395,
 404.
 France, Comtesse de 352.
 Francziák 61, 240, 265.
 Franczia bölcsesek 237.
 — forradalom 153, 174, 183,
 214, 226, 227, 246, 256 – 9,
 270, 272, 301, 305, 309, 310,
 336, 370.
 — gályák 188, 192.
 — hatósági személyek 354.
 — királyi család 358.
 — nemzet 237.
 — sansculottismus 261.
 — skeptikus 209.
 Frigga 45
 Frigyes, bölcse, 167.

G.

Gábor angyal 86.
 Gadarenok 365.
 Gamain 345.
 Geddes Jenny 187.
 Genlis asszony 237.
 Genua 287.
 Georgel 331, 340, 343 – 4, 346,
 348, 367, 379, 380, 384, 388,
 405 – 6.
 German-törzs 31.
 Gibbon 290.
 Gilbert 243.
 Giovanne, 122.
 Giotto 109.
 Glasgowi székesegyház 193.
 Globe-színház 141.

Goa 383.
 Godwin Sands 297, 369.
 Goethe, Johann Wolfgang 26,
 46—7, 72, 95, 101, 103, 134,
 176, 201—2, 209, 240, 410,
 421.
 Görögország 127, 204.
 Görögök 92, 106.
 Görög császárok 93.
 — mende-monda 81.
 — pogányság 25.
 — secta 70.
 Grammaticus, Saxo 30, 47, 104.
 Granada 98, 127.
 Gray 44—5.
 Grey 400.
 Grimm 24, 31.
 Grotius 56, 271.
 Guelf-Ghibelinek 111.
 Guillotin 334, 369.
 Gustav-Adolf 183.
 Gyehenna 124.
 György IV. 330.
 György herczeg 179.

H.

Habeas Corpus Act. 187, 266.
 Habsburg Dynastia 369.
 Hagar 64.
 Ham 369.
 Ham erőd 369.
Hamlet 47, 104, 139, 140,
 364.
 Hampden 266—7, 271.
 Hampton-court alkudozások
 275.
 Hara-hegy 70, 72.
 Hashem-familia 68.

Hegedüs I. 251.
 Hegira 77, 407.
 Hela, istennő 26, 41, 45, 130,
 218.
 Heimskringla 30.
 Henrik II. 352.
 Henrik V. 140.
 Henrik királyok 131.
 Heraclius 71.
 Hercules 174, 228.
 Hermoder 45.
 Heroarchia 15.
 Hierarchia 15.
 Hindu hitrege 44, 47.
 Hochstraten 160.
 Hollandia 145, 184.
 Homer 42, 44, 105, 115, 126—7,
 129, 144.
 Homoiousion 80, 82.
 Homoousion 80, 82.
 Hrolf v. Rollo 42.
 Hrym 23.
 Hud 86.
 Hugo Victoriáda 117.
 Humber 25.
 Hume Dávid 186—7, 293.
 Huntingdoni orvos 272.
 Huss János 170, 172.
 Hutchinson 266, 304.
 Hynde Etin 46.
 Hymir 46.

I.

Icarus 327.
 Igdrasil-fa 26, 27, 130, 218.
 Ilona Szt sziget 308, 313.
 Imer 26.
 India 321.
 Irland 185, 296.

Island 21—2, 25.
 Ismael 64.
 István Szt templom 131.
 Itália 65, 129, 146.
 Ives Szent, 273.

J.

Jack 46.
 James, Monsieur Saint 400.
 Jaques Jean 238.
 Jarenne, Maton de la 419, 421.
 Jason 392.
 Jatreb 77.
 Jeffreys 400.
 Jeremias 60, 289.
 Jeromos 170.
 Jézus Nazarethi 400.
 Jób 63.
 Johnson Ben 50.
 Johnson Sámuel 18, 19, 55, 87,
 100, 139, 197, 198, 202,
 213—4, 226—8, 230, 232—
 35, 240, 279, 287, 289, 299,
 374.
 Jötunheim 22.
 Jötun 22—26, 46, 49, 50, 52,
 154, 165.
 Judas Iskarióth 414.
 Judea 66.
 Juggernaut 415.
 Julia 134.
 Juno 379.

K.

Kadijah, Kadisa 68—9, 72,
 74, 77, 92.
 Kain-bélyeg 413.
 Karlstadt vadképrombolás 178.

Károly I. 187, 275.
 Károly II. 265.
 Károly V. 172.
 Károli Gáspár 289.
 Károly, Merész 329.
 Karinthia 330.
 Katalin rakodó 211.
 Katalin Szt. templ. 264.
 Kelet-India 248.
 Kisfaludy-társaság 142.
 Knox 148—9, 183, 185—196,
 277, 291—2.
 Koburgi vár 181.
 Konstantin 339.
 Korán 82—87, 93, 95.
 Koreidák 65—6, 71, 76, 78, 85,
 157, 158.
 Kranach 182.
 Krisna-Szentség 321.
 Krisztus 30, 186, 195, 292, 299,
 301—2.

L.

La Frère ezred 248
 Lajos XIV. 100, 235, 326, 347,
 353.
 Lajos Fülöp 381.
 Lajos, francia udvara 339.
 Lajos herceg 338, 342—3, 363.
 Lajos király 344.
 Lamotte, Jeanne Comtesse de,
 353, 354, 357, 358—364,
 366—7, 372—4, 376—7, 381,
 386, 388, 390, 394, 396—7,
 400—1, 403, 405, 406, 412—
 416.
 Lamotte, Monsieur de, 357,
 359, 384, 400, 419—20.
 — Nestor de 420.
 Lamotte-színház 398.

Laud 262, 264—5.
 Launay, de 408, 417, 420.
 Lengyelország 343.
 Lenôtre 378.
 Leo X. 169.
 Lesclaux v. Desclos 372—3, 393.
Leszámolás követségéről 6.
 Lélek, Szt. rend 340.
 Lévay József 227.
 Leydeni Palaczk 11.
 Lipse 179, 181.
 Lockhart 244.
 Loire-folyó 39.
 Loke 23, 47.
 London 104, 184, 211, 242, 257,
 299, 354, 368, 370, 374,
 414—15.
 Lope 31, 44.
 Louvois 395.
 Luxembourg biörtön 416.
 Lucifer 407, 412.
 Lucy Tamás (az a földesúr, a
 ki Shakespearet, mint vador-
 zót, megbüntette) 130.
 Ludlow 266.
 Luneville 357, 358.
 Luther Márton 16, 29, 41, 55,
 148—9, 151, 153—4, 157—8,
 162—175, 177—182, 190, 226,
 256, 305.
 Luther János 172.
 Lyon 358, 394.

M.

Macbeth 139.
 Mahomet 41, 54, 56, 59, 61—2,
 65—68, 71, 74—80, 82—98,
 127—8, 143—4, 154, 158, 172,
 195, 198, 200—1, 220, 226,
 232, 271, 293, 307.

Magdalena 181.
 Maintenon 396.
 Mannsfeld 165.
 Marat 336
 Marlborough 140.
 Marokko 64.
 Mars, champ de 336.
 Marsan grófné 347—8.
 Maurepas 340, 348.
 Mayflower 184.
 Mária Antoinette királynő 19,
 334, 338, 342, 349, 367, 370,
 390, 392, 399.
 Mária királynő 191.
 Mária Terézia 344—5.
 Máté evangeliuma VI. 103.
 Medina 77.
 Mekka 64—5, 71—2, 76—7, 82.
 — *Memoires de Duclos* 353.
 — *Memoires Justifications de*
la comtesse, 354, 368, 379,
 400.
 Merész Károly 329.
 Midgard szörny 49.
 Milton 209, 218, 298.
 Mimir 50.
 Mirabeau 57, 100, 232, 243, 245,
 290, 322.
 Mirza 396.
Miscellanies 227.
 Mohra falu 164.
Moniteur 419.
 Montford, Simon de 262.
 Mortan gróf 190—1.
 Moses 86, 205.
 Müller Max 251.

N.

Nabugodonozor 396.
 Nagy-Károly 79, 321.

Nagy-Lajos 395.
 Nanna 45.
 Napoleon 41, 58, 100, 107, 126,
 162, 176, 232, 248, 251, 261,
 262, 388, 306—9, 311—14,
 322, 336, 371.
 Napóleon III. 369.
 Napoleon Lajos herczeg 369.
 Neal 184.
 Necker 290.
 Nelson 42.
 Nessus-ing 228.
 Neuberg 142, 187.
 Newgate 317.
 Newmarket 400.
 — -i verseny 399.
 New-York 146.
 Németország 202, 312.
 Német irodalom 176.
 — kritikusok 105.
 Niagara 401.
 Niebuhr 258.
 Nisus 382, 406.
 Noé 369.
 Normandia 42.
 Normannok 25.
 Norna 26.
 Notre Dame templ. 311.
 Novalis 13, 74, 137—8, 256.
 Nottingham-i hajósok 24.
 Novum Organum 132, 134.

O.

Ocadh 62.
 Océan 324.
 Odin 1, 4, 19, 20, 25, 28—32,
 34—38, 41—45, 55, 144, 150,
 151, 153, 160, 165, 198, 200,
 204, 247—8.

Olaf király 51—2.
Olasz utam (Goethe) 410.
 Oleron sziget 313.
 Oliva, Gay d' 315—16, 379,
 381, 382—3, 385, 405, 413,
 415.
 O'Niel, chevalier 400.
 Ormesson, d' 361.
 Oroszország 147, 408.
 Orosz katonák 154, 187.
 Orpheus 150.
 Osborne 227.
 Orson 293.
 Othello 134.
 Oxford-i orientalista 56.
 — -i czipő 229.

P.

Pacoeke 56.
 Palais Royal 256.
 Paley 97.
 Palm 312.
 Pandora szelenczéje 218.
 Paraguay 330.
 Paramatta 146.
 Parc aux Cerfs 339.
 Paris 18, 19, 310, 326, 330,
 337, 348, 354, 359, 360, 373,
 378, 388—9, 402, 405, 413.
 — -i atyafiság 416, 419.
 Párisi egyetem 207.
 Partridge iskolamester 382.
 Patmosa 181.
 Paul Jean 12, 324.
 Pál, St. 205.
 Perikles 204.
 Perzsák 61.
 — Perui király 35.

— Perzsa királyok, 93.
 Petrarca 100, 112.
 Phalaris bika 222.
 Pharao 417.
 Phöniczia-i alphabet 36.
 Piccadilly 419.
 Pierre, St. 240.
 Pilgrim's, Progress 8.
 Pindar 52.
 Pitt 215, 304.
 Planta des Grisons 378, 379.
 Plátó 9.
 Plutus 26.
 Pococke 271.
 Polignac 347, 368—9, 377.
 Pombal 304, 334.
 Poroszország 216.
 Portinari Beatrix 111, 121.
 Portugalia 334.
 — -i követ, 334.
 Poseidon 52.
 Prideaux 84.
 Pride-féle söprés 297.
 Promenade de la Rose 388.
 Prometeus 397.
 Prospero, sziklaüreg 365.
Puritánok története 184.
 Pym 266—8, 271.

R.

Racine 258.
 Ragnarök 50.
 Rajna 418—9.
 Raleigh Walter 150.
 Ramadhan hónap 71—2, 96.
 Raphael 120.
 Ravenna 114.
 — -i nép 114.
Red Etin of Ireland 46.

Redgauntlet 68.
 Remis, Jeanne de Saint 352—4,
 356—7.
 Retaux, Villette de 372—3,
 381—2, 389, 390, 393, 397,
 400, 405, 413, 415.
 Richelieu 347.
 Richter 178, 250.
 Rime 23.
 Robespierre 336, 416.
 Rochester 265.
 Rohan, Prince Louis de, 337,
 340—1, 343, 345—7, 359,
 365—8, 374, 387, 380, 381,
 390, 398, 400, 404, 418.
 Roland de Roncevalle 321, 322.
 Roma 160, 170, 303, 408, 410.
 — -i inquisitio 420.
 — -i papság 168.
 Rossbach 333.
 Rousseau 197—8, 202, 214,
 227, 236—241, 247.
 Runa-írás 35, 36, 204.

S.

Sabëanusok 13, 62.
 — Sabëismus 12.
 Sacy, Silvestre, de 64.
 Saemund 21.
 Saga 22.
 Saint Cyr 333.
 Sala 95.
 Sale 62, 83, 89.
 Salomon 103.
 Salpêtriére 413.
 Samson 101, 221.
 Sanhedrim 413, 415.
 Sardanapal 343.
 Sardonicus hallgatagság 194.

- Sarkvidék 337.
 Saturnus 342.
 Savern 363, 381, 386, 388, 399.
 — -i érseki palota 359.
 Saxon-törzs 31, 293.
 — világ 321.
 Scandinávia 165.
 Scandinávok 30, 36, 54, 88, 153.
 Scandináv gondolkodó rendszer 29.
 — hitrege 1.
 — korszak 23.
 — mitologia 38.
 — pogányság 4, 20, 97.
 — alphabet 35, 36.
 — felfogás 37.
 — hősimádás 38—9.
 — tengeri királyok 185.
 Schiller, Frigyes 35, 253, 383.
 Schlegel, Vilmos, Ágost 140.
 Schweidnitz-i erőd 154.
 — árkok 187.
 Schönbrunn 369.
 Scócia 23, 25, 183, 185, 187, 188, 195, 295—6.
 Scótok 183, 188, 194.
 Scót irodalom 186.
 — korcsmák 247.
 — paraszt 183, 187—8, 195, 295—6.
 — szokás 317.
 Scott, Walter 68, 186.
 Seid 75, 92.
 Sergius, a nestorianus barát 67.
 Sèvres-i porcellángyár
 Shakespeare 26, 46, 47, 99, 100, 104—5, 108—9, 129—135, 137—47, 150, 153, 209, 218, 240, 285.
 Shekinah 13.
 Siciliali király és királynő 334.
 Sinai hegy 70.
 — vadon 205.
 Simonyi Zsigmond 251.
 Skaldok 42, 44, 46.
 Skrymir 48—50.
 Sly Kristóf 365—6.
 Smith Ádám 31, 32.
 Snorro Sturleson 21, 30, 36, 42.
 Solvay Frith 245.
 Soubise 338.
 Southampton 144.
 Southey 215.
Souvenirs du duc de Lévis 353.
 Spanyolország 31.
 Spanyolok 31, 23.
 — katona 35.
 Sphinx 28.
 Staël, Madame de 240.
 Stewart Tanár 244.
 Stickelstad 51.
 Strassbourg, párizsi palais de 389, 391.
 Strassburg 342, 359, 373.
 — coadjutor 338, 340.
 — -i hétel 378.
 — -i palota 403.
 — -i postakocsi 359.
 Stratford 130.
 Stuartok 304.
 Sumatra-sziget 250.
 Svájczok 309.
 Syria 65, 67.
 — -i formulák 82.
 Szajna 351, 365, 374, 391.
 Szászország 164.
 — szász választó 167.
 Szász Károly 116, 142.
 Szent András kastély 189.

T.

Tabuki csata 92.
 Tacitus 118.
 Tannay 330.
 Tartuffe 266.
 Temple-Bar 400.
 Tetzl 158, 160, 169—70.
 Teuton törzs 31.
 — nép 37, 38.
 Thebei remeték 150.
 Thialfi 46, 47.
 Thibeti nép 6.
 — i papok 6.
 Thierry 341, 348.
 Thor v. Thunder 23, 25—26,
 45—6, 48—52, 154, 165, 176,
 243.
 Thrym 23.
 Tieck 114.
 Tobias bátyám 357.
 Tolvaj-szigetek 23.
 Tophet 142.
 Torfaeus 30.
 Trapezunt-i zsinat 29.
 Trent-folyó 24.
 Trianon 369, 372, 378.
 — i kert 347.
 — i kapu 359.
 — i rózsák 408.
 Tridenti zsinat 29.
 Tubalkain 363.
 Tuileriák 308, 370.
 Turner 6.
 Turenne 100.
 Turpine 322.

U.

Uhland 45.
 Ulfilas, gót püspök 27, 150.

Uriel 416.

Urinals 350.

Utgard, kapuja 48, 49, 50.

Über das Wesen des Gelehr-
ten (Fichtétöl) 199.

V.

Valois 383.

— Comtesse de 352.

— i ezimer 386.

Vane 266.

Verges 139.

Vergil 118.

Versailles 365, 378, 389, 390,
 396, 403.

— i Oeil de boef folyosó 404,
 405.

— i béke 374.

— i parc 374.

— i palota 395, 396, 403, 405.

Veronaiak 116.

Vénus öve 35.

Vie de Jeanne de Lamotte 361.

Vihar (Shakespeare) 142.

Vilette 386, 406.

Voltaire 18, 19, 230.

Völuspa 44, 50.

Vörös-tenger 417.

W.

Wagram 310.

Walkyrok 41.

Walpole 224.

Wansborough 337.

Wansworth 337.

Wanstead 337.

Warwick Fülöp 272.

Warwich, Guy of 399.

Warwickshirei földes úr 129.

— -i paraszt 144.

Wartburgi szoba 179.

Washington Gy 267, 294.

Waterloo-i ütközet 401.

— Watt J. 186.

Weber 370.

Wednesday 30.

Weimar-i herczeg 312

Werther 350.

Westminister 142, 299.

— -i Confessió 186, 269

Weserhid 321.

Wilhelm Meister's Wanderjahre
(Goethétől) 95, 140.

Wish 97.

Witenagenote 209.

Wittenberg 169, 171.

— -i egyetem 167.

— -i kert 181.

Wolsey 346.

Worcesteri csata 274.

Worms 173, 179.

— -i birodalmi gyűlés 172.

Wuotan 31, 33, 36.

Z.

Zemzém-forrás 64.

Zodiacus 34.

Zsidó mende-monda 81.

